

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΑΠΟ ΤΟΝ *ΚΟΣΜΑΣΣΟΣ ΣΤΟ ΝΙΚΟΚΡΕΟΝΤΑ

**Η ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΥΠΡΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ
ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΚΛΑΣΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ**

ΤΟΜΟΣ Α΄

Άννα Σατράκη

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Λευκωσία 2010

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθηγήτρια Μαρία Ιακώβου

Ερευνητικός Σύμβουλος

Καθηγητής Δημήτριος Μιχαηλίδης

Πρόεδρος

Καθηγητής Antoine Hermary

Καθηγήτρια Νότα Κούρου

Επίκουρος Καθηγητής Γιώργος Παπασάββας

Μέλη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Θέμα της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η εξέταση της πολιτειακής οργάνωσης της αρχαίας Κύπρου, από την έναρξη της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας (1700 π.Χ.) μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου (310 π.Χ.). Τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι επιγραφές και τα φιλολογικά κείμενα, αποτελούν τα εργαλεία της έρευνας. Στόχος είναι αφενός να διαφανούν τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της πολιτειακής οργάνωσης του νησιού και αφετέρου να εξεταστεί αν τα πολιτειακά χαρακτηριστικά παραμένουν αναλλοίωτα σε αυτή τη μακρά περίοδο, αν ανατρέπονται ή αν υπόκεινται σε μετασχηματισμούς.

Μέσα από τη σύνθεση των διαθέσιμων δεδομένων, διαφάνηκε ο ενιαίος χαρακτήρας αυτής της μακράς περιόδου σε ό,τι αφορά στην πολιτειακή οργάνωση του νησιού, που χαρακτηρίζεται από αυτονομία. Δεύτερο διαχρονικό χαρακτηριστικό της κυπριακής πολιτειακής διαμόρφωσης είναι το γεγονός ότι υπήρξε το αποτέλεσμα του εξαγωγικού εμπορίου του χαλκού, το οποίο αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της οικονομίας των κυπριακών πολιτειών σε ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο.

Ωστόσο, η περίοδος αυτή δεν ήταν στατική. Επομένως, για την καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης της πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου, αποφασίστηκε η διαίρεση του χρόνου σε τρεις υποπεριόδους. Η πρώτη περιλαμβάνει την Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία I-IIIΑ (1700-1125 π.Χ.) και αποτελεί τον ορίζοντα της πολιτειακής διαμόρφωσης και της εμφάνισης για πρώτη φορά στο νησί αστικών δομών. Κατ'αυτήν την πρώτη φάση πολιτειακής διαμόρφωσης εμφανίζεται ο πρώτος επώνυμος ηγέτης της Αλασίας (το όνομα της Κύπρου ή μιας κυπριακής πολιτείας στην Ύστερη Χαλκοκρατία), ο *Kuṣmeṣuša*, που είναι ίσως ελληνικό μυκηναϊκό όνομα: *Kosmassos. Η δεύτερη περιλαμβάνει την Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία IIIΒ και την Κυπρογεωμετρική περίοδο (1125-750 π.Χ.) και είναι το αποτέλεσμα μιας αναδιαμόρφωσης του κυπριακού τοπίου μετά τη μεσογειακή οικονομική και πολιτική κρίση του τέλους της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Η τρίτη υποπερίοδος περιλαμβάνει την Κυπροαρχαϊκή και την Κυπροκλασική περίοδο (750-310 π.Χ.), οπότε με βάση τις επιγραφές των ηγετών είναι δυνατό να ονομάσουμε τις κυπριακές πολιτείες *πόλεις-βασίλεια*. Το τέλος της υπό εξέταση περιόδου ορίζεται από το θάνατο του τελευταίου Κύπριου βασιλιά, του Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας, το 310 π.Χ.

Η εργασία κατέγραψε τα χαρακτηριστικά των τριών αυτών υποπεριόδων, τα οποία καθορίζουν την πολιτειακή φυσιγνωμία του νησιού σε κάθε μια από αυτές. Στόχος ήταν αφενός να αναγνωριστούν οι θέσεις που αποτέλεσαν τα αστικά και διοικητικά κέντρα στην κάθε υποπερίοδο

και αφετέρου να ανασυσταθούν, κατά το δυνατό, τα δίκτυα των θέσεων δευτερεύουσας σημασίας, οι οποίες άρθρωναν τις διοικητικές περιφέρειες των αστικών κέντρων. Με τον τρόπο αυτό, έγινε δυνατό να αναβιώσουν οι αρχαίες κυπριακές πολιτείες σαν πλήρεις οντότητες και όχι μόνο μέσα από τις πρωτογενούς σημασίας αστικές θέσεις, οι οποίες αποτελούν, συνήθως, το αντικείμενο της έρευνας.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στην τρίτη υποπερίοδο, έγινε προσπάθεια να προσεγγιστούν διεξοδικότερα οι πόλεις-βασίλεια, αξιοποιώντας το εξαιρετικής σημασίας τεκμήριο των βασιλικών επιγραφών και των νομισμάτων. Για πρώτη φορά οι βασιλικές επιγραφές της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου συγκεντρώθηκαν και παρατίθενται στο Παράρτημα στο Β' τόμο. Επιπλέον, αξιοποιώντας τη μαρτυρία της βασιλικής γλυπτικής, των βασιλικών τάφων και των βασιλικών αναθημάτων στα ιερά, έγινε προσπάθεια να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι Κύπριοι βασιλείς δήλωναν την ισχύ τους, τόσο εντός των διοικητικών τους κέντρων όσο και εκτός αυτών, στα ιερά της χώρας που ανήκε στην περιφέρειά τους. Μέσα από αυτή την προσπάθεια, διαγράφηκαν οι ιδεολογικές περιφέρειες των βασιλείων. Συνδυάζοντας το στοιχείο αυτό με άλλα κριτήρια, που προκύπτουν μέσα από τα φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου και τη διάδοση των ιδιωμάτων της συλλαβικής γραφής, των τεχνοτροπιών της κοροπλαστικής και των νομισματικών κοπών, διαμορφώθηκε μια περιεκτική πρόταση σχετικά με τις διοικητικές περιφέρειες των πόλεων βασιλείων της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου.

ABSTRACT

The aim of the present doctoral thesis is to examine the political organization of ancient Cyprus, from the beginning of the Late Cypriote (1700 BC) to the end of the Cypro-Classical period (310 BC). The archaeological data, inscriptions and literary sources are investigated in order to approach this subject.

Despite the fact that this thesis covers a considerably substantial time-span of the history of ancient Cyprus, the period under consideration is characterized by two major, long-term traits that are common throughout the ca. 1400 years of study. Firstly, during the period under consideration, the Cypriot political organization is characterized by autonomy. No external power before Ptolemy A' ever imposed a catalytic authority on the island, one that would completely transform its political configuration. Furthermore, export trade of copper has been the prime mover to

Cyprus' state formation. The trade of copper comprised the backbone of the economy of the island's polities from the Late Bronze Age to the end of the era of the kingdoms.

However, this period was certainly not a static one. Therefore, in order to fully appreciate the dynamic character of this era, time was divided in three phases. The first includes Late Cypriot I-III A and constitutes the island's state formation horizon with the subsequent emergence of urbanism. During this phase the first eponymous leader of Alasia (the name of Cyprus or a Cypriot polity in the Late Bronze Age), *Kušmešuša* (perhaps Mycenaean Greek *Kosmassos) becomes known. The second includes Late Cypriot IIIB and the Cypro-Geometric period and it is the result of the restructuring of the Cypriote landscape, following a Mediterranean-wide economic and political crisis at the end of the second millennium BC. The third phase includes the Cypro-Archaic and Cypro-Classical periods, when, following the terminology used by the royal inscriptions, we are allowed to describe the Cypriot polities as city-kingdoms, *πόλεις-βασιλεια*. The end of the era is marked by the death of the last Cypriot king, Nikokreon of Salamis, in 310 BC.

The main objective of this work is to identify the urban and administrative centres of each phase. Secondly, the thesis aims to reconstruct the site networks that comprised the administrative regions of each centre. By this means, the ancient Cypriot polities emerge as full entities and they are not deprived of their constituent factor, their regions, that are frequently neglected by research.

Special focus is given to the third phase, namely the Cypro-Archaic and Cypro-Classical period. Royal inscriptions and coinage were proved to be of singular importance in our effort to approach the Cypriot polities of the Cyproarchaic and Cyproclassical periods. In the present research, the royal inscriptions are collected for the first time and they are included in the Appendix of volume B'. Moreover, the thesis studies the means through which the Cypriot *basileis* manifested their power within their administrative centres as well as in the sanctuaries of their region. This, I believe, can be approached through the study of royal sculpture, royal tombs and royal offerings at the sanctuaries. The re-examination of these classes of material has led to the outlining of the regions where the Cypriot *basileis* exercised ideological influence. Furthermore, by examining other factors such as the physical landscape and the distribution of idiosyncrasies in local scripts, terracotta styles and coinage, an encompassing plan of the administrative regions of the city-kingdoms of the CA and CC period is established.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τα τελευταία επτά χρόνια, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, είχα τη συνεχή καθοδήγηση και υποστήριξη της καθηγήτριας και επόπtriάς μου Μαρίας Ιακώβου. Μου παρείχε αφειδώλευτα χρόνο και διαρκή έμπνευση. Την ευχαριστώ από καρδιάς.

Η δρ Ευαγγελινή Μάρκου και ο δρ Πάνος Χριστοδούλου διάβασαν κεφάλαια της διατριβής σε τελικό στάδιο και προσέφεραν χρήσιμα σχόλια σε θέματα που άπτονται της ειδικότητάς τους. Όποια λάθη ή παραλείψεις στα θέματα αυτά οφείλονται σε μένα. Ο δρ Γιώργος Παπαντωνίου (Trinity College Dublin) και η Μαρία Δικωμίτου (University College London) έθεσαν στη διάθεσή μου την αδημοσίευτη και υπό προετοιμασία διδακτορική διατριβή τους αντίστοιχα. Οι συζητήσεις μαζί τους με βοήθησαν να αγγίξω μια πιο μακροσκοπική οπτική στη μακρά διάρκεια της κυπριακής ιστορίας. Ο Άθως Αγαπίου με διαφώτισε σε θέματα τοπογραφίας της Παλαιπάφου της Ύστερης Χαλκοκρατίας, που υπήρξε το θέμα της μεταπτυχιακής του διατριβής και με εφοδίασε με χάρτες όλων των ειδών. Οι χάρτες που περιλαμβάνονται σε αυτή τη διατριβή έγιναν από το χαρτογράφο Βασίλη Τρίγκα. Η δρ Philippa Steele (Cambridge University) με βοήθησε σε θέματα του κυπριακού συλλαβαρίου και της αρκαδοκυπριακής διαλέκτου. Η Άρτεμις Γεωργίου (Oxford University) έκανε χρήσιμη κριτική στο κεφάλαιο της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας.

Η υποτροφία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, που μου παραχωρήθηκε το Φεβρουάριο του 2006 και η υποτροφία του Ιδρύματος Λεβέντη, που μου παραχωρήθηκε το έτος 2008/2009 επέτρεψαν τη διαμονή μου στην Αθήνα, όπου επωφελήθηκε σημαντικά η έρευνα και η συγγραφή της διατριβής. Το μεγαλύτερο μέρος της διατριβής ολοκληρώθηκε στο φιλόξενο χώρο της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, με την πολύτιμη βοήθεια της υπεύθυνης της βιβλιοθήκης, Αλεξίας Λουκά.

Η έρευνα στο πεδίο, όπου επέστρεφα κάθε άνοιξη, λειτούργησε ως αντίβαρο στη στεγνή ακαδημαϊκή προσέγγιση, στην οποία οδηγεί η χειμερινή έρευνα στις βιβλιοθήκες. Ευχαριστώ τους διευθυντές των ανασκαφών της Παλαιπάφου, του Ιδαλίου και του ανακτόρου της Αμαθούντας, που με συμπεριέλαβαν στην ομάδα τους. Στα θαλασσινά τοπία της Παλαιπάφου, στη γήινη ηρεμία του ανακτόρου του Ιδαλίου και στην ακρόπολη της Αμαθούντας βεβαιώθηκα ότι συντηρείται η μνήμη των Κυπρίων βασιλέων. Ελπίζω ότι η διατριβή μου θα βοηθήσει να παραμείνει ζωντανή αυτή η μνήμη, που είναι η μνήμη του τόπου μου όταν ήταν ελεύθερος.

Τα πιο θερμά μου ευχαριστώ ανήκουν στους γονείς μου. Με υποστήριξαν με κάθε τρόπο σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Αυτό το ελάχιστο τους το χρωστώ και τους το αφιερώνω.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ Α΄

Περίληψεις	i
Ευχαριστίες	iv
Πίνακας Περιεχομένων	vi
Κατάλογος Χαρτών	xii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1. Ο ΧΡΟΝΟΣ	1
2. Η ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ	2
3. Ο ΧΩΡΟΣ	4
4. ΣΤΟΧΟΣ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	4
5. ΔΟΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ	12
1. Οι πόλεις μετά τα βασίλεια	12
2. Οι ανασκαφές: από το κυνήγι θησαυρών στα διεπιστημονικά προγράμματα	14
3. Η μελέτη των πηγών και των κειμένων	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ/ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΑΡΣΗ ΤΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ»: ΣΥΝΕΧΕΙΑ, ΑΣΥΝΕΧΕΙΑ Η ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ;	24

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.	28
1. Μνημειακή αρχιτεκτονική	28
2. Λατρευτική αρχιτεκτονική	29
3. Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά σύνολα.....	30
4. Αντικείμενα κύρους	31
5. Σφραγίδες και σφραγίσματα	32
6. Μεγάλη γλυπτική και κοροπλαστική	34
7. Επιγραφές.....	34
1. Γλώσσες και γραφές στην Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία.....	34
2. Επιγραφές που σχετίζονται με διοίκηση στην Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία.....	36
3. Γλώσσες και γραφές στην Εποχή του Σιδήρου	37
4. Επιγραφές που αναφέρονται σε Κύπριους βασιλείς και άνακτες.....	42
8. Τα νομίσματα	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ: Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	52
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. Ο ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΓΥΡΟΥ	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ	57
1. Η Αίγυπτος του Νέου Βασιλείου	57
2. Το κράτος των Χετταίων.....	58
3. Ο ενδιάμεσος χώρος: Συρία-Παλαιστίνη	59
4. Το Αιγαίο	61
5. Η εποχή του διεθνισμού	62
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΑΛΛΑΖΕΙ: ΤΑ «ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ»	62
1. Τα τοπικά φαινόμενα	63
2. Οι ερμηνείες της κρίσης.....	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΞΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ	66
1. Μετά την κρίση: ο 12 ^{ος} αιώνας	66
2. Η Χαναάν στην Εποχή του Σιδήρου	68
3. Το Αιγαίο μετά την κρίση	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ	69

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ 71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ: ΜΙΑ ΕΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΦΑΣΗ	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ: Η ΑΛΛΑΣΙΑ	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	75
1. Οι χρονολογικοί ορίζοντες.....	75
2. Ενδείξεις για σύνθετη κοινωνική οργάνωση.....	78

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ (ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙΑ)..... 81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΜΚΧΙΙΑ-ΥΚΧΙ	81
1. Ο μετασχηματισμός της κυπριακής κοινωνίας	81
2. Αλλαγές στην τοπογραφία των οικισμών	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΑ	85
1. Το αρχαϊκό κράτος.....	89
<i>Έγκωμη: τα αρχαιολογικά δεδομένα</i>	90
<i>Η ίδρυση της Έγκωμης (ΜΚΧΙΙΑ-ΥΚΧΙ)</i>	91
<i>Η ΥΚΧΙ</i>	93
<i>Η Έγκωμη ως το «αρχαϊκό κράτος»</i>	96
2. Οι αυτόνομες πολιτείες	99
<i>Χαλά Σουλτάν Τεκκέ</i>	99
<i>Κίτιο</i>	101
<i>Μαρώνι</i>	103
<i>Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος</i>	105
<i>Άλασσα</i>	108
<i>Επισκοπή-Παμπούλα</i>	109
<i>Κούκλια-Παλαίπαφος</i>	110
<i>Τούμπα του Σκούρου</i>	113
3. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι πηγές για την Άλασία	114
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	116
1. Από τις γεωγραφικές στις οικονομικές και πολιτειακές περιφέρειες	116
2. Δίκτυα οικισμών: οι πολιτείες της ΥΚΧ.....	117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΥΚΧΙΙΑ	130
1. Τα χρόνια της Μεσογειακής κρίσης: η μετάβαση από την ΥΚΧΙΓ στην ΥΚΧΙΙΑ	130
2. Οι πολιτείες της ΥΚΧΙΙΑ	133
<i>Αλασσα</i>	134
<i>Επισκοπή-Παμπούλα</i>	135
<i>Έγκωμη</i>	136
<i>Χαλά Σουλτάν Τεκκέ</i>	138
<i>Κίτιο</i>	139
<i>Κούκλια-Παλαίπαφος</i>	140
<i>Ιδάλιο</i>	142
3. Κυπριακές θέσεις σε αιγυπτιακό κείμενο του 12 ^{ου} αιώνα;	143
4. ΥΚΧΙΙΑ, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά.....	144
ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ. Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΥΚΧΙΙΒ: Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΥΚΧΙΙΒ ΚΑΙ ΚΓΙ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ	151
1. Οι παλαιές θέσεις	152
<i>Κούκλια-Παλαίπαφος</i>	152
<i>Κίτιο</i>	153
<i>Ιδάλιο</i>	155
2. Από τις παλαιές στις νέες θέσεις.....	155
<i>Σαλαμίνα</i>	155
<i>Κούριο</i>	157
3. Οι νέες θέσεις	158
<i>Αμαθούντα</i>	158
<i>Σόλοι</i>	159
<i>Μάριο</i>	160
<i>Λάπηθος</i>	160
<i>Κυθραία</i>	161
4. Δύο θέσεις χωρίς συνέχεια	162
<i>Γαστριά-Αλαάς</i>	162
<i>Λεμεσός-Κομισαριάτο</i>	162
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	163
1. Οι παλαιότερες ερμηνείες: «αποικισμός» στον ορίζοντα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου	163
2. Οι πολιτείες της Εποχής του Σιδήρου	166
<i>Σαλαμίνα</i>	167

<i>Κούκλια-Παλαίπαφος</i>	169
<i>Κίτιο</i>	170
<i>Αμαθούντα</i>	174
<i>Κούριο</i>	177
<i>Μάριο</i>	178
<i>Ιδάλιο</i>	178
<i>Ταμασσός</i>	179
3. Οι περιφέρειες: προς την εδαφική εδραίωση των πολιτειών της Εποχής του Σιδήρου	179
ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ	182
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ: ΟΙ ΑΣΣΥΡΙΑΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΩΣ ΟΡΟΣΗΜΟ	182
1. Οι επιγραφές του Σαργώνα	182
2. Οι επιγραφές του Εσσαρχαδόνα.....	185
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ-ΒΑΣΙΛΕΙΑ	187
1. Πάφος.....	188
2. Σαλαμίνα	208
3. Κούριο.....	225
4. Αμαθούντα	234
5. Ιδάλιο	248
6. Κίτιο	258
7. Λάπηθος.....	268
8. Σόλοι	272
9. Μάριο	280
10. Ταμασσός.....	287
11. Λήδρα.....	292
12. Χύτροι	293
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ	294
1. Θεωρητικά σύνορα.....	296
2. Τα φυσικά χαρακτηριστικά: οι οικονομικοί παράγοντες.....	296
3. Η σημασία των επιγραφών.....	302
4. Η κυκλοφορία των νομισμάτων	307
5. Η τοπογραφία των ιερών.....	308
6. Η κοροπλαστική.....	315
7. Τα αναθήματα: μνημειακή γλυπτική.....	319
8. Κτιστοί τάφοι εκτός των βασιλικών κέντρων	330

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	333
1. 1700-300 π.Χ.: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗΣ	334
2. «ΝΗΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΝΗΣΙ»: Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ	336
3. ΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ *ΚΟΣΜΑΣΟ ΣΤΟ ΝΙΚΟΚΡΕΟΝΤΑ.....	341
4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	344

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Κατάλογος επιγραφών από την Κύπρο, με αναφορές σε βασιλείς και άνακτες.....	347
ΕΙΚΟΝΕΣ	408
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	447

Χάρτης 1: Οι γεωγραφικές περιφέρειες του νησιού σύμφωνα με το Γεωργίου (2006)	83
Χάρτης 2: Τα φρούρια της ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ	85
Χάρτης 3: Τα αστικά διοικητικά κέντρα της ΥΚΧ	88
Χάρτης 4: Καλονίδα και Έγκωμη	92
Χάρτης 5: Θέσεις της ΥΚΧΙ-ΙΙΓ	121
Χάρτης 6: Θέσεις της ΥΚΧΙΙΙΑ	134
Χάρτης 7: Θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.....	152
Χάρτης 8: Οι κυπριακές θέσεις στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα	186
Χάρτης 9: Θέσεις πρωτογενούς σημασίας στην εποχή των βασιλείων.....	188
Χάρτης 10: Η θέση <i>Φράγγισα</i> στα ανατολικά της Ταμασσού.....	291
Χάρτης 11: Περιφέρειες και σύνορα: τα φυσικά χαρακτηριστικά	298
Χάρτης 12: Περιφέρειες και σύνορα: η σημασία των επιγραφών.....	304
Χάρτης 13: Περιφέρειες και σύνορα: ιερά και γλυπτική.....	313
Χάρτης 14: Κτιστοί τάφοι εκτός των βασιλικών κέντρων	331

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ πολιτική τῆς νήσου κατάστασις ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι νῦν δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο περιόδους, ἤτοι εἰς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ὁ λαὸς τῆς νήσου ἐκυβερνάτο ὑπὸ ἰδίων ἡγεμόνων, καὶ εἰς ἐκείνους καθ' οὓς ἀπὸ τῶν Πτολεμαίων καὶ μετὰ τοῦτα ἡ νήσος ἢ ὑπέκειτο ὡς ἐπαρχία εἰς ἄλλο κράτος, ἢ ἀπετέλει ἴδιον κράτος ὑπὸ Ἑλλήνα ἢ ξένους ἡγεμόνας (Σακελλάριος 1890, 609-10).

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει με βασικό εργαλείο τα αρχαιολογικά δεδομένα, την εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο από την εμφάνιση σύνθετων δομών πολιτειακής οργάνωσης στις αρχές της Ὑστερης Χαλκοκρατίας (περίπου 1700 π.Χ.) μέχρι την κατάλυση των αυτόνομων πολιτειῶν του νησιού το 310 π.Χ. ἀπὸ τον Πτολεμαῖο Α'. Για το σκοπὸ αὐτὸ θα συγκεντρωθοῦν και θα μελετηθοῦν ὅλα τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα και οι γραπτές πηγές της μακρᾶς αὐτῆς περιόδου, που μπορούν να φωτίσουν την πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας Κύπρου.

1. Ο ΧΡΟΝΟΣ

Το 1890, σε μια ἀπὸ τις πρώτες ἀπόπειρες καταγραφῆς της κυπριακῆς ιστορίας ἀπὸ Ἑλληνα ιστορικό στην ελληνική γλώσσα, ο Αθανάσιος Σακελλάριος παρατήρησε ὅτι μέσα ἀπὸ μια μακροσκοπική εξέταση του ιστορικού χρόνου («ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι νῦν») η πολιτική ιστορία του νησιού μπορούσε να διαιρεθῆ σε δύο μείζονες φάσεις. Η έναρξη της πτολεμαϊκῆς περιόδου («ἀπὸ τῶν Πτολεμαίων καὶ μετὰ τοῦτα») ὀρίζε το τέλος της πρώτης μεγάλης φάσης, που χαρακτηριζόταν ἀπὸ αὐτονομία («ἐκυβερνάτο ὑπὸ ἰδίων ἡγεμόνων»). Η καταλυτική επέμβαση του Πτολεμαίου Α' στα κυπριακά πράγματα αναγνωριζόταν στο ἔργο του ιστορικού ὡς τομὴ προεξάρχουσας σημασίας στη διαχρονική εξέλιξη της πολιτειακῆς οργάνωσης του νησιού, τουλάχιστον μέχρι την εποχή του («μέχρι νῦν»), τα μέσα του 19^{ου} αἰώνα.

Η φάση της αὐτονομίας ἀποτελεῖ το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας. Η ἀρχὴ της ὑπὸ εξέταση περιόδου τίθεται στην Ὑστερη Εποχὴ του Χαλκού (περίπου 1700 π.Χ.) και ὀρίζεται ὡς το ἀποτέλεσμα φυσικῶν και μακραιώνων διεργασιῶν σε οικονομικό και κοινωνικό ἐπίπεδο, που ἀνιχνεύονται στην Πρώιμη και Μέση Εποχὴ του Χαλκού. Το αρχαιολογικό υλικὸ παρουσιάζει

καθοριστικές αλλαγές κατά τη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, δηλαδή καταγράφονται για πρώτη φορά ενδείξεις ύπαρξης πιο σύνθετων πολιτειακών δομών, σε σύγκριση με την προηγούμενη Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού.

Αντίθετα με ό,τι χαρακτηρίζει την αρχή, το κατώτατο χρονολογικό όριο της περιόδου που ερευνάται σε αυτή την εργασία, η κατάλυση των κυπριακών πολιτειών στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., συμβαίνει αιφνίδια και βίαια. Το αποτέλεσμα αυτού του ως φαίνεται βραχυχρόνιου επεισοδίου, που ολοκληρώθηκε μέσα σε μια εικοσαετία (315-294 π.Χ.), ήταν η υπαγωγή του νησιού για πρώτη φορά στην ιστορία του σε ενιαία όμως μη γηγενή κεντρική διοίκηση, η οποία ήταν άμεσα εξαρτώμενη από το κράτος της πολεμαϊκής Αιγύπτου.

2. Η ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

If we are really to understand 'social evolution' in the Greek case, both 'prehistorians' and scholars of the Early Iron Age have to appreciate that they both share a responsibility to explain the two very different outcomes of the paths to complexity in the Bronze and Iron Ages (Whitley 2004, 200).

Cypriot archaeology is a field of research in which prehistorians and Bronze Age archaeologists group themselves together on one side, leaving Iron Age scholars on the other. On rare occasions the two academic parties make an effort to communicate with each other, but as a rule they hardly ever sound as if they can, or wish, to speak the same language (Iacovou 2005a, 125).

Η παραδοσιακή περιοδολόγηση της αρχαίας ιστορίας του ανθρώπου, που διαιρεί συμβατικά το χρόνο σε Εποχή του Λίθου, Εποχή του Χαλκού και Εποχή του Σιδήρου (Thomsen 1836, βλ. Renfrew και Bahn 2001, 25-7), οδήγησε στη δημιουργία «στεγανών» ερευνητικών πεδίων στις ελληνικές και κυπριακές αρχαιογνωστικές σπουδές, με άκαμπτα όρια, ιδιαίτερα όσο αφορά στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου.

Πρόσφατα, τόσο ο James Whitley (2004) όσο και η Μαρία Ιακώβου (2005α) τόνισαν την ανάγκη να αρθούν τα τεχνητά όρια της μετάβασης από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, που έχουν εμπεδωθεί στο ακαδημαϊκό/ερευνητικό περιβάλλον. Είναι άκρως ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι ο μεν πρώτος θέλησε κατ'αυτόν τον τρόπο να δείξει τις θεμελιώδεις

διαφορές που παρουσιάζονται μεταξύ του πολιτειακού συστήματος της Εποχής του Χαλκού και του πολιτειακού συστήματος της Εποχής του Σιδήρου στον ελληνικό χώρο, η δε δεύτερη για να υποστηρίξει την από καιρού εκφρασμένη άποψή της ότι, ουσιώδεις συνέχειες συνδέουν το πολιτειακό σύστημα της κυπριακής Χαλκοκρατίας με αυτό της κυπριακής Εποχής του Σιδήρου.

Με εξαίρεση ελληνικά ιστοριογραφικά έργα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα (βλ. π.χ. Σακελλάριος 1890 κ.ά.), εξ όσων γνωρίζω καμιά σύγχρονη μονογραφία δεν έχει ως αντικείμενο μελέτης την πολιτική ιστορία της Κύπρου από τη στιγμή της εμφάνισης σύνθετων πολιτειακών δομών μέχρι την κατάργηση των γηγενών κέντρων εξουσίας και την υπαγωγή του νησιού σε αποικιοκρατική διοίκηση (βλ. όμως αρθρογραφία Ιακονου, πιο πρόσφατα Ιακονου 2007α). Από τη μια πλευρά της «διαχωριστικής γραμμής» ανάμεσα στην Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου συγκεντρώνονται μονογραφίες και άρθρα που προσπαθούν να ερμηνεύσουν την πολιτειακή οργάνωση της Εποχής του Χαλκού με σχεδόν αποκλειστικά αρχαιολογικά τεκμήρια (Knapp 1997· Steel 2004) και από την άλλη έργα που εξετάζουν τις γραπτές πηγές από το τέλος του 8^{ου} αιώνα σχετικά με την ιστορία των βασιλείων της Εποχής του Σιδήρου (π.χ. Stylianiou 1989 αλλά και Reyes 1994 για συνεξέταση και αρχαιολογικού υλικού). Ως αποτέλεσμα, δημιουργείται στην έρευνα ένα κενό πολλών αιώνων. Εξαιρέσεις στον κανόνα μπορούν να θεωρηθούν ελάχιστες απόπειρες, που έχουν ως αφετηρία την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και εξετάζουν μερικώς μόνο την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Karageorghis 2002α· Knapp 2008).

Όπως τόσο ξεκάθαρα παρατήρησε ο Σακελλάριος ήδη από το 19^ο αιώνα, η τομή δεν μπορεί να τίθεται σε μια επίπλαστη μετάβαση από την «Εποχή του Χαλκού» στην «Εποχή του Σιδήρου» αλλά στη μετάβαση από την πολιτική ανεξαρτησία στην αποικιοκρατική διοίκηση. Κατά το πέρασμα από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου καταγράφονται σημαντικές αλλαγές, που αφορούν πρωτίστως όλο το Μεσογειακό περίγυρο αλλά δεν συμπίπτουν με μια πολιτειακή τομή στην περίπτωση της Κύπρου, δηλαδή δεν χάνεται η αυτοδιοίκηση του νησιού. Αντίθετα, τα γεγονότα του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ., επέφεραν δραματικές εξωγενείς αλλαγές που σήμαναν πραγματικά το τέλος μιας εποχής για το νησί (Ιακονου 2007α, 465). Η παρούσα εργασία θέτει τα χρονολογικά όρια του αντικειμένου που εξετάζει ανάμεσα στην έναρξη της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας και στο τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου, επιλέγοντας να μελετήσει τα φαινόμενα που σχετίζονται με τη γένεση, την ανάπτυξη και την πορεία των αυτόνομων και γηγενών κέντρων εξουσίας στο νησί μέσα στη μακρά τους διάρκεια.

3. Ο ΧΩΡΟΣ

Από τη στιγμή που καταγράφεται η πρώτη ανθρώπινη παρουσία στην Κύπρο (βλ. Swiny 2001) μέχρι και τη Μέση Κυπριακή Χαλκοκρατία (Γεωργίου 2006), η κοινωνία του νησιού δείχνει έναν κόσμο εσωστρεφή και αυτάρκη μέσα στη νησιωτική του ταυτότητα. Οι «προϊστορικές κοινότητες» ζουν χωρίς την ύπαρξη κεντρικής πολιτικής διαχείρισης. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται σε τοπικό επίπεδο μεταξύ γειτονικών οικισμών αποτελούν μια πρώτη χαλαρή οργάνωση σε περιφέρειες χωρίς, ωστόσο, αυτό να οδηγεί στην ανάδειξη ισχυρών κέντρων που να συγκεντρώνουν οικονομική και πολιτική δύναμη. Οι επαφές με υπερπόντιες περιοχές δείχνουν αυξητική τάση καθώς ολοκληρώνεται η Μέση Κυπριακή Χαλκοκρατία III, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν φαίνεται να εξελίσσονται σε συστηματικές εμπορικές ανταλλαγές.

Η εσωστρέφεια φαίνεται να υπερισχύει μέχρι το τέλος της Μέσης Κυπριακής Χαλκοκρατίας. Στο τέλος της φάσης αυτής καταγράφεται στον υλικό πολιτισμό το τεκμήριο της έναρξης συχνών εμπορικών επαφών με την ανατολική Μεσόγειο. Το «σπάσιμο» της νησιωτικής απομόνωσης οδηγεί στον πρώτο ορίζοντα πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο.

Οι ερευνητές ομοφωνούν στο ότι η δημιουργία της πρώτης σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης στην Κύπρο είναι το αποτέλεσμα της ασφυκτικής πίεσης που άσκησε ο μεσογειακός περίγυρος για εντατικοποίηση της παραγωγής και της εξαγωγής του χαλκού, του πολυτιμότερου προϊόντος της κυπριακής γης. Το αποτέλεσμα των πιέσεων αυτών θα είναι η συγκρότηση της πρώτης ή των πρώτων πολιτειών στο νησί και η ενσωμάτωση της Κύπρου (από τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.), στη διεθνή οικονομία της ανατολικής Μεσογείου. Η αλληλεπίδραση με το μεσογειακό περίγυρο και οι διεθνείς πολιτικό-οικονομικές συνθήκες θα καθορίσουν την εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης της αρχαίας Κύπρου, έως το τέλος της «ανεξαρτησίας» (περίπου 1700-300 π.Χ.).

4. ΣΤΟΧΟΣ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Το φαινόμενο της πολιτειακής οργάνωσης (state formation) και το φαινόμενο της αστικοποίησης (urbanization) αποτελούν δύο διακριτές διαδικασίες στην κοινωνικο-πολιτική εξέλιξη (Stoddart 1999, 909· Osborne 2005). Η πολιτειακή οργάνωση αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία σε ό,τι αφορά τόσο στο σχηματισμό όσο και στη διατήρηση των πολύπλοκων κοινωνικών και πολιτικών

δομών (Tainter 1999, 991). Η αστικοποίηση ακολουθεί και ως επί το πλείστον εξαρτάται από την ύπαρξη πολιτειακής οργάνωσης (Stoddart 1999, 909).

Κύριο ζητούμενο της παρούσας εργασίας είναι να οριστούν τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου μέσα σε μια μακροκλίμακα που ξεπερνά τη χιλιετία. Βασικό χαρακτηριστικό της πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο την περίοδο που εξετάζουμε φαίνεται να είναι η τάση για πολιτειακή κατάτμηση (segmentation), φαινόμενο που ενδέχεται να έχει τις ρίζες του στην κατά περιφέρειες ανάπτυξη (regionalism) της Πρώιμης-Μέσης Κυπριακής Χαλκοκρατίας. Μέσα στις συντεταγμένες του χρόνου και του χώρου που ορίσαμε πιο πάνω, θα εξεταστεί κατά πόσο η πολιτειακή οργάνωση, που εγκαινιάζεται με την έναρξη της Ύστερης Χαλκοκρατίας, ισχύει διαχρονικά, μέχρι δηλαδή το τέλος της υπό μελέτη περιόδου, αν ανατρέπεται πλήρως μετά τη μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ή αν υπόκειται σε αλλοιώσεις/μετασχηματισμό.

5. ΔΟΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο Πρώτο Μέρος (Ιστορία της Έρευνας) παρουσιάζεται η προηγηθείσα αρχαιολογική και ιστορική έρευνα για την πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας Κύπρου. Στο Κεφάλαιο 1 παρουσιάζονται ορισμένες θεωρητικές έννοιες σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση και την αστικοποίηση, καθώς και οι όροι που χρησιμοποιούνται από την παρούσα εργασία. Στα κεφάλαια που ακολουθούν (2-4) παρουσιάζονται τα βασικά ερευνητικά προγράμματα πεδίου που έλαβαν χώρα στα αστικά/διοικητικά κέντρα της δεύτερης και της πρώτης χιλιετίας π.Χ., καθώς και τα σημαντικότερα ιστορικά και φιλολογικά έργα που αφορούν την περίοδο που μας απασχολεί.

Στο Δεύτερο Μέρος (Τα Εργαλεία της Έρευνας) παρουσιάζονται τα εργαλεία που η εργασία χρησιμοποιεί προκειμένου να μελετηθεί η εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης της αρχαίας Κύπρου. Είναι πρωτίστως τα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία μπορούν να δώσουν πληροφορίες σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση του νησιού την περίοδο που εξετάζουμε (Κεφάλαιο 1). Στα αρχαιολογικά δεδομένα συμπεριλαμβάνονται οι επιγραφές από την Κύπρο, που μπορούν να διαφωτίσουν το θέμα αυτό. Ο κατάλογος των κυπριακών επιγραφών, που εκδόθηκαν από βασιλείς, άνακτες και άλλα μέλη των βασιλικών οικογενειών των πολιτειών, καθώς και οι επιγραφές που εκδόθηκαν από απλούς ανθρώπους αλλά κάνουν αναφορές στους βασιλείς της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου, έχουν ενσωματωθεί ως παράρτημα στο Β' τόμο. Σημαντικό θέμα, που προσεγγίζεται λεπτομερέστερα στη συνέχεια, είναι και ο τρόπος με

τον οποίο οργανώνονταν γύρω από τους κεντρικούς οικισμούς οι διοικητικές τους περιφέρειες (Κεφάλαιο 2). Παράλληλα, συνεξετάζονται οι δευτερογενείς πηγές, δηλαδή τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Τονίζονται, ωστόσο, οι αδυναμίες αυτών των πηγών, που συνήθως απέχουν πολύ χρονολογικά από την υπό εξέταση περίοδο της κυπριακής ιστορίας (Κεφάλαιο 3). Τέλος, παρουσιάζονται τα ιστορικής σημασίας ορόσημα που η εργασία επιλέγει για να ορίσει τις χρονολογικές της συντεταγμένες, τόσο την αρχή και το τέλος της υπό εξέτασης περιόδου, όσο και τους επί μέρους χρονολογικούς ορίζοντες στους οποίους η περίοδος αυτή διαιρείται (Κεφάλαιο 4).

Στο Τρίτο Μέρος (Ο Μεσογειακός περίγυρος) εξετάζονται οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου στην περίοδο 1700-300 π.Χ. Αυτό είναι απαραίτητο ώστε να προσεγγιστούν τα φαινόμενα που αφορούν στην ιστορία της Μεσογείου και που καθόρισαν την ιστορία του νησιού (Κεφάλαιο 1). Από την έναρξη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. αναπτύσσεται ένα σύνθετο δίκτυο εμπορικών επαφών μεταξύ των κρατών της ανατολικής Μεσογείου. Από τη μετα-Αμάρνα εποχή (14^{ος}-13^{ος} αιώνας) οι επαφές αυτές χαρακτηρίζονται από την έρευνα ως το «διεθνές» οικονομικό σύστημα της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Κεφάλαιο 2). Η κρίση που θα επηρεάσει το σύστημα αυτό στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας (13^{ος}-12^{ος} αιώνας) (Κεφάλαιο 3), θα οδηγήσει στον οικονομικό και πολιτικό μετασχηματισμό του κόσμου της ανατολικής Μεσογείου στην πρώτη χιλιετία π.Χ. (Κεφάλαιο 4 και 5).

Στα κεφάλαια που ακολουθούν (**Μέρος Τέταρτο** έως **Έβδομο**), ο χρόνος υποδιαιρέθηκε σε τέσσερεις ορίζοντες, με απώτερο σκοπό να φωτιστεί η εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης στα δεδομένα χρονικά πλαίσια.

Στο Τέταρτο Μέρος εξετάζονται οι διαδικασίες που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού και που οδήγησαν στη γένεση της πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο στον ορίζοντα της μετάβασης από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Κατά την ενιαία πολιτισμικά Πρώιμη και Μέση Κυπριακή Χαλκοκρατία (Κεφάλαιο 1) παρατηρούνται ενδογενείς διαδικασίες, οι οποίες, σε συνδυασμό με την καταλυτική παρέμβαση εξωγενών παραγόντων όπως το θαλάσσιο εμπόριο, οδήγησαν στην ανάπτυξη σύνθετης κοινωνίας (Κεφάλαιο 3). Σχετικό με την εμφάνιση και την εδραίωση του πρώτου ορίζοντα πολιτειακής οργάνωσης στο νησί κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία είναι το θέμα της Αλασίας, της πολιτείας

που αναφέρεται σε ανατολικές πηγές της περιόδου, όνομα που κατά πάσα πιθανότητα προσδιορίζει την Κύπρο ή μια πολιτεία της Κύπρου (Κεφάλαιο 2).

Στο Πέμπτο Μέρος εξετάζεται η πρώτη φάση πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙΑ). Στο Κεφάλαιο 1 παρουσιάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα της μεταβατικής ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ, που δείχνουν τους μετασχηματισμούς που υφίσταται το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα με το οποίο λειτουργούν οι κυπριακές κοινότητες, καθώς και η τοπογραφία του νησιού. Στο Κεφάλαιο 2 εξετάζονται οι ερμηνείες που προτείνονται από τους ερευνητές σχετικά με τη μορφή της πρώτης πολιτειακής οργάνωσης που γεννιέται στο νησί. Εν συντομία, παρουσιάζονται οι αρχαιολογικές ενδείξεις σχετικά με την αμφιλεγόμενη εμφάνιση του πρώτου «αρχαϊκού» κράτους με έδρα την Έγκωμη, καθώς και τα στοιχεία που αφορούν στην ανάπτυξη ενός αριθμού αυτόνομων αστικών/διοικητικών κέντρων το αργότερο από το τέλος του 14^{ου} αιώνα. Στο Κεφάλαιο 3 εξετάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στις δευτερεύουσες σημασίες θέσεις στο κυπριακό τοπίο της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Στόχος είναι να ανιχνευθούν δίκτυα οικισμών που συνδέονταν με τις κεντρικές θέσεις και συνεπώς να προσδιοριστούν κατά το δυνατό οικονομικές και πολιτειακές περιφέρειες. Στο Κεφάλαιο 4 εξετάζονται τα δεδομένα που αφορούν στην πολιτειακή οργάνωση κατά την ΥΚΧΙΙΑ. Η μεσογειακή κρίση που έχει μεσολαβήσει (τέλος 13^{ου} αιώνα) έχει συνέπειες και στο νησί, με πιο σημαντική την εγκατάλειψη πολλών θέσεων πρωτογενούς και δευτερογενούς σημασίας. Φαίνεται, όμως, ότι ορισμένες θέσεις συνεχίζουν να λειτουργούν ως διοικητικά κέντρα κατά την ΥΚΧΙΙΑ.

Στο Έκτο Μέρος εξετάζεται η ύστατη φάση της Κυπριακής Χαλκοκρατίας (Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία ΙΙΒ) και ο Κυπρογεωμετρικός ορίζοντας (1050-750 π.Χ.), περίοδος που ορίζεται ως Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία ΙΙΒ αποτελεί το προοίμιο της Εποχής του Σιδήρου, τόσο από άποψη πολιτισμικών χαρακτηριστικών (Κεφάλαιο 1) όσο και από άποψη τοπογραφίας (Κεφάλαιο 2). Σε ό,τι αφορά στον Κυπρογεωμετρικό ορίζοντα, το περιορισμένο αρχαιολογικό τεκμήριο αποτελεί το μοναδικό εργαλείο της έρευνας. Κατά τη φάση αυτή αποκρυσταλλώνεται ο νέος κόσμος του νησιού της Εποχής του Σιδήρου, από άποψη τοπογραφίας, δημογραφίας, γλώσσας και πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Η εξέταση των διαθέσιμων αρχαιολογικών στοιχείων φανερώνει ότι είναι δύσκολο να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή της πολιτειακής οργάνωσης κατ'αυτή τη φάση, ιδιαίτερα σε σύγκριση με την επόμενη φάση, την εποχή των κυπριακών βασιλείων, είναι, ωστόσο, ορατές δυναμικές που

οδηγούν στο τέλος του ορίζοντα αυτού στην εμφάνιση (αρχαιολογικά και επιγραφικά) των κυπριακών βασιλείων (Κεφάλαιο 3).

Στο Έβδομο Μέρος εξετάζεται η εποχή των βασιλείων, που έχει διάρκεια από το τέλος του 8^{ου} μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.. Για πρώτη φορά, προστίθεται στο διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό η μαρτυρία επιγραφών από το ίδιο το νησί, οι οποίες μπορούν να διαβαστούν. Επιπλέον, κείμενα που εκδίδονται από την πρώτη αυτοκρατορία της Εποχής του Σιδήρου, τη Νεοασσυριακή (Κεφάλαιο 1), δίνουν σημαντικές (και τις αρχαιότερες) πληροφορίες σχετικά με το πολιτειακό σύστημα που αναπτύσσεται στην Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο και το οποίο για πρώτη φορά στην ιστορία του νησιού μπορεί να προσδιοριστεί με μια λέξη: βασιλεία. Η εποχή των βασιλείων αποτελεί την ύστατη φάση αυτόνομης διακυβέρνησης του νησιού πριν την υπαγωγή του στην αποικιοκρατική διοίκηση των Πτολεμαίων. Η εξέταση των πρωτογενών γραπτών πηγών, δηλαδή των επιγραφών που εκδίδονται από τη διοικούσα αρχή κάθε πολιτείας-βασιλείου (συμπεριλαμβανομένων των επιγραφών στα νομίσματα) θα βοηθήσει στην αναγνώριση των θέσεων που αποτέλεσαν τα διοικητικά κέντρα των πολιτειών της εποχής των βασιλείων και θα καταδείξει ποιες από αυτές τις θέσεις διατήρησαν το ρόλο τους ως πρωτεύουσες πολιτειών μέχρι το τέλος της εποχής των βασιλείων (Κεφάλαιο 2). Γίνεται, επίσης, προσπάθεια να αξιοποιηθούν όλα τα διαθέσιμα δεδομένα που μπορούν να βοηθήσουν στην αναγνώριση των περιφερειών που αντιστοιχούσαν σε κάθε αστικό κέντρο (Κεφάλαιο 3).

Τέλος, παρουσιάζονται τα **Συμπεράσματα** της παρούσας εργασίας σε ό,τι αφορά στην πολιτειακή οργάνωση του νησιού στην περίοδο της αυτονομίας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Η πολιτειακή διαμόρφωση (state formation) και η αστικοποίηση (urbanization) αποτελούν δύο δυναμικά φαινόμενα, που σχετίζονται με την πολιτική οργάνωση των κοινοτήτων του αρχαίου κόσμου και που εξετάζονται τόσο από την αρχαιολογική όσο και από την ανθρωπολογική επιστήμη. Σε θεωρητικό επίπεδο, το αποτέλεσμα της πολιτειακής διαμόρφωσης και της αστικοποίησης, είναι αντίστοιχα το κράτος και το άστυ (πόλη). Και οι δύο επιστημονικοί κλάδοι, δηλαδή η αρχαιολογία και η ανθρωπολογία, τονίζουν ότι είναι απαραίτητο να γίνει κατανοητό ότι η πολιτειακή διαμόρφωση/τα κράτη και η αστικοποίηση/τα άστεα του προ-βιομηχανικού (pre-industrial) κόσμου δεν μπορούν να συγκρίνονται με σημερινά δεδομένα, καθώς βρίσκονται σε διαφορετικές κλίμακες (Stoddart 1999, 909).

Οι μελέτες του Gordon Childe τη δεκαετία του 1950 για την αστική οργάνωση άσκησαν μεγάλη επιρροή στους κατοπινούς ερευνητές. Ο Childe, βασιζόμενος σε παρατηρήσεις που αφορούν στις πόλεις-κράτη της Μεσοποταμίας, απομόνωσε τα εξής δέκα χαρακτηριστικά του άστεως: συγκέντρωση μεγάλου πληθυσμού σε περιορισμένη έκταση, εξειδίκευση στις τέχνες, οικειοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος από μέρος της πολιτείας, μνημειακή δημόσια αρχιτεκτονική, σύνθετη κοινωνική διαστρωμάτωση, γραφή, ανεπτυγμένες επιστήμες, φυσιοκρατικές τέχνες (naturalistic art), εμπόριο μεγάλων αποστάσεων και δημιουργία ομάδων που δεν συνδέονται αποκλειστικά με δεσμούς συγγένειας (Childe 1950).

Ο ορισμός του Childe δέχτηκε κριτική, διότι διεφάνη ότι ήταν πολύ άκαμπος και δεν απέδιδε την πολυπλοκότητα του αντικειμένου. Σήμερα η έρευνα δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο θέμα των λειτουργιών παρά στο θέμα των εξωτερικών χαρακτηριστικών μιας θέσης, ώστε να αναγνωριστεί αστικό καθεστώς. Αυτές οι λειτουργίες περιλαμβάνουν τη διαφύλαξη και διαχείριση των πόρων μιας περιοχής (τροφή, πρώτες ύλες, ανθρωποδύναμη), τη διοίκηση, την παραγωγή εξειδικευμένων βιοτεχνικών προϊόντων, τη θρησκεία και τον έλεγχο του εμπορίου (Stoddart 1999, 911). Συχνά

επισημαίνεται ότι, ενώ αυτά αποτελούν συνήθως κοινά χαρακτηριστικά σε αστικά κέντρα, είναι αδύνατο να υπάρξει ένας ορισμός που να αφορά όλες τις περιοχές του κόσμου, οι οποίες διήλθαν μέσα από διαδικασίες που οδήγησαν σε αστική οργάνωση (ειδικά για την περίπτωση της Μεσογείου βλ. Damgaard Andersen *et al.* 1997).

Το ίδιο, όσον αφορά στην αδυναμία εξεύρεσης ενός κοινού ορισμού, ισχύει και στην περίπτωση του κράτους. Ως χαρακτηριστικά κράτους προτάσσονται η εδαφική οργάνωση (territorial organization), η διαφοροποίηση λόγω τάξης ή επαγγέλματος και όχι λόγω καταγωγής ή συγγένειας (kinship), το μονοπώλιο στην άσκηση της εξουσίας, η διαχείριση των πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού από την πολιτειακή εξουσία και η νομική δικαιοδοσία (legal jurisdiction). Πάντως, οι ορισμοί που δίνονται για τις έννοιες του άστεως και του κράτους, αφορούν περισσότερο στατικές και ιδεατές έννοιες παρά ιστορικές πραγματικότητες (Stoddart 1999, 913).

Σε ό,τι αφορά στις δυναμικές διαδικασίες της πολιτειακής διαμόρφωσης (state formation), γίνεται ακόμα πιο αισθητή η ανάγκη για μελέτη των ειδικών συνθηκών, που οδήγησαν σε κάθε περίπτωση στην εμφάνιση πιο σύνθετων μορφών πολιτειακής οργάνωσης, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται το κράτος. Η πολιτειακή ιστορία της αρχαίας Κύπρου καθορίστηκε στο παρελθόν από ορισμούς και έννοιες που προέρχονταν από τη μελέτη γειτονικών μεσογειακών πολιτισμών της δεύτερης και της πρώτης χιλιετίας π.Χ., όπως είναι οι μυκηναϊκές ανακτορικές πολιτείες της Ύστερης Χαλκοκρατίας και οι φοινικικές πόλεις-κράτη της Εποχής του Σιδήρου. Μόνο τα τελευταία χρόνια μέσα από την ενδελεχή και εμβριθή μελέτη του κυπριακού υλικού πολιτισμού, έχει αρχίσει να εδραιώνεται στην έρευνα η αντίληψη ότι πρέπει να αναζητηθεί το γηγενές μοντέλο οργάνωσης των κοινοτήτων του νησιού διαχρονικά, από την πρώτη εγκατάσταση μόνιμων πληθυσμών στη Νεολιθική περίοδο μέχρι την κατάλυση των ανεξάρτητων κυπριακών πολιτειών και την ενσωμάτωση του νησιού στο πτολεμαϊκό κράτος, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Peltenburg 1996· Webb και Frankel 1999· Iacovou 2007α).

Για τις δυναμικές διαδικασίες της κυπριακής πολιτειακής διαμόρφωσης στο τέλος της Μέσης Κυπριακής Χαλκοκρατίας είναι κοινή αντίληψη μεταξύ των ερευνητών ότι αποτελούν απότοκο (έστω και με καθυστέρηση) της πολιτειακής οργάνωσης των πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου. Επομένως, πρόκειται για **δευτερογενή πολιτειακή διαμόρφωση** (secondary state formation), η οποία είχε ως βασικό κίνητρο (prime mover) την εμπορία του χαλκού και βασίστηκε στη σταδιακή μεταμόρφωση της προϊστορικής αγροτικής οικονομίας σε οικονομία της βιομηχανίας του χαλκού και του εξαγωγικού εμπορίου.

Για τη μορφή που πήρε η κυπριακή πολιτειακή οργάνωση στην περίοδο που εξετάζουμε, έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο ο όρος αρχηγικές κοινωνίες (chiefdoms) όσο και ο όρος κράτη (states), που σύμφωνα με την ταξινόμηση που πρότεινε ο Elman Service (1971), βρίσκονται στην κορυφή της σύνθετης οργάνωσης των αρχαίων κοινωνιών. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται συστηματικά ο όρος **πολιτείες** για την περιγραφή εκείνων των πολιτειακών σχημάτων που διαπιστώνεται ότι λειτουργούν κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία ή/και κατά την Κυπρογεωμετρική περίοδο. Σύμφωνα με τους Colin Renfrew και Paul Bahn (2001, 178), ο όρος αυτός «δεν υπονοεί κάποια ιδιαίτερη ιεράρχηση ή σύνθεση της οργάνωσης... Μια πολιτεία είναι μια πολιτικά ανεξάρτητη ή αυτόνομη κοινωνική μονάδα, η οποία, στην περίπτωση μιας σύνθετης κοινωνίας, όπως η κοινωνία-κράτος, μπορεί να αποτελείται από πολλά μικρότερα συστατικά». Για την Κυπροαρχαϊκή και την Κυπροκλασική περίοδο, οι γραπτές πηγές από το ίδιο το νησί μαρτυρούν ότι τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα οι πολιτείες του νησιού κυβερνούνταν από *βασιλείς*, επομένως για αυτή την περίοδο χρησιμοποιείται ο όρος **βασίλεια**.

Θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι οι ανεξάρτητες κυπριακές πολιτείες τόσο της δεύτερης όσο και της πρώτης χιλιετίας π.Χ., σχηματίζονταν από ιεραρχημένα δίκτυα οικισμών. Ως **πρωτεύοντα διοικητικά κέντρα** ορίζονται οι κεντρικές θέσεις (central places, βλ. Renfrew και Bahn 2001, 184, 216-17), που βρίσκονταν στο άνω μέρος μιας ιεραρχίας οικισμών. Για τις πρωτεύουσες θέσεις της εποχής των βασιλείων χρησιμοποιείται ο όρος **πόλη-βασίλειο**. Εκεί όπου η αρχαιολογική έρευνα έχει προσεγγίσει το οικιστικό περιβάλλον και την τοπογραφία των κεντρικών θέσεων, είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε αστικά χαρακτηριστικά. Επομένως, οι θέσεις αυτές μπορούν - μέσα στην κλίμακα της αρχαίας κυπριακής ιστορίας - να ονομαστούν και **άστεα** ή **αστικά κέντρα**. Σύμφωνα με προγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις (Keswani 1993· Knapp 1997), υπήρχαν επίσης θέσεις δευτερεύουσας σημασίας μέσα στα ιεραρχημένα δίκτυα των οικισμών. Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι ορισμένες από αυτές τις θέσεις είχαν κομβικές λειτουργίες - σε σχέση με τη διοίκηση, την οικονομία και τη λατρεία - μέσα στα δίκτυα των οικισμών, επομένως αποτελούσαν **δευτερογενή κέντρα**.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν (Κεφάλαια 2-4) παρατίθεται η ιστορία της έρευνας σχετικά με την πολιτειακή διαμόρφωση της αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι την κατάλυση των βασιλείων. Η εξέταση ξεκινά με τον ορίζοντα των βασιλείων (Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδος), καθώς ήταν ο πρώτος ορίζοντας που απασχόλησε την έρευνα, δεκαετίες πριν από την ανασκαφή και μελέτη των πολιτειακών κέντρων της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Ακολουθεί η έρευνα σχετικά με την Ύστερη Χαλκοκρατία, η οποία προωθήθηκε

σημαντικά από ανασκαφικά προγράμματα των τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα. Στο τέλος τίθεται η έρευνα σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση του νησιού κατά τον Κυπρογεωμετρικό ορίζοντα, που αποτελεί τον ορίζοντα με τα μεγαλύτερα προβλήματα από άποψη αρχαιολογικής ορατότητας και ερμηνευτικής προσέγγισης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

1. Οι πόλεις μετά τα βασίλεια

Μετά την κατάργηση των βασιλείων, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η Κύπρος εισήλθε σε μια μακρά περίοδο πολιτικής εξάρτησης από πολιτειακά κέντρα εκτός του νησιού· το νησί κατέστη - για τους αιώνες που θα ακολουθούσαν - αποικία ξένων πολιτικών δυνάμεων. Στην Ελληνιστική περίοδο, οι κυπριακές πόλεις, υπόλογες πλέον στον ελληνικής καταγωγής Στρατηγό, τον εκπρόσωπο της πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας, οργανώνονται στα πρότυπα των ελληνιστικών πόλεων του ελληνικού χώρου. Μια διγλωσσική επιγραφή (ελληνική αλφαβητική και ετεοκυπριακή συλλαβική), που βρέθηκε στην ακρόπολη της Αμαθούντας και που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., αναφέρει για πρώτη φορά την *πόλη των Αμαθουσίων* (Masson 1983, αρ. 196). Το πρόσωπο που τιμάται φέρει τον τίτλο *επατρίδης*, σε αντιδιαστολή με τον τίτλο *άναξ* που έφεραν τα μέλη των βασιλικών οικογενειών. Σε άλλες επιγραφές κυπριακών πόλεων της Ελληνιστικής περιόδου, συναντώνται οι θεσμοί του *δήμου* και της *βουλής* (Mehl 2000, 705- 6).

Είναι ενδιαφέρον να ακολουθήσουμε την ιστορία των αστικών οικισμών του νησιού αφότου αυτά έχασαν το χαρακτήρα των βασιλικών κέντρων. Δύο αποσπασματικές επιγραφές από τον ελληνικό χώρο, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ., όταν αλληλοσυμπληρωθούν, πιστεύεται ότι καταγράφουν τον πλήρη κατάλογο των κυπριακών άστεων των ελληνιστικών χρόνων (Watkin 1988, 193). Στην πρώτη, ένα κατάλογο *θεωροδόκων* από τους Δελφούς, διασώζονται τα ονόματα εννέα πόλεων της Κύπρου (Plassart 1921, 41). Πρόκειται για τη Σαλαμίνα, την Καρπασία, τους Χύτρους, την Κερύνεια, τη Λάπηθο, τους Σόλους, την Ταμασσό, τη Λήδρα και την Αρσινόη. Στη δεύτερη επιγραφή, που ανακαλύφθηκε στο Άργος, αναφέρεται μια δωρεά από τον Πτολεμαίο ΣΤ΄, τον Πτολεμαίο Η΄ και την Κλεοπάτρα Β΄ και από δέκα κυπριακές πόλεις, προς την πόλη του Άργους (Aupert 1982). Μπορούμε να διαβάσουμε τα ονόματα οκτώ εξ αυτών: της Καρπασίας, της Σαλαμίνας, του Κουρίου, της Αμαθούντας, της Ταμασσού, των Γόλγων, του Κιτίου και της Πάφου.

Με βάση τις βασιλικές ασσυριακές επιγραφές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και το σύνολο των κυπριακών επιγραφών και των νομισμάτων της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου, γνωρίζουμε ότι, εξ αυτών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, η Σαλαμίνα, οι Χύτροι, η Λάπηθος, οι Σόλοι, η Ταμασσός, η Λήδρα, το Μάριο (ελληνιστική Αρσινόη), το Κούριο, η Αμαθούντα, το Κίτιο και η Πάφος υπήρξαν βασιλικά κέντρα. Έστω κι αν ορισμένα από τα βασιλικά κέντρα υποβαθμίστηκαν (ίσως στην κατηγορία των δευτερογενών κέντρων) πριν από την κατάλυση των βασιλείων στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, διαπιστώνουμε ότι και αυτά απολαμβάνουν αστικό καθεστώς στην Ελληνιστική περίοδο. Από τους δύο καταλόγους με τις αναφορές στις κυπριακές πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, το μοναδικό βασιλικό κέντρο που απουσιάζει είναι το Ιδάλιο. Από την άλλη, μαζί με τις πρώην βασιλικές πρωτεύουσες, σε πόλεις των ελληνιστικών χρόνων έχουν αναδειχθεί η Κερύνεια, η Καρπασία και οι Γόλγοι, θέσεις που θα είχαν σημασία (αν και δευτερεύουσα) και στην τοπογραφία των κυπριακών βασιλείων.

Με δυσκολία μπορεί να καταρτιστεί ο κατάλογος των κυπριακών πόλεων στη Ρωμαϊκή περίοδο. Ο Στράβων (14.6.1-6) και ο Πτολεμαίος (5.14.1-7) παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τη γεωγραφία της Κύπρου, δεν τους ενδιαφέρει, όμως, η πολιτική τοπογραφία. Οι κατάλογοί τους δεν κάνουν διάκριση μεταξύ των περιοχών που είχαν το καθεστώς της πόλης και των άλλων οικισμών. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (5.130) αναφέρει τις 15 πόλεις (*oppida*) της Κύπρου (Χατζηιωάννου 1980α, 344, αρ. 292). Είναι η Νέα Πάφος, η Παλαίπαφος, η Κουριάς, το Κίτιον, το Κορίναιον, η Σαλαμίνα, η Αμαθούντα, η Λάπηθος, οι Σόλοι, η Ταμασσός, το Επίδαυρον, οι Χύτροι, η Αρσινόη, το Καρπάσιον και οι Γόλγοι. Αναφέρει επίσης ότι υπήρξαν (*fuere*) και η Κινυρεία, το Μάρειον και το Ιδάλιον. Ο κατάλογος περιέχει λανθασμένες αναφορές, αφού καταγράφει ξεχωριστά την Παλαιά από τη Νέα Πάφο και αναφέρει μια κατά τα άλλα άγνωστη πόλη Επίδαυρον. Πάντως, σε συνδυασμό με τις επιγραφές που σχετίζονται με τη διοίκηση, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι και στην περίοδο κατά την οποία η Κύπρος υπαγόταν στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (58 π.Χ.-330 μ.Χ.), είναι οι ίδιες θέσεις που λειτούργησαν ως τα αστικά κέντρα του νησιού (Mitford 1980, 1308-1331).

Στους σεισμούς του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. η Σαλαμίνα επλήγη σοβαρά. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος βοήθησε στο ξανακτίσιμο της πόλης και προς τιμήν του μετονομάστηκε σε Κωνσταντία (Papageorghiou 1993, 30). Η Κωνσταντία (ως μητρόπολις), η Ταμασσός, η Κίτης, η Αμαθούς, το Κόριν, η Πάφος, η Αρσινόη, οι Σόλοι, η Λάπηθος, η Κιρβόια, οι Κύθροι, το Καρπάσιον, η Τριμιθούς και η Λευκουσία, αποτέλεσαν, σύμφωνα με ένα διοικητικό εγχειρίδιο του 6^{ου} αιώνα, που είναι γνωστό ως *Συνέκδημος του Ιεροκλέους*, τις πόλεις της Κύπρου γύρω από τις οποίες

αρθρώθηκε το σύστημα διοίκησης του νησιού στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο (Νεράντζη-Βαρμάζη 2006, 269).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι παρά την κατάργηση των μοναρχικών βασιλικών οίκων, την ενοποίηση του νησιού και την υπαγωγή του σε ενιαία αποικιοκρατική διοίκηση, η αστική τοπογραφία του νησιού μέχρι το τέλος της αρχαιότητας οφείλεται σε διαδικασίες που δρομολογήθηκαν και εδραιώθηκαν όχι στην Ελληνιστική περίοδο αλλά πολύ πριν από την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων (βλ. και Ιακονου 1994, 150· 2004). Μόνο με το τέλος της αρχαίας ιστορίας της Μεσογείου, που τοποθετείται στον 7^ο αιώνα μ.Χ. σημαντικές αλλαγές μεταμορφώνουν δραστικά την αστική τοπογραφία του νησιού (Parageorghiou 1993).

Οι πόλεις επιβίωσαν σαν αστικά κέντρα μεγάλης αρχαιότητας πολύ μετά την κατάργηση των βασιλείων. Έτσι δεν ξεχάστηκαν και γι' αυτό δεν χρειάστηκε να ανακαλυφθούν. Σε ορισμένες περιπτώσεις βαθιές επιχώσεις είχαν όντως εξαφανίσει μεγάλο μέρος των θέσεων. Αλλά η γνώση της ύπαρξής τους είχε καταγραφεί στη μνήμη του τοπίου: η μνήμη των ονομάτων παρέμεινε η πιο ζωντανή και άμεση μαρτυρία μιας ιστορικής αλήθειας. Μέχρι σήμερα, στο σημερινό χωριό Δάλι - η άλλοτε πόλη-βασίλειο Ιδάλιο - μια περιοχή έχει το τοπωνύμιο *Βασιλικά* και σύμφωνα με την παράδοση ήταν κτήμα του βασιλιά του Ιδαλίου (Goodwin 1985, 1636). Ακόμα κι αν τα τοπωνύμια στα Κούκλια - την Παλαιά Πάφο - φαίνεται να μην έχουν καμιά σχέση με την εποχή του βασιλείου, το γειτονικό χωριό Νικόκλεια επιμένει να φέρει το όνομα του τελευταίου βασιλιά, του Νικοκλή. Το σημερινό αστικό κέντρο της δυτικής Κύπρου, η σημερινή πόλη της Πάφου, φέρει το ίδιο όνομα που έφερε και η πόλη-βασίλειο και ίσως είναι το ίδιο όνομα που έφερε και η πόλη της Εποχής του Χαλκού. Στα μεσαιωνικά και στα νεότερα χρόνια, το όνομα των Σόλων περιορίστηκε στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας ακρόπολης, όμως η κεντρική βόρεια πλαγιά του Τροόδους ονομάζεται μέχρι σήμερα Σολέα, ανάμνηση της περιφέρειας της αρχαίας πόλης.

2. Οι ανασκαφές: από το κυνήγι θησαυρών στα διεπιστημονικά προγράμματα

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας το κυπριακό τοπίο λεηλατήθηκε συστηματικά από θησαυροθήρες όπως οι αδερφοί Luigi και Alessandro Palma di Cesnola. Ειδικά η δράση του πρώτου, που είχε ζήσει για δέκα χρόνια στο νησί ως πρόξενος (1865-1876), τραυμάτισε ανεπανόρθωτα την έρευνα, ανασκάπτοντας χωρίς μέθοδο και χωρίς τεκμηρίωση (Marangou 2000). Δεν υπάρχει ακριβής γνώση για τον αριθμό των θέσεων στις οποίες ο Luigi Palma di Cesnola έκανε ανασκαφές. Σύμφωνα, όμως, με τον ίδιο (Cesnola 1877) διερεύνησε πολλές θέσεις

που σχετίζονται με την περίοδο των κυπριακών βασιλείων. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος της τεράστιας συλλογής του με αρχαιότητες από το νησί, δημιουργήθηκε από ανασκαφές στην Αθηνάινου-Άγιος Φώτιος, σε ένα από τα πιο πλούσια σε γλυπτικά αναθήματα ιερό της Μεσαορίας. Όταν η συλλογή του Cesnola μεταφέρθηκε στη Νέα Υόρκη, αποτέλεσε το λόγο ίδρυσης του Μητροπολιτικού Μουσείου της πόλης.

Το 1862-63 ο Melchior de Vogüé μαζί με τον επιγραφολόγο William Waddington και τον αρχιτέκτονα Edmond Duthoit μετέφεραν κυπριακά αντικείμενα και ελληνικές, κυπριακές και φοινικικές επιγραφές στο Λούβρο, που προήλθαν από ανασκαφές σε διάφορους χώρους ιερών, που δεν δημοσίευσαν ποτέ (Ulbrich 2001, 94). Ο Duthoit επέστρεψε μόνος του στο νησί το 1865 και εμπλούτισε τη συλλογή του Λούβρου με περισσότερα από χίλια αντικείμενα, γλυπτά, επιγραφές και πήλινα ειδώλια. Το πιο μνημειακό απόκτημα του Λούβρου υπήρξε ένα κολοσσιαίο λίθινο αγγείο που μεταφέρθηκε από την ακρόπολη της Αμαθούντας (Hermay 1989α, 19· Caubet 2001, 144).

Μια σημαντική συλλογή κυπριακών αρχαιοτήτων στεγάζεται στο Βρετανικό Μουσείο και περιλαμβάνει ευρήματα από τις ανασκαφές του ερασιτέχνη αρχαιολόγου Robert H. Lang (1868-69) κυρίως στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο, όπου πρώτα οι βασιλείς του Ιταλίου και αργότερα οι βασιλείς του Κιτίου αφιέρωναν λίθινα και χάλκινα αναθήματα (Senff 1993).

Το 1874 τέθηκε σε ισχύ από την Οθωμανική διοίκηση αρχαιολογικός νόμος (ίσχυσε μέχρι το 1905), που προέβλεπε την παραμονή στην Κύπρο του ενός τρίτου των ευρημάτων που προέκυπταν από ανασκαφές (Karageorghis 1985, 1). Το 1883, πλέον επί Βρετανικής αποικιοκρατικής διοίκησης, ιδρύθηκε το Αρχαιολογικό Μουσείο για να στεγάσει τις κυπριακές αρχαιότητες που έμεναν στο νησί. Η θέσπιση αρχαιολογικού νόμου και η ίδρυση του μουσείου συντέλεσαν ώστε η αρχαιολογική έρευνα στο νησί να εξελιχθεί από θησαυροθηρία σε επιστημονική έρευνα. Τα εκθέματα του μουσείου παρουσίασε σε μορφή καταλόγου ο John Myres το 1899, μαζί με το χρονικό των ανασκαφών που διεξήχθησαν από βρετανικές αποστολές από το 1878 (Myres 1899). Ο κατάλογος του Myres αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την επιστημονική μελέτη των ευρημάτων και τη χρονολογική και τυπολογική τους κατάταξη. Παράλληλα, τις πρώτες επίσημα εκ μέρους του Μουσείου έρευνες διεξήγαγε ένας Γερμανός ερασιτέχνης αρχαιολόγος, ο Max Ohnefalsch-Richter (Stanley-Price 2001, 269). Από το 1879 μέχρι το 1894 ανέσκαψε σε πολλές θέσεις, όπως στο Πολιτικό (αρχαία Ταμασσός), στην Κυθραία (αρχαίοι Χύτροι) και στην Πόλη Χρυσοχούς (αρχαίο Μάριο). Μάλιστα, ο Ohnefalsch-Richter δημοσίευσε

έναν κατάλογο 72 ιερών που ανέσκαψε ο ίδιος ή άλλοι πριν από αυτόν, εγκαινιάζοντας την έρευνα της αρχαίας θρησκείας της Κύπρου (Ulbrich 2001, 98).

Την ίδια περίοδο εργάστηκαν στο νησί διάφορες βρετανικές αποστολές. Το 1888 Βρετανοί αρχαιολόγοι εκ μέρους του Cyprus Exploration Fund διενήργησαν τις πρώτες ανασκαφές στα Κούκλια, την περιοχή της Παλαιάς Πάφου (Gardner *et al.* 1888). Μια δεύτερη βρετανική αποστολή εκ μέρους του Βρετανικού Μουσείου διεξήγαγε έρευνες από το 1890 μέχρι το 1896 στην Έγκωμη, τη Σαλαμίνα, το Κούριο και την Αμαθούντα (Murray, Smith και Walters 1900).

Το 1927 ξεκίνησε να εργάζεται στο νησί μια σουηδική αποστολή (Swedish Cyprus Expedition) με επικεφαλής τον Einar Gjerstad. Αυτό αποτέλεσε το πιο σημαντικό ορόσημο στην ιστορία της κυπριακής αρχαιολογίας. Οι Σουηδοί αρχαιολόγοι ανέσκαψαν με επιστημονική μέθοδο θέσεις σε ολόκληρο το νησί μέχρι το 1931. Η δημοσίευση των ανασκαφών εμφανίστηκε σύντομα με τη μορφή μιας μνημειακής - όχι μόνο σε μέγεθος αλλά και σε επιστημονική αξία - σειράς, που έθεσε τις βάσεις της τυπολογικής και χρονολογικής κατάταξης του υλικού πολιτισμού της Κύπρου από την προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Τα συμπεράσματα του Gjerstad σχετικά με την πολιτική και την πολιτισμική ιστορία του νησιού στην Κυπρογεωμετρική, Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο (Gjerstad 1948) παραμένουν μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς για τη μελέτη της κυπριακής Εποχής του Σιδήρου.

Το 1935 δημιουργήθηκε το Τμήμα Αρχαιοτήτων και εφεξής τον κύριο λόγο στην αρχαιολογική έρευνα θα είχαν οι αρχαιολόγοι του επίσημου φορέα του νησιού. Το 1957 ο Πορφύριος Δίκαιος ανέσκαψε τον πρώτο κτιστό τάφο της βασιλικής νεκρόπολης της Σαλαμίνας (Dikaios 1963α). Μερικά χρόνια αργότερα, ο Βάσος Καραγιώργης ανέλαβε την ανασκαφή και των δέκα κτιστών τάφων που είχαν εντοπιστεί (Karageorghis 1967α· 1970· 1973α· 1978α). Η βασιλική νεκρόπολη της Σαλαμίνας αποτελεί τον πιο εκτεταμένο αρχαιολογικό χώρο από την πόλη της εποχής του βασιλείου. Στα ανατολικά της πεδιάδας της βασιλικής νεκρόπολης, πάνω στην ακτή, ξεκίνησε το 1964 ανασκαφές μια γαλλική αποστολή από το Ινστιτούτο Courby του Πανεπιστημίου της Lyon, με επικεφαλής αρχικά το Jean Pouilloux και από το 1972 τη Marguerite Yon. Μέχρι το 1974 η γαλλική αποστολή είχε φέρει στο φως πολύ σημαντικά στοιχεία σχετικά με τις απαρχές της πόλης, που τη συνέδεαν χρονολογικά με την προκάτοχό της, την Έγκωμη της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Yon 1985· 1993).

Η γαλλική αποστολή της Σαλαμίνας ήταν η πρώτη από μια σειρά ξένων αρχαιολογικών αποστολών που ανέλαβαν μετά την Ανεξαρτησία (1960), την εφαρμογή μακροπρόθεσμων και διεπιστημονικών προγραμμάτων για την εξερεύνηση των θέσεων που αποτέλεσαν τα κέντρα των αρχαίων κυπριακών βασιλείων. Όμως, το 1974 οι ανασκαφές στη Σαλαμίνα διακόπηκαν. Οι έρευνες σταμάτησαν και στους Σόλους, εκεί όπου διεξήγε ανασκαφές από το 1965 η αρχαιολογική αποστολή του Πανεπιστημίου Laval του Καναδά, υπό τη διεύθυνση του Jean Des Gagniers (Des Gagniers 1985). Ήδη το 1928 η Σουηδική αποστολή είχε ανασκάψει πλήρως, στα δυτικά της ακρόπολης των Σόλων, στο λόφο Βουνί, ένα μνημειακό ανάκτορο που χρονολογήθηκε στον 5^ο αιώνα π.Χ. (Gjerstad 1937, 70-290). Η γειτνίαση του ανακτόρου στο Βουνί με το διοικητικό κέντρο ενός βασιλείου ερμηνεύθηκε από το Gjerstad ως προσπάθεια άσκησης ελέγχου από μέρους του Μαρίου στο βασίλειο των Σόλων, όμως, όπως κατέδειξε ο Maier (1985), η ερμηνεία αυτή είναι αυθαίρετη. Η οργανική σημασία του ανακτόρου στο Βουνί στην τοπογραφία της περιφέρειας των Σόλων μάς διαφεύγει και θα συνεχίσει να παραμένει ένα ερωτηματικό όσο δεν μπορούν να αναληφθούν νέα και σύγχρονα προγράμματα διερεύνησης του χώρου σε μακροκλίμακα. Εντελώς ανεξερεύνητη παρέμεινε η περιοχή της Λαπήθου σε σχέση με την περίοδο του βασιλείου και της Κυθραίας, που ταυτίζεται με τους αρχαίους Χύτρους.

Μετά την εισβολή και εξαιτίας της συνεχιζόμενης κατοχής του βόρειου τμήματος της Κύπρου, η γαλλική αποστολή της Σαλαμίνας επαναδραστηριοποιήθηκε στο Κίτιο. Με επικεφαλής και πάλι την Υοη ξεκίνησε το 1976 η ανασκαφή στη θέση *Παμπούλα* όπου αποκαλύφθηκε το πολεμικό λιμάνι των βασιλέων του Κιτίου. Βορειότερα, στη θέση *Καθαρή*, διεξήχθησαν ανασκαφές από το Τμήμα Αρχαιοτήτων στις δεκαετίες 1970-1980 υπό τον Καραγιώργη. Εκεί αποκαλύφθηκε μια σημαντική θέση ιερού της Εποχής του Σιδήρου (Karageorghis 2003α· 2005), που όπως αποδείχτηκε είχε ιδρυθεί ήδη στην Εποχή του Χαλκού (Karageorghis και Demas 1985). Οι γαλλικές και οι κυπριακές ανασκαφές απέδειξαν ότι η πόλη της εποχής του βασιλείου ήταν η συνέχεια του αστικού κέντρου της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Υοη και Caubet 1985). Πρόσφατα τη διεύθυνση του γαλλικού προγράμματος ανέλαβε η Sabine Fourrier και τέθηκε σε εφαρμογή ένα νέο πρόγραμμα χαρτογράφησης των αρχαιολογικών θέσεων στην περιοχή της Λάρνακας με Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών.

Στο Ιδάλιο συνεχίζεται από το 1991 μέχρι σήμερα η συστηματική αποκάλυψη του μνημειακού κτιρίου στην ακρόπολη, που αποτέλεσε από την Κυπροκλασική περίοδο διοικητικό κέντρο του βασιλείου του Κιτίου και του Ιδαλίου (Hadjicosti 1997). Μέσα στο κτίριο αυτό βρέθηκε το μοναδικό αρχείο φοινικικών επιγραφών, που σχετίζεται με τη λειτουργία των εγκαταστάσεων του

ελαιοτριβείου (Sznycer 2004). Στην περιοχή στα βόρεια της ακρόπολης (Lower City) διενεργεί ανασκαφές μια αμερικανική αποστολή υπό την Pamela Gaber (1995).

Στην περιοχή του χωριού Πολιτικό, τη θέση της αρχαίας Ταμασσού, στους βόρειους πρόποδες του Τροόδου, διεξήγαγε ανασκαφές στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 ο Hans-Günter Buchholz εκ μέρους του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (Buchholz και Untiedt 1996). Η δημοσίευση των ανασκαφών αυτών, όπως και των ανασκαφών του Ohnefalsch-Richter, αναμένεται ότι θα πραγματοποιηθεί σύντομα υπό την εποπτεία του Hartmut Matthäus (Matthäus 2007, 211).

Η Αμαθούντα από το 1975 διερευνάται από διεπιστημονικές ομάδες της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Ανασκαφές διεξήχθησαν στην ακρόπολη, όπου αποκαλύφθηκε το ιερό στην κορυφή (Fourtier και Hermary 2006) και το βασιλικό διοικητικό κέντρο στο κεντρικό πλάτωμα του λόφου της ακρόπολης (Petit 1991α). Τα νεκροταφεία στα βόρεια, στα δυτικά και στα ανατολικά της ακρόπολης διερευνήθηκαν από τη σουηδική αποστολή (Gjerstad *et al.* 1935, 1- 141), το Τμήμα Αρχαιοτήτων (Tytgat 1989) και τη γαλλική αποστολή (Aupert και Tytgat 1984). Εντοπίστηκαν περισσότεροι από 700 τάφοι.

Την περιοχή των Κουκλιών-Παλαιάφου διερεύνησαν οι Terence Mitford και John Piffie τη δεκαετία του 1950 (Mitford και Piffie 1951) και μια ελβετογερμανική αποστολή, με επικεφαλής τον Franz Georg Maier, από το τέλος της δεκαετίας του 1960 μέχρι σήμερα (Maier και Wartburg 1985α). Η έρευνα της πόλης που αποτέλεσε το αστικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υποφέρει, όπως και οι πλείστες θέσεις που αποτέλεσαν βασιλικά κέντρα, από έλλειψη αρχαιολογικής ορατότητας. Από το 2006 το Πανεπιστήμιο Κύπρου έχει ξεκινήσει ένα πρόγραμμα με στόχο τη χαρτογράφηση των θέσεων με αρχαιολογική σημασία στην περιοχή των Κουκλιών και την ανασκαφή επιλεγμένων θέσεων για την κατανόηση της αστικής τοπογραφίας της θέσης στους ορίζοντες της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου (Iaconou 2008α).

Ο λόφος όπου αναπτύχθηκε η πόλη του Κουρίου στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια και στον οποίο εύλογα πιστεύεται ότι βρίσκεται το διοικητικό κέντρο του βασιλείου, διερευνήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων με επικεφαλής το Δήμο Χρήστου. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί, όμως σε προκαταρκτικές αναφορές του ανασκαφέα αναφέρεται ο εντοπισμός πελεκητής τοιχοδομίας των προ-ελληνιστικών χρόνων κάτω από μνημειακά κτίρια της

Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου. Από την άλλη, οι ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, που ξεκίνησαν το 1935 από τον George McFadden και συνεχίστηκαν την περίοδο 1978-1982 από Αμερικανούς αρχαιολόγους με επικεφαλής τον David Soren και την Diana Buitron, έφεραν στο φως σημαντικό μέρος του ιερού της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου (Buitron-Oliver 1996). Από τη δεκαετία του 1980 η έρευνα πεδίου στο Κούριο παραμένει στατική.

Η ταύτιση της θέσης του Μαρίου στην περιοχή της σημερινής Πόλεως Χρυσοχούς θεωρείται πλέον ασφαλής. Η περιοχή διερευνήθηκε περιστασιακά από τη σουηδική αποστολή (Gjerstad *et al.* 1935, 181- 459) και από το Τμήμα Αρχαιοτήτων (Νικολάου 1964). Από το 1983 ξεκίνησαν έρευνες από την αρχαιολογική αποστολή του Πανεπιστημίου Princeton, με επικεφαλής το William Childs (Childs 1997). Τα τελευταία χρόνια άρχισε να προσεγγίζεται η αστική τοπογραφία της αρχαίας πόλης, με την ανακάλυψη ενός ιερού και ενός μνημειακού οικοδομήματος σε ένα πλάτωμα στα ανατολικά της Πόλεως Χρυσοχούς (Childs 2003).

Τέλος, σωστικές ανασκαφές που διεξάγει το Τμήμα Αρχαιοτήτων τα τελευταία χρόνια στη Λευκωσία, στο λόφο του Αγίου Γεωργίου (περιοχή ΠΑΣΥΔΥ) πιστεύεται ότι αποκαλύπτουν μέρος του οικισμού της αρχαίας Λήδρας (Pilides 2004, 156-8). Οι ανασκαφές στην περιοχή αυτή έφεραν πρόσφατα στο φως σημαντικά στοιχεία σχετικά με την περίοδο των βασιλείων, όπως τον αρχαιότερο θησαυρό νομισμάτων που βρέθηκε στο νησί (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008).

3. Η μελέτη των πηγών και των κειμένων

Το 1852 ο δούκας Albert de Luynes δημοσίευσε το πρώτο επιστημονικό έργο που εξέταζε τις κυπριακές επιγραφές και τα νομίσματα που ήταν γνωστά την περίοδο εκείνη. Έφερε τον τίτλο *Numismatique et Inscriptions Cypriotes*. Ο Γάλλος ευγενής είχε μόλις τότε αγοράσει ένα τυχαίο εύρημα από το Ιδάλιο, την περίφημη χάλκινη πινακίδα με το μακροσκελέστερο συλλαβικό ελληνικό κείμενο που έχει βρεθεί ως σήμερα (Masson 1983, αρ. 217). Το κυπριακό συλλαβάριο μέχρι τότε δεν είχε αποκρυπτογραφηθεί και οι απόπειρες του de Luynes να διαβάσει ορισμένες λέξεις δεν οδήγησαν σε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα (Masson 1983, 48).

Η αποκρυπτογράφηση της κυπροσυλλαβικής γραφής, του εργαλείου με το οποίο καταγραφόταν η ελληνική, η βασική γλώσσα που μιλούσαν οι άνθρωποι του νησιού στην Εποχή του Σιδήρου,

επιτεύχθηκε το 1871 (βλ. στη συνέχεια Μέρος Δεύτερο-Κεφάλαιο 1.7). Η ανάγνωση των ελληνικών συλλαβικών κειμένων, που αποτελούν το μεγαλύτερο σύνολο επιγραφών που απέδωσε το νησί στην εποχή των βασιλείων, αποτέλεσε το καθοριστικό βήμα για τις πρώτες προσπάθειες συγγραφής της αρχαίας κυπριακής ιστορίας. Το πρώτο ολοκληρωμένο έργο που έδωσε για πρώτη φορά την ιστορική διάσταση της εποχής των βασιλείων ήταν το *A History of Cyprus* του George Hill (1940). Ο Hill βασίστηκε τόσο στις ιστοριογραφικές πηγές όσο και στις κυπριακές επιγραφές για να καταγράψει την ιστορία των κυπριακών βασιλείων.

Το επόμενο μεγάλο βήμα έγινε από τον Gjerstad, που ανέλαβε τη σύνταξη του συνθετικού τόμου της σουηδικής αποστολής για την Κυπρογεωμετρική, Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο (Gjerstad 1948). Ο Gjerstad είχε πλέον στη διάθεσή του εκτός από τις ιστοριογραφικές πηγές και τις επιγραφές και τα υλικά τεκμήρια που είχαν φέρει στο φως οι ανασκαφές της σουηδικής αποστολής.

Το 1961 ο Olivier Masson εξέδωσε το μνημειακό έργο του *Les Inscriptions Chypriotes Syllabiques, Recueil Critique et Commenté* (δεύτερη έκδοση: Masson 1983). Αυτός παραμένει ο εκτενέστερος κατάλογος κυπροσυλλαβικών επιγραφών από όλη την Κύπρο. Περιλαμβάνει, εκτός από την πολύτιμη φιλολογική ανάλυση των κειμένων, η οποία έγινε από το μεγαλύτερο επιγραφολόγο της κυπριακής γραφής της Εποχής του Σιδήρου, στοιχεία σχετικά με το χώρο και τις συνθήκες εύρεσης των ενεπίγραφων αντικειμένων. Το 1971, ο άλλος μεγάλος επιγραφολόγος των αλφαβητικών κειμένων του νησιού, ο Terence Mitford εξέδωσε τον κατάλογο των επιγραφών του Κουρίου. Ο κατάλογος των επιγραφών που προήλθαν από τις ανασκαφές στο Ραντίδι (Mitford και Masson 1983) κοντά στα Κούκλια και στη θέση Κούκλια-Μαρτσέλλο (Masson και Mitford 1986) ετοιμάστηκαν από το Mitford και συμπληρώθηκαν μετά το θάνατό του από το Masson. Τα πιο πάνω καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των κυπροσυλλαβικών επιγραφών που βρέθηκαν στο νησί. Στα ορόσημα της μελέτης της κυπριακής γραφής και διαλέκτου συμπεριλαμβάνεται και η έκδοση του λεξικού των κυπροσυλλαβικών επιγραφών από τον Markus Egetmeyer (1992).

Μετά το Hill, ο πρώτος που ανανέωσε την κυπριακή ιστοριογραφία δίνοντας νέα πνοή στην έρευνα της εποχής των βασιλείων, ήταν ο Πέτρος Στυλιανού. Στο έργο του “The Age of the Kingdoms” (1989) χρησιμοποίησε ως εργαλεία τόσο τις ιστοριογραφικές πηγές όσο και τις κυπριακές επιγραφές και νομίσματα για να προσεγγίσει την Κυπροαρχαϊκή και την

Κυπροκλασική περίοδο. Αποτελεί μέχρι σήμερα το αξεπέραστο εγχειρίδιο πολιτικής ιστορίας της εποχής των βασιλείων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ/ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Τις πόλεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας, σε αντίθεση με τις αρχαίες πόλεις-βασίλεια τις οποίες γνωρίζουμε με το όνομά τους, τις ονομάζουμε σε σχέση με γειτονικά χωριά και τοπωνύμια. Δεν αποκλείεται όμως, κάποιες από αυτές να είχαν το ίδιο όνομα με τις διαδόχους τους της Εποχής του Σιδήρου. Αυτό μάλιστα προκύπτει άμεσα αν αποδεχτούμε την ανάγνωση των ονομάτων που πρότειναν ορισμένοι αιγυπτιολόγοι στις επιγραφές του Ραμσή Γ', του πρώιμου 12^{ου} αιώνα, στο αιγυπτιακό ιερό στο Medinet Habu, τα οποία θυμίζουν ονόματα κυπριακών θέσεων της Εποχής του Σιδήρου (Snodgrass 1994, 169. Βλ. και στη συνέχεια Μέρος Πέμπτο-Κεφάλαιο 4.3).

Πριν από την ανακάλυψη της Έγκωμης, ο πολιτισμός της κυπριακής Χαλκοκρατίας ήταν γνωστός από ανασκαφές τάφων. Η ίδια η Έγκωμη ήταν γνωστή ως θέση ενός εκτεταμένου και πλούσιου νεκροταφείου ήδη από τις ανασκαφές της αποστολής του Βρετανικού Μουσείου (Murray *et al.* 1900). Η σουηδική αποστολή προσέθεσε ακόμη 20 τάφους στο ανεσκαμμένο υλικό. Μόνο όταν ανέλαβε την έρευνα στην περιοχή ο Claude Schaeffer, ανασκαφέας της Ουγκαρίτ (Ras Shamra), του σημαντικού αστικού κέντρου της Εποχής του Χαλκού στη βόρεια ακτή της Συρίας, διαφάνηκε ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανακαλύπτονταν στην ίδια περιοχή με τους τάφους δεν ανήκαν στην ύστερη αρχαιότητα αλλά στην Εποχή του Χαλκού. Η γαλλική αποστολή συνέχισε την έρευνα στην Έγκωμη μέχρι το 1972 (βλ. Courtois, Lagarce και Lagarce 1986). Μια δεύτερη, κυπριακή αποστολή του Τμήματος Αρχαιοτήτων, με επικεφαλής το Δίκαιο, εργάστηκε σε συγκεκριμένους χώρους για μια δεκαετία, από το 1948 μέχρι το 1958 (Dikaios 1969-71). Οι συντονισμένες έρευνες των δύο αποστολών αποκάλυψαν μεγάλο μέρος του οικισμού, εντός του οποίου βρίσκονταν κτίρια με πελεκητή τοιχοδομία καθώς και πλούσιες ταφές με πλήθος εισηγμένων αντικειμένων, που περιβαλλόταν από ένα «κυκλώπειο» τείχος· η έρευνα για πρώτη φορά αποκτούσε την εικόνα ενός κυπριακού αστικού κέντρου της Εποχής του Χαλκού.

Πλούσια άστια της Ύστερης Χαλκοκρατίας ήρθαν στο φως τις τελευταίες δεκαετίες ως αποτέλεσμα οργανωμένων ερευνητικών προγραμμάτων από κυπριακές και ξένες αποστολές. Στο Κίτιο η ανασκαφή του Τμήματος Αρχαιοτήτων υπό τον Καραγιώργη, από τη δεκαετία του 1960

μέχρι τη δεκαετία του 1980, αποκάλυψε τμήμα της βόρειας συνοικίας της πόλης, που φαίνεται ότι περικλειόταν με κυκλώπειο τείχος. Στην ίδια περιοχή ανασκάφηκαν οι μνημειακοί ναοί του Κιτίου και μερικές πλούσιες ταφές (Karageorghis και Demas 1985). Πολύ κοντά στο Κίτιο, στην περιοχή του τεμένους Χαλά Σουλτάν στην Αλυκή της Λάρνακας, ανασκάφηκε μεταξύ 1971-1983 ένα δεύτερο αστικό κέντρο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, από μια σουηδική αποστολή, με επικεφαλής τον Paul Åström (Åström 1996).

Στη νότια ακτή τρεις θέσεις στις κοιλάδες των ποταμών του Μαρωνιού, του Βασιλικού και του Κούρρη ανασκάφηκαν κατά τις δεκαετίες 1980-1990. Πρόκειται αντίστοιχα για τις θέσεις Μαρώνι-Βούρνες (Cadogan 1996), Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος (South 1996) και Άλασσα-Παλιοταβέρνα (Hadjisanvas 2000). Οι ανασκαφές έδειξαν ότι και στις τρεις θέσεις εμφανίστηκαν κατά την προχωρημένη Ύστερη Χαλκοκρατία μνημειακά οικοδομήματα, τα οποία μας επιτρέπουν να ερμηνεύσουμε τις συγκεκριμένες θέσεις ως περιφερειακά διοικητικά κέντρα. Για την Καλαβασό και για την Άλασσα, γνωρίζουμε ότι τα κτίρια ήταν ενσωματωμένα ή κοντά σε οικισμούς με αστικά χαρακτηριστικά, που δεν περιβάλλονταν όμως από τείχη.

Στις δεκαετίες του 1930 και 1940 ο Αμερικανός αρχαιολόγος John Daniel ανέσκαψε ένα οικισμό της Ύστερης Χαλκοκρατίας στην Επισκοπή-Παμπούλα, μια θέση στη νότια ακτή. Η ανασκαφή της Παμπούλας δημοσιεύτηκε μετά το θάνατο του Daniel από τους Jack Benson (1972) και Saul Weinberg (1983). Ορισμένες σχετικά πλούσιες ταφές και η θέση του οικισμού κοντά στη θάλασσα, οδήγησαν στην υπόθεση ότι ίσως να αποτελούσε ένα από τα διοικητικά κέντρα της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Knapp 1997, 56). Ένα νέο πρόγραμμα ανασκαφής στη θέση Επισκοπή-Παμπούλα ξεκίνησε το 2001 από το Πανεπιστήμιο του Cincinnati υπό τη διεύθυνση της Gisela Walberg (βλ. ARDAC 2001 και εξής). Επίσης, από το 2007, μια ιταλική αρχαιολογική αποστολή ξεκίνησε επιφανειακές διασκοπήσεις στην κοιλάδα του Κούρρη με στόχο τη σκιαγράφιση της διαχρονικής εξέλιξης της κατοίκησης στην περιοχή αυτή (Jasink et al. 2008).

Στα Κούκλια, στη θέση όπου βρισκόταν το αστικό κέντρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και στη συνέχεια η πρωτεύουσα του βασιλείου της Πάφου, δύο αποστολές (μια βρετανική, 1950-55 και μια ελβετογερμανική, 1966-σήμερα) ερεύνησαν αριθμό θέσεων. Ως προς την Ύστερη Χαλκοκρατία, η σημαντικότερη θέση είναι το ιερό, που διατηρήθηκε ως σημαντικό κέντρο λατρείας μέχρι το τέλος της αρχαιότητας (Mitford και Piffie 1951· Maier 1975).

Στην *Τούμπα του Σκούρου*, στη δυτική ακτή κοντά στη Μόρφου, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μια εξειδικευμένη θέση παραγωγής πλίνθων, πύθων και λεπτότεχνης κεραμεικής. Τα πολύτιμα αντικείμενα και οι εισαγωγές από το Αιγαίο που βρέθηκαν στους τάφους, οδήγησαν στη δημιουργία της πρότασης ότι επρόκειτο για την Έγκωμη της δύσης (Vermeule 1974). Οι ανασκαφές διακόπηκαν το 1974. Στη βόρεια ακτή, τα προγράμματα ανασκαφής και έρευνας που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται διακόπηκαν το 1974 και η περιοχή παραμένει ανεξερεύνητη σε ό,τι αφορά στον ορίζοντα της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Όπως επεσήμανε η Ιακώβου, το γεγονός ότι τα αστικά κέντρα της Ύστερης Χαλκοκρατίας, με εξαίρεση το Κίτιο και την Παλαίπαφο, εγκαταλείφθηκαν στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και επιχώθηκαν κάτω από σωρούς άμμου και χώματος, εξηγεί το πώς αυτά διασώθηκαν από μεταγενέστερες επεμβάσεις και επιτρέπει την αρχαιολογική διερεύνησή τους (Ιακονου 2002α, 73). Παράλληλα με την ανασκαφή, σε πολλές από αυτές τις θέσεις, διεξήχθησαν έρευνες πεδίου, με στόχο να διαφωτιστεί η τοπογραφία της ευρύτερης τους περιφέρειας και να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με τα δίκτυα οικισμών που εξυπηρετούσαν την αστική και περιφερειακή οργάνωση των πολιτειών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Πρωτοπόρος σε αυτού του είδους την έρευνα υπήρξε ο Hector Catling, που διεξήγαγε επιφανειακές έρευνες σε ολόκληρο το νησί και κατέγραψε τις μέχρι τότε γνωστές θέσεις της Εποχής του Χαλκού. Με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών του Κλάδου Επισκοπήσεων του Τμήματος Αρχαιοτήτων (1955-59), που ο ίδιος ο Catling ίδρυσε, πρώτος πρότεινε την ύπαρξη τριών κατηγοριών οικισμών, με βάση τη θέση και τη λειτουργία τους (Catling 1962). Αυτές οι ιδέες αποτέλεσαν τη βάση για την ερμηνεία της μορφής που πήρε η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του νησιού στην Ύστερη Χαλκοκρατία (βλ. Μέρος Πέμπτο). Προγράμματα επιφανειακής επισκόπησης με διαφορετικούς στόχους και διαφορετικές μεθόδους διενεργήθηκαν από διάφορες ομάδες, ειδικότερα μετά το 1974 και επομένως αύξησαν σημαντικά τις γνώσεις μας για την τοπογραφία των νότιων περιοχών του νησιού (βλ. άρθρα σε Ιακονου επιμ. 2004).

Εν κατακλείδι, η έρευνα μέχρι σήμερα αναγνωρίζει ως αστικά και διοικητικά κέντρα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. την Έγκωμη, το Κίτιο, το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, το Μαρώνι-Βούρνες, την Καλαβασό-Άγιος Δημήτριος, την Άλασσα, τα Κούκλια-Παλαίπαφος και τη Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου. Για την πρώτη χιλιετία π.Χ. ως κεντρικές θέσεις αναγνωρίζονται η Σαλαμίνα, το Κίτιο, η Αμαθούντα, το Κούριο, η Πάφος, το Μάριο, οι Σόλοι, η Λάπηθος, το Ιδάλιο, οι Χύτροι, η Λήδρα και η Ταμασσός. Η παρούσα εργασία προτίθεται να εξετάσει την ιστορική διαδρομή της

καθεμιάς από αυτές τις θέσεις, με στόχο να παρακολουθήσει την εξέλιξη της αστικής και περιφερειακής οργάνωσης του νησιού σε μια μακρά διάρκεια 1400 χρόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΑΡΣΗ ΤΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ»: ΣΥΝΕΧΕΙΑ, ΑΣΥΝΕΧΕΙΑ Η ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ;

Ο όρος «Σκοτεινοί Αιώνες» δημιουργήθηκε και καθιερώθηκε στη βιβλιογραφία της αιγαιακής αρχαιολογίας για να περιγράψει τους πρώτους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου. Σημαντικά έργα που εξετάζουν αυτή την περίοδο εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1970 (Snodgrass 1971· Desborough 1972· Coldstream 1977). Αυτό που οδήγησε στους «Σκοτεινούς Αιώνες» ήταν η πλήρης κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου στο τέλος του 12^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό της περιόδου των «Σκοτεινών Αιώνων» - για την οποία το αρχαιολογικό υλικό ήταν στη δεκαετία του 1970 εξαιρετικά περιορισμένο - είναι οι μετακινήσεις πληθυσμών, η απουσία σύνθετων κοινωνικών και πολιτικών δομών, η εξαφάνιση της γραφής και η διακοπή των σχέσεων με περιοχές εκτός του Αιγαίου (Βλ. Dickinson 2006, Introduction για σύνθεση απόψεων). Η έξοδος από τους «Σκοτεινούς Αιώνες» είναι πιο δύσκολο να οριστεί, διότι οι προτεινόμενες χρονολογίες κινούνται από το τέλος του 10^{ου} μέχρι τις αρχές του 8^{ου} αιώνα (Dickinson 2006, 5). Νεότερα στοιχεία που ήρθαν στο φως τις τελευταίες δεκαετίες, γεμίζουν τον αρχαιολογικό χάρτη του ελληνικού χώρου με περισσότερα δεδομένα (Muhly 2003). Ωστόσο, παραμένει η εντύπωση ότι σε σύγκριση με ό,τι προηγήθηκε (ο μυκηναϊκός πολιτισμός) και ό,τι ακολούθησε (πόλεις-κράτη) η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από απουσία σύνθετης οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης και σταθερών πολιτειακών δομών (Κούρου 2004).

Όμως οι «Σκοτεινοί Αιώνες» είναι ένα φαινόμενο που αφορά αποκλειστικά το Αιγαίο. Στην Ανατολή κανένας πολιτισμός δεν βίωσε μια μεγάλη περίοδο χωρίς αστικές και πολιτειακές δομές (βλ. Μέρος Τρίτο-Κεφάλαιο 4). Η κυπρολογική έρευνα απαλλάχτηκε από όρους όπως «Σκοτεινοί Αιώνες» σχετικά νωρίς (Karageorghis 1983, 374). Η ανακάλυψη πλούσιων τάφων της Κυπρογεωμετρικής Ι περιόδου έδειξαν, σύμφωνα με τον James Muhly (2003, 31) ότι δεν είμαστε ενώπιον «Σκοτεινών Αιώνων», αλλά μιας αλλαγής στην τοπογραφία και στον τρόπο ζωής. Κυπριακά λιμάνια φαίνεται ότι είχαν το ρόλο του διαμετακομιστή στο εμπόριο που συνέδεε το Αιγαίο με την Ανατολή και Κύπριοι τεχνίτες μετέδιδαν τεχνογνωσία (κυρίως στην επεξεργασία των μετάλλων) στο Αιγαίο (Coldstream 1998).

Ένα από τα βασικά προβλήματα που αφορούν στην έρευνα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κύπρο, είναι η μορφή και ο βαθμός πολιτικής οργάνωσης των κοινοτήτων του νησιού. Η Κυπρογεωμετρική περίοδος, που ακολουθεί την Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία - η οποία, όπως είδαμε πιο πάνω, αποτελεί τον ορίζοντα γένεσης ενός αριθμού πολιτειών στο νησί - και προηγείται της Κυπροαρχαϊκής περιόδου - κατά την οποία εμφανίζονται οι πόλεις-βασίλεια -, δεν προσφέρει ξεκάθαρες και αποφασιστικές ενδείξεις, όπως γραπτά κείμενα ή άλλου είδους αρχαιολογικά τεκμήρια, που να καταδεικνύουν ότι και σε αυτή τη φάση λειτουργούσαν σύνθετοι πολιτειακοί θεσμοί.

Στην ιστορική σύνθεση του Gjerstad, το θέμα της πολιτειακής οργάνωσης του νησιού στην Κυπρογεωμετρική περίοδο ήταν δευτερεύον και έμφαση δόθηκε στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο εμφανίστηκαν και εκφράστηκαν στο αρχαιολογικό υλικό οι διαφορετικές γλωσσικές (εθνικές) ομάδες της Εποχής του Σιδήρου, η ελληνική, η φοινικική και η ετεοκυπριακή (Gjerstad 1948, 428-48). Στο τέλος, μόνο, της εξέτασης της Κυπρογεωμετρικής περιόδου ο Gjerstad παρουσίασε ως δεδομένο ότι αυτή την περίοδο λειτουργούσαν στο νησί οι ίδιες πολιτείες-βασίλεια που υπήρχαν και κατά την Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο, με εξαίρεση το Κίτιο, που εθεωρείτο αποικία της Τύρου. Χρησιμοποιώντας τους ιδρυτικούς μύθους των πόλεων της Εποχής του Σιδήρου, υποστήριξε ότι οι αριστοκρατικές/βασιλικές οικογένειες αυτών των πολιτειών ήταν απόγονοι των «Μυκηναίων κατακτητών» (Mycenaean-Greek conquerers), που έφτασαν στο νησί στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και οι περιφέρειες που τους ανήκαν, ήταν το αποτέλεσμα διαμοιρασμού του νησιού την εποχή της άφιξης των Μυκηναίων αποίκων στο νησί (Gjerstad 1948, 445).

Η προσέγγιση αυτή διατηρήθηκε στη βιβλιογραφία της Κυπρογεωμετρικής περιόδου (βλ. Coldstream 1983, Snodgrass 1988 και πιο πρόσφατα Karageorghis 2002α, 115-6). Νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα, όπως η ανακάλυψη οικιστικών στρωμάτων της Κυπρογεωμετρικής Ι στη Σαλαμίνα (Yon 1999α, 17), το Κίτιο (Yon 1999α, 20), το Ιδάλιο (Hadjicosti 1999, 38) και το Μάριο (Childs 1997, 39) και τάφων της Κυπρογεωμετρικής Ι περιόδου στη Σαλαμίνα, τα Κούκλια, τη Λάπηθο, το Κούριο, την Αμαθούντα, το Μάριο και αλλού, επιβεβαίωσαν ότι οι πρωτεύουσες των κυπριακών βασιλείων είτε είχαν ιδρυθεί στην έναρξη της Κυπρογεωμετρικής περιόδου (11^{ος}-10^{ος} αιώνας) είτε αποτελούσαν συνέχεια (με μικρή ή καθόλου μετακίνηση) θέσεων της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Iaconou 1994). Ο Anthony Snodgrass σύγκρινε μάλιστα τη μικρή διάρκεια ζωής των ελληνικών θέσεων των «Σκοτεινών Αιώνων» (1987, 172) με τη μεγάλη διάρκεια των πόλεων της Εποχής του Σιδήρου στην Κύπρο και παρατήρησε ότι, ο πολιτικός

χάρτης της Ελλάδας στην περίοδο των πόλεων-κρατών είναι πολύ διαφορετικός σε σχέση με την περίοδο των μυκηναϊκών ανακτορικών πολιτειών. Αντίθετα στην Κύπρο, πολλά από τα μεγάλα κέντρα της Ύστερης Χαλκοκρατίας *παρέμειναν* μεγάλα κέντρα και στην Εποχή του Σιδήρου και εκεί όπου υπήρξαν μετακινήσεις, αυτές ήταν μικρής κλίμακας (Snodgrass 1988, 110).

Παρά τις διαπιστώσεις αυτές, ο David Rupp, επικεφαλής της ομάδας του Canadian Palaeraphos Project, που διενήργησε επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή των Κουκλιών, υποστήριξε ότι η εμφάνιση των κυπριακών βασιλείων είναι φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στον 8^ο αιώνα π.Χ. (Rupp 1987· 1989). Σύμφωνα με τον Rupp, η οργάνωση των κοινοτήτων του νησιού στην Κυπρογεωμετρική περίοδο δεν ξεπέρασε το επίπεδο της αρχηγικής κοινωνίας (Rupp 1998, 215). Αυτός ο τύπος πολιτειακής οργάνωσης, που έχει λιγότερο σύνθετη μορφή από τον τύπο του πρώιμου κράτους (βλ. Renfrew και Bahn 1991, 181), κατά τον ίδιο, περιγράφει καλύτερα το είδος πολιτικής οργάνωσης του νησιού πριν από την Κυπροαρχαϊκή περίοδο. Στον ορισμό που υιοθετεί ο Rupp σχετικά με την αρχηγική κοινωνία, τονίζονται τα εξής χαρακτηριστικά: συγκεντρωτική λειτουργία σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο· κοινότητες που συνδέονται με σχέσεις οικονομικής εξάρτησης· ξεκάθαρες κοινωνικές ιεραρχίες με εμφανείς διαφορές οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος μεταξύ των ανώτερων και κατώτερων τάξεων, που εκδηλώνονται και διατηρούνται μέσα από την επιδεικτική κατανάλωση πολυτελών αγαθών από τους αρχηγούς και την οικογένειά τους· ανάπτυξη μιας γραφειοκρατικής διοίκησης που περιβάλλει τον αρχηγό· και σε γενικές γραμμές οργάνωση του συστήματος στη βάση μιας ολοκληρωμένης ιεραρχίας (Rupp 1998, 215 και σημ. 91).

Όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, οι έννοιες της αρχηγικής κοινωνίας και του πρώιμου κράτους διαμορφώθηκαν από ανθρωπολόγους-αρχαιολόγους για να περιγράψουν κοινωνίες με σύνθετη οργάνωση (βλ. σύνοψη σε Renfrew και Bahn 2001, 180-2). Οι μεταξύ τους διαφορές είναι περισσότερο θέμα ερμηνείας και οπτικής. Η προσπάθεια να οριστεί αν η πολιτειακή οργάνωση της Κυπρογεωμετρικής περιόδου - μιας περιόδου με εξαιρετικά περιορισμένη αρχαιολογική ορατότητα - ταιριάζει καλύτερα στον ορισμό της αρχηγικής κοινωνίας ή του πρώιμου κράτους είναι μια προσπάθεια που δεν οδηγεί πουθενά. Από την άλλη, το πιο σημαντικό στοιχείο από τα συμπεράσματα του Rupp, που έχει άμεσες συνέπειες στη διαμόρφωση της βιβλιογραφίας γύρω από τα κυπριακά βασίλεια, είναι ότι αυτά είχαν ως πρότυπο το πολιτειακό σύστημα των πόλεων-κρατών της φοινικικής ακτής και ότι διαμορφώθηκαν μέσα από διαδικασίες που πυροδοτήθηκαν εξαιτίας της ενσωμάτωσης της Κύπρου στην ασσυριακή οικονομική σφαίρα. Το πρότυπο, σύμφωνα με το Rupp, μεταφέρθηκε στο νησί μέσω αποίκων που κατοίκησαν το

Κίτιο και δημιούργησαν μια νέα φοινικική πόλη στα κατάλοιπα του άστεως της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Δύο συνέδρια που έγιναν στη δεκαετία του 1990 έφεραν για πρώτη φορά μαζί τους ανασκαφείς των πρωτογενών θέσεων της Εποχής του Σιδήρου. Το πρώτο έγινε το 1995 στο San Diego στην Αμερική (Buitron-Oliver και Herscher επιμ. 1997) και το δεύτερο τρία χρόνια μετά, στη Λευκωσία (Iaconou και Michaelides επιμ. 1999). Στις ανακοινώσεις διαφάνηκε ότι η επιμονή στην αναζήτηση του ιδρυτικού ορίζοντα των θέσεων αυτών μπορεί να οδηγήσει σε στρώματα της πρώιμης Κυπρογεωμετρικής περιόδου ή ακόμα και της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Ορισμένοι ερευνητές παρουσίασαν στοιχεία που οι ίδιοι θεωρούν ως υλικά κατάλοιπα αστικού σχεδιασμού στον ορίζοντα της Κυπρογεωμετρικής περιόδου, όπως η ύπαρξη τείχους και κοινοτικών ιερών και ο διαχωρισμός των χώρων του οικισμού από το χώρο του νεκροταφείου (Yon 1999, 18). Αξιολογώντας τα δύο αυτά συνέδρια, μπορούμε να πούμε ότι για να προσεγγιστεί με ακρίβεια ο Κυπρογεωμετρικός ορίζοντας είναι σημαντικό να αποφεύγονται γενικεύσεις και επιβάλλεται να εξεταστούν οι ξεχωριστές ιστορίες των αστικών θέσεων της Εποχής του Σιδήρου και κυρίως η σχέση τους με τις προηγούμενες αστικές θέσεις της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας ανά περιφέρεια.

Η Ιακώβου τονίζει συστηματικά σε σειρά άρθρων της τα τελευταία χρόνια (βλ. βιβλιογραφία, πιο πρόσφατα Iaconou 2008β), την ανάγκη για διαχρονική εξέταση της πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι την κατάλυση των βασιλείων, υποστηρίζοντας ότι η εξέταση του αρχαιολογικού υλικού και του τεκμηρίου των γλωσσών και των γραφών του νησιού μαρτυρά ότι ενδογενείς εξελίξεις καθόρισαν τη μορφή που πήρε η πολιτειακή οργάνωση της Κύπρου στην Εποχή του Σιδήρου. Σύμφωνα με την Ιακώβου, βασικά χαρακτηριστικά κληροδοτήθηκαν από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, με προεξάρχουσα την τάση για κατάτμηση σε ένα αριθμό πολιτειών και την απόρριψη της ενοποίησης και της υπαγωγής σε ένα πρωτογενές κέντρο.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί για πρώτη φορά τη συνολική αρχαιολογική προσέγγιση των δύο οριζόντων κατά τους οποίους καταγράφονται τεκμήρια ύπαρξης σύνθετων πολιτειακών δομών (της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας και της Κυπροαρχαϊκής-Κυπροκλασικής περιόδου) αλλά και του ενδιάμεσου ορίζοντα, της Κυπρογεωμετρικής περιόδου. Η κατά περιφέρειες εξέταση του αρχαιολογικού υλικού αποτελεί το βασικό άξονα προσέγγισης, με στόχο να διαγνωστούν δίκτυα ιεραρχημένων οικισμών και συνεπώς πολιτειακών δομών.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Only archaeology has the ability to examine the full chronological development of cities and states... The formation of cities and states is embedded in long political and economic sequences where textual data provide clarification of only discrete, limited zones in time and space (Stoddart 1999, 908-9).

Η προσέγγιση αυτής της εργασίας είναι πρωτίστως αρχαιολογική. Στόχος είναι η συνολική εξέταση του αρχαιολογικού υλικού που μπορεί να δώσει πληροφορίες για τη μορφή που πήρε η πολιτειακή οργάνωση του νησιού από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι το τέλος των κυπριακών βασιλείων. Ειδικότερα δίνεται έμφαση στην εξέταση εκείνων των κατηγοριών αρχαιολογικού υλικού, που αποτελούν τεκμήρια και μέσα έκφρασης οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Οι κατηγορίες αυτές είναι:

1. Μνημειακή αρχιτεκτονική

Η ύπαρξη οικοδομικών προγραμμάτων για την ανέγερση μνημειακών κτιρίων προϋποθέτει τη δυνατότητα οργάνωσης ανθρώπινου δυναμικού και επένδυσης χρόνου και πλούτου (Pollock 1999, 175). Τόσο στον ορίζοντα της Ύστερης Χαλκοκρατίας όσο και στον ορίζοντα της Εποχής του Σιδήρου, η εκτενής χρήση πελεκητών λίθων σε ένα οικοδόμημα θεωρείται σημαντικό τεκμήριο για την ταύτισή του με δημόσιο διοικητικό κτίριο, επομένως αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη σύνθετων κοινωνικών δομών (Knapp 1997, 57· Petit 2001). Η χρήση πελεκητών λίθων με αναθύρωση στις κυπριακές πόλεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας οδήγησε τον Boardman στην υπόθεση ότι εδώ ξεκίνησε αυτή η τεχνική που υιοθέτησαν αργότερα οι ελληνικές πόλεις της Εποχής του Σιδήρου (Boardman 2000, 26, παραπομπή από Petit 2004, 180). Το βέβαιο είναι ότι η παράδοση αυτή θα κληροδοτηθεί στις κυπριακές πόλεις-βασίλεια.

Στη βιβλιογραφία της Ύστερης Χαλκοκρατίας, τα κτίρια που ξεχωρίζουν από τις απλές οικίες λόγω μεγέθους και λόγω εκτεταμένης χρήσης ισοδομικής τοιχοποιίας ονομάζονται διοικητικά κέντρα (βλ. άρθρα στο Åström και Herscher επιμ. 1996). Στη βιβλιογραφία της Εποχής του Σιδήρου ονομάζονται ανάκτορα (palaces, palais, βλ. Maier 1989β) αν και καμιά φορά συναντάται και πάλι ο όρος διοικητικό κέντρο (π.χ. Hadjicosti 1997). Όπως έδειξαν μελέτες σχετικά με τα ανάκτορα στον αρχαίο κόσμο, δεν μπορεί να υπάρξει ένας κοινός ορισμός σχετικά με τη μορφή και κυρίως το ρόλο τους στις αρχαίες κοινωνίες. Εκτός από έδρες ηγεμόνων/αρχηγών λειτουργούσαν και ως πολιτειακά και οικονομικά κέντρα και στήριζαν την κοινωνική και πολιτειακή δομή μιας πολιτείας (βλ. Smith 2009, 5). Αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία είναι να εντοπιστούν τα διοικητικά κτίρια της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου πρωτίστως ως τεκμήρια πολιτειακής οργάνωσης και δευτερευόντως ως χώροι κατοικίας των εκάστοτε και κατά τύπους ηγεμονικών οικογενειών.

2. Λατρευτική αρχιτεκτονική

Διαχρονικά στην αρχαία κυπριακή ιστορία η τοπογραφία των ιερών φαίνεται να σχετίζεται με το εκάστοτε οικονομικό και πολιτειακό μοντέλο και να εξυπηρετεί τις ανάγκες των αστικών και περιφερειακών υποδομών (Webb 1999, 294). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα μνημειακά ιερά αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα, που θέλει τόσο στην Εποχή του Χαλκού όσο και στην Εποχή του Σιδήρου ανοιχτά τεμένη με περίβολους και μικρούς στεγασμένους χώρους. Μνημειακά, ωστόσο, μπορεί να είναι ορισμένα κτιστά στοιχεία, όπως βωμοί, κιονόκρανα, εξέδρες κ.ά. (Webb 1999). Οι πολύ περιορισμένες (λιγότερες από 40) θέσεις ιερών της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας, που έχουν αναγνωριστεί τόσο στα αστικά κέντρα όσο και σε εξωαστικές περιοχές, φαίνεται ότι σχετίζονται με τις προσπάθειες των υπό διαμόρφωση πολιτειών για οικονομική και πολιτειακή εδραίωση (Webb 1999 σποραδικά). Τα μοναδικά μνημειακά τεμένη των Κουκλιών και του Κιτίου, που διαμορφώνονται στην περίοδο της Κρίσης (12^{ος} αιώνας π.Χ.), δηλώνουν ανάδειξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας σε μια εποχή που τα πολιτειακά καθεστώτα των κρατών της ανατολικής Μεσογείου καταρρέουν (Iaconou 2008β, 637).

Στην Εποχή του Σιδήρου, εξαιτίας της μνημειακότητάς τους και της συνέχειας στην αστική δομή της περιφέρειάς τους, τα δύο αυτά τεμένη, των Κουκλιών και του Κιτίου, διατηρούνται. Ούτε, όμως, στην πρώτη χιλιετία, η μνημειακή λατρευτική αρχιτεκτονική δεν γίνεται κανόνας. Αντίθετα βλέπουμε να ισχύει η παράδοση των ανοιχτών, μικρών, μη μνημειακών τεμενών (βλ. π.χ. Fourier και Hermay 2006 για ιερό στην ακρόπολη της Αμαθούντας). Από το τέλος της

Κυπρογεωμετρικής και κατά την Κυπροαρχαϊκή περίοδο, ο πολλαπλασιασμός των ιερών σε θέσεις εκτός των αστικών κέντρων δημιουργεί ένα «γεμάτο» ιερό τοπίο (“full sacred landscape”, βλ. Papantoniou 2008, 111), που σχετίζεται με την εδαφική εδραίωση των πόλεων-βασιλείων (Fourrier 2002).

3. Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά σύνολα

Τα ταφικά σύνολα είναι τεράστιας σημασίας, καθώς κανένα άλλο από τα εργαλεία της έρευνας δεν παρουσιάζει τέτοια αδιάλειπτη συνέχεια στο αρχαιολογικό υλικό της περιόδου που εξετάζουμε: είναι το πιο συχνό αρχαιολογικό εύρημα και με αντιπροσωπευτική εικόνα από όλο το νησί. Επιπλέον, είναι σημαντικό ότι ο λαξευτός θαλαμοειδής τάφος αποτελεί τον πιο συνηθισμένο τύπο τάφου σε ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο, δηλαδή από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου.

Ο λαξευτός θαλαμοειδής τάφος χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά σε ολόκληρο το νησί κατά τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Keswani 2004 *σποραδικά*). Η εικόνα αυτή ισχύει και στην Έγκωμη, όπου όμως, εκτός από τους 180 ανεσκαμμένους θαλαμοειδείς τάφους εμφανίζονται δέκα κτιστοί τάφοι, τέσσερεις (ή πέντε) εκ των οποίων είναι θολωτοί (Keswani 2004, 114-15). Οι κτιστοί τάφοι φαίνεται ότι θα ανήκαν σε εξαιρετικά πλούσιες οικογένειες της πόλης (Keswani 2004, 115). Όμως, εξίσου πλούσιες ταφές παρατηρούνται σε λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους της πόλης. Συνεπώς, όπως παρατήρησε η Keswani (2004, 118), ο πλούτος και η κοινωνική τάξη δεν καθορίζονται μόνο από τη μορφή του τάφου αλλά (και κυρίως) από τα κτερίσματα.

Στην Κυπρογεωμετρική περίοδο, και πάλι τα κτερίσματα και όχι η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου, αποτελούν ένδειξη πλούτου ή φτώχειας σε ένα ταφικό σύνολο. Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο Coldstream, σε μερικές ταφές η απόθεση πλούσιων κτερισμάτων στους τάφους της Πάφου σχετίζεται με την ύπαρξη μεγάλων θαλάμων με μακρείς δρόμους στους τάφους αυτούς (Coldstream 1989, 328).

Ορισμένοι από τους τάφους της Κυπρογεωμετρικής περιόδου στην Αμαθούντα φαίνεται ότι ήταν κτιστοί: ειδικά για τον τάφο 21 (που ανασκάφηκε μερικώς) ο Gjerstad πρότεινε ότι πιθανότατα αποτελούσε βασιλική ταφή (Gjerstad *et al.* 1935, 114-9, 140). Στην Κυπροαρχαϊκή κυρίως και, σε μικρότερο βαθμό, στην Κυπροκλασική περίοδο οι κτιστοί τάφοι αποτελούν αδιαμφισβήτητα ιδιοκτησία των βασιλικών οικογενειών (Matthäus 2007, 216). Τα ευρήματα δίνουν επαρκή

τεκμηρίωση στη υπόθεση ότι ό,τι ξεπερνά σε μέγεθος και ποιότητα τις καθημερινές ανάγκες αποτελεί έργο με στόχο την επίδειξη ισχύος (Trigger 1990). Η επανεξέταση των ευρημάτων του κτιστού τάφου 12 της Ταμασσού από τον Matthäus έδειξε ότι παράγοντες για την απόδοση αυτών των μνημείων σε βασιλικά πρόσωπα ή οικογένειες είναι: η ύπαρξη μιας ταφής αντί πολλών, η ταφή σε σαρκοφάγο, ο μεγάλος αριθμός όπλων, η ύπαρξη σκήπτρων (mace heads) και τα σύνεργα πλούσιων συμποσίων όπως οβελοί και κρατευτές, χάλκινοι λέβητες για την ανάμιξη κρασιού και χάλκινα αγγεία (Matthäus 2007, 216). Αργυρά κύπελλα με εικονιστικές παραστάσεις, που φέρουν βασιλικές επιγραφές, είναι πιθανό να προέρχονται από τον κτιστό τάφο του Κουρίου (Χρήστου 1996, 167). Σε έναν από τους κτιστούς τάφους της Αμαθούντας βρέθηκε η περίφημη «σαρκοφάγος της Αμαθούντας» με τις εικονιστικές παραστάσεις και πιθανότατα τη μορφή του ίδιου του βασιλιά (Hermary 1981, 74). Είναι, επίσης, πολύ σημαντικό ότι οι μοναδικές βασιλικές επιγραφές που βρέθηκαν σε ασφαλές ταφικό περιβάλλον (Masson 1983, αρ. 16 και 17) προέρχονται από το μνημειακό τάφο της Πάφου με το μακρύ κτιστό δρόμο (περιοχή Κούκλια-Αρκάλου) (Maier 1992).

4. Αντικείμενα κύρους

Η ανάπτυξη των τεχνών και η παραγωγή αντικειμένων που χρειάζονται υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης και κατάρτισης, αποτελεί δείκτη εμφάνισης σύνθετων κοινωνικών και πολιτικών δομών (Peregrine 1991). Παράλληλα, και η εισαγωγή εξωτικών και πολυτελών αντικειμένων χωρίς εμφανή πρακτική αξία αποτελεί ένδειξη ύπαρξης σε μια κοινωνία μιας ανώτερης τάξης που επιθυμεί να επιδεικνύει τον πλούτο και την ισχύ της. Τα αντικείμενα αυτά κατακρατούνται από την άρχουσα τάξη με αποτέλεσμα να έχουν, συνήθως, περιορισμένη διακίνηση (Keswani 1993). Πρέπει να σημειωθεί ότι στην έρευνα της Ύστερης Χαλκοκρατίας η άρχουσα τάξη καθιερώθηκε να ονομάζεται ελίτ (elite) και στην έρευνα της Εποχής του Σιδήρου, από τον 8^ο αιώνα και μετά ονομάζεται με τους δόκιμους αρχαίους όρους *βασιλείς* και *άνακτες*.

Είναι διαφορετικές οι κατηγορίες αντικειμένων κύρους που σε κάθε πολιτισμική φάση εκφράζουν την ιδεολογία της εκάστοτε άρχουσας τάξης. Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αναπτύχθηκε η τέχνη της επεξεργασίας πολυτελών υλών, που τις πλείστες φορές ήταν εισηγμένα, για την κατασκευή αντικειμένων όπως είναι τα μεταλλικά σκεύη, τα χρυσά κοσμήματα, τα αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, τα τριποδικά στηρίγματα και οι χάλκινοι υποστάτες (Steel 2004, 165). Φορείς της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης ήταν επίσης εισηγμένα και εξωτικά αντικείμενα από

την Ανατολή και η μυκηναϊκή κεραμική (Van Wijngaarden 2002, 191) και ειδικότερα οι εικονιστικοί κρατήρες (Steel 1998).

Στην Κυπρογεωμετρική περίοδο η συγκέντρωση χάλκινων αγγείων και σιδερένιων αντικειμένων, τα κοσμήματα από πολύτιμες πρώτες ύλες και η εισηγμένη κεραμική σε τάφους αποτελούν ένδειξη ότι αυτοί ανήκουν σε ανθρώπους της άρχουσας τάξης των τοπικών κοινωνιών (Yon 1971· Coldstream 1989). Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι κατά την Κυπρογεωμετρική περίοδο είναι μικρότερος ο βαθμός εξειδίκευσης και μικρότερο το εύρος των αντικειμένων πολυτελείας που ανευρίσκονται.

Στην Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο αντικείμενα που σχετίζονται με την έκφραση της βασιλικής ιδεολογίας είναι τα χάλκινα και αργυρά (και σπανιότερα χρυσά) κύπελλα με εικονιστικές παραστάσεις και ενίοτε με βασιλικές επιγραφές (Gjerstad 1946α· Markoe 1985). Από τα 22 γνωστά κύπελλα που βρέθηκαν στην Κύπρο, μόνο πέντε έχουν επιβεβαιωμένη και ασφαλή προέλευση: από αυτά, τα τέσσερα βρέθηκαν μέσα σε κτιστούς τάφους της Σαλαμίνας, της Αμαθούντας και της Ταμασσού. Οκτώ κύπελλα ανήκουν στο «θησαυρό του Κουρίου» του Cesnola (βλ. Masson 1984α και 1984β). Ορισμένα από τα αντικείμενα που ανήκουν στο ανομοιογενές αυτό σύνολο, φαίνεται ότι προέρχονται από κτιστό τάφο στο Κούριο (Χρήστου 1996, 167). Τέλος, δύο αργυρά κύπελλα βρέθηκαν το 19^ο αιώνα στο λόφο *Αμπελλερή*, την ακρόπολη του βασιλείου του Ιδαίου. Είναι εμφανές λοιπόν, ότι τα κύπελλα αυτά σχετίζονται στενά με τη βασιλική ιδεολογία (Markoe 1985, 75).

5. Σφραγίδες και σφραγίσματα

Οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα αποτελούν μια κατηγορία αρχαιολογικού υλικού που σχετίζεται με οικονομικές λειτουργίες και με τη διοίκηση (Webb 1992). Εισηγμένες σφραγίδες εμφανίζονται σποραδικά στο τέλος της Μέσης Κυπριακής Χαλκοκρατίας αλλά η κατασκευή τους στην Κύπρο δεν αρχίζει πριν από την Ύστερη Χαλκοκρατία, κυρίως με τη μορφή σφραγιδοκυλίνδρων (Webb 2002, 114). Σφραγίδες βρέθηκαν σε λατρευτικό και ταφικό περιβάλλον και σε οικισμούς. Αποτελούσαν αναθήματα, προσωπικά αντικείμενα και εργαλεία της διοίκησης (Smith 2002, 10).

Πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι στην Ύστερη Χαλκοκρατία τα σφραγίσματα σχεδόν απουσιάζουν (Smith 2002, 10). Παρόλα ταύτα, ορισμένες σφραγίδες είχαν όντως σφραγιστική

χρήση και αυτό μαρτυρείται από το γεγονός ότι φέρουν σύμβολα της Κυπρομινωικής γραφής που διαβάζονται μόνο όταν αποτυπωθούν (Smith 1994· 2002, 10). Τα μεμονωμένα σφραγίσματα που σώζονται, βρίσκονται σε αγγεία. Πρόκειται για αποτυπώσεις κυλινδρικών σφραγίδων, που βρίσκονται κυρίως στον ώμο, στο χείλος ή στη λαβή μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων του 13^{ου} αιώνα (Webb 1992, 114-15). Αυτά πιστεύεται ότι σχετίζονταν με την αποθήκευση πλεονασματικών προϊόντων για τις ανάγκες μιας περιφέρειας (Webb 2002, 131). Σύμφωνα με τη Webb, που μελέτησε διεξοδικά τις σφραγίδες της Ύστερης Χαλκοκρατίας, αυτές παράγονταν σε εργαστήρια που ελέγχονταν από την άρχουσα τάξη. Είχαν περιορισμένη διακίνηση και εξυπηρετούσαν λειτουργίες που σχετίζονταν με τη διοίκηση. Ήταν επίσης φορείς μιας εικονογραφίας, που αποσκοπούσε στη νομιμοποίηση και στην προώθηση των κοινωνικών δομών, με άλλα λόγια στην εδραίωση της μορφής που είχε λάβει η πολιτειακή οργάνωση κάθε περιφέρειας (Webb 2002, 112).

Οι λιγιστές σφραγίδες που σώζονται από την Κυπρογεωμετρική περίοδο, βρέθηκαν σε τάφους και είναι πιθανό να αποτελούν κειμήλια από την Ύστερη Χαλκοκρατία (Reyes 2002, 218). Αποτελούσαν μάλλον προσωπικά αντικείμενα και δεν φαίνεται να είχαν σφραγιστική ή αναθηματική σημασία. Ωστόσο, μια κατηγορία σφραγίδων με κωνικό σχήμα φαίνεται ότι παραγόταν στην Αμαθούντα, στην Πάφο και στη Λάπηθο από την Κυπρογεωμετρική I και εξής. Σφραγίδες σε μεγάλους αριθμούς κατασκευάζονται εκ νέου στην Κύπρο κατά την Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο. Ανήκουν σε πολυάριθμες κατηγορίες σε ό,τι αφορά στο σχήμα τους, στο υλικό που χρησιμοποιείται και στην τεχνοτροπία με την οποία αποδίδονται οι παραστάσεις (Reyes 2002, 219). Είναι, όμως, δύσκολο να εξηγήσουμε τη χρήση τους (Smith 2002, 10). Φαίνεται, πάντως, ότι χρησίμευαν και σαν αναθήματα και σαν προσωπικά αντικείμενα. Ορισμένα γλυπτά της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου παριστάνουν μορφές που φέρουν σφραγίδες σε περιδέραια, μάλλον ως φυλακτά (Reyes 2002, 222). Ορισμένες φέρουν σύντομες επιγραφές στο κυπριακό συλλαβάριο με το όνομα του ιδιοκτήτη στη γενική, γραμμένο αντίστροφα, έτσι ώστε να διαβάζεται η αποτύπωσή του. Αυτή η κατηγορία σφραγίδων της Εποχής του Σιδήρου είναι πιθανό να σχετίζεται με διοίκηση και εμπόριο (Reyes 2002, 221-2). Το μοναδικό σύνολο σφραγισμάτων που είναι γνωστό μέχρι σήμερα και ανήκει στην εποχή των βασιλείων, προέρχεται από το ανάκτορο της Αμαθούντας. Αυτό μαρτυρεί την ύπαρξη ενός αρχείου στο διοικητικό κτίριο της πόλης (Petit 1991β, 485· Reyes 2002, 223).

6. Μεγάλη γλυπτική και κοροπλαστική

Η παρούσα εργασία θεωρεί ότι η μεγάλη γλυπτική σχετίζεται με την ιδεολογία των βασιλικών δυναστειών της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου (Satraki 2008). Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην παρατήρηση ότι τα πρώτα μνημειακά αγάλματα σε πηλό και λίθο εμφανίζονται τον 7^ο αιώνα π.Χ., δηλαδή την ίδια χρονική στιγμή κατά την οποία εμφανίζονται οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές της Πάφου και του Κουρίου και οι μνημειακοί κτιστοί βασιλικοί τάφοι της Σαλαμίνας. Στην Κυπροαρχαϊκή περίοδο πολλά μνημειακά αγάλματα φέρουν σύμβολα βασιλικής εξουσίας, εμπνευσμένα από τη βασιλική εικονογραφία της Αιγύπτου (Maier 1989α). Η παρουσία ή απουσία των «βασιλικών» αγαλμάτων στα ιερά της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου, μπορεί να αποτελέσει εργαλείο προσέγγισης της πολιτειακής ιστορίας των κυπριακών βασιλείων.

Αντίστοιχα, η εργασία της Fourrier σχετικά με την κυκλοφορία των έργων κοροπλαστικής της Κυπροαρχαϊκής περιόδου, έχει δείξει ότι η διάδοση των διαφόρων τοπικών τεχνοτροπιών μπορεί να βοηθήσει στην αναγνώριση των γεωγραφικών περιφερειών που αντιστοιχούσαν σε κάθε βασιλικό κέντρο (Fourrier 2000· 2004· 2007).

7. Επιγραφές

Οι επιγραφές που αφορούν στην πολιτειακή οργάνωση της εποχής των βασιλείων εξετάζονται πρωτίστως από αρχαιολογική σκοπιά. Η μετάφραση ή μεταγραφή και η φιλολογική ανάλυση για κάθε επιγραφή που χρησιμοποιείται από την παρούσα εργασία, οφείλεται στους μεγάλους επιγραφολόγους της κυπριακής, της ελληνικής και της σημιτικής γλώσσας. Στην παρούσα εργασία, τα γραπτά κείμενα των επιγραφών αποτελούν τεκμήρια άρρηκτα συνδεδεμένα με τα συνευρήματά τους και το αρχαιολογικό τους περιβάλλον, δηλαδή αυτό που στην ορολογία της αρχαιολογίας ονομάζεται context (αρχαιολογική συνάφεια).

1. Γλώσσες και γραφές στην ΥΚΧ

Στην Κύπρο το 16^ο αιώνα εμφανίζεται ένα γηγενές σύστημα γραφής. Από τον Evans προτάθηκε ότι η κυπριακή γραφή της Εποχής του Χαλκού γεννήθηκε μέσα από τη γνωριμία των Κυπρίων με τη Γραμμική Α΄ της Κρήτης και για το λόγο αυτό την ονόμασε Κυπρομινωική (ΚΜ). Οι ερευνητές μέχρι σήμερα συμφωνούν ότι αποτελεί παρακλάδι των γραμμικών γραφών του Αιγαίου

της Χαλκοκρατίας (E. Masson 2001, 185· Palaima 1989, 137-40). Όμως, όπως υποστήριξε η Smith (2003, 177), η μορφή της KM γραφής, αποτελεί στην ουσία συγχώνευση των σφηνοειδών γραφών της Ανατολής και των γραμμικών γραφών του Αιγαίου. Η KM γραφή δεν αποκρυπτογραφήθηκε αφού καταγράφει μια γλώσσα που δεν είναι ινδοευρωπαϊκή ούτε σημιτική και που χάθηκε μέσα στην ιστορική διαδρομή του νησιού (Palaima 1989, 122). Με άλλα λόγια δεν γνωρίζουμε τη γλώσσα ή τις γλώσσες των ανθρώπων του νησιού κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία.

Στο δημοσιευμένο υλικό συμπεριλαμβάνονται επιγραφές της KM σε εννέα πήλινες πινακίδες, 83 πήλινες σφαίρες και έξι πήλινους κυλίνδρους (Palaima 1989, 123· Bell 2006, 17). Εκτός από τα πιο πάνω, άλλα 220 περίπου αντικείμενα, όπως για παράδειγμα σφραγίδες, δαχτυλίδια και πήλινα αγγεία, φέρουν περισσότερα από ένα σημεία της KM (Hirschfeld 1996). Η πρόσφατη ταύτιση χάλκινων γραφίδων, που προορίζονταν για γραφή σε κηρωμένες ξύλινες πινακίδες, οι οποίες φθείρονται και δεν διατηρούνται, κατέδειξε ότι η χρήση της γραφής στην Κύπρο θα ήταν πολύ πιο διαδεδομένη απ'ό,τι τα σωζόμενα ενεπίγραφα αντικείμενα αφήνουν να εννοηθεί (Papasanvas 2003).

Τα κείμενα της KM γραφής χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες-παραλλαγές του ίδιου συστήματος: KM0, KM1, KM2 και KM3 (Olivier 2007). Στην KM0 ανήκει το αρχαιότερο κείμενο, μια πινακίδα που βρέθηκε στην Έγκωμη, μαζί με δύο ακόμη ενεπίγραφα αντικείμενα από την ίδια θέση και μια λαβή από τα Κατύδατα, στην κεντρική βόρεια πλευρά του Τροόδους. Στην KM1 ανήκει η μεγάλη πλειονότητα των κειμένων, που προέρχονται από ολόκληρο το νησί (Εικ. 1). Οι επιγραφές αυτές χρονολογούνται από το 14^ο αιώνα μέχρι το τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Σύμφωνα με τον Olivier, αυτό που μέχρι πρόσφατα χαρακτηριζόταν ως η πρωιμότερη επιγραφή στο κυπριακό συλλαβάριο της Εποχής του Σιδήρου, η επιγραφή του Οφέλη και που χρονολογείται στην Κυπρογεωμετρική I περίοδο, ανήκει ακόμη στην KM1, παρά το γεγονός ότι διαβάζεται ελληνικά. Στην KM2 ανήκουν τέσσερις πινακίδες από την Έγκωμη, που πρέπει να χρονολογούνται πριν από το 12^ο αιώνα. Τέλος, στην KM3 ανήκουν τέσσερις πινακίδες που βρέθηκαν στην Ουγκαρίτ και που χρονολογούνται από το 1325 μέχρι το 1190 π.Χ. (Olivier 2007, 38).

Πρώτη η Emilia Masson πρότεινε ότι αυτές οι ομάδες αντιστοιχούν σε δύο γλώσσες. Σήμερα οι ερευνητές συμφωνούν ότι πρόκειται για περισσότερες από μια γλώσσες αν και η μη αποκρυπτογράφηση των κειμένων αφήνει περιθώρια για βάσιμες αμφιβολίες (Panayotou-

Triantaphyllopoulou 2006, 66). Ο Snodgrass (1994, 172) υπογράμμισε ότι, παρά το γεγονός ότι αυτά τα κείμενα δεν μπορούν να διαβαστούν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν αποτελούν καταλόγους προϊόντων και αξιωματούχων, όπως οι πινακίδες Γραμμικής Β', που βρέθηκαν στα ανακτορικά κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου. Είναι βέβαιο ότι η χρήση της ΚΜ γραφής δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο ανακτορικών υπαλλήλων, όπως συνέβαινε με τις Γραμμικές γραφές των Μινωικών και των Μυκηναϊκών ανακτορικών πολιτειών, αφού ένα πλήθος από αντικείμενα καθημερινής χρήσης φέρουν επιγραφές ή σύμβολα της ΚΜ (Masson 2001, 187). Παρόλ' αυτά, η Smith (2002β, xi-xii) υποστήριξε ότι οι επιγραφές της ΚΜ που βρέθηκαν στο Κτίριο X, που είχε διοικητικό χαρακτήρα, στη θέση Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, είναι πιθανό να αποτελούσαν μέρος ενός αρχείου, με καταλόγους οικονομικών στοιχείων.

Συνεπώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ΚΜ γραφή δεν αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο της άρχουσας τάξης αλλά από την άλλη θα μπορούσε να αποτελεί εργαλείο της διοίκησης των κυπριακών πολιτειών της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνιση της γραφής στον ορίζοντα της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας αποτελεί μια ακόμα ένδειξη της πορείας του νησιού προς την πολιτειακή οργάνωση και την αστικοποίηση.

2. *Επιγραφές που σχετίζονται με διοίκηση στην Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία*

Ως εκ τούτου, στην έρευνα της πρώτης περιόδου πολιτειακής διαμόρφωσης, συνεξετάζουμε το γεγονός ότι ένα από τα υλικά τεκμήρια είναι η γραφή. Η προσέγγισή του, όμως, είναι κατ' ουσία μόνο *αρχαιολογική*. Ωστόσο, αυτού του είδους η προσέγγιση μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικά συμπεράσματα στην παρούσα εργασία. Το γεγονός ότι εκτενή κείμενα βρέθηκαν μόνο στην Έγκωμη και στην Καλαβασό-Άγιος Δημήτριος, δηλαδή σε δύο μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού αλλά και σε αρχεία της Ουγκαρίτ, υποδηλώνει ότι τα κείμενα αυτά θα σχετίζονται με τις αστικές δραστηριότητες των θέσεων αυτών. Από την άλλη, μεμονωμένα σύμβολα σε περίπου 200 αγγεία, που έχουν ανευρεθεί σε θέσεις σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο (Hirschfeld 1992· 2002), αν και δεν συμπίπτουν πάντοτε με γνωστά σύμβολα των ΚΜ γραφών, αποτελούν σύμβολα που χρησιμοποιούσαν οι Κύπριοι αγγειοπλάστες και έμποροι. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει το εύρος των εμπορικών δικτύων που συνέδεαν τις κυπριακές πολιτείες με τα σύγχρονά τους κράτη στη Μεσόγειο.

Ο Palaima (2005, 34) τονίζει ως παράδοξη επιλογή της Κύπρου τη δημιουργία ενός γηγενούς συστήματος γραφής αντί της αντιγραφής και υιοθέτησης ενός από τα συστήματα που

κυκλοφορούσαν ήδη στον περιβάλλοντα χώρο, με μεγαλύτερο κύρος, μεγαλύτερη κυκλοφορία και απλότητα. Επιπλέον, το γηγενές σύστημα δεν εγκαταλείπεται κατά τη μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου, περίοδο κατά την οποία εξαφανίζονται οι γραμμικές γραφές του Αιγαίου για πάντα. Αντίθετα, η ΚΜ γραφή μετεξελίσσεται σταδιακά στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο κλασικό συλλαβάριο που χρησιμοποιείται από την Κυπροαρχαϊκή μέχρι την προχωρημένη Ελληνιστική περίοδο. Το γηγενές αυτό σύστημα χρησιμοποιείται στην πρώτη χιλιετία για μια κατανοητή γλώσσα, την ελληνική.

3. Γλώσσες και γραφές στην Εποχή του Σιδήρου

A) Το κυπριακό συλλαβάριο και η ελληνική γλώσσα

Το πρώτο τεκμήριο της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στο νησί, ήδη στην έναρξη της Κυπρογεωμετρικής περιόδου, προέρχεται από έναν τάφο της νεκρόπολης στις Σκάλες στα Κούκλια (Παλαίπαφος). Σε ένα από τους τρεις χάλκινους οβελούς που βρέθηκαν στον Τάφο 49 είναι χαραγμένα πέντε συλλαβικά σημεία (Karageorghis 1983, 411-15). Η αποκρυπτογράφηση του κυπριακού συλλαβιού, που είχε γίνει από τον επιγραφολόγο George Smith το 1871, με τη βοήθεια μιας διγραφικής και διγλωσσικής επιγραφής (ελληνική συλλαβική και φοινικική αλφαβητική) που βρέθηκε στο Ιδάλιο (ΚΙ6¹), καθώς και το γεγονός ότι καταγράφεται ένα ελληνικό όνομα, επέτρεψε να διαβαστεί το όνομα Οφέλτας στη γενική: *Οφελταν*. Τα γλωσσολογικά στοιχεία της επιγραφής δείχνουν ότι πρόκειται για μια διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας, την αρκαδοκυπριακή. Ονομάστηκε έτσι γιατί έχει πολλές ομοιότητες με την ελληνική διάλεκτο που μιλούσαν στην Αρκαδία την πρώτη χιλιετία π.Χ. (Παναγιώτου 2001). Έτσι, με την έναρξη της Εποχής του Σιδήρου, για πρώτη φορά στην κυπριακή ιστορία αναγνωρίζουμε μια από τις γλώσσες που μιλούσαν στο νησί.

Με εξαίρεση ορισμένες κυπροσυλλαβικές επιγραφές που δεν μπορούν να διαβαστούν και που υποθέτουμε ότι καταγράφουν μια προϊστορική γηγενή γλώσσα, όλες οι ελληνικές συλλαβικές επιγραφές του νησιού καταγράφουν την Αρκαδοκυπριακή διάλεκτο. Σύμφωνα με τους Mitford και Masson, η διάλεκτος και το συλλαβάριο, δεν υπάρχουν το ένα χωρίς το άλλο (Mitford και Masson 1982, 71). Μόνο με την εμφάνιση του ελληνικού αλφαβήτου στο νησί, κατά την

¹ Οι συντομογραφίες με κεφαλαία και έντονα γράμματα και αριθμούς παραπέμπουν στο Παράρτημα, στο Β' τόμο, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένες οι βασιλικές επιγραφές της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου.

Κυπροαρχαϊκή περίοδο, αρχίζει να καταγράφεται η κοινή ελληνική, που βασίζεται στην αττική διάλεκτο.

Όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Olivier, οι συλλαβές στον οβελό ανήκουν ακόμα στο σύστημα της ΚΜ γραφής και όχι στο κλασικό κυπριακό συλλαβάριο (Olivier 2007, αρ. 170). Δύο ακόμα οβελοί από τον ίδιο τάφο (Olivier 2007, αρ. 171 και 172) καθώς και μια χάλκινη φιάλη, επιφανειακό εύρημα από την ίδια νεκρόπολη (Olivier 2007, αρ. 186), φέρουν σημεία της ΚΜ γραφής. Ο οβελός φέρει τη μοναδική ελληνική επιγραφή στον ορίζοντα της Γεωμετρικής περιόδου, από ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο.

Αν αποδεχθούμε την άποψη του Olivier ότι ο οβελός του Οφέλτη καταγράφει την ΚΜ γραφή (όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους άλλους δύο ενεπίγραφους οβελούς από τον ίδιο τάφο), τότε η μετάβαση από την ΚΜ στο κυπριακό συλλαβάριο της πρώτης χιλιετίας μετατίθεται στον Κυπρογεωμετρικό ορίζοντα. Από το 10^ο μέχρι τον 8^ο αιώνα π.Χ. δεν έχουν βρεθεί επιγραφές, όμως, το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το κλασικό συλλαβάριο είναι συνέχεια της ΚΜ γραφής, αποτελεί ένδειξη ότι θα υπήρχαν επιγραφές (ίσως σε υλικό που καταστρέφεται με την πάροδο του χρόνου) στις οποίες θα διαφαινόταν η μετάβαση από το ένα σύστημα γραφής στο άλλο. Ένα σύντομο κείμενο σε μια οينوχόη του Λευκού Γραπτού III ρυθμού, πιθανόν από την Πάφο, χρονολογείται στον 8^ο αιώνα και αποτελεί πλέον το αρχαιότερο κείμενο στο κυπριακό συλλαβάριο (Masson 1983, αρ. 174· Bazemore 2002, 159).

Είναι εντυπωσιακό ότι με το πέρασμα στον 7^ο αιώνα, ενώ τα γραπτά τεκμήρια που σώζονται είναι σπάνια (Bazemore 1992, 71), εμφανίζονται οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές και μάλιστα σε άφθαρτα αντικείμενα πολυτελείας. Πρόκειται για δύο επιγραφές από το βασίλειο της Πάφου (Mitford 1971, αρ. 217· Mitford 1971, αρ. 1) και μια από το βασίλειο του Κουρίου (Mitford 1971, αρ. 16). Δύο άλλες βρίσκονται σε αντικείμενα που ανήκουν σε ένα σύνολο που δημιούργησε ο Cesnola (ο «θησαυρός του Κουρίου») και για τα οποία δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες προέλευσης (V. Karageorghis *et al.* 1999· Mitford 1971, αρ. 3). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το σωζόμενο πόδι από χάλκινο τρίποδα του 7^{ου} αιώνα που βρέθηκε στους Δελφούς (Εικ. 3) φέρει κυπροσυλλαβική επιγραφή, που διαβάζεται *Ἐρμαι[ω]* (Rolley και Masson 1971). Το γεγονός ότι μια τόσο πρώιμη επιγραφή χαραχθηκε σε ένα αντικείμενο που ανατέθηκε στους Δελφούς θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα βασιλικό ανάθημα (Collombier 2003, 141).

Από τον 7^ο και μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., το κυπριακό συλλαβάριο χρησιμοποιείται ως το βασικό εργαλείο γραφής στα περισσότερα κυπριακά βασίλεια (βλ. Πίνακα 2). Σε όλη αυτή την περίοδο όλα τα ελληνικά συλλαβικά κείμενα που αναφέρονται στους ηγέτες των κυπριακών πολιτειών, τους κατονομάζουν με τον όρο βασιλεύς (Iaconou 2006α). Πρόκειται για όρο που συναντάται στις πινακίδες της Γραμμικής Β' (*qa-si-re-u*) για να δηλώσει τοπικούς αντιπροσώπους της επαρχιακής διοίκησης των μυκηναϊκών πολιτειών, που σχετίζονταν τις περισσότερες φορές με την παραλαβή χαλκού και την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων (Palaima 1995, 124).

Οι δημοσιευμένες συλλαβικές επιγραφές έχουν υπολογιστεί από την Bazemore (2002, 156) σε 1378, εκ των οποίων περισσότερες από 1200 προέρχονται από την ίδια την Κύπρο. Βρέθηκαν σε ολόκληρο το νησί, εικόνα που θυμίζει τη διάδοση της ΚΜ1 (*Εικ. 1* και *Εικ. 2*). Είναι σημαντικό ότι πάνω από το 60% προέρχονται από τη δυτική Κύπρο (Bazemore 1992, 67). Μέσα σε αυτό το σώμα συμπεριλαμβάνονται 25 βασιλικές επιγραφές².

Υπάρχουν τοπικές παραλλαγές του κυπριακού συλλαβαρίου, με πιο χαρακτηριστική και αποκλίνουσα περίπτωση το συλλαβάριο της δυτικής Κύπρου, γνωστό ως παφιακό. Το παφιακό συλλαβάριο χρησιμοποιείται στην περιοχή της Πάφου και του Κουρίου. Διακρίνεται σε δύο βασικές παραλλαγές:

α) παφιακό αρχαϊκό: χρησιμοποιείται στον 7^ο και στον 6^ο αιώνα π.Χ. Περιλαμβάνει περίπου 20 δικά του σημεία, που δεν συναντώνται στο λεγόμενο κοινό συλλαβάριο. Το 70% των κειμένων είναι γραμμένα από τα αριστερά προς τα δεξιά, σε αντίθεση με τα κείμενα στο κοινό συλλαβάριο που είναι γραμμένα από δεξιά προς τα αριστερά.

β) παφιακό νεότερο: χρησιμοποιείται στον 4^ο αιώνα. Όλες οι επιγραφές έχουν κατεύθυνση από τα αριστερά προς τα δεξιά και το σχήμα των συλλαβών είναι καθαρά παφιακό.

Ο Mitford (1961α, 32) διέκρινε μια τρίτη ενδιάμεση κατηγορία, το παφιακό μέσο, που χρησιμοποιείται στον 5^ο και στον 4^ο αιώνα. Ωστόσο, είναι πολύ μικρός ο αριθμός των επιγραφών του 5^{ου} αιώνα ως εκ τούτου, σύμφωνα με το Masson, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τη μορφή του (Masson 1980α, 77).

² Συμπεριλαμβάνονται και δύο έως τρία κείμενα που παρουσιάζονται με επιφυλάξεις ως βασιλικές επιγραφές (π.χ. ΙΑ2).

Από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η κοινή ελληνική αρχίζει να χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο (Παναγιώτου 2001, 312). Ήδη από τον 6^ο αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους στο αρχαιολογικό υλικό της Κύπρου οι πρώτες σύντομες επιγραφές στο ελληνικό αλφάβητο. Αυτές φαίνεται ότι ανήκαν σε ανθρώπους με καταγωγή εκτός Κύπρου (Bazemore 2002, 156). Το πρώτο μεγάλο (αν και πολύ αποσπασματικό) αλφαβητικό κείμενο βρέθηκε στη Σαλαμίνα (**ΣΑ1**) και κατά πάσα πιθανότητα εκδόθηκε από το βασιλιά της Ευαγόρα Α΄ (415-374 π.Χ.) (Roesch 1973). Είναι ο ίδιος βασιλιάς που πρώτος εισήγαγε τη χρήση γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου στα νομίσματά του. Μάλιστα στην ίδια επιγραφή σώζονται και συλλαβικοί χαρακτήρες, πρόκειται, δηλαδή, για ένα από τα πρωιμότερα γνωστά διγραφικά κείμενα. Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα και άλλοι Κύπριοι βασιλείς θα εκδώσουν διγραφικές ελληνικές επιγραφές (**ΠΑ16**, βλ. Mitford 1960, 200-201 και **ΣΟ2**, βλ. Masson 1983, αρ. 212). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εισαγωγή και η εκτενής χρήση του ελληνικού αλφαβήτου και της κοινής ελληνικής στο νησί, συνδέονται με την έκφραση της βασιλικής ισχύος (Collombier 1991a, 439).

Η χρήση του συλλαβαρίου και της διαλέκτου ατονούν μετά την κατάλυση των βασιλείων. Καθώς παύουν να αποτελούν επίσημα εργαλεία του κράτους (καθεστώς που διατηρούσαν στις πλείστες των κυπριακών πολιτειών) στην Ελληνιστική περίοδο φτάνουν να χρησιμοποιούνται σποραδικά από τεχνίτες (Mitford 1989). Η τελευταία χρήση του συλλαβαρίου που επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά είναι σε ένα ρωμαϊκό αρχείο 11.000 σφραγισμάτων που βρέθηκαν στην Οικία του Διονύσου, στη Νέα Πάφο (Michaelidou-Nicolaou 1993). Παρά την εξαφάνιση του κυπριακού συλλαβαρίου, η ελληνική γλώσσα και το ξεχωριστό κυπριακό ιδίωμα συνέχισε να αποτελεί μέχρι σήμερα τη βασική γλώσσα του νησιού.

B) Η φοινικική γλώσσα και το φοινικικό αλφάβητο

Η δεύτερη γλώσσα που εμφανίζεται στην Εποχή του Σιδήρου μετά την ελληνική (από το 10^ο αιώνα και εξής) είναι η φοινικική, για την οποία χρησιμοποιείται το σημερινό αλφάβητο. Περίπου 250 φοινικικές επιγραφές³ (Panayotou-Triantaphyllopoulou 2006, 74) είναι γνωστές από το νησί, οι περισσότερες από τις οποίες βρέθηκαν στο Κίτιο και στην άμεση περιφέρειά του (Yon 2004). Πρέπει να σημειωθεί ότι στην ίδια περιοχή γινόταν και χρήση του κυπριακού συλλαβαρίου και

³ Ο αριθμός των φοινικικών επιγραφών της Κύπρου αυξήθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια με την ανακάλυψη του φοινικικού αρχείου στο διοικητικό κέντρο του Ιδαίου (βλ. Μέρος Έβδομο, Κεφάλαιο 2.5).

μαζί και της ελληνικής γλώσσας (Bazemore 2002, 156). Ένας μικρότερος αριθμός φοινικικών επιγραφών βρέθηκαν σε ολόκληρο το νησί (Masson και Sznycer 1972· Lipinski 2004).

Στις φοινικικές επιγραφές το αντίστοιχο του ελληνικού *βασιλεύς* είναι η σημιτική λέξη *mlk* (Iaconou 2006α). Η διγραφική και διγλωσσική επιγραφή (φοινικική σε αλφάβητο και ελληνική σε συλλαβάριο) από το ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο (**KI6**) δείχνει ξεκάθαρα την αντιστοιχία των όρων *mlk* και *βασιλεύς* αλλά και των όρων *adn* και *άναξ* (Yon 2004, αρ. 69). Σημαντικό σύνολο εκτός Κιτίου αποτελούν οι φοινικικές επιγραφές των βασιλέων του «Κιτίου και του Ιδαλίου» που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο (4^{ος} αιώνας π.Χ.) και οι φοινικικές επιγραφές στα νομίσματα των βασιλέων της Λαπήθου (από το τέλος του 6^{ου} μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.) (βλ. Κεφάλαιο 7).

Οι τελευταίες γνωστές φοινικικές επιγραφές χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (Panayotou-Triantaphyllopoulou 2006, 74). Φαίνεται ότι η κατάργηση της πολιτειακής αρχής που είχε αναδείξει τη γλώσσα αυτή σε επίσημο όργανο της βασιλικής οικογένειας του Κιτίου και της Λαπήθου, αποδυνάμωσε τη γλώσσα και οδήγησε στην εξαφάνισή της (Iaconou 2006β, 57).

Γ) Κυπριακό συλλαβάριο και οι άγνωστες γλώσσες της Εποχής του Σιδήρου

Ένας μικρός αριθμός συλλαβικών επιγραφών της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου καταγράφουν μια γλώσσα που δεν αναγνωρίζεται και συνεπώς δεν μπορούν να διαβαστούν. Για αυτή τη γλώσσα προτάθηκε το 1932 από το Johannes Friedrich ο όρος ετεοκυπριακή, κατ'αναλογία με την ετεοκρητική, τη γλώσσα που μιλούσαν οι Ετεοκρήτες, οι «γνήσιοι» (*ετεός* = πραγματικός), σύμφωνα με τις γραπτές πηγές (Όμηρος, *Οδύσσεια*, 19.176), κάτοικοι της Κρήτης (Gjerstad 1948, 429-431· Masson 1983, 85-87· Petit 1997/8). Τα τελευταία χρόνια οι επιστήμονες τείνουν να πιστέψουν ότι πρόκειται για περισσότερες από μια γλώσσες (Bazemore 2002, 156· Egetmeyer υπό δημοσίευση). Οι γλώσσες αυτές πιστεύεται ότι συνδέονται με τις προελληνικές γλώσσες που μιλιούνταν και γράφονταν στο νησί κατά την Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία.

Δύο βάσεις αναθημάτων του τελευταίου βασιλιά της Αμαθούντας, Ανδροκλή, φέρουν διγλωσσο και διγραφικά κείμενα, είναι δηλαδή γραμμένα στην ετεοκυπριακή γλώσσα σε συλλαβάριο και στην ελληνική γλώσσα σε αλφάβητο (**AM3**, βλ. Hellmann και Hermary 1980, αρ. 63 και **AM4**, βλ. Masson και Hermary 1982, αρ.66). Δύο ακόμα επιγραφές, που μάλλον προέρχονται από

δευτερογενή χρήση σε τάφο στην Αμαθούντα και στις οποίες αναγνωρίζεται η λέξη που θα αντιστοιχούσε στον όρο *βασιλεύς* (Petit 1997/8, 247, 265), είναι γραμμένες εξολοκλήρου στην ετεοκυπριακή γλώσσα (AM1 και AM2, βλ. Masson 1983, αρ. 194 και 195).

Η ιστορική διάσταση της χρήσης αυτών των γλωσσών και γραφών στον ορίζοντα της Εποχής του Σιδήρου, εξετάζεται στο Έκτο Μέρος.

4. Επιγραφές που αναφέρονται σε Κύπριους βασιλείς και άνακτες

Οι πρωιμότερες κυπριακές επιγραφές που μπορούν να διαβαστούν και να δώσουν στοιχεία σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση του νησιού χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα π.Χ. Οι επιγραφές που αναφέρονται στους Κύπριους βασιλείς αποτελούν το κύριο εργαλείο της έρευνας για τις κυπριακές πολιτείες της Εποχής του Σιδήρου. Είναι κατ'αρχάς σημαντικό ότι επιτρέπουν την περιγραφή του τύπου του πολιτεύματος των κυπριακών πολιτειών της Εποχής του Σιδήρου ως «βασιλεία». Κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: Α) επιγραφές από την Κύπρο και Β) επιγραφές με προέλευση εκτός Κύπρου.

Α) Οι επιγραφές που προέρχονται από την Κύπρο διακρίνονται σε i) αυτές που έχουν εκδοθεί από βασιλείς και μέλη της βασιλικής οικογένειας, ii) αυτές που έχουν εκδοθεί από λαϊκούς αλλά αναφέρονται σε βασιλείς.

i) Οι επιγραφές που έχουν εκδοθεί από βασιλείς και μέλη της βασιλικής οικογένειας μπορούν να ομαδοποιηθούν θεματικά ως εξής:

- Οι επιγραφές που εκδόθηκαν από βασιλείς, άνακτες ή μέλη της βασιλικής οικογένειας, είναι, στην πλειονότητά τους, **αναθηματικές**. Οι ελληνικές (συλλαβικές ή/και αλφαβητικές) αναθηματικές επιγραφές (ΠΑ3, ΠΑ10, ΠΑ11, ΠΑ14, ΠΑ15, ΠΑ16, ΚΟΥ1, ΑΜ3, ΑΜ4, ΙΔ2, ΣΟ2) αναφέρονται συνήθως στη δοτική στη θεά (πάντα σε θηλυκή θεότητα) στην οποία γίνεται η ανάθεση, είτε ονομαστικά (π.χ. *τᾶι θεῶι τᾶ Ἦραι, Ἀρτεμιδι Ἀγροτέραι, Κυπρίαι Ἀφροδίτη, τᾶ Ἀθάνα*) είτε απλά με τον προσδιορισμό *τᾶι θεῶι*. Χρησιμοποιούνται τα ρήματα *κατέστασε* (*καθήσατο*) και *ἀνέθηκε*, και ακολουθεί το αντικείμενο της ανάθεσης. Αυτό μπορεί να είναι είτε αντικείμενα (*θησαυρόν, εἰκόνα*) ή εξαρτήματα της λατρείας στο ιερό είτε δομικά στοιχεία του ιερού (*κίονας*) είτε ακόμα ολόκληρος ναός (*ναόν κάς τά ἐπίναεα*). Οι δύο πλήρεις επιγραφές από την Πάφο ΠΑ4 και ΠΑ5 θεωρήθηκαν από τον Masson αναθηματικές, παρά το γεγονός ότι δεν

αναφέρεται ούτε ρήμα ούτε αντικείμενο ανάθεσης (βλ. σχολιασμό Μέρος Έβδομο, Κεφάλαιο 2.1). Στην παρούσα εργασία συμπεριλαμβάνονται στις αναθηματικές επιγραφές με επιφυλάξεις.

Οι φοινικικές αναθηματικές επιγραφές (**KI1**, **KI4**, **KI5**, **KI6**, **KI11**) είναι στο σύνολό τους επιγραφές σε βάσεις αντικειμένων, που ανέθεσαν οι βασιλείς «του Κιτίου και του Ιδαίου» στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο. Αντικείμενα της ανάθεσης είναι στις περισσότερες περιπτώσεις, σύμφωνα με το ίδιο το κείμενο των επιγραφών, αγαλμάτια. Ακόμα και όταν δεν σώζεται η πληροφορία αυτή στο κείμενο της επιγραφής, τα ίχνη στις βάσεις μαρτυρούν ότι θα στήριζαν μικρού μεγέθους αγαλμάτια. Σε καμιά περίπτωση δεν έχουν σωθεί τα αγαλμάτια αυτά με τις βάσεις. Όμως, χάλκινα αγαλμάτια της Κυπροκλασικής περιόδου που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο (Reyes 1992, 243, σημ. 4), είναι πιθανόν να αποτελούν τα αναθήματα των βασιλέων «του Κιτίου και του Ιδαίου».

- Αρκετές βασιλικές επιγραφές δηλώνουν **ιδιοκτησία**. Το όνομα και ο τίτλος αναγράφονται στη γενική ενώ το αντικείμενο δεν αναφέρεται ποτέ. Σε αυτή την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές του 7^{ου} αιώνα, **ΠΑ1**, **ΠΑ2** και **ΑΓΝ2**, σε αντικείμενα πολυτελείας. Η φοινικική επιγραφή σε πίθο που βρέθηκε σε τάφο στο Βουνί (**ΑΓΝ4**) προσδιορίζει βασιλική ιδιοκτησία για τον πίθο και το περιεχόμενό του. Ο πίθος αυτός είναι πιθανό να ανήκε σε ένα αποθηκευτικό σύνολο, ίσως στο ανάκτορο στο Βουνί. Στη συλλαβική επιγραφή στο κύπελλο από τη Λήδρα (**ΛΗ1**) το όνομα του άνακτα Τιμά καταγράφεται στην ονομαστική και ακολουθεί το ρήμα *είμι*. Σύμφωνα με τον Olivier, πιθανόν να πρόκειται για λάθος στη σύνταξη και αντί ονομαστικής θα έπρεπε να είχε χρησιμοποιηθεί γενική, ώστε η επιγραφή να έχει νόημα ως καταγραφή του ιδιοκτήτη του κυπέλλου (Pilides και Olivier 2008, 341).

- **Ταφικές** επιγραφές θεωρούνται με βεβαιότητα οι επιγραφές των βασιλέων της Πάφου Τιμοχάρη (**ΠΑ7**) και Εχέτιμου (**ΠΑ8**), που βρέθηκαν στο μνημειακό τάφο στα Κούκλια-*Αρκάλου* γνωστό ως Σπήλαιο της Ρήγαινας. Η κάθε επιγραφή φέρει το όνομα και τον τίτλο του προσώπου στο οποίο αναφέρεται, στη γενική. Η επιγραφή που βρέθηκε σε σύγχρονη οικία στην περιοχή *Λίμνη*, στα ανατολικά της Πόλεως Χρυσοχούς και που αναφέρει το όνομα του βασιλιά Τιμοχάρη (**ΜΑ1**), θεωρήθηκε ταφική, πρώτον γιατί καταγράφει το όνομα στη γενική και δεύτερο γιατί είχε αναφερθεί ότι βρέθηκε μαζί με λίθινα αγάλματα λεόντων. Η επιγραφή στην **ΑΓΝ3** είναι η μοναδική περίπτωση στην οποία βρίσκουμε αναφορά σε γυναίκα μέλος της βασιλικής οικογένειας

και συγκεκριμένα στη μητέρα ενός βασιλιά. Επειδή το θραύσμα φαίνεται να ανήκει σε σαρκοφάγο, τότε η επιγραφή αυτή πρέπει να θεωρηθεί ταφική.

- Το εκτενέστερο μέχρι σήμερα ελληνικό συλλαβικό κείμενο στην περίφημη πινακίδα του Ιδαίου (**ΙΔ1**), μαζί με μια ακόμα επιγραφή από την ακρόπολη του Κουρίου (**ΚΟΥ2**) καταγράφουν **βασιλικές αποφάσεις**. Πρόκειται για δύο σημαντικότερα κείμενα, καθώς διασώζουν πολύτιμες πληροφορίες, που βοηθούν στην κατανόηση της λειτουργίας των πολιτειακών θεσμών στην εποχή των βασιλείων.
- Δύο επιγραφές από την Πάφο καταγράφουν **όρκους-συμφωνίες** μεταξύ βασιλιά και άλλων πολιτών (**ΠΑ12, ΠΑ13**). Στη μια από αυτές διαβάζεται το όνομα του βασιλιά Νικοκλή. Ο Masson υποθέτει ότι και η δεύτερη αφορά στον ίδιο βασιλιά.
- Σε ένα αργυρό κύπελλο του 7^{ου} αιώνα με εικονιστικές παραστάσεις σε ζώνες γύρω από το κέντρο, πάνω από μια ανακεκλιμένη ανδρική μορφή διαβάζεται η συλλαβική επιγραφή *βασιλέης* (**ΑΓΝ1**). Η λέξη αυτή χαράχθηκε για τον προσδιορισμό της ανδρικής αυτής μορφής, που βρίσκεται απέναντι από μια γυναικεία ανακεκλιμένη μορφή, που συνοδεύεται από την επιγραφή *Κυπρομέδουσα*.
- Μια επιγραφή του Μελικιάθωνα, βασιλιά Κιτίου και Ιδαίου συνοδεύει το τρόπαιο που έστησε ο βασιλιάς στο λιμάνι του Κιτίου και μνημονεύει τη νίκη του εναντίον των εχθρών του (**ΚΙ3**).
- Σε ένα βαρίδι από μόλυβδο αναφέρεται *βα() Νι() ΙΙΙ σί(γλοι)* (**ΑΓΝ6**). Σε αυτή την περίπτωση, το (συντομογραφημένο) όνομα του βασιλιά καταγράφεται ώστε να δηλώνεται η αρχή που επικύρωσε το βάρος του σταθμού. Είναι σημαντικό ότι το βαρίδι ζυγίζει 44,20 γραμμάρια. Ισοδυναμεί με 4 σίγλους των 11,05 γραμμαρίων, που είναι πολύ κοντά στο θεωρητικό βάρος του βαρύτερου αργυρού νομίσματος στο τοπικό νομισματικό σύστημα (11,20 γρ.). Με ανάλογο τρόπο λειτουργούν οι επιγραφές στα νομίσματα, όπου η παρουσία του ονόματος του βασιλιά τονίζει το νόμιμο των νομισμάτων.
- Οι ετεοκυπριακές επιγραφές **ΑΜ1** και **ΑΜ2**, που συναποτελούσαν ανώφλι σε μνημειακό τάφο που ανασκάφηκε το 1862 από την αποστολή του de Vogüé, δεν μπορούν να διαβαστούν.

2. Μεθοδολογία

Στη μια από αυτές (**AM2**), αναγνωρίζονται οι λέξεις *erokoro* και *kerakaretuloti*. Η πρώτη από τις δύο ετεοκυπριακές λέξεις φαίνεται ότι ισοδυναμεί με την ελληνική λέξη *βασιλεύς* (βλ. διγραφική επιγραφή **AM4**, βλ. Masson και Hermary 1982, αρ.66) και η δεύτερη με τη λέξη *ευπατρίδης* (βλ. διγραφική επιγραφή από την Αμαθούντα στο Masson 1983, αρ. 196). Σύμφωνα με τον Petit, αποτελούν τιμητικές επιγραφές (Petit 1997/1998, 261).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες επιγραφές είναι πολύ αποσπασματικές, συνεπώς είναι δύσκολο να κατανοήσουμε (ακόμα και αν γνωρίζουμε το χώρο εύρεσής τους) το σκοπό για τον οποίο συντάχθηκαν (**ΣΑ1, ΠΑ6, ΠΑ9, ΚΙ2, ΣΟ1**).

	<i>Επιγραφές που εκδόθηκαν από πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας</i>	<i>Επιγραφές που εκδόθηκαν από λαϊκούς (*)</i>	<i>Σύνολο</i>
<i>Πάφος</i>	16	2	18
<i>Σαλαμίνα</i>	1		1
<i>Κούριο</i>	2		2
<i>Αμαθούντα</i>	4		4
<i>Ιδάλιο</i>	2		2
<i>Κίτιο</i>	7	8	15
<i>Λάπηθος</i>		1	1
<i>Σόλοι</i>	2	1	3
<i>Μάριο</i>	1		1
<i>Ταμασσός</i>			
<i>Λήδρα</i>	1		1
<i>Χύτροι</i>			
<i>Άγνωστη προέλευση</i>	5	1	6

Πίνακας 1: Επιγραφές που αναφέρονται σε βασιλείς και άνακτες

- ii) Στην κατηγορία των επιγραφών που αναφέρονται σε βασιλείς αλλά δεν εκδόθηκαν από μέλη της βασιλικής οικογένειας ανήκουν 13 επιγραφές. Στους χάρτες, στους πίνακες και στο Παράρτημα οι επιγραφές αυτές συνοδεύονται από αστερίσκο (*). Δέκα από αυτές τις επιγραφές

είναι φοινικικές και αναφέρονται σε βασιλείς ως χρονολογικούς προσδιορισμούς (**KI7***, **KI8***, **KI9***, **KI10***, **KI12***, **KI13***, **KI14***, **KI15***, **ΛΑ1***, **ΑΓΝ5***). Οι άλλες τρεις είναι αλφαβητικές ελληνικές. Μια επιγραφή τιμά το βασιλιά Νικοκλή της Πάφου, ο οποίος πραγματοποίησε ένα μεγάλο οικοδομικό έργο, την ανέγερση πύργων (ίσως τείχους) γύρω από την πόλη (**ΠΑ17***). Και η δεύτερη σχετίζεται με το Νικοκλή, καθώς καταγράφει την ανάθεση ενός αγάλματος του βασιλιά της Πάφου από κάποιον ονόματι Αρχαίο (**ΠΑ18***). Η τρίτη, που είναι έμμετρη, αναφέρεται στη «γη του βασιλιά των Σόλων» (**ΣΟ3***).

B) Οι επιγραφές με αναφορές σε Κύπριους βασιλείς και προέλευση εκτός Κύπρου προέρχονται από τον ελληνικό χώρο. Σε αυτές γίνονται, κυρίως, αναφορές σε αναθήματα Κυπρίων βασιλέων του 4^{ου} αιώνα σε μεγάλα ιερά του ελληνικού χώρου, όπως στη Δήλο (Chavane και Yon 1978, 294-6, 310, 311, 312) και στους Δελφούς (Chavane και Yon 1978, 313). Συμπεριλαμβάνεται επίσης μια επιγραφή που καταγράφει θεωροδόκους για τους αγώνες της Νεμέας (Miller 1988), αλλά και τιμητικές επιγραφές από πόλεις του ελληνικού χώρου, όπως η Αθήνα και το Άργος προς βασιλείς της Σαλαμίνας (Chavane και Yon 1978 αρ. 247, 250 και 309) και η Σάμος προς τιμήν ενός βασιλιά της Πάφου (Hollof 2007).

2. Μεθοδολογία

	Ελληνικές			Φοινικικές	Διγλωσσικές: Φ/Α και Ε/Σ	Ετεοκυπριακές	Διγλωσσικές: ΕΤ/Σ και Ε/Α
	Συλλαβικές	Αλφαβητικές	Διγραμφικές				
Πάφος	ΠΑ1, ΠΑ2, ΠΑ3, ΠΑ4, ΠΑ5, ΠΑ6, ΠΑ7, ΠΑ8, ΠΑ9, ΠΑ10, ΠΑ11, ΠΑ12, ΠΑ13, ΠΑ14, ΠΑ15	ΠΑ17*, ΠΑ18*	ΠΑ16				
Σαλαμίνα			ΣΑ1				
Κούριο	ΚΟΥ1, ΚΟΥ2						
Αμαθούντα						ΑΜ1, ΑΜ2	ΑΜ3, ΑΜ4
Ιδάλιο	ΙΔ1, ΙΔ2						
Κίτιο				ΚΙ1, ΚΙ2, ΚΙ3, ΚΙ4, ΚΙ5, ΚΙ7*, ΚΙ10*, ΚΙ11, ΚΙ12*, ΚΙ13*, ΚΙ14*, ΚΙ15*	ΚΙ6, ΚΙ8*, ΚΙ9*		
Λάπηθος				ΛΑ1*			
Σόλοι	ΣΟ1	ΣΟ3*	ΣΟ2				
Μάριο	ΜΑ1						
Ταμασσός							
Λήδρα	ΛΗ1						
Χύτροι							
Άγνωστο βασίλειο	ΑΓΝ1, ΑΓΝ2, ΑΓΝ3, ΑΓΝ6			ΑΓΝ4, ΑΓΝ5*			

Πίνακας 2: Γλώσσες και γραφές που χρησιμοποιούνται στις επιγραφές που αναφέρονται σε βασιλείς και άνακτες

2.8 Τα νομίσματα

Εξαιρετικής σημασίας είναι, επίσης, η μαρτυρία των νομισμάτων, των οποίων οι κανόνες, τα σύμβολα και οι επιγραφές αντικατοπτρίζουν την εκάστοτε βασιλική αρχή που τα εκδίδει. Στην Κύπρο οι πρώτες κοπές νομισμάτων χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Η χρονολόγηση αυτών των πρώτων κοπών είναι επιβεβαιωμένη, καθώς βρέθηκαν σε καλά χρονολογημένους θησαυρούς στην Ανατολή, όπως για παράδειγμα στο παλάτι του Δαρείου στην Περσέπολη (IGCH 1789).

Το μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε για τα πρώτα νομίσματα της Κύπρου ήταν ο άργυρος. Ο κανόνας που χρησιμοποιείται για αυτές τις κοπές είναι κυπριακός (Destrooper-Georgiades 2007a, 11). Τα μεγαλύτερα νομίσματα ζυγίζουν περίπου 11 γραμμάρια. Αυτά ονομάζονταν *σίγλοι* στην αρχαιότητα, όπως και τα βάρη στα οποία αναγράφεται το συλλαβόγραμμα *σι-* (Destrooper-Georgiades 2001, 173). Όπως είδαμε πιο πάνω, σε ένα βάρος υπάρχει συντομογραφημένη η λέξη *σί(γλοι)* μαζί με τον τίτλο και το όνομα ενός βασιλιά, επίσης σε συντομογραφία (ΑΓΝ6, Masson 1983, αρ. 368).

Από τον 4^ο αιώνα χρησιμοποιείται ο ροδιακός κανόνας για τα αργυρά νομίσματα, ενώ κόβονται για πρώτη φορά χρυσά (βλ. γενικά Markou 2005) και χαλκά. Για τα χρυσά χρησιμοποιείται ο περσικός κανόνας (Destrooper-Georgiades 2007a, 11).

Πολύ συχνά τα νομίσματα φέρουν επιγραφές. Κυρίως πρόκειται για συντομογραφημένες επιγραφές στο κυπριακό συλλαβάριο, ενώ ορισμένα φέρουν φοινικικές αλφαβητικές επιγραφές, κυρίως τα νομίσματα του Κιτίου και της Λαπήθου. Ο βασιλιάς Ευαγόρας Α΄ της Σαλαμίνας (415-374 π.Χ.) εισάγει τη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου στις κοπές του. Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όλο και περισσότεροι βασιλείς χρησιμοποιούν το ελληνικό αλφάβητο στα νομίσματά τους, στις περισσότερες περιπτώσεις μαζί με συλλαβικές επιγραφές.

Δεν γνωρίζουμε τις κοπές όλων των βασιλείων. Ειδικά όσο αφορά στο βασίλειο του Κουρίου και στο βασίλειο των Σόλων, τους αποδίδονται ορισμένες σειρές με αμφιβολίες. Ένα είναι ξεκάθαρο: ότι οι κοπές είναι δυνατότητα και δικαίωμα βασιλικό. Μόνο ένα κράτος με οικονομικούς πόρους θα μπορούσε να εισάγει την πρώτη ύλη, δηλαδή τον άργυρο και να κόβει νομίσματα μεγάλων υποδιαίρεσεων. Μάλιστα τα πρώτα κυπριακά νομίσματα, δηλαδή του τέλους του 6^{ου} αιώνα και των αρχών του 5^{ου} αιώνα, ήταν όλα αργυροί σίγλοι. Υπολογίζεται ότι ένας αργυρός κυπριακός

σίγλος θα ισοδυναμούσε το 400 π.Χ. με τρεις μέρες εργασία ενός μισθοφόρου στον περσικό στρατό (Destrooper-Georgiades 2000γ, 703). Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε κυπριακή πολιτεία θα επιδίωκε την κυκλοφορία νομισμάτων με σύμβολα και επιγραφές που εκφράζουν και επικυρώνουν την οικονομική και πολιτική της αυτοτέλεια.

Η άποψη αυτή αποτελεί βασική αρχή στην εξέταση των νομισμάτων της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου από την παρούσα εργασία. Με άλλα λόγια, εξετάζοντας τις νομισματικές κοπές των πόλεων-βασιλείων, θα προσπαθήσουμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα σε σχέση με τη διάρκεια ζωής μιας ανεξάρτητης πολιτείας. Ως προς αυτό, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι κοπές των κυπριακών βασιλείων παρουσιάζουν πλήρη αυτονομία ως προς την αιχαιμενιδική αυτοκρατορία. Ήδη ο Hill (1939, 89) είχε παρατηρήσει ότι όταν τον 6^ο αιώνα οι Κύπριοι βασιλείς ξεκινούν να εκδίδουν νομίσματα, σε αυτά ποτέ δεν εμφανίζεται η μορφή του Πέρση βασιλιά, όπως συμβαίνει στη Φοινίκη, στην Κιλικία και στην Καρία και τίποτε στους τύπους και στα σύμβολα δεν δείχνει πολιτική εξάρτηση από την αυτοκρατορία. Κατέληξε έτσι στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια εντελώς αυτόνομη νομισματοκοπία και ο θεσμός αυτός είναι ένα από τα προνόμια της ανεξάρτητης πολιτικής εξουσίας.

Η Destrooper-Georgiades (2004α) επίσης κατέληξε στο πολύ βασικό συμπέρασμα ότι τα βάρη, οι επιγραφές και οι τύποι δείχνουν ξεκάθαρα ότι τα νομίσματα αντικατοπτρίζουν την πολιτική εξουσία κάθε βασιλείου. Οι βασιλείς των κυπριακών πολιτειών είναι η επικρατούσα δύναμη πίσω από αυτές τις κοπές και σε μικρότερο βαθμό αντικατοπτρίζονται οι τοπικές κοινωνίες. Αυτό που εντελώς απουσιάζει είναι η αιχαιμενιδική εξουσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ: Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Για πρώτη φορά στην παρούσα εργασία επιχειρείται η συνεξέταση των τριών οριζόντων που αποτελούν την περίοδο της ανεξάρτητης πολιτειακής οργάνωσης του νησιού. Επιπλέον, για πρώτη φορά επιχειρείται να προσεγγιστεί αυτή η περίοδος τόσο μέσα από την ιστορία των αστικών οικισμών όσο και μέσα από την ιστορία του εξωαστικού τοπίου, δηλαδή των περιφερειών.

Από τη μια, οι αστικοί οικισμοί είναι πιο εύκολο να εντοπιστούν αρχαιολογικά, καθώς σε αυτές τις θέσεις τα υλικά κατάλοιπα είναι - συγκριτικά με τις μη αστικές θέσεις - πιο μνημειακά. Επιπλέον, έχουν παραμείνει στην ιστορική μνήμη ως οι συμβολικοί φορείς της αρχαίας ιστορίας του νησιού. Μέσα στη μακρά περίοδο που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι τα κυπριακά άσπεα που, μέσα από την αρχαιολογική τους ορατότητα, φανερώνουν ένα θησαυρό πληροφοριών, που χρησιμεύουν για να ανασυστήσουμε τη σπονδυλική στήλη της πολιτειακής ιστορίας του νησιού.

Το οικονομικό μοντέλο στο οποίο στηρίχθηκε η πολιτειακή οργάνωση της Κύπρου στην Ύστερη Χαλκοκρατία και στην Εποχή του Σιδήρου, αφορούσε το εξαγωγικό εμπόριο του χαλκού. Το εμπόριο του χαλκού απαιτούσε την εξειδίκευση στη λειτουργία των οικισμών και την οργάνωσή τους σε δίκτυα, τα οποία θα συνέδεαν μεταξύ τους τις χαλκοπαραγωγικές περιοχές με τις αγροτικές θέσεις και με την ακτή. Μέσα, λοιπόν, από την οργάνωση της χώρας και την ιεράρχηση των εξειδικευμένων οικισμών, αρθρώθηκαν οι κυπριακές πολιτείες της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου. Επομένως, το εξωαστικό τοπίο αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της πολιτειακής οργάνωσης του νησιού στην περίοδο που εξετάζουμε.

Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσαν οι περιφερειακές θέσεις στις κυπριακές πολιτείες είναι ένα θέμα το οποίο απασχόλησε την παλαιότερη έρευνα. Για την έρευνα της Ύστερης Χαλκοκρατίας καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Peltenburg στο να εκτιμήσουμε τη σημασία της συμμετοχής των περιφερειακών θέσεων της κεντρικής Κύπρου στη διαμόρφωση του αρχαιότερου πολιτειακού μορφώματος στο νησί, της πολιτείας της Έγκωμης (Peltenburg 1996). Σε άρθρο τους οι Keswani και Knapp (2003) έδειξαν τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να αξιοποιηθούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από ένα αριθμό θέσεων, ώστε να αναγνωριστεί ο ρόλος τους εντός ενός οργανωμένου πολιτειακού σχήματος και, τελικά, να σκιαγραφηθούν τα δίκτυα που συνέθεταν την πολιτεία αυτή· εν προκειμένω, την πολιτεία της δυτικής ακτής στην Ύστερη Χαλκοκρατία, που θα είχε ως κέντρο μάλλον τον οικισμό στον οποίο ανήκε η *Τούμπα του Σκούρου*.

Σε ό,τι αφορά στην έρευνα της Εποχής του Σιδήρου, οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν λιγότερο στη σκιαγράφηση των δικτύων που σχημάτιζαν οι οικισμοί και περισσότερο στην αναζήτηση των συνόρων, που υποθέτουμε ότι θα σηματοδοτούσαν τα όρια των κυπριακών βασιλείων. Όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, είναι απαραίτητο να προηγηθεί η αναγνώριση των φυσικών, οικονομικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών περιφερειών πριν επιχειρήσουμε να «χαράξουμε» σε χάρτες τα σύνορα των βασιλείων της Κυπροαρχαϊκής και της Κυπροκλασικής περιόδου.

Πρόβλημα σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί το γεγονός ότι η αρχαιολογική έρευνα εκτός των αστικών κέντρων είναι περιορισμένη και οι επιφανειακές επισκοπήσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να δώσουν πλήρη εικόνα της χρονολογικής διάρκειας και της λειτουργίας μιας θέσης. Επομένως, πέρα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, αυτό που λειτουργεί ως αναγνωριστικός παράγοντας για την τοποθέτηση μιας θέσης εντός ενός δικτύου γύρω από ένα κέντρο, είναι η δυναμική της με βάση την τοπογραφία της. Έχοντας φτάσει σήμερα στο σημείο να αναγνωρίζουμε με σχετική ασφάλεια το μοντέλο λειτουργίας των αυτόνομων κυπριακών πολιτειών της περιόδου από το 1700 μέχρι το 300 π.Χ., είναι, πιστεύω, αρκετά ασφαλές να τοποθετούμε μια θέση σε ένα δίκτυο. Αυτή η μέθοδος έχει προβλήματα, αλλά σίγουρα είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα, από την εικόνα που παρουσιάζει η μοναδική άλλη περιεκτική προσπάθεια να χαραχθούν τα σύνορα των κυπριακών πολιτειών της Κυπροαρχαϊκής περιόδου με βάση μια εντελώς θεωρητική κατασκευή, τα τετράγωνα Thiessen (Rupp 1987).

Στα κεφάλαια όπου εξετάζονται οι τρεις χρονολογικοί ορίζοντες της κυπριακής πολιτειακής διαμόρφωσης στην περίοδο 1700-300 π.Χ. (Μέρος Πέμπτο-Μέρος Έβδομο) τίθενται υπό συζήτηση μια σειρά από παράγοντες, που σχετίζονται με τη γεωλογία, την οικονομική εξειδίκευση, την πολιτισμική ταυτότητα και το ιερό τοπίο, οι οποίοι μπορούν να δια φωτίσουν τον τρόπο με τον οποίο αρθρώθηκαν οι κυπριακές πολιτείες της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Στην παρούσα εργασία τα ιστορικά και φιλολογικά κείμενα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων συνεξετάζονται μαζί με τα αρχαιολογικά δεδομένα, παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές τις πηγές δεν είναι σύγχρονες των γεγονότων και μάλλον απέχουν πολύ χρονολογικά από την περίοδο που εξετάζουμε. Τα αποσπάσματα από τις ελληνικές πηγές που αναφέρονται «στην ιστορία και στην εθνολογία του νησιού από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι το 395 μ.Χ.» συγκέντρωσε ο Κυριάκος Χατζηιωάννου στον πρώτο τόμο της πολύτιμης σειράς του *Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικάς πηγάς* (ΑΚΕΠ).

Τα περισσότερα κείμενα γράφτηκαν μετά την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων. Σημαντικές ιστορικές πληροφορίες για το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., προσφέρει η *Ιστορική Βιβλιοθήκη* του Διόδωρου του Σικελού, που έζησε τον 1^ο αιώνα π.Χ. Μαζί με τις σύντομες αναφορές που

συναντώνται σε έργα του Πλούταρχου (1-2^{ος} αιώνας μ.Χ.) και του Αρριανού (2^{ος} αιώνας μ.Χ.) καταφέρνουμε να ανασυστήσουμε εν μέρει το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου που οδήγησε στην κατάλυση των κυπριακών βασιλείων. Είναι, όμως, σημαντικό να κατανοήσει κανείς ότι οι πηγές αυτές αναφέρονται στην Κύπρο εν ονόματι της ιστορίας του Αλέξανδρου και των διαδόχων του. Σε καμιά περίπτωση δεν υπάρχει η πρόθεση να καταγραφεί η σύγχρονή τους κυπριακή ιστορία. Επιπλέον, οι συγγραφείς αυτοί απέχουν σημαντικά από τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφουν και, ακόμα και αν οι πηγές τους για την ελληνική ιστορία είναι σχετικά αξιόπιστες, οι πηγές τους σε ό,τι αφορά στην κυπριακή πραγματικότητα είναι αμφιβόλου αξιοπιστίας.

Ελάχιστα ιστορικά έργα είναι σύγχρονα με την εποχή των βασιλείων, όπως οι *Ιστορίες* του Ηρόδοτου (5^{ος} αιώνας π.Χ.), η *Ξυγγραφή* του Θουκυδίδη (5^{ος} αιώνας π.Χ.), τα *Ελληνικά* και η *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα (4^{ος} αιώνας π.Χ.). Είναι, όμως, εμφανές ότι τα έργα αυτά δεν έχουν από πρώτο χέρι ενημέρωση για την κυπριακή πραγματικότητα και οι πληροφορίες που μεταφέρουν είναι συγκεχυμένες και ελλιπείς. Αυτό είναι φυσιολογικό, καθώς θα ήταν παράδοξο για τους Έλληνες το πολιτικό σύστημα των Κυπρίων, η βασιλεία και πολύ περισσότερο το περίεργο και ακατάληπτο συλλαβικό σύστημα γραφής που χρησιμοποιούσαν (Karageorghis 2004, 1).

Τα αφιερωμένα εξολοκλήρου στην Κύπρο αλλά χαμένα σήμερα έργα του Αριστοτέλη *Κυπρίων Πολιτεία* και η *Κυπρίων Βασιλεία* του μαθητή του Θεόφραστου είναι τα μόνα που ίσως θα μπορούσαν να διαλευκάνουν σε κάποιο βαθμό το περίεργο πολιτειακό καθεστώς της Κύπρου. Από το κείμενο του Αριστοτέλη, που ήταν σύγχρονος με την τελευταία φάση της εποχής των βασιλείων, σώζεται η αποσπασματική πληροφορία ότι στην Κύπρο ο ηγέτης καλείται *βασιλεύς* και οι συγγενείς του *άνακτες* και *άνασσαί*. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Ισοκράτη, ο οποίος συνέγραψε τον 4^ο αιώνα π.Χ. τρεις παραινετικούς λόγους στο βασιλιά της Σαλαμίνας Νικοκλή, γιο και διάδοχο του Ευαγόρα Α' (*Ευαγόρας*, *Νικοκλής* και *Προς Νικοκλέα*). Κατά τα άλλα, οι κυπριακοί λόγοι του Ισοκράτη αποτελούν ρητορικά κείμενα που δεν προσφέρουν σαφείς ιστορικές πληροφορίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Το σύστημα σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης που ακολουθείται ως επί το πλείστον στη βιβλιογραφία της κυπριακής αρχαιολογίας σήμερα, είναι αυτό που εισήχθη από τη σουηδική

2. Μεθοδολογία

αποστολή και παγιώθηκε (με μικρές αλλαγές και βελτιώσεις) τις τελευταίες δεκαετίες. Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται και οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στα επόμενα κεφάλαια.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΑΠΟΛΥΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Φάση της Φιλιάς⁴	2500-2350
Πρώιμη Κυπριακή Χαλκοκρατία (ΠΚΧ)⁵	2400-2000
Μέση Κυπριακή Χαλκοκρατία (ΜΚΧ)⁶	2000-1700
Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία (ΥΚΧ)⁷	1700-1050
ΥΚΧΙ	1700-1400
ΥΚΧΙΙΑ-ΙΙΒ	1400-1300
ΥΚΧΙΙΓ	1300-1200
ΥΚΧΙΙΙΑ	1200-1125
ΥΚΧΙΙΙΒ	1125-1050
Κυπρογεωμετρική (ΚΓ)⁸	1050-750
ΚΓΙ	1050-950
ΚΓΙΙ	950-850
ΚΓΙΙΙ	850-750
Κυπροαρχαϊκή (ΚΑ)	750-475
ΚΑΙ	750-600
ΚΑΙΙ	600-475
Κυπροκλασική (ΚΚ)	475-310

Πίνακας 3: Σχετική και απόλυτη χρονολόγηση των περιόδων που εξετάζονται στην παρούσα εργασία

⁴ Γεωργίου 2004· Steel 2004, 13. Βλ. επίσης αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης από τη μοναδική θέση οικισμού με στρωματογραφημένη Φάση Φιλιάς στο Μαρκί-Αλώνια, Frankel και Webb 2006, 35.

⁵ Dikaios και Stewart 1962. Για απόλυτες χρονολογήσεις στην κυπριακή Χαλκοκρατία βλ. Steel 2004, 13.

⁶ Åström 1972α.

⁷ Åström 1972β. Για τη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΙΑ στην ΥΚΧΙΙΙβ βλ. Iacovou 1988, 2.

⁸ Για την ΚΓ, την ΚΑ και την ΚΚ περίοδο βλ. Gjerstad 1948· βελτιώσεις στην απόλυτη χρονολόγηση της ΚΓ από Coldstream 1985.

Η σχετική χρονολόγηση που καθιερώθηκε από τη σουηδική αποστολή στηρίχθηκε πρωτίστως στην τυπολογία της κεραμεικής. Για την περιοδολόγηση της Εποχής του Χαλκού, οι αλλαγές στην κεραμική είναι αυτές που καθορίζουν τη μετάβαση από τη μια υποπερίοδο στην άλλη. Ακόμα και για την Εποχή του Σιδήρου, για την οποία είναι γνωστά ορόσημα μεγάλης σημασίας για την ιστορία του νησιού, λαμβάνονται υπόψη αποκλειστικά και μόνο τα τυπολογικά γνωρίσματα κατηγοριών του υλικού πολιτισμού, όπως και πάλι η κεραμική και η κοροπλαστική.

Η παρούσα εργασία επιλέγει να χρησιμοποιήσει τομές ιστορικής σημασίας ως ορόσημα για τον προσδιορισμό των χρονολογικών της συντεταγμένων. Έτσι, ως αντικείμενο εξέτασης των κεφαλαίων του Έκτου Μέρους, που ακολουθεί τα κεφάλαια της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Μέρος Πέμπτο) ορίζεται η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ο όρος Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δεν υπάρχει στο χρονολογικό πλαίσιο της σουηδικής αποστολής, επομένως δεν έχει σαφώς προσδιορισμένα όρια (Iaconou 1999, 143-44). Στην κυπριακή αρχαιολογία χρησιμοποιείται, συνήθως, για να δηλώσει την ΚΓ περίοδο. Ωστόσο, η παρούσα εργασία συμπεριλαμβάνει ως εναρκτήρια φάση της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου την ΥΚΧΙΙΒ. Η ΥΚΧΙΙΒ διαφοροποιείται έντονα, τόσο από άποψη πολιτισμού όσο και από άποψη τοπογραφίας από την προηγούμενη ΥΚΧ, επομένως σωστά θεωρείται πλέον από την έρευνα ότι ουσιαστικά ανήκει στην κυπριακή Εποχή του Σιδήρου (Iaconou 1988, 84· Sherratt 2000, 82. Βλ. επίσης Μέρος Έκτο, Κεφάλαιο 1).

Με ιστορικά κριτήρια, ως τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δεν μπορεί να θεωρείται το έτος 750 π.Χ., που τίθεται παραδοσιακά ως το ορόσημο για τη μετάβαση από την ΚΓ στην ΚΑ περίοδο. Άποψη της παρούσας εργασίας είναι ότι ο ορίζοντας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου τελειώνει με την πρώτη εμφάνιση *γραπτών τεκμηρίων*, που μαρτυρούν την εμφάνιση των κυπριακών πόλεων-βασιλείων. Μέχρι σήμερα, η αρχαιότερη μαρτυρία είναι η επιγραφή στη Στήλη του βασιλιά Σαργώνα Β'. Η στήλη στήθηκε στο Κίτιο το έτος 707 π.Χ. για να μνημονεύει την εθελούσια υποταγή επτά Κυπρίων ηγετών στον Ασσύριο μονάρχη. Με βάση τα υφιστάμενα στοιχεία, η εμφάνιση των πρώτων γραπτών κειμένων στο ίδιο το νησί, των ελληνικών συλλαβικών επιγραφών, που κάνουν λόγο για Κύπριους βασιλείς και που χρονολογούνται στην ίδια εν γένει περίοδο (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα), σηματοδοτεί την έναρξη της εποχής των βασιλείων (Μέρος Έβδομο).

Ως τέλος της ΚΚ περιόδου ορίζεται ο χρόνος κατάλυσης των κυπριακών βασιλείων. Ως εκ τούτου, η έναρξη της Ελληνιστικής περιόδου αρχίζει με τη διοικητική ενοποίηση του νησιού και την ενσωμάτωσή του ως αποικία στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Η εργασία λαμβάνει ως καταληκτική

χρονολογία της ΚΚ περιόδου το έτος 310 π.Χ., έτος κατά το οποίο, σύμφωνα με το Πάριο Μάρμαρο (ΑΚΕΠ αρ. 80.3), πεθαίνει ο βασιλιάς της Σαλαμίνας Νικοκρέων και ο Πτολεμαίος *κυριεύει της νήσου*. Ο Νικοκρέων φέρεται να είναι ο τελευταίος εν ζωή Κύπριος βασιλιάς⁹ και ο θάνατός του σηματοδοτεί το τέλος μιας ολόκληρης εποχής.

⁹ Όσον αφορά στην αιγιματική μορφή του Εύνοστου των Σόλων, βλ. Μέρος Έβδομο, Κεφάλαιο 2.8.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ο ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. “Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΓΥΡΟΥ”¹

Πάντως στους πρώτους καιρούς, για ένα απέραντο χρονικό διάστημα, η θάλασσα δεν γνώριζε την κυριαρχία των ανθρώπων. Σιγά σιγά τα μικρά τους πλεούμενα επεζέτειναν τις διαδρομές τους και την κατέκτησαν, οικοδομώντας σταδιακά τον συνεκτικό κόσμο της Μεσογείου των ανθρώπων και της ιστορίας (Braudel 1993, 339).

Διαχρονικά ο κόσμος της Μεσογείου αρθρώνεται από διαφορετικότητες. Αυτό το αναγνώρισε ο Fernand Braudel αλλά και στη συνέχεια εκείνοι οι ερευνητές που προσπάθησαν να προσεγγίσουν την «εσωτερική θάλασσα» σαν μια ενότητα (Horden και Purcell 2000). Σε κάποιες περιόδους υπερισχύει η τάση για ενότητα και ομοιομορφία και σε άλλες υπερισχύει η τάση για απόκλιση και πολλαπλότητα (Mathers και Stoddart 1994, 16). Διαχρονικά η Κύπρος συμμετέχει και στην ενότητα και στην πολλαπλότητα της Μεσογείου.

Αυτή η εργασία αφορά στην *αρχαία* Κύπρο και μάλιστα σε μια περίοδο (1700-300 π.Χ.) κατά την οποία το νησί ενσωματώνεται στα δίκτυα οικονομικών επαφών, που ενώνουν με σύνθετους και στενούς δεσμούς το μεσογειακό κόσμο. Ανθρώπινη παρουσία καταγράφεται για πρώτη φορά στην Κύπρο γύρω στο 10,000 π.Χ. και όμως, για περισσότερο από οχτώ χιλιετίες μέχρι το τέλος της ΜΚΧ, η κοινωνία του νησιού δείχνει έναν κόσμο εσωστρεφή και αυτάρκη μέσα στη νησιωτική του ταυτότητα (Coleman 1996· Peltenburg 1996). Οι προϊστορικές κοινότητες του νησιού δεν είναι ακόμα σύνθετες κοινωνίες. Εξαιτίας του ότι δεν υπάρχει εξειδίκευση εργασίας δεν είναι περίεργο ότι οι επαφές με υπερπόντιες περιοχές είναι περιστασιακές και σε καμιά περίπτωση δεν φαίνεται να εξελίσσονται σε συστηματικές εμπορικές ανταλλαγές.

Η απουσία σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης φαίνεται να διαρκεί μέχρι το τέλος της ΜΚΧ. Στο τέλος της φάσης αυτής, εμφανίζονται στον υλικό πολιτισμό ενδείξεις έναρξης εμπορικών επαφών με την ανατολική Μεσόγειο. Το σπάσιμο της νησιωτικής απομόνωσης οδηγεί στον πρώτο

¹ Braudel 1993.

ορίζοντα πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η δημιουργία της πρώτης σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης στην Κύπρο είναι δευτερογενής, είναι δηλαδή το αποτέλεσμα της ασφυκτικής πίεσης που άσκησε ο μεσογειακός περίγυρος για εντατικοποίηση της παραγωγής και της εξαγωγής του χαλκού, του πολυτιμότερου προϊόντος της κυπριακής γης. Το αποτέλεσμα των πιέσεων αυτών θα είναι η συγκρότηση της πρώτης ή των πρώτων πολιτειών στο νησί και η ενσωμάτωση της Κύπρου, στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., στη διεθνή οικονομία της ανατολικής Μεσογείου. Η αλληλεπίδραση με το μεσογειακό περίγυρο και οι διεθνείς οικονομικές συνθήκες θα επηρεάζουν διαχρονικά την εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης στο νησί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΎΣΤΕΡΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η Αίγυπτος του Νέου Βασιλείου, το κράτος των Χετταίων στην Ανατολία, μαζί με τις πόλεις-κράτη της συροπαλαιστινιακής ακτής, τις ανακτορικές πολιτείες του Μυκηναϊκού κόσμου στο Αιγαίο και τις κυπριακές πολιτείες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού θα διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο σχηματισμό ενός σύνθετου δικτύου οικονομικών σχέσεων, με διάρκεια από το 15^ο μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα (Εικ. 4). Η ένταση των μεταξύ τους οικονομικών και διπλωματικών επαφών και ο βαθμός της αλληλεξάρτησής τους οδηγούν συχνά στο χαρακτηρισμό αυτής της περιόδου ως «εποχής διεθνισμού» (Knapp 1988α, 135· Liverani 1990, 14) ή ως «πρώτης παγκοσμιοποίησης» (Sherratt 2003).

1. Η Αίγυπτος του Νέου Βασιλείου

Με ενοποιητικό στοιχείο το Νείλο και με φυσικά σύνορα την έρημο στα δυτικά, την Ερυθρά θάλασσα και την έρημο του Σινά στα ανατολικά και τη Μεσόγειο στα βόρεια, η Αίγυπτος αποτέλεσε το πρώτο και μακροβιότερο εθνικό κράτος στον αρχαίο κόσμο.

Με την απόθεση των Υξώς (λαού πιθανόν συροπαλαιστινιακής καταγωγής, που είχαν καταφέρει να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την Κάτω Αίγυπτο, με έδρα την Άβαρη, Tell-ed-Daba, στο Δέλτα του Νείλου) και την επανένωση της Αιγύπτου, ιδρύεται το Νέο Βασίλειο (1550-1069 π.Χ.) (Knapp 1988α, 170-1· Redford 1992, 125-9). Οι Φαραώ του Νέου Βασιλείου αναπτύσσουν για πρώτη φορά επεκτατική πολιτική εκτός Αφρικής, προς τις πόλεις-κράτη της συροπαλαιστινιακής ακτής. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι αυτό έγινε αρχικά για να αποτρέψουν τον κίνδυνο νέου

επεισοδίου παρείσφρησης ξένων πληθυσμών, που απειλούσαν την ενότητα της χώρας. Στη συνέχεια, όμως, φαίνεται ότι αντιλήφθηκαν τα πλεονεκτήματα του ελέγχου των χερσαίων και θαλάσσιων εμπορικών δρόμων, που διατρέχουν κάθετα και οριζόντια τη Συροπαλαιστίνη, το κομβικό σημείο στην επικοινωνία της Αιγύπτου με την Ανατολία και τη Μεσοποταμία (Redford 1992, 193).

Η αιγυπτιακή παρουσία στη Συροπαλαιστίνη δεν ήταν ούτε μόνιμη ούτε καταλυτική. Περιοδικές εκστρατείες από διάφορους Φαραώ είχαν πρόσκαιρα αποτελέσματα. Η αιγυπτιακή παρουσία ανά περιόδους υποχωρούσε ή εντεινόταν. Πάντως, οι ερευνητές επιβεβαιώνουν ότι δεν διαταράχθηκε η πολιτειακή οργάνωση στις περιοχές της Παλαιστίνης, που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους, παρά το γεγονός ότι έγιναν πολλές εκστρατείες, η πιο επιτυχημένη από τις οποίες ήταν αυτή που οργάνωσε ο Τούθμωσης Γ΄ και που έφτασε βόρεια μέχρι τον Ευφράτη (Redford 1992, 154).

2. Το κράτος των Χετταίων

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, ομάδες Ινδοευρωπαίων κατοικούσαν στην Ανατολία τουλάχιστον από τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Η φυλετική ομάδα των Χετταίων, μέσα στο 14^ο αιώνα θα συνενώσει ολόκληρη σχεδόν την Ανατολία μέχρι τον Ευφράτη σε μια μεγάλη αυτοκρατορία με πρωτεύουσα τη Χαττούσα (σημερινό Boğazköy) (Macqueen 1986, 26, 45).

Οι Χετταίοι θα επιδείξουν επεκτατική πολιτική προς τις πόλεις της Βόρειας Συρίας. Στις αρχές της Ύστερης Χαλκοκρατίας, τον έλεγχο της περιοχής διεκδικούσαν το βασίλειο των Μιτάννι και η Αίγυπτος. Για ένα σύντομο χρονικό διάστημα η Αίγυπτος κατάφερε να έχει τον έλεγχο της ακτής της βόρειας Συρίας (Akkermans και Schwartz 2003, 329). Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα οι Χετταίοι θέτουν υπό τον έλεγχό τους τις ακτές της βόρειας Συρίας, συμπεριλαμβανομένης της Ουγκαρίτ (Bell 2006, 4) και ως αποτέλεσμα θα συγκρουστούν με την Αίγυπτο. Αποκορύφωμα των συγκρούσεων υπήρξε η μάχη του Καντές, στις όχθες του ποταμού Ορόντη, το 1286 π.Χ. (Macqueen 1986, 46-8). Ο ποταμός ορίστηκε, στο τέλος μιας αμφίροπης μάχης, ως το σύνορο μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, που θα συνυπάρξουν μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα, αποδεχόμενες τις σφαίρες επιρροής, όπως διαμορφώθηκαν μετά τη μάχη του Καντές (Bell 2006, 4). Έτσι, από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα μέχρι περίπου το 1200, η ακτή και η ενδοχώρα της Συρίας θα αποτελέσουν μέρος της αυτοκρατορίας των Χετταίων.

3. Ο ενδιάμεσος χώρος: Συρία-Παλαιστίνη (Εικ. 5)

Η Συρία και η Παλαιστίνη αποτελούν τον ενδιάμεσο χώρο, που συνδέει την Αίγυπτο και την Ανατολία με τη Μεσοποταμία (Ben-Tor 1992α, 2-3). Η συροπαλαιστινιακή ακτή της Μεσογείου αρθρώνεται από πολλές μικρότερες περιοχές (micro-regions) (Akkermans και Schwartz 2003, 2), που είχαν διαφορετικό ρόλο μέσα στα οικονομικο-πολιτικά συστήματα που αναπτύχθηκαν στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ποικιλία και πολυπλοκότητα χαρακτηρίζει τις μεταξύ τους επαφές αλλά και τις επαφές με περιοχές στα ανατολικά και στα δυτικά.

Μεγάλες πόλεις-κράτη (city-states), με ανάκτορα και αρχεία, εμφανίζονται στη βόρεια Συρία ήδη από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ. (Akkermans και Schwartz 2003, 233). Σημαντικότερες από αυτές είναι το Μάρι, που ιδρύεται στη δυτική όχθη του Ευφράτη, για να εκμεταλλευτεί τους εμπορικούς δρόμους του ποταμού και η Έμπλα, που συναγωνίζονται για τις σφαίρες επιρροής τους κυρίως στην περιοχή του Ευφράτη (Akkermans και Schwartz 2003, 239). Οι δύο πόλεις καταστράφηκαν πολύ σύντομα, μερικούς αιώνες μετά την εμφάνιση των αστικών τους δομών, το 2300 από το Σαργώνα Α΄, στην επέκταση της πρώτης αυτοκρατορίας με έδρα την Ακκάδ (Akkermans και Schwartz 2003, 244, 267). Νέα φάση αστικοποίησης ξεκινά στην αρχή της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., με τη δημιουργία εδαφικών κρατών (territorial states), μεταξύ των οποίων ξανά το Μάρι και η Έμπλα, με ανάκτορα και αρχεία (Akkermans και Schwartz 2003, 297-8). Τελικά, το Μάρι καταστρέφεται το 1761 από το Χαμουραμί της Βαβυλώνας (Akkermans και Schwartz 2003, 314-5), ενώ η Έμπλα το 1600 από τους Χετταίους (Akkermans και Schwartz 2003, 326).

Στο βορειότερο άκρο, οι ακτές της Συρίας, συνδέονται με τη Μεσοποταμία, μέσω του Ευφράτη, περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή της συροπαλαιστινιακής ακτής. Περάσματα μέσα από τους ορεινούς όγκους επιτρέπουν τη διέλευση στην ενδοχώρα. Η Ουγκαρίτ (σημερινή Ras Shamra), η μητρόπολη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, οφείλει την ίδρυση και τον πλούτο της στη δυνατότητα να συνδέει εμπορικά την Μεσόγειο με την Ανατολή, διεξάγοντας το διαμετακομιστικό εμπόριο των μετάλλων. Η ασφάλεια που παρείχε στους χερσαίους εμπορικούς δρόμους η συμπερίληψη στη χετταϊκή αυτοκρατορία όλης της περιοχής μέχρι τον Ευφράτη στα ανατολικά, κατέστησε την Ουγκαρίτ το σημαντικότερο αστικό οικονομικό κέντρο της Συρίας, στο σταυροδρόμι των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων που συνδέουν το Αιγαίο με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο με την Ανατολία (Knapp 1988α, 188). Είναι η καλύτερα γνωστή πόλη της περιοχής και τα αρχεία που έφεραν στο φως οι γαλλικές ανασκαφές, με επιγραφές σε μια

3. Ο Μεσογειακός Περίγυρος

πληθώρα γλωσσών και συστημάτων γραφής, μαρτυρούν τη σημασία της θέσης ως διεθνούς λιμένα μέσα στο σύστημα των μεσογειακών εμπορικών επαφών (Yon 1997).

Η Ουγκαρίτ ήταν βασικός εισαγωγέας χαλκού και κασσίτερου. Από τα λιμάνια της πόλης, ο κασσίτερος από την Ανατολή διοχετευόταν στα εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου και ο χαλκός της Κύπρου ταξίδευε στην ενδοχώρα της Συρίας και στην κοιλάδα του Ευφράτη (Bell 2006, 109). Η πληθώρα των αρχείων, που δεν περιορίζονται στο ανάκτορο (βλ. Yon 1997 σποραδικά), με περιεχόμενο που σχετίζεται με εμπορικές δραστηριότητες, δείχνει ότι και ιδιώτες εμπλέκονταν στο εμπόριο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Οι τέσσερις πινακίδες της ΚΜ γραφής, που ανακαλύφθηκαν σε αρχεία της Ουγκαρίτ (μεγάλος αριθμός δεδομένου ότι μόνο πέντε βρέθηκαν στην Κύπρο), μαρτυρούν τις στενές σχέσεις των αρχών και των ιδιωτών εμπόρων της πόλης με την Έγκωμη, τη μοναδική κυπριακή θέση όπου βρέθηκαν πινακίδες της ΚΜ γραφής (Yon 1999, 117).

Νοτιότερα, η γη της Παλαιστίνης είναι μια στενή λωρίδα γης, που περιορίζεται στα δυτικά από τη Μεσόγειο και στα ανατολικά από τα βουνά του Λιβάνου. Σύνθετες κοινωνίες, με προηγμένη τεχνολογία και εξειδίκευση στους τομείς της παραγωγής, εμφανίζονται ήδη από τη Χαλκολιθική περίοδο (περίπου 4500 – 3500 π.Χ.) (Levy 2003). Κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αλλαγές στην οικονομική βάση (πιο γερές βάσεις σε γεωργία και κτηνοτροφία, εκμετάλλευση μεγαλύτερων εκτάσεων γης) οδηγούν στην εμφάνιση των πρώτων αστικών πολιτειών σε ολόκληρη την ακτή της Παλαιστίνης και του Λιβάνου όπως και της Συρίας (Mazar 1990, 140· Ben-Tor 1992β). Η πρωτο-αστική αυτή οργάνωση δεν θα έχει διάρκεια, καθώς στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, οι αστικές δομές καταρρέουν και καταγράφεται μια έντονη τάση για αποκέντρωση (Richard 2003).

Από την αρχή της Μέσης Χαλκοκρατίας (τέλος 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.), εμφανίζονται πραγματικά αστικά κέντρα και η ιεραρχία των οικισμών δείχνει την οργάνωση σε πολιτείες, που συμμετέχουν στο διεθνές εμπόριο. Αυτή την περίοδο διαμορφώνεται ο υλικός πολιτισμός της Χαναάν, που θα έχει συνέχεια στην Ύστερη Χαλκοκρατία (Pan 2003). Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Νέο Βασίλειο) οι πόλεις της Παλαιστίνης θα βρεθούν στην αιγυπτιακή σφαίρα επιρροής. Οι Αιγύπτιοι δεν επεμβαίνουν καταλυτικά στην πολιτική οργάνωση της περιοχής (Bell 2006, 19).

4. Το Αιγαίο

Μέσα στην τρίτη χιλιετία π.Χ. (Πρώιμη Εποχή του Χαλκού) παρατηρείται μια πρώτη μορφή αστικής οργάνωσης στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στη Στερεά Ελλάδα. Οι προσπάθειες για δημιουργία πιο σύνθετων μορφών κοινωνικής οργάνωσης στις περιοχές αυτές δεν θα έχουν συνέχεια στη δεύτερη χιλιετία (Rutter 1993).

Ο πρώτος μεγάλος αστικός πολιτισμός του Αιγαίου γεννιέται στην Κρήτη, στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Ο Μινωικός ανακτορικός πολιτισμός άνησε στο πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., όταν μεγάλα ανακτορικά συμπλέγματα κτίζονται στο νησί (Vance Watrous 2001). Με την άνοδο μιας άλλης δυναμικής πολιτικής ομάδας, των Μυκηναίων (Shelmerdine 1997), ο Μινωικός πολιτισμός υποκύπτει. Το ανάκτορο της Κνωσσού (και πιθανόν και ένα ανάκτορο στα Χανιά) συνεχίζει να λειτουργεί ως κέντρο διοίκησης, ακολουθώντας όμως πλέον πρότυπα μυκηναϊκά, όπως τεκμηριώνεται από την ανακάλυψη ενός μεγάλου αρχείου πινακίδων Γραμμικής Β' (Driessen και Farnoux 1997· Rehak και Younger 2001).

Με εξαίρεση την Κνωσσό, τα μεγαλύτερα κέντρα του μυκηναϊκού πολιτισμού βρίσκονται στην Πελοπόννησο και την κεντρική Στερεά, όπου κατά την Υστεροελλαδική (ΥΕ) περίοδο αναπτύχθηκαν ανακτορικές πολιτείες, οι μυκηναϊκές πόλεις-κράτη. Τα διοικητικά κέντρα ήταν μνημειακά ανακτορικά συμπλέγματα, που κτίστηκαν κατά τη διάρκεια της ΥΕΙΙΒ (συχνά σε οχυρωμένες ακροπόλεις) και στα οποία γινόταν συγκέντρωση και διαχείριση των οικονομικών πόρων της περιοχής. Τα ανάκτορα λειτουργούσαν ως κέντρα αναδιανομής βασικών προϊόντων και ως διαχειριστές του εξωτερικού εμπορίου.

Ένα συλλαβικό σύστημα γραφής, η Γραμμική Β', ήταν όργανο της γραφειοκρατικής διοίκησης. Αρχεία με πινακίδες της Γραμμικής Β' ανακαλύφθηκαν στα ανάκτορα της Πύλου και της Κνωσσού, ενώ μικρότερος αριθμός πινακίδων σώθηκαν στη Θήβα, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β', στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, κατέδειξε ότι η γλώσσα που κατέγραφε ήταν μια αρχαϊκή μορφή της ελληνικής. Τα κείμενα απογράφουν καταλόγους προϊόντων, εξειδικευμένες κατηγορίες τεχνιτών και εργατών (Chadwick 1999· Dickinson 2006, 24-41) και το σημαντικότερο, καταγράφουν την πολιτειακή πυραμίδα των μυκηναϊκών κρατών (Shelmerdine 1997, 566).

5. Η εποχή του διεθνισμού

Στο αρχείο της Αμάρνα (αρχαία Ακετατέν), δηλαδή της πρωτεύουσας που έκτισε ο αιρετικός Φαραώ Ακενατών, βρέθηκαν 382 ενεπίγραφες πήλινες πινακίδες. Πρόκειται κυρίως για την αλληλογραφία μεταξύ του Αιγύπτιου Φαραώ και ξένων ηγεμόνων της εποχής (Shaw 2000, 325· Moran 1992). Αυτά τα κείμενα χρησιμοποιούν την Ακκαδική γλώσσα, την κοινή διπλωματική γλώσσα της εποχής. Η Αμάρνα αποτέλεσε πρωτεύουσα του βασιλείου για περίοδο μικρότερη των 30 χρόνων στα μέσα του 14^{ου} αιώνα και για το λόγο αυτό αποτελεί σημαντική τομή χρονολόγησης. Η περίοδος της Αμάρνα αντιπροσωπεύει την κορύφωση της λειτουργίας του συστήματος και γι' αυτό το λόγο είναι γνωστή ως η «εποχή του διεθνισμού».

Μικρότερα αρχεία με διπλωματική αλληλογραφία μεταξύ των ηγετών βρέθηκαν στη Χαττούσα, την Ασσυρία, τη Βαβυλωνία και την Ουγκαρίτ. Από τη μελέτη των κειμένων αυτών προκύπτει το συμπέρασμα ότι, βασικό χαρακτηριστικό του «διεθνούς» οικονομικού συστήματος της Ύστερης Χαλκοκρατίας είναι ότι οι ανταλλαγές προϊόντων γίνονται με τη μορφή αποστολής δώρων μεταξύ των ηγεμόνων (Liverani 1987, 67). Ότι αυτά δεν είναι απλώς δώρα αλλά η ουσία του μηχανισμού του εμπορίου της Ύστερης Χαλκοκρατίας, φαίνεται από το γεγονός ότι όλες οι ανταλλαγές είναι επακριβώς υπολογισμένες (Sherratt 2000, 83). Σύμφωνα με τη Sherratt, τα βασικότερα προϊόντα που απασχολούν την αλληλογραφία των μεγάλων βασιλείων είναι τα μέταλλα: ο χρυσός, ο άργυρος, ο χαλκός και ο κασσίτερος. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η διακίνηση των μετάλλων διεξάγεται αποκλειστικά μέσα από έναν αυστηρό κεντρικό έλεγχο και έχει το χαρακτήρα μονοπωλίου, που ασκείται από τα κράτη (Liverani 1987, 69· Sherratt 2000, 83). Ως αποτέλεσμα, το σύστημα της μονοπωλιακής παραγωγής και του εντατικού εμπορίου μεταξύ των περιοχών αυτών ήταν άρρηκτα δεμένο με το πολιτικό σύστημα που χαρακτήριζε κάθε περιοχή: οι οικονομίες των κρατών της Ύστερης Χαλκοκρατίας ελέγχονται αυστηρά από τα συγκεντρωτικά καθεστώτα και από την άρχουσα τάξη (Liverani 1987, 69· Sherratt και Sherratt 1991, 376).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΑΛΛΑΖΕΙ: ΤΑ «ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ»

Μια σειρά από επεισόδια καταστροφής και εγκατάλειψης παρατηρούνται σε πολλές θέσεις στην ανατολική Μεσόγειο, με διάρκεια από τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 12^{ου} αιώνα π.Χ. Καταστροφές καταγράφονται στις Μυκηναϊκές ανακτορικές πολιτείες, στη Χαττούσα και σε πόλεις της ακτής της Συροπαλαιστίνης. Σημαντικές θέσεις όπως η

Χαττούσα και η Ουγκαρίτ, εγκαταλείπονται πλήρως, αμέσως μετά τις καταστροφές. Τα επεισόδια αυτά αποτελούν τα ορατά συμπτώματα μιας βαθιάς κρίσης που φαίνεται να ξεκινά τουλάχιστον από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Τελικό αποτέλεσμα αυτής της γενικευμένης αστάθειας θα είναι, μέχρι τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, η πλήρης κατάρρευση του κόσμου της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Στο παρελθόν, οι ερμηνείες της κρίσης προσανατολιζόνταν στη διατύπωση γενικευμένων συμπερασμάτων που να αφορούν την ανατολική Μεσόγειο στο σύνολό της. Ωστόσο, η παρατήρηση ότι τα φαινόμενα αυτά φαίνεται ότι είχαν διαφορετική διάρκεια και κορύφωση σε κάθε περιοχή, ενισχύουν την άποψη ότι, διαφορετικές τοπικές συνθήκες οδήγησαν στην τοπική κατάρρευση. Οι συνθήκες αυτές εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα συγκεκριμένα κοινωνικό-πολιτικά, οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής (Liverani 1987, 69).

1. Τα τοπικά φαινόμενα

Σύμφωνα με την άποψη που διαμορφώθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι καταστροφικές ενέργειες των λεγόμενων «Λαών της Θάλασσας», προκάλεσαν την κατάρρευση του κόσμου της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Όμως, όπως δείχνει η προσεκτική αξιολόγηση των πηγών, η εντύπωση ότι ένα σύνολο ανθρώπων διαφόρων φυλετικών ομάδων, οι λεγόμενοι «Λαοί της Θάλασσας», επιτίθονταν στις πλούσιες πόλεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας, πριν ηττηθούν στο δέλτα του Νείλου από το Ραμσή Γ', αποτελεί εφεύρεση των Αιγυπτίων (Sandars 1985, 9).

Στην πραγματικότητα, αιγυπτιακές επιγραφές αναφέρονται σε επιθέσεις Λιβύων και άλλων λαών εναντίον της Αιγύπτου κατά την περίοδο της βασιλείας των Φαραώ Μερνεπτά (1224-1214) και Ραμσή Γ' (1182-1151). Ορισμένοι από αυτούς τους λαούς συναντώνται και σε επιγραφές από άλλες περιοχές, όπως την Ουγκαρίτ και τη Χαττούσα, συχνά ως μισθοφόροι ή ως πειρατές. Πρέπει να τονιστεί ότι η συλλογική ονομασία «Λαοί της Θάλασσας» απαντά αποκλειστικά σε επιγραφές από την Αίγυπτο. Είναι πιθανόν ότι οι αναφορές στα ίδια τα κείμενα, σε νίκες τους επί άλλων λαών, όπως οι Χετταίοι, είναι μάλλον υπερβολή, που χρησιμοποιήθηκε συχνά σε αιγυπτιακά κείμενα για να τονίσει τη σημασία της νίκης των Αιγυπτίων (Nibbi 1972). Είναι, τελικά, πιθανόν ότι οι λεγόμενοι «Λαοί της Θάλασσας» αποτελούν τους παραδοσιακούς εχθρούς των Αιγυπτίων, τους λαούς που κατοικούσαν στην περιοχή της Παλαιστίνης, βόρεια και ανατολικά του Δέλτα (Nibbi 1972, 63).

Φαίνεται, πάντως, ότι η Αίγυπτος σταδιακά υποχωρεί από την Παλαιστίνη κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα. Η 20^η Δυναστεία που θα κυβερνήσει τη χώρα μέχρι τις αρχές του 11^{ου} αιώνα αποτελεί την τελευταία φάση της αιγυπτιακής ιστορίας που είναι γνωστή ως το Νέο Βασίλειο (Van Dijk 2000, 304-9). Η Τρίτη ενδιάμεση περίοδος (1069-664 π.Χ.) που ακολουθεί, χαρακτηρίζεται από τον πολιτικό κατακερματισμό της χώρας (Taylor 2000).

Στο τέλος του 13^{ου} αιώνα παρατηρείται ένα κύμα καταστροφών σε πόλεις της Παλαιστίνης. Οι πόλεις αυτές δεν εγκαταλείπονται. Αντιθέτως ξανακτίζονται και η ζωή στις θέσεις αυτές, στο πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα (που στην ορολογία της αρχαιολογίας της Συροπαλαιστίνης και του Ισραήλ θεωρείται ως η πρώτη φάση της Εποχής του Σιδήρου), μαρτυρεί τη συνέχεια του πολιτισμού της Χαναάν της Χαλκοκρατίας στη νέα εποχή (Mazar 1990, 296-8· Yonker 2003, 370). Ωστόσο, στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, η Ουγκαρίτ στη βόρεια συριακή ακτή καταστρέφεται βίαια και τελικά εγκαταλείπεται (Yon 1992), μαζί με άλλες πόλεις της συριακής ενδοχώρας, όπως η Εμάρ και η Αλαλάκ. Η εξαφάνιση αυτών των σημαντικών κέντρων του διαμετακομιστικού εμπορίου των προϊόντων που διακινούνται στα δίκτυα της Ανατολικής Μεσογείου (όπως του κυπριακού χαλκού), θα αποτελέσει σοβαρό παράγοντα αστάθειας στο οικονομικό σύστημα της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Bell 2006, 87).

Στις αρχές του 12^{ου} αιώνα καταστρέφεται και η Χαττούσα, η πρωτεύουσα του κράτους των Χετταίων, σηματοδοτώντας τη διάλυση της αυτοκρατορίας των Χετταίων (Bryce 1998, 378). Η πλήρης εξαφάνιση αυτού του μεγάλου κέντρου δύναμης της Ύστερης Χαλκοκρατίας, αποδίδεται συνήθως σε ένα συνδυασμό παραγόντων, που οδήγησαν σε αδυναμία αντιμετώπισης της κρίσης. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι μετακινήσεις ομάδων λαών, η πίεση από την Ασσυρία του Μέσου Βασιλείου, ενδοδυναστικοί πόλεμοι, αποστασίες από εξαρτώμενες περιοχές και φυσικές καταστροφές (Macqueen 1986, 50-51· Bryce 1998, 377-9· Singer 2000).

Δυτικότερα στο Αιγαίο, ένα γενικότερο κλίμα ανησυχίας και αστάθειας διαφαίνεται μέσα στο 13^ο αιώνα. Ενδείξεις αποτελούν η μείωση των ποσοτήτων μυκηναϊκής κεραμικής που διακινούνται στην ανατολική Μεσόγειο στο τέλος του 13^{ου} αιώνα (Van Wijngaarden 2002, 261-262), η εγκατάλειψη του λιμανιού στον Κομμό (Dickinson 2006, 42), η κατασκευή (ή επέκταση) οχυρωματικών έργων σε πολλές θέσεις στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, όπως και η κατασκευή υπόγειων έργων για πρόσβαση σε πηγές νερού (Iakovidis 1983, 5-6), και οι αναφορές σε στρατιωτικό εξοπλισμό, κωπηλάτες και φρουρούς των ακτών στις πινακίδες της Πύλου (Shelmerdine 1999).

Καταστροφές σε θέσεις όπως οι Μυκήνες (French 2002, 135), η Πύλος, η Τίρυνθα, ο Γλας και το Διμήνι (Adrimi-Sismani 2006) ξεκινούν και κλιμακώνονται στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα. Οι καταστροφές αυτές αποδόθηκαν κατά καιρούς σε μετακινήσεις πληθυσμών, που ζούσαν στις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου, σε περιβαλλοντικές αλλαγές και σε οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, που οφείλονται στον υπερσυγκεντρωτικό χαρακτήρα του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος (Dickinson 2006, 43-57).

Σύμφωνα με το Rutter, σε κάθε περίπτωση, όποιες κι αν ήταν οι αιτίες των καταστροφών, το σημαντικό είναι ότι οι κάτοικοι των παλαιών μυκηναϊκών κέντρων, της Πύλου, των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Θήβας δεν ξανακτίζουν τα προσφάτως κατεστραμμένα ανάκτορα (Rutter 1992, 61). Ως αποτέλεσμα, μέχρι την αρχή του 12^{ου} αιώνα, η κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος είναι καθολική. Έτσι ο 12^{ος} αιώνας (ΥΕΠΠΓ) ονομάζεται μετανακτορικός: πουθενά δεν μπορεί να αναγνωριστεί το ανακτορικό σύστημα, που χάνεται για πάντα, μαζί με τους θολωτούς τάφους και τη Γραμμική Β', τη γραφή που εξυπηρετούσε το σύστημα διοίκησης των μυκηναϊκών περιφερειακών κρατών (Vanschoonwinkel 1991). Μαζί χάνεται η υποδομή για την απασχόληση και κατ'επέκταση την επιβίωση των τάξεων των εξειδικευμένων εργατών, ιδιαίτερα εκείνων που κατεργάζονταν τις εισαγμένες πολύτιμες πρώτες ύλες, όπως το ελεφαντόδοντο και το lapis lazuli.

2. Οι ερμηνείες της κρίσης

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερο οικονομικοπολιτικοί παράγοντες αναζητούνται ως οι πραγματικές αιτίες της κρίσης, που αφορούν τόσο στα γενικά όσο και στα κατά τόπους φαινόμενα. Σύμφωνα με τη Sherratt, η φύση του ίδιου του εμπορίου της Ύστερης Χαλκοκρατίας, που βασιζόταν στα μονοπώλια των μεγάλων κρατών, ευνόησε την εμφάνιση και τελικά την επικράτηση παράπλευρων δραστηριοτήτων, οι οποίες απορρύθμισαν το σύστημα και προκάλεσαν γενικευμένη ταραχή. Η διάνοιξη δρόμων για όλο και πιο μακρινές αποστάσεις στο θαλάσσιο εμπόριο (μέχρι τη Σικελία και τη Σαρδηνία), η κυπριακή εμπορική παρουσία σε ελληνικές ακτές (ναυάγιο των Υρίων), η διακίνηση προϊόντων προστιθέμενης αξίας (κεραμική) και η ανακάλυψη του σιδήρου, που σταδιακά αντικατέστησε το χαλκό, αποτέλεσαν, σύμφωνα πάντα με τη Sherratt, βασικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες, που διατάραζαν τις παραδοσιακές σχέσεις και τα καθιερωμένα και αυστηρά δομημένα συστήματα παραγωγής και διακίνησης προϊόντων (Sherratt και Sherratt 1998, 339-40· Sherratt 1998· 1999). Οι νέες αυτές συνθήκες, που άρχισαν να εδραιώνονται πριν από το τέλος του 13^{ου} αιώνα στην ανατολική Μεσόγειο, απείλησαν τα

περιορισμένα δίκτυα ανταλλαγών που είχαν παγιωθεί στην εποχή του διεθνισμού και άρχισαν τη σταδιακή αντικατάσταση των προϊόντων με μεγάλη οικονομική και κοινωνική αξία, που διακινούνταν υπό τον αυστηρό έλεγχο των πολιτικών θεσμών (Sherratt 1999, 195-6).

Η Sherratt υποστηρίζει επίσης ότι οι περιγραφές στα κείμενα για τους «Λαούς της Θάλασσας» αποτελούν μια στυλιζαρισμένη εικόνα για τις δραστηριότητες αυτής της νέας κοινωνικής και οικονομικής τάξης ανθρώπων, με έδρα κέντρα στην Κύπρο και τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου, που είχε πάρει στα χέρια της τον έλεγχο του εμπορίου, προκαλώντας βαθιά κρίση στις μεγάλες ανακτορικές δυνάμεις (Sherratt 1998).

Το γεγονός ότι τα κράτη της ανατολική Μεσογείου υπήρχαν σε στενή σχέση το ένα με το άλλο στην Ύστερη Χαλκοκρατία, ο υπερβολικός βαθμός συγκεντρωτισμού εντός των κρατών αυτών και το γεγονός ότι οι μεταξύ τους επαφές ήταν ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση των εσωτερικών τους πολιτικών και κοινωνικών δομών οδήγησαν σε ένα αθροιστικό αποτέλεσμα (Bell 2006, 12). Η κατάρρευση για διάφορους λόγους των πολιτικών κέντρων της Ύστερης Χαλκοκρατίας, μαζί με την εξαφάνιση ολόκληρων τάξεων ηγεμόνων, γραφέων και άλλων ανακτορικών λειτουργών, στα χέρια των οποίων βρισκόταν ο έλεγχος του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, προκάλεσε την κατάρρευση ολόκληρου του συστήματος των διεθνών επαφών και τελικά την κατάρρευση του κόσμου της Εποχής του Χαλκού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΞΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

1. Μετά την κρίση: ο 12^{ος} αιώνας

Η Αίγυπτος σταδιακά μέσα στο 12^ο αιώνα υποχωρεί από την Παλαιστίνη. Πριν από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα ξεκινά στην αιγυπτιακή ιστορία η Τρίτη Ενδιάμεση περίοδος, κατά την οποία το κράτος θα κατακερματιστεί πολιτικά και θα αναδειχθούν τοπικά κέντρα εξουσίας (Taylor 2000). Η τελευταία επανένωση υπό γηγενή ηγεμονική δύναμη θα επιτευχθεί στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, από τον Ψαμμήτιχο Α'. Η Σαϊτική δυναστεία, που ιδρύει ο Ψαμμήτιχος, θα διαρκέσει μόλις 140 χρόνια, καθώς στο τέλος του 6^{ου} αιώνα ξεκινά η περίοδος της πολιτικής εξάρτησης από την Περσική αυτοκρατορία (Redford 1992, 432-3· Lloyd 2000).

Από το 1100 μέχρι το 900 περίπου π.Χ., μια σειρά από μικρά βασίλεια αναδύονται στο κενό που αφήνει η κατάρρευση του κράτους των Χετταίων στη νότια Ανατολία, στη βόρεια και κεντρική Συρία και στην Άνω Μεσοποταμία. Τα αραμαϊκά και νέο-χεττιτικά βασίλεια της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (π.χ. Καρκεμής) εμφανίζονται ως διεκδικητές της συνέχειας του κράτους των Χετταίων και μαζί του δικαιώματος άσκησης ελέγχου στους χερσαίους εμπορικούς δρόμους και στις διαβάσεις των ποταμών που συνδέουν την Ανατολία με τη Μεσοποταμία (Macqueen 1986, 155· Akkermans και Schwartz 2003, 366).

Τα μεγάλα συγκεντρωτικά κράτη δεν είναι πλέον οι διαχειριστές του οικονομικού συστήματος της Μεσογείου. Ωστόσο, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι δίκτυα ανταλλαγών συνεχίζουν να λειτουργούν μέσα στο 12^ο αιώνα. Τα δίκτυα αυτά φαίνεται ότι συνδέουν και πάλι τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου (Συροπαλαιστίνη) με την Κύπρο και το Αιγαίο, ενώ περιλαμβάνουν πλέον σταθερά και τη δυτική Μεσόγειο.

Η πιο αισιόδοξη άποψη για το τι ακολουθεί άμεσα τις καταστροφές του 13^ο αιώνα, είναι αυτή που εκφράζεται από το Muhly. Ο Muhly βλέπει το 12^ο αιώνα ως την εποχή των επιχειρηματιών εμπόρων που εξερευνούν νέες οικονομικές ευκαιρίες, νέες αγορές και νέες πηγές πρώτων υλών (Muhly 1992, 19). Πραγματικά, χαρακτηριστικό των νέων συνθηκών που δημιουργούνται μετά την κατάρρευση των αυτοκρατοριών της Ύστερης Χαλκοκρατίας, είναι ότι οι οικονομικές δραστηριότητες και κυρίως οι εμπορικές ανταλλαγές είναι λιγότερο κεντρικά ελεγχόμενες (Sherratt και Sherratt 1993, 361). Τα ανάκτορα δεν είναι πλέον οι πρωταγωνιστές στο εμπόριο των μακρινών αποστάσεων, το οποίο βρίσκεται κυρίως στα χέρια ιδιωτών (Liverani 1987, 72). Αυτό, βέβαια, θα έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση των γραπτών πηγών, που ανακαλύπτονται άφθονες στα ανακτορικά αρχεία της Χαλκοκρατίας, και οι οποίες συμπληρώνουν με πολύτιμες πληροφορίες την αρχαιολογική έρευνα (Sherratt και Sherratt 1993, 361). Είναι, ωστόσο, επιβεβαιωμένο ότι οι νέοι εμπορικοί δρόμοι συνδέουν πλέον τακτικά την ανατολική Μεσόγειο με τη δυτική μεσογειακή Ευρώπη και με την Ανατολή μέχρι την Αραβία (Sherratt και Sherratt 1993, 363). Μεγάλο επίτευγμα της νέας εποχής είναι και η απόκτηση της τεχνογνωσίας για ατσάλωση του σιδήρου, που αντικαθιστά σταδιακά το χαλκό για αντικείμενα χρηστικής αξίας. Τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση γίνονται το 12ο αιώνα στην Κύπρο (Knapp 1988α, 219).

2. Η Χαναάν στην Εποχή του Σιδήρου (Εικ. 6)

Στη βόρεια συριακή ακτή, κάποιες θέσεις ξανακατοικούνται μετά τις καταστροφές, όμως δεν εμφανίζονται ξανά στην περιοχή αυτή μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Ουγκαρίτ (Caubet 1992, 128). Αντίθετα, στην παλαιστινιακή ακτή, στη Χαναάν, συνεχίζεται η ζωή στις πόλεις, όπου κατά τα φαινόμενα δεν καταγράφηκαν καταστροφές (Bell 2006, 12). Το όνομα με το οποίο είναι γνωστός ο σημιτικός λαός που κατοικούσε αυτή την περιοχή στην εποχή του Σιδήρου, Φοίνικες, είναι ελληνικής προέλευσης και εμφανίστηκε για πρώτη φορά την εποχή του Ομήρου και του Ησίοδου. Όμως ο όρος Φοίνικες δεν εμφανίστηκε ποτέ στη γλώσσα του λαού αυτού ούτε και σε άλλη ανατολική γλώσσα (Aubet 1987, 5). Γνωρίζουμε ότι οι κάτοικοι της Χαναάν, αυτοχαρακτηρίζεται διαχρονικά ως Cana'ani, δηλαδή Χαναανίτες (Aubet 1987, 8).

Όπως στην Εποχή του Χαλκού, έτσι και στην Εποχή του Σιδήρου, η περιοχή δεν υπήρξε ενοποιημένη πολιτικά, ωστόσο και σήμερα η βιβλιογραφία χρησιμοποιεί τον όρο Φοίνικες για το συλλογικό προσδιορισμό των ανθρώπων που κατοικούσαν στις πόλεις της Τύρου, της Σιδώνας, της Βύβλου, της Βηρυτού και της Arwad (Knapp 1988a, 243-5).

Μια ομάδα από τους «Λαούς της Θάλασσας» που αποκαλούνται Peleset, ταυτίζονται από τη σύγχρονη έρευνα με τους Φιλισταίους της Βίβλου, που είχαν εγκατασταθεί στη νότια Χαναάν. Αρχαιολογικά, η εγκατάσταση των Peleset-Φιλισταίων στην Παλαιστίνη, τεκμηριώνεται, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους που ανέσκαψαν θέσεις στην περιοχή, από μια σειρά δραματικών αλλαγών που παρατηρούνται στον υλικό πολιτισμό της νότιας Χαναάν στο 12^ο αιώνα (Iron I). Θέσεις οι οποίες προϋπήρχαν στην περιοχή, αποκτούν ξαφνικά χαρακτήρα μεγάλων αστικών κέντρων, με εντυπωσιακά οχυρωματικά έργα και πολεοδομία, και με έντονα στοιχεία στον υλικό πολιτισμό (κεραμική, αρχιτεκτονική), που πιστεύεται ότι είχαν ως προέλευση το Αιγαίο (Dothan 1992 και πιο πρόσφατα Dothan 2000). Οι πόλεις των Φιλισταίων (η Φιλισταϊκή Πεντάπολη) θα συνεχίσουν να λειτουργούν ως μεγάλα αστικά κέντρα στην Εποχή του Σιδήρου. Όμως τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται αιγαιακά θα αμβλυνθούν, καθώς θα αναμιγνύονται με στοιχεία του χαναανικού πολιτισμού.

3. Το Αιγαίο μετά την κρίση

Στο μετανακτορικό Αιγαίο του 12^{ου} αιώνα καταγράφονται προσπάθειες ανασυγκρότησης (Rutter 1992· Dickinson 2006, 60 με βιβλιογραφία), με επίκεντρο θέσεις όπως η Τίρυνθα (Maran 2006),

το Λευκαντί στην Εύβοια (Lemos 2006) και η Περαιτή στην Αττική (Ιακωβίδης 1969). Φαίνεται ότι οι θέσεις αυτές διατηρούν εμπορικές επαφές με την ανατολική Μεσόγειο, όμως σε άλλη κλίμακα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (τον ανακτορικό 13^ο αιώνα), όταν διαχειριστές εμπορικών ανταλλαγών ήταν τα ανάκτορα. Ωστόσο, τα φαινόμενα του 12^{ου} αιώνα (κυρίως δεύτερο μισό, ΥΕΠΠΓ: μέση), δεν θα έχουν διάρκεια. Πριν το τέλος της ΥΕΠΠΓ αυξάνονται οι ενδείξεις για υποχώρηση των αστικών δομών και της σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης που αναπτύχθηκαν στη μετανακτορική περίοδο. Η κατάσταση που ακολουθεί, περιγράφεται συνήθως στη βιβλιογραφία ως «Σκοτεινοί Αιώνες». Σύμφωνα με τον Dickinson (2006, 238) αυτή την περίοδο, με εξαίρεση το Λευκαντί, δεν εμφανίζονται δείγματα επένδυσης εξαιρετικής προσπάθειας και πόρων σε οτιδήποτε, είτε σε μνημειακά κτίρια είτε σε τάφους είτε σε κοινοτικούς χώρους λατρείας είτε σε έργα τέχνης».

Οι λεγόμενοι «Σκοτεινοί Αιώνες» στο Αιγαίο (βλ. και Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο 4) χαρακτηρίζονται από την αποτυχία εδραίωσης σταθερών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών (Osborne 1996, 41). Στο τέλος του 9^{ου} αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης των κοινοτήτων της Στερεάς· η επικοινωνία μεταξύ περιοχών της χώρας αλλά και οι επαφές του ελληνικού χώρου με την Ανατολή αυξάνονται (Osborne 1996, 51· Dickinson 2006, 254). Με αφετηρία, λοιπόν, τον 9^ο αιώνα, επιταχύνονται οι διαδικασίες για πιο σύνθετη κοινωνική οργάνωση, που θα οδηγήσουν στην αποκρυστάλλωση της ελληνικής πόλης-κράτους (βλ. άρθρα σε Osborne και Cunliffe επιμ. 2005 και Hansen 2000).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Μετά την παν-μεσογειακή κρίση του τέλους της Χαλκοκρατίας, η απουσία μεγάλων δυνάμεων επιτρέπει την εμφάνιση σθεναρών πολιτικών οντοτήτων, που παίρνουν τη μορφή εμπορικών κρατών (Iaconou 2007a, 465). Ωστόσο, για πρώτη φορά στην ιστορία της Μεσογείου, πραγματικές αυτοκρατορίες, με ανεξάντλητες επεκτατικές διαθέσεις, που θα συνενώσουν μεγάλες περιοχές του μεσογειακού κόσμου, θα εμφανιστούν στην Εποχή του Σιδήρου (Liverani 1990, 14). Η αρχή θα γίνει με την Ασσυρία, που με αφετηρία κέντρα εξουσίας στον Ευφράτη, θα φτάσει μέχρι το τέλος του 9^{ου} αιώνα στις συριακές ακτές της Μεσογείου. Ολόκληρη η ανατολική ακτή θα ενσωματωθεί στη Νεοασσυριακή αυτοκρατορία μέσα στον 8^ο αιώνα (Akkermans και Schwartz 2003, 378-9) (Εικ. 7). Σχεδόν χωρίς διακοπή, οι περιοχές αυτές θα βρίσκονται μέχρι τις νικηφόρες εκστρατείες του Αλέξανδρου εναντίον των Περσών μέσα σε πολυεθνικούς αυτοκρατορικούς

3. Ο Μεσογειακός Περίγυρος

οργανισμούς της Ανατολής, που θα επεκτείνονται για να περιλάβουν τη βόρεια αφρικανική ακτή, την Ανατολία και τελικά και το Αιγαίο (Εικ. 8).

Άννα Σατράκη

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Στα κεφάλαια που ακολουθούν (Μέρος Τέταρτο έως Μέρος Έβδομο) εξετάζεται η εξέλιξη της πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου στα δεδομένα χρονικά πλαίσια. Για να γίνει αυτό δυνατό, ο χρόνος υποδιαιρέθηκε σε τέσσερις ορίζοντες. Πρόκειται για τέσσερις μείζονες ιστορικές φάσεις, που προσδιορίζουν την αυτόνομη πολιτειακή εξέλιξη της Κύπρου μέχρι την ώρα που δεν θα μπορεί να κάνει αυτόνομες επιλογές. Τρεις αφορούν την περίοδο που μελετούμε, ενώ ενσωματώνεται ως ένας πρώτος χρονολογικός ορίζοντας η προϊστορία, από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας μέχρι περίπου τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. (2400-1700 π.Χ.) Κατά τη διάρκεια αυτής της δυναμικής φάσης εισάγεται και εμπεδώνεται το οικονομικό σύστημα που θα αποτελέσει τη βάση για την εμφάνιση σύνθετης πολιτειακής οργάνωσης στην Κύπρο στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ: ΜΙΑ ΕΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΦΑΣΗ

Η ΠΚΧ και η ΜΚΧ αποτελούν μια ενιαία πολιτισμική φάση της κυπριακής προϊστορίας. Η ενότητά τους σε πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο έχει οδηγήσει στην πρόταση για καθιέρωση του κοινού όρου «Προϊστορική Χαλκοκρατία» - σε αντιδιαστολή με τον όρο «Πρωτοϊστορική Χαλκοκρατία» για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Frankel 1988· Knapp 1990a· Steel 2004· Γεωργίου 2006, 68-70). Οι όροι αυτοί δεν έχουν αντικαταστήσει την παραδοσιακή ορολογία, ωστόσο είναι πιο συνεπείς προς το αρχαιολογικό υλικό, που δείχνει ότι η Κυπριακή Χαλκοκρατία συνίσταται από την - ομαλή και συνεχή - διαδοχή δύο και όχι τριών αρχαιολογικών οριζόντων. Τα φαινόμενα που παρατηρούνται στους επτά αιώνες που αντιστοιχούν στην ΠΚΧ και ΜΚΧ, προετοιμάζουν αργά και σταθερά για τη μετεξέλιξη της κυπριακής κοινωνίας σε σύνθετη κοινωνία, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί με τη μετάβαση στην ΥΚΧ. Όμως, πριν από την παρουσίαση αυτών των φαινομένων, είναι απαραίτητο να συνεξετάσουμε το θέμα της εμφάνισης του ονόματος Αλασία στις πηγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ: Η ΑΛΑΣΙΑ

Εκατό περίπου δημοσιευμένα κείμενα από κρατικές οντότητες στην Ανατολία (Χετταίοι), τη Βόρειο Συρία, τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο αναφέρονται σε μια πολιτεία της Εποχής του Χαλκού, την Αλασία (Knapp 1996). Η βασική πληροφορία που προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων αυτών είναι ότι η Αλασία διαθέτει σημαντικές πηγές χαλκού και ότι μεγάλες ποσότητες του μετάλλου ανταλλάσσονται με τα κράτη αυτά από τις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Τα πρωιμότερα κείμενα, χρονολογούνται στο 18^ο και 17^ο αιώνα π.Χ. και προέρχονται από το Μάρι, τη Βαβυλώνα και την Αλαλάκ (Knapp 1996, 17-20). Πρόκειται για απλές αναφορές σε χαλκό (συνήθως «χαλκός» αλλά και «ορείχαλκος») και σε ανθρώπους από την Αλασία. Αναφορές σε κείμενα από τη Χαττούσα χρονολογούνται από τον ύστερο 15^ο έως τις αρχές του 12^{ου} αιώνα (Knapp 1996, 31-5) και από αρχεία της Ουγκαρίτ, από τον 14^ο μέχρι τις αρχές του 12^{ου} αιώνα (Knapp 1996, 26-8, 36-40· Malbran-Labat 1999). Σε ιερογλυφικά κείμενα από την Αίγυπτο, που χρονολογούνται από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μέχρι την πτολεμαϊκή περίοδο, δύο όροι, *asija* (*Isy*) και *alasa* (*Irs*) ισοδυναμούν κατά πάσα πιθανότητα με την Αλασία των επιγραφών από την Ανατολή (Knapp 1996, 42-50· Kitchen 2009). Οι δύο όροι φαίνεται ότι είναι ταυτόσημοι (Grimal 2009, 10). Στο αρχείο της Αμάρνα συμπεριλαμβάνονται κείμενα στην ακκαδική γλώσσα, που αποτελούν την αλληλογραφία του βασιλιά της Αλασίας με τον Αιγύπτιο Φαραώ το 14^ο αιώνα (Knapp 1996, 21-5).

Οι πληροφορίες που παρέχουν συνολικά τα κείμενα αυτά για την Αλασία μπορούν να συμπυκνωθούν ως εξής: πρόκειται για μια πολιτεία με δυνατότητες παραγωγής και εξαγωγής σημαντικών ποσοτήτων χαλκού ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, που ενσωματώνεται πλήρως στα εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την περίοδο της βασιλείας του Τούθμωση Γ' (μέσα 15^{ου} αιώνα) και που αναδεικνύεται σε σημαντική πολιτική δύναμη το 14^ο αιώνα, την περίοδο της Αμάρνας. Παρουσιάζει σύνθετες πολιτειακές δομές από το 15^ο αιώνα, καθώς στα κείμενα γίνεται πλέον σαφής αναφορά σε αξιωματούχους της Αλασίας (βλ. κείμενα σε Knapp 1996, 42). Από το 14^ο αιώνα, ο βασιλιάς της φαίνεται να βρίσκεται στην ίδια ιεραρχική βαθμίδα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας με τους βασιλείς των άλλων μεγάλων κρατών της εποχής (Χετταίων, Αιγύπτου κλπ). Η μοναδική αναφορά σε επώνυμο βασιλιά της Αλασίας, τον *Kušmešuşa*, βρίσκεται στα τελευταία ευρήματα του 1994 από την Ουγκαρίτ (Yon 1999, 118).

Αμέσως μετά την ανακάλυψη των κειμένων στην Αμάρνα το 1895 ο Γερμανός φιλόλογος W. M. Müller διατύπωσε την πρόταση ότι η Αλασία θα πρέπει να ταυτίζεται με την Κύπρο (για τις πρώτες απόπειρες ταύτισης βλ. Muhly 1972· Knapp 1985α). Παρά τις επιφυλάξεις του Catling (1975, 204-5) και τη σφοδρή πολεμική του Merrillees (Merrillees 1972· Knapp 1996 για παραπομπές), οι περισσότεροι ερευνητές σήμερα αποδέχονται την ταύτιση της Αλασίας με μια πολιτεία με έδρα την Κύπρο, συνήθως την Έγκωμη, ανεξάρτητα από την εμβέλεια που είχε σε ολόκληρο το νησί.

Η Κύπρος ήταν αδιαμφισβήτητα από τους σημαντικότερους προμηθευτές χαλκού στις πολιτείες της ανατολικής Μεσογείου κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία (Stech 1982, 111· Liverani 1987, 68· Bell 2006, 75). Κοιτάσματα χαλκού είναι επιβεβαιωμένο ότι υπάρχουν και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, ωστόσο δεν γνωρίζουμε κατά πόσο τα εκμεταλλεύτηκαν εκείνη την περίοδο (Knapp 1996, 8-9). Είναι επίσης πολύ σημαντικό ότι στα αιγυπτιακά κείμενα, οι περιγραφές σχετικά με την *alasa (Irs)* δείχνουν ότι επρόκειτο για ένα νησί, το οποίο είχε βουνά. Αυτό το στοιχείο, θα μπορούσε να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα τελεσίδικης ταύτισης με την Κύπρο, αν όμως πρώτα αποδεχτούμε ότι η *alasa (Irs)* των αιγυπτιακών ιερογλυφικών κειμένων είναι η Αλασία των άλλων ανατολικών πηγών (Grimal 2009, 10).

Ο δεύτερος όρος που συναντάται στις αιγυπτιακά ιερογλυφικά κείμενα και που πιθανό να ισοδυναμεί με την Αλασία των ανατολικών κειμένων, *asija*, απαντά σε διγλωσσικά κείμενα της πτολεμαϊκής και της Ρωμαϊκής περιόδου στην Αίγυπτο. Στο ελληνικό κείμενο ο όρος αποδίδεται πάντα ως *Κυπρου* (Knapp 1996, 46). Η ένδειξη αυτή δεν έχει χρησιμοποιηθεί επαρκώς από τους ερευνητές ως τεκμήριο συσχέτισης της Αλασίας με την Κύπρο. Σύμφωνα με τον Kitchen, είτε οι γραφείς της ύστερης αρχαιότητας ερμήνευσαν σωστά τα κείμενα της δεύτερης χιλιετίας είτε είναι λανθασμένοι, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις περιοχών που δεν αναγνωρίζουν ορθά (Kitchen 2009, 6).

Όσοι απορρίπτουν την άποψη ότι με το όνομα Αλασία ήταν γνωστή η Κύπρος στην Εποχή του Χαλκού (με κυριότερο εκπρόσωπο τον Merrillees) προβάλλουν ως βασικά αντεπιχειρήματα το γεγονός ότι το αρχαιολογικό υλικό της ίδιας της Κύπρου δεν μπορεί να υποστηρίξει την εκμετάλλευση των πηγών χαλκού του νησιού σε τόσο εκτεταμένη κλίμακα από τη Μέση Χαλκοκρατία, όπως επιβάλλει ο συσχετισμός με τις πρώιμες πηγές· ότι στα προϊόντα προς εξαγωγή, που αναφέρονται στα κείμενα της Αλασίας, συμπεριλαμβάνονται και αντικείμενα που δεν παρήγε ποτέ η Κύπρος, όπως το ελεφαντόδοντο· ότι, τέλος, κανένα κείμενο αυτού του είδους

δεν βρέθηκε ποτέ στην Κύπρο (Knapp 1996, 3-11). Τα κείμενα της KM γραφής, που βρέθηκαν στο ίδιο το νησί, δεν μπορούν να διαβαστούν, είναι, πάντως, εξαιρετικά αμφίβολο αν θα μπορούσαν να δώσουν αυτού του είδους τις πληροφορίες.

Εξαιρετικής σημασίας είναι τα συμπεράσματα της εφαρμογής πετρογραφικών και χημικών μεθόδων ανάλυσης σε πινακίδες της Αλασίας από την Αμάρνα και την Ουγκαρίτ. Οι έρευνες αυτές έδειξαν ως χώρο προέλευσης του πηλού, που αποτέλεσε την πρώτη ύλη για την κατασκευή των πινακίδων, περιοχές στους πρόποδες του Τροόδους (Goren *et al.* 2003). Μάλιστα, υποστηρίζεται από την ίδια έρευνα ότι οι γραφείς θα συνέλεγαν την πρώτη ύλη από άμεσα γειτονικές τους περιοχές και ότι συνεπώς υποψήφια κέντρα από το οποίο προέρχονται είναι η *Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος* και η *Άλασσα-Παλιοταβέρνα/Πάνω Μαντηλάρης*.

Από τη δεκαετία του 1990 (π.χ. Knapp 1993, 336) το ζήτημα παρουσιάζεται ως οριστικά λυμένο, με αποτέλεσμα πληροφορίες που προέρχονται από τα κείμενα να χρησιμοποιούνται ως έχουσες ισχύ κατευθείαν στην Κύπρο. Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί συχνά τα τελευταία χρόνια, υπάρχει σοβαρή αντίφαση μεταξύ αρχαιολογικών δεδομένων και επιγραφικών πηγών για την Αλασία. Το πρόβλημα συνίσταται στο γεγονός ότι, ενώ από τη μια οι ερευνητές συγκλίνουν όλο και περισσότερο στην άποψη ότι η Αλασία είναι μια περιοχή στην Κύπρο, από την άλλη, τα αρχαιολογικά δεδομένα ειδικά από το 14^ο, 13^ο και 12^ο αιώνα αποκλείουν το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός συγκεντρωτικού κράτους στο νησί (South 2002, 68). Όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Peltenburg, οι πληροφορίες από τα γραπτά κείμενα και από τα αρχαιολογικά δεδομένα θα μπορούσαν να συγκλίνουν αν σταματήσουμε να προβάλλουμε στα γραπτά κείμενα παγιωμένες θεωρητικές αντιλήψεις, που βασίζονται σε σημερινές έννοιες περί κράτους και συγκεντρωτισμού (Peltenburg forthcoming. Βλ. επίσης Μέρος Πέμπτο-Κεφάλαιο 2.3).

Οι τελευταίες αναφορές στην Αλασία συναντώνται σε ένα αιγυπτιακό ιερατικό κείμενο του 11^{ου} αιώνα, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία η Αίγυπτος εισήλθε στην Τρίτη Ενδιάμεση περίοδο. Πρόκειται για την ιστορία του Wenamun, ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου, που φτάνοντας στη Βύβλο, το πλήρωμα του караβιού του τον εγκαταλείπει και ο ίδιος συναντά την εχθρότητα του τοπικού πληθυσμού και των αρχόντων. Τελικά καταφέρνει να συνεχίσει το ταξίδι του, συναντά όμως στη θάλασσα ένα μικρό στόλο από Tjeker, μια από τις φυλές των «Λαών της Θάλασσας». Για να τους αποφύγει καταφεύγει στην Αλασία. Εκεί συναντά τη βασίλισσα της Αλασίας, τη Hatbi. Το κείμενο μετά από αυτό το σημείο έχει χαθεί (Goedicke 1975· Egberts 2001).

Το γεγονός ότι η Αλασία δεν αναφέρεται ποτέ ξανά, σύμφωνα με τον Grimal, δεν οφείλεται στο ότι η Κύπρος εξαφανίζεται από το προσκήνιο της Μεσογείου, αλλά επειδή η ίδια η Αίγυπτος παύει να είναι μεγάλη δύναμη στην πρώτη χιλιετία π.Χ. (Grimal 2009, 10). Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για την άλλη αυτοκρατορία που σταματά να αναφέρεται στην Αλασία στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή το κράτος των Χετταίων που εξαφανίζεται αλλά και για την Ουγκαρίτ, που καταστρέφεται και εγκαταλείπεται στην περίοδο της μεσογειακής κρίσης. Από την πλευρά της Κύπρου, το νησί βγαίνει μέσα από την κρίση χωρίς να έχει χάσει τις αστικές και πολιτειακές κατακτήσεις της ΥΚΧ, αλλά με βαθιές και καθοριστικές αλλαγές στον υλικό πολιτισμό και στη γλωσσική του ταυτότητα. Η αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο η Ανατολή βλέπει την Κύπρο στην πρώτη χιλιετία π.Χ. διαφαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι αλλάζει το όνομα που χρησιμοποιείται πλέον για να δηλώσει το νησί η πρώτη αυτοκρατορία της Εποχής του Σιδήρου, η Νεοασσυριακή. Το όνομα αυτό είναι Iadnana (Iaconou 2001· υπό δημοσίευση (α)).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Τα πρώτα στοιχεία που δείχνουν σύνθετη πολιτειακή δομή στην Κύπρο εμφανίζονται στο τέλος της Μέσης και στην αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Συνισταμένη των δυνάμεων και των τάσεων προς τη δημιουργία των πρώτων σύνθετων δομών αποτελεί η ίδρυση της Έγκωμης. Οι διαδικασίες, όμως, που παρατηρούνται αυτή την περίοδο στο νησί δεν είναι παρά ένα στάδιο ριζικής μετεξέλιξης του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος οργάνωσης που εισάγεται στην Κύπρο από την αρχή της Χαλκοκρατίας.

3.1 Οι χρονολογικοί ορίζοντες

Η διατριβή του Γιώργου Γεωργίου (2006) για την τοπογραφία της ΠΚΧ και ΜΚΧ κατέδειξε ότι η μακρά αυτή περίοδος (περίπου 2400-1700 π.Χ.) μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις χρονολογικούς ορίζοντες. Πρόκειται για α) τη Φάση της Φιλιάς, β) την ΠΚΧΙ και ΙΙ, γ) την ΠΚΧΙΙΙ μέχρι και τη ΜΚΧΙΙ και δ) τη ΜΚΧΙΙΙ μέχρι και την ΥΚΧΙΑ. Η καταγραφή των μεταβολών στην τοπογραφία κατά τη διάρκεια αυτών των χρονολογικών οριζόντων σκιαγραφεί τη μετάβαση προς την αστικοποίηση και την εμφάνιση των πρώτων πολιτειών στο νησί.

Η αρχή της Εποχής του Χαλκού στην Κύπρο σημαδεύεται από την εισαγωγή νέων τεχνολογιών καθώς και ενός ολοκληρωμένου πακέτου υλικού πολιτισμού, που χαρακτηρίζουν μια ομοιογενή

αρχαιολογική οντότητα, τη Φάση της Φιλιάς (Frankel και Webb 1998, 2· Webb και Frankel 1999· Γεωργίου 2004). Στους νεωτερισμούς συμπεριλαμβάνονται η εισαγωγή ζώων: του βοδιού που χρησιμοποιείται στο άροτρο και του γαϊδουριού που χρησιμοποιείται στις μεταφορές. Το φαινόμενο αυτό θα συντελέσει στο μετασχηματισμό της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των προϊστορικών κοινοτήτων του νησιού. Για ένα διάστημα κοινότητες που ζουν με το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα της Χαλκολιθικής περιόδου θα συνυπάρξουν με κοινότητες που ζουν με το νέο τρόπο παραγωγής.

Η γνώση της μεταλλουργίας εμφανίζεται ξαφνικά στην Κύπρο στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ., και φαίνεται να αποτελεί μια από τις επαναστατικές καινοτομίες που εισάγονται στο νησί στη Φάση της Φιλιάς. Αναλύσεις έχουν δείξει ότι κυπριακός χαλκός έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αντικειμένων ήδη από τη φάση αυτή (Webb *et al.* 2006). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς της θέσης Μαρκί-Αλώνια, της μοναδικής ανεσκαμμένης θέσης με συνεχή στρωματογραφία από τη Φάση της Φιλιάς μέχρι τη ΜΚΧΙΙ, είναι πιθανόν ότι η διακίνηση του χαλκού στη Φάση της Φιλιάς γινόταν σε τυποποιημένη μορφή, σε σχήμα πελέκεως. Μάλιστα, μια λίθινη μήτρα για χύτευση χάλκινου πελέκεως ανακαλύφθηκε το 2000 στο Μαρκί, σε στρώμα της Φάσης της Φιλιάς (Frankel και Webb 2006, 216).

Φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου (2700-2300 π.Χ.) αναπτύχθηκε ένα δίκτυο επαφών που ένωνε το Αιγαίο με τις δυτικές και νότιες ακτές της Ανατολίας (Γεωργίου 2006, 459· Webb *et al.* 2006). 17 χάλκινα αντικείμενα που προέρχονται από το βόρειο και κεντρικό τμήμα της Κύπρου, κατασκευασμένα από χαλκό των Κυκλάδων και κασσίτερο της Ανατολίας, δείχνουν ότι το δίκτυο περιλάμβανε και την Κύπρο. Φαίνεται, όμως, ότι η διακίνηση των μετάλλων σε αυτή την εκτεταμένη περιοχή δεν είχε συνέχεια μετά τη Φάση της Φιλιάς (Webb *et al.* 2006, 282).

Κατά τη διάρκεια της ΠΚΧΙ-ΙΙ, το νέο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, ως ένας ενιαίος αρχαιολογικός ορίζοντας, επεκτείνεται σε ολόκληρο το νησί. Οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν πλέον την εγκατάσταση στις μεγάλες πεδιάδες του νησιού και την εκμετάλλευση εκτεταμένων εδαφών, που μέχρι εκείνη τη στιγμή παρέμεναν αναξιοποίητα (Γεωργίου 2006, 491). Οι εξελίξεις στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση διαφαίνονται και στις αλλαγές στα ταφικά έθιμα της ΠΚΧ, με συνέχειες στη ΜΚΧ. Σημαντική καινοτομία αποτελεί η διάδοση της χρήσης του θαλαμοειδούς τάφου (που είχε εμφανιστεί ήδη στο τέλος της Χαλκολιθικής περιόδου) για περισσότερες της μιας ταφές, καθώς και η συγκέντρωση των τάφων σε νεκροταφεία που

βρίσκονται εκτός του οικισμού. Σύμφωνα με την Keswani, οι εξελίξεις αυτές φανερώνουν τη μεγαλύτερη εξάρτηση των ανθρώπων από τη γη και τη σημασία που δίνεται στη συνέχεια της κατοχής της καθώς και την ανάγκη για την ύπαρξη δεσμών με τους προγόνους, για να διασφαλιστούν τα δικαιώματα στη γη (Keswani 2005, 348).

Κατά την ΠΚΧΙΙΙ-ΜΚΧΙΙ το σύστημα εμπεδώνεται και σταθεροποιείται και ως αποτέλεσμα, ο αριθμός των κατοικημένων θέσεων αυξάνεται δραματικά (Γεωργίου 2006, 457). Στη φάση αυτή σημειώνεται μεγάλη αύξηση των θέσεων στις χαλκοφόρες περιοχές του Τροόδους αλλά και στις παράκτιες περιοχές (Γεωργίου 2006, 463). Σημαντικός αριθμός παράκτιων θέσεων στη βορειοδυτική ακτή της Κύπρου (από τη Βασιλεία και τη Λάπηθο μέχρι την Κερύνεια) αποτελούν σύμφωνα με το Γεωργίου ισχυρές ενδείξεις ότι σε αυτήν την περίοδο (όπως και στη Φάση της Φιλιάς) υπάρχουν λιμάνια σε λειτουργία. Φαίνεται, μάλιστα, ότι σε αυτή την περίοδο εγκαινιάζονται νέες υπερπόντιες επαφές με το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο (Γεωργίου 2006, 463-4).

Προς το τέλος της περιόδου, αυξάνονται οι ενδείξεις για τακτικές επαφές με την ανατολική Μεσόγειο. Κυπριακή κεραμική της Μέσης Εποχής του Χαλκού βρέθηκε σε σχετικά μεγάλες ποσότητες στην Tell-el-Daba (Αίγυπτος), στην Ουγκαρίτ και στην Άκκο και σε μικρότερες ποσότητες σε άλλες θέσεις της συροπαλαιστινιακής ακτής, της Αιγύπτου και στην Ανατολία και στην Κρήτη (Maguire 1995, 54-5). Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι η μελέτη της κυπριακής κεραμικής της ΠΚΧΙΙΙ-ΜΚΧΙΙ δείχνει την τάση για τυποποίηση και εξειδίκευση στην παραγωγή ορισμένων κατηγοριών (Dikomitou και Martinón-Torres υπό έκδοση).

Είναι πιθανόν ότι μαζί με την κεραμική διακινούνταν και ποσότητες κυπριακού χαλκού. Σύμφωνα με την Κασσιανίδου, το ίδιο το αρχαιολογικό υλικό της Κύπρου δείχνει ότι οι βάσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας του χαλκού βρίσκονται στη Μέση Χαλκοκρατία (Kassianidou 2008). Οι πρώτες ενδείξεις για εργασίες εξόρυξης μεταλλεύματος προέρχονται από το χωριό Αμπελικού, στις βορειοδυτικές πλαγιές του Τροόδους. Πρόκειται για λίθινα εργαλεία και κεραμική της ΜΚΧΙ από πηγάδια καθώς και εργαλεία, μια μήτρα και ένα χωνευτήρι από τον οικισμό που ανασκάφηκε στη θέση *Αλέτρι*. Ενδείξεις για κατεργασία χαλκού για εσωτερική κατανάλωση εντοπίζονται και σε οικισμούς της περιόδου, όπως στην *Αλάμπρα-Μούττες* (Coleman 1996, 330) στην Καλοψίδα και στον Πύργο-*Μαυροράχη*.

Το γεγονός ότι η παραγωγή χαλκού γινόταν σε κλίμακα που να επιτρέπει την εξαγωγή έστω μικρών ποσοτήτων μετάλλου πριν από την έναρξη της ΥΚΧ μαρτυρείται από την ανίχνευση του αποτυπώματος του κυπριακού χαλκού σε αντικείμενα από τα Μάλια της Κρήτης (Poursat και Loubet 2005). Από τη ΜΚΧ ξεκινά η ανάμειξη του χαλκού με κασσίτερο, ο οποίος πρέπει να εισαχθεί στο νησί (Webb *et al.* 2006, 274), για να επιτευχθεί το δυνατό κράμα του ορείχαλκου.

Ο τελευταίος ορίζοντας που διαρκεί περίπου δύο αιώνες (ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ), αποτελεί περίοδο ουσιαστικών αλλαγών στο σύστημα, που τεκμηριώνονται από τις μεταβολές στην τοπογραφία (Γεωργίου 2006, 457). Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Γεωργίου, στη φάση αυτή παρατηρείται μείωση στον αριθμό των θέσεων σε ολόκληρη την Κύπρο, με εξαίρεση την Καρπασία (Περιφέρεια 3 σύμφωνα με τη γεωγραφική κατανομή των θέσεων στην εργασία του Γεωργίου), τη Μεσαορία (Περιφέρεια 4) και τις περιοχές γύρω από τη Μόρφου (Περιφέρεια 6) και την Πάφο (Περιφέρεια 10) (Γεωργίου 2006, 465). Όπως παρατήρησε ο Γεωργίου, στις Περιφέρειες 4, 6 και 10 αναπτύσσονται στη συνέχεια οικισμοί με λιμάνια που συμμετέχουν κατά την ΥΚΧ σε δίκτυα υπερπόντιων ανταλλαγών (Γεωργίου 2006, 465). Πρόκειται αντίστοιχα για την Έγκωμη, την Τούμπα του Σκούρου και την Παλαίπαφο.

Παρά τις μεταβολές στην τοπογραφία του νησιού, όπως επισημαίνει ο Γεωργίου, «κατά τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙΑ σε καθεμιά από τις έντεκα Περιφέρειες υπάρχει ένας σχετικά σημαντικός αριθμός θέσεων που παραμένουν σε χρήση από την προηγούμενη περίοδο. Αυτό σημαίνει πως κατά την περίοδο αυτή δεν σημειώνεται ανατροπή του προηγούμενου συστήματος, αλλά μια διαδικασία ανασχηματισμού και μεταμόρφωσης» (Γεωργίου 2006, 467).

3.2 Ενδείξεις για σύνθετη κοινωνική οργάνωση

Ο Peltenburg υποστήριξε ότι μια ανώτερη τάξη εμφανίστηκε στην κοινωνική και οικονομική ζωή της ΠΚΧ και ΜΚΧ, που επιδείκνυε τη θέση της μέσω της κατοχής όπλων (Peltenburg 1994). Σύμφωνα με τον Knapp, ομάδες ελίτ είχαν επικρατήσει στις βορειοδυτικές ακτές του νησιού, στις αρχές της ΜΚΧ (Knapp 1990β, 161). Η Keswani, που μελέτησε τα ταφικά έθιμα της περιόδου, διαφωνεί με αυτή την άποψη. Υποστηρίζει ότι σημαντικές διαφορές κοινωνικής τάξης και πλούτου είχαν αρχίσει να εμφανίζονται από την αρχή της ΠΚΧ, τόσο εντός όσο και μεταξύ των οικισμών, όμως, καθ'όλη τη διάρκεια της ΠΚΧ και της ΜΚΧ δεν φαίνεται να είχαν παγιωθεί κοινωνικές ιεραρχίες (Keswani 2005, 382). Κάτι τέτοιο είναι έκδηλο μόνο με την είσοδο στην Ύστερη Χαλκοκρατία.

Η ιεράρχηση των οικισμών γύρω από ένα κέντρο αποτελεί επίσης φαινόμενο της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Κρίνοντας από τα δεδομένα που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας, φαίνεται ότι καμιά από τις θέσεις της ΠΚΧ και της ΜΚΧ δεν αναδείχτηκε σε πραγματικό διοικητικό κέντρο μιας περιοχής (Coleman 1996, 344· Frankel και Webb 1998, 4). Όλες οι ενδείξεις για ύπαρξη κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας - όπως για παράδειγμα μεγάλα μνημειακά κτίρια δημόσιου χαρακτήρα - απουσιάζουν από το αρχαιολογικό υλικό της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας. Ωστόσο, το αρχαιολογικό υλικό επιτρέπει να αναγνωρίσουμε περιφερειακά κέντρα που ξεχωρίζουν από απλούς οικισμούς-χωριά (Frankel και Webb 2006, 317). Η μελέτη της κεραμικής και της τοπογραφίας των οικισμών δείχνει ότι υπήρχαν τοπικές ιδιαιτερότητες στον υλικό πολιτισμό (περισσότερο διακριτές στην κεραμική) και διαφορετικές ταχύτητες ανάπτυξης σε κάθε περιφέρεια (regionalism), φαινόμενα που δείχνουν την ύπαρξη μιας χαλαρής περιφερειακής οργάνωσης.

Οι καινοτομίες που εισήχθησαν στο νησί στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ., που σηματοδοτούν την έναρξη της Φάσης της Φιλιάς, οδήγησαν στο μετασχηματισμό της οικονομικής και της κοινωνικής οργάνωσης των κοινοτήτων του νησιού και έθεσαν σε κίνηση δυναμικές διεργασίες, οδηγώντας σε μια σταθερή ανάπτυξη. Η συγκέντρωση σημαντικού αριθμού θέσεων σε χαλκοφόρες περιοχές δείχνει ότι κάποιοι οικισμοί τείνουν προς εξειδίκευση (Γεωργίου 2006, 495). Η εξειδίκευση στη λειτουργία των οικισμών είναι φανερή και από την αύξηση των θέσεων σε παράκτιες περιοχές (Γεωργίου 2006, 463). Οι θέσεις αυτές έχουν πλέον ξεκάθαρο προσανατολισμό προς τη θάλασσα. Ακόμα κι αν η ενασχόληση με τη θάλασσα δεν αποτελεί αποκλειστικό τομέα δραστηριοποίησης και επιβίωσης κατά την Πρώιμη και Μέση Κυπριακή Χαλκοκρατία, εγκαινιάζει πάντως τη στενή σχέση με νέες δραστηριότητες, που θα κορυφωθούν κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία με το θαλάσσιο εμπόριο μακρινών αποστάσεων.

Οι ενδείξεις για εμπορικές επαφές με υπερπόντιες περιοχές εντείνονται και συστηματοποιούνται προς το τέλος της ΜΚΧ. Ο ρόλος του εμπορίου ως παράγοντα που οδηγεί στην εισαγωγή καινοτομιών - μεταξύ αυτών και η πολιτειακή οργάνωση - υποστηρίχθηκε από τον Renfrew στη μελέτη του για την ανάδυση του πολιτισμού στο Αιγαίο (Renfrew 2006, 440). Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, το εμπόριο επενεργεί καταλυτικά στη metamorphosis μιας κοινωνίας που βρίσκεται ήδη στο στάδιο της εξέλιξης προς πιο σύνθετες μορφές οργάνωσης (Stoddart 1999, 917).

4. Η Προϊστορία

Είναι εμφανές ότι κατά τη μακρά περίοδο της προϊστορίας τίθενται σε κίνηση οι διεργασίες που θα οδηγήσουν στην πολιτειακή οργάνωση. Στην αμέσως επόμενη φάση, τόσο η βιομηχανία της εξόρυξης του χαλκού όσο και η εξαγωγή του μέσω του υπερπόντιου εμπορίου, διεξάγονται σε κλίμακα που υπερβαίνει κατά πολύ τις κατακτήσεις της προϊστορίας. Παράλληλα, και η αγροτική παραγωγή εντείνεται και αυξάνεται για να καλυφθούν οι ανάγκες των τάξεων που ειδικεύονται σε άλλους τομείς. Μέσα σε αυτό το οικονομικό πλαίσιο αρχίζει να ξεκαθαρίζει η ιεραρχία των οικισμών παράλληλα με την εξειδίκευση στη λειτουργία τους, μέσα στα πολιτειακά σχήματα που δημιουργούνται: φυσιολογικά, η δημιουργία των πρώτων πολιτειακών δομών στην Κύπρο αποτελεί φαινόμενο αλληλένδετο με τη μετεξέλιξη της οικονομίας, που γίνεται πλέον εξαγωγική.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ (ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙΑ)

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστεί ο πρώτος ορίζοντας κατά τον οποίο εμφανίζονται και εδραιώνονται πολιτειακές δομές στην Κύπρο, δηλαδή η ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙΑ. Κατά την ΥΚΧΙ ενδείξεις για ύπαρξη σύνθετης κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης προέρχονται μόνο από την Έγκωμη, αυτό, ωστόσο, είναι πιθανόν να οφείλεται σε μειωμένη ορατότητα των αρχαιολογικών στρωμάτων της ΥΚΧΙ στους υπόλοιπους οικισμούς του νησιού. Κατά την ΥΚΧΙΙ (και κυρίως κατά την ΥΚΧΙΙΓ) αναδεικνύεται μέσα από το αρχαιολογικό υλικό ένας αριθμός αστικών οικισμών, που φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως κεντρικές θέσεις μέσα στις ευρύτερες περιφέρειές τους. Στη μετάβαση προς την ΥΚΧΙΙΙ (που συμπίπτει με τα χρόνια της μεσογειακής κρίσης) πολλοί από τους οικισμούς (τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς σημασίας) εγκαταλείπονται, με αποτέλεσμα κατά την ΥΚΧΙΙΑ να είναι εμφανώς μειωμένος ο αριθμός των κυπριακών πολιτειών. Αυτές, όμως, οι κυπριακές πολιτείες που ξεπερνούν επιτυχώς την κρίση συγκεντρώνουν στο 12^ο αιώνα μια άνευ προηγουμένου οικονομική και πολιτική δύναμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ

1. Ο μετασχηματισμός της κυπριακής κοινωνίας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάστηκαν δεδομένα σχετικά με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας. Όπως φάνηκε, προς το τέλος της ΜΚΧ τίθενται σε κίνηση δυναμικές διεργασίες, που θα έχουν ως αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της ΥΚΧ, την εμφάνιση του πρώτου ορίζοντα πολιτειακής οργάνωσης στο νησί. Οι αλλαγές που σηματοδοτούν την είσοδο της Κύπρου σε μια νέα πολιτισμική φάση, αυτή της ΥΚΧ, μπορούν να κωδικοποιηθούν ως εξής:

- Κυπριακά προϊόντα εμφανίζονται για πρώτη φορά σε σημαντικές ποσότητες στη Συρία, στην Παλαιστίνη, στην Αίγυπτο και στο Αιγαίο. Αντίστροφα, εξωτικά αντικείμενα και αντικείμενα

πολυτελείας από τις περιοχές αυτές φτάνουν στην Κύπρο, καταδεικνύοντας την αυξανόμενη συμμετοχή της Κύπρου στα εμπορικά δίκτυα της Μεσογείου.

- Κατά την ΥΚΧΙ, η εισηγμένη κεραμεική, τα εξωτικά αντικείμενα και τα αντικείμενα πολυτελείας προέρχονται κυρίως από τάφους. Γίνονται, έτσι, ορατές διαφορές στον πλούτο που συσσωρεύεται σε ορισμένες ταφές σε σύγκριση με άλλες φτωχότερες (Keswani 1989· 2004). Η δημιουργία ανισοτήτων στην κατοχή πλούτου, μαρτυρά οικονομική και κοινωνική ιεράρχηση και δείχνει τη δημιουργία μιας άρχουσας τάξης, που τίθεται επικεφαλής στην πορεία για αστικοποίηση και πολιτειακή οργάνωση.

- Δραματικές αλλαγές στην τοπογραφία έχουν ως αφετηρία τη ΜΚΧΙΙΙ (Γεωργίου 2006, 465). Νέοι οικισμοί ιδρύονται για πρώτη φορά στην ακτή. Αυτές οι θέσεις θα αποτελέσουν από τη μια τις πύλες εισόδου προϊόντων του υπερπόντιου εμπορίου και από την άλλη τις πύλες εξόδου του χαλκού (gateway communities). Για πρώτη φορά, επίσης, παρουσιάζονται ενδείξεις σχετικά με την εξειδίκευση στη λειτουργία των οικισμών. Μέχρι την ΥΚΧΙΙΙ, όλα τα δεδομένα δείχνουν ότι δημιουργούνται ιεραρχημένα συστήματα οικισμών, κάποιοι από τους οποίους αναδεικνύονται σε κεντρικές θέσεις.

- Από την αρχή της ΥΚΧ η μεταλλουργία αναπτύσσεται αλματωδώς, επιτρέποντας πλέον την εξαγωγή πολύ μεγαλύτερων ποσοτήτων μετάλλου από τις χαλκοφόρες ζώνες του Τροόδου. Παράλληλα, φαίνεται ότι σταθεροποιείται η επικοινωνία με τις πηγές του κασσίτερου, της απαραίτητης ύλης για τη δημιουργία του κράματος του ορείχαλκου (Kassianidou 2003, 111).

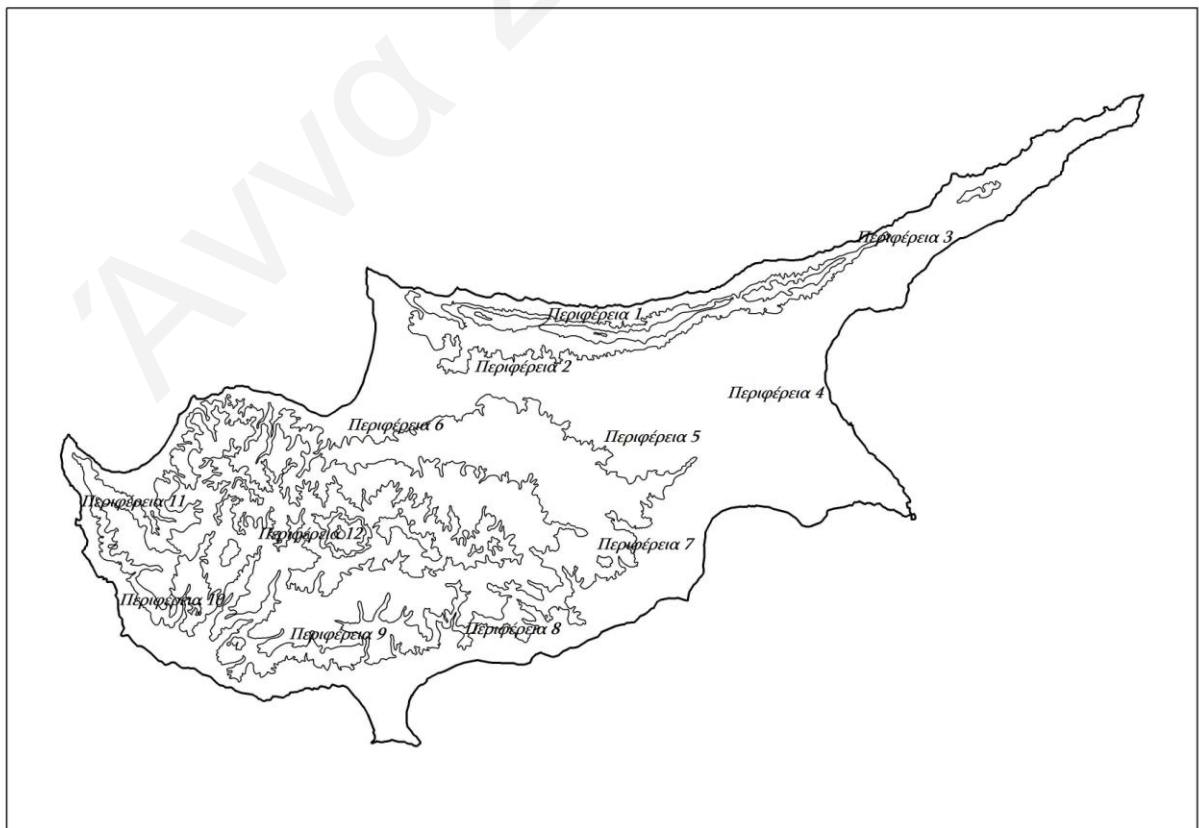
- Εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα γραφής στην ΚΜ γραφή. Η αρχαιότερη πινακίδα ΚΜ γραφής ανευρέθηκε στη νέα θέση στην ανατολική ακτή, την Έγκωμη (Dikaios 1963β). Παράλληλα, τα συστήματα μέτρησης τυποποιούνται και εμφανίζονται τα πρώτα τάλαντα χαλκού, κάτι που δείχνει ύπαρξη κεντρικού ελέγχου, που οργανώνει την οικονομική παραγωγή και το εμπόριο (Knapp 1986· Muhly, Maddin και Wheeler 1980· Stech 1982).

2. Αλλαγές στην τοπογραφία των οικισμών

Μια σειρά δραματικών και ουσιαστικών αλλαγών στην τοπογραφία των οικισμών του νησιού αποτελεί την πρώτη και πιο δυνατή αρχαιολογική μαρτυρία της νέας τάξης πραγμάτων που γεννιέται στο νησί. Η μελέτη του Γεωργίου (2006) προσέγγισε με μεγάλη ακρίβεια τις αλλαγές

στην τοπογραφία του νησιού. Η διαχρονική κατανομή θέσεων στο κυπριακό τοπίο με βάση γεωλογικά κριτήρια και άλλες μεταβλητές (την εγγύτητα στις χαλκοφόρες περιοχές και τις ακτές και το υψόμετρο) βοήθησε να καταγραφούν σε μετρήσιμα μεγέθη τα φαινόμενα που σχετίζονται με την πορεία του νησιού προς την πρώτη πολιτειακή οργάνωση και την αστικοποίηση.

Ο Γεωργίου διαίρεσε το τοπίο της Κύπρου σε δώδεκα περιφέρειες με γεωλογικά κριτήρια (Γεωργίου 2006, 47-55). Την Περιφέρεια 1 αποτελεί η βόρεια ακτή, την Περιφέρεια 2 η νότια πλευρά του Πενταδαχτύλου, την Περιφέρεια 3 η χερσόνησος της Καρπασίας, την Περιφέρεια 4 η Μεσαορία (το ανατολικό τμήμα της κεντρικής πεδιάδας), την Περιφέρεια 5 το κέντρο του νησιού, την Περιφέρεια 6 το βορειοδυτικό σύστημα αποστράγγισης (πεδιάδα της Μόρφου και βόρειο Τρόδος), την Περιφέρεια 7 η νοτιοανατολική πεδιάδα (πεδιάδα Λάρνακας), την Περιφέρεια 8 η νότια ακτή (νότιες υπόρειες Τροόδους και Δάσος Λεμεσού), την Περιφέρεια 9 το νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού (νότιο τμήμα Τροόδους και πεδιάδα Λεμεσού δυτικά της Αμαθούντας), την Περιφέρεια 10 το νότιο τμήμα του συμπλέγματος των Μαμωνίων (μαζί με την πεδιάδα Πάφου), την Περιφέρεια 11 το βόρειο τμήμα του συμπλέγματος των Μαμωνίων (λεκάνη απορροής ποταμού Χρυσοχούς και Ακάμας) και την Περιφέρεια 12 το σύμπλεγμα των φλεβικών και πλουτώνιων πετρωμάτων της οροσειράς του Τροόδους (Χάρτης 1).

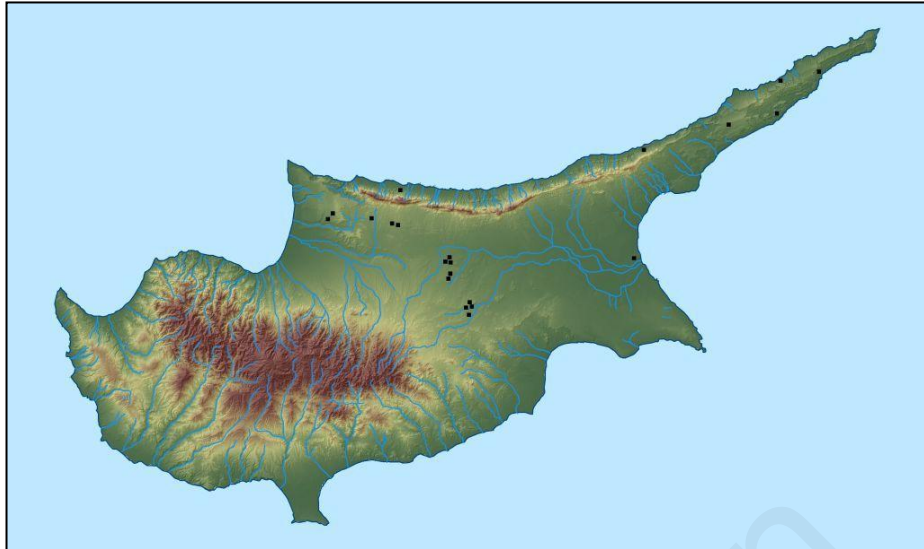

Χάρτης 1: Οι γεωγραφικές περιφέρειες του νησιού σύμφωνα με το Γεωργίου (2006).

Σύμφωνα με τις μετρήσεις του Γεωργίου (2006, 423), κατά την ΠΚΧΙΙΙ - ΜΚΧΙΙ ο αριθμός των θέσεων αυξάνεται δραματικά σε όλες τις Περιφέρειες. Η τάση αυτή ανατρέπεται κατά τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙΑ, καθώς σε κάποιες περιφέρειες σημειώνεται μείωση του αριθμού των θέσεων, σε μερικές μάλιστα δραματική. Αύξηση θέσεων σημειώνεται στις περιφέρειες 3 (Καρπασία), 4 (Μεσαορία), 6 (πεδιάδα Μόρφου) και 10 (πεδιάδα Πάφου), όχι όμως αρκετή ώστε να αναστρέψει τη συνολική μείωση των θέσεων σε παγκύπρια κλίμακα (Γεωργίου 2006, 425).

Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Γεωργίου, σε καθεμιά από τις Περιφέρειες 4 (Μεσαορία), 6 (περιφέρεια Μόρφου) και 10 (Περιφέρεια Πάφου) κατά την ΥΚΧ αναπτύχθηκε ένα σημαντικό αστικό κέντρο. Η Περιφέρεια 4 είναι η περιφέρεια της Έγκωμης, η Περιφέρεια 6 είναι η περιφέρεια της Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου και η Περιφέρεια 10 είναι η περιφέρεια της Παλαιπάφου. Τα στοιχεία που προκύπτουν από την εργασία του Γεωργίου για τις αλλαγές στην τοπογραφία του νησιού κατά τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ ανά περιφέρεια, μαρτυρούν την εμφάνιση ενός νέου μοντέλου οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης στο νησί. Κεντρικό ρόλο στο νέο ορίζοντα θα διαδραματίσουν οι νεοϊδρυθείσες θέσεις στην ακτή, που από πύλες εισαγωγής και εξαγωγής προϊόντων θα αναδειχθούν, το αργότερο μέχρι το 13^ο αιώνα (ΥΚΧΙΙΙΓ), στα πολιτειακά κέντρα του νησιού.

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο στην τοπογραφία των θέσεων της ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ είναι τα «Φρούρια» (Forts). Πρόκειται για 22 οχυρά κτίρια, που εντοπίστηκαν στη χερσόνησο της Καρπασίας, στις νότιες πλαγιές του Πενταδαχτύλου και στην κεντρική πεδιάδα, βορειοανατολικά της οροσειράς του Τροόδου (Χάρτης 2). Τα κτίρια αυτά εγκαταλείφθηκαν ή αποδόθηκαν σε δευτερεύουσας σημασίας χρήσεις μετά την ΥΚΧΙ. Η τοποθέτηση αυτών των οχυρών κτιρίων στο εσωτερικό του νησιού δείχνει ότι δεν προορίζονταν για την απόθεση εχθρών από το εξωτερικό, όπως είχε προταθεί παλαιότερα (βλ. π.χ. Sjöqvist 1940, 199). Σύμφωνα με τις νεότερες ερμηνείες, αντικατοπτρίζουν εσωτερικές διεργασίες και σχετίζονται με την προσπάθεια ενός ή περισσοτέρων κέντρων να διασφαλίσουν τη θέση τους σε μια περίοδο εντάσεων και μετασχηματισμών (Γεωργίου 2006, 475 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

Χάρτης 2: Τα φρούρια της ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

... In the LC period, the economic basis of Cypriot society which had hitherto remained one of simple agriculture appears to change with the development of more extensive external contacts, overseas trade and the local production of copper. Not until this period are ideas of site hierarchy at all credible (Stanley-Price 1979, 80).

Η μείωση του αριθμού των οικισμών, που παρατηρήθηκε στη μεταβατική ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ, ανατρέπεται στη συνέχεια. Κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙ και ΙΙ ο αριθμός των θέσεων στο νησί αυξάνεται σημαντικά. Ο Catling (1962) κατέγραψε 243 θέσεις που μπορούν να χρονολογηθούν στην ΥΚΧ. Σε αυτές μπορούν να προστεθούν με βάση νεότερα δεδομένα άλλες 65-70 θέσεις (Knapp 1997, 46-47).

Πρώτος ο Catling (1962) πρότεινε ότι οι οικισμοί της ΥΚΧ κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το ρόλο τους στην οικονομία. Σύμφωνα με το σχήμα του Catling, σε μια κατηγορία ανήκουν θέσεις της ενδοχώρας με βασική ενασχόληση τη γεωργία. Σε μια δεύτερη κατηγορία ανήκουν θέσεις που βρίσκονται κοντά στα χαλκοφόρα στρώματα του Τροόδου και που πιθανότατα εμπλέκονται στα πρώτα στάδια εξαγωγής και επεξεργασίας του χαλκού σε συνδυασμό με την ενασχόληση με τη γεωργία. Την τρίτη κατηγορία απαρτίζουν οι πλούσιες παράκτιες θέσεις, που εμπλέκονται στο εξαγωγικό εμπόριο (Catling 1962, 144-5).

Η πρόταση του Catling συνεχίζει στις βασικές της αρχές να ισχύει μέχρι σήμερα στη βιβλιογραφία. Είναι, όμως, εμφανές ότι η κατηγοριοποίηση των οικισμών που προτείνει ο Catling στηρίζεται περισσότερο στην *τοπογραφία* και λιγότερο στη *λειτουργία* των θέσεων. Επιπλέον, ανακαλύψεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, έδειξαν ότι τα πράγματα είναι πιο σύνθετα: για παράδειγμα ο εντοπισμός των θέσεων στην *Καλαβασό-Άγιο Δημήτριο* και στην *Άλασσα*, μαρτυρά ότι σημαντικά κέντρα με αστικά χαρακτηριστικά αναπτύχθηκαν και σε σχετική απόσταση από την ακτή. Ακόμη, η ανάπτυξη της θεωρητικής σκέψης στην αρχαιολογία οδήγησε στη διατύπωση πιο εκλεπτυσμένων και πιο καλά προσαρμοσμένων στα αρχαιολογικά δεδομένα θεωρητικών σχημάτων, σχετικά με τη δομή και τη λειτουργία της κοινωνίας του νησιού κατά την ΥΚΧ. Σημαντική συμβολή στην ερμηνεία της σύνθετης κοινωνίας της ΥΚΧ αποτέλεσαν τις δύο τελευταίες δεκαετίες οι εργασίες των Arthur Bernard Knapp και Priscilla Keswani.

Προσαρμόζοντας το σχήμα του Catling στα νεότερα δεδομένα, η Keswani (1993) διέκρινε τις θέσεις της ΥΚΧ σε (α) αστικά κέντρα (urban centers), (β) κέντρα της ενδοχώρας και ιερά, που λειτουργούν και ως κόμβοι του εσωτερικού «διαμετακομιστικού εμπορίου» (inland, sanctuary centers), (γ) γεωργικούς οικισμούς (agricultural villages) και (δ) μεταλλευτικές θέσεις (mining sites). Περαιτέρω ο Knapp (1997, 56) πρότεινε αφενός τη διάκριση ανάμεσα στα δευτερογενή κέντρα της ενδοχώρας και στα ιερά και αφετέρου την ενσωμάτωση των περιφερειακών παραγωγικών κέντρων, γεωργικών και μεταλλευτικών, σε μια κατηγορία.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Knapp, βασική παράμετρο για την αναγνώριση ενός αστικού κέντρου αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο *λειτουργεί* μια θέση, δηλαδή η δυνατότητα να συγκεντρώνει ένα σχετικά μεγάλο πληθυσμό και η ύπαρξη εντός αυτής εξειδικευμένων λειτουργιών, όπως η παραγωγή, η διοίκηση, οι κοινωνικές υπηρεσίες και η άμυνα. Οι λειτουργίες αυτές αφορούν μια ευρύτερη περιφέρεια, εντός της οποίας το αστικό κέντρο αποτελεί την κύρια δύναμη (Knapp 1997, 56).

Έγιναν επίσης προσπάθειες να κωδικοποιηθούν τα χαρακτηριστικά των αστικών κέντρων της ΥΚΧ. Συνήθως, ως βασικές προϋποθέσεις για την αναγνώριση ενός αστικού κέντρου ορίζονται το μεγάλο μέγεθος (σύμφωνα με τον Knapp 1997, και 2008, 138 πρέπει να είναι μεγαλύτερο από 12 εκτάρια), η θέση στην ακτή (ή σε μικρή απόσταση από την ακτή), η εμφάνιση εισηγμένων αντικειμένων σε μεγάλους αριθμούς, η εκτεταμένη χρήση ισοδομικής τοιχοδομίας σε κτίρια που θεωρούνται δημόσια/διοικητικού χαρακτήρα, η χρήση της ΚΜ γραφής και η ύπαρξη σφραγίδων. Πιστεύεται, επίσης, ότι τα κέντρα αυτά έκαναν χρήση ενός κοινού κώδικα συμβόλων εξουσίας,

που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τη σύνδεση της μεταλλουργίας με τη θρησκεία (Knapp 1988β). Άλλα χαρακτηριστικά, όπως η δυνατότητα αποθήκευσης μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων, η κατεργασία χαλκού και η παραγωγή ελαιολάδου, καθώς και η ύπαρξη πίθων με σφραγίσματα, συναντώνται τόσο σε πρωτογενείς θέσεις όσο και σε θέσεις δευτερεύουσας σημασίας.

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, διάφοροι κατάλογοι κατηγοριοποιούν τις θέσεις της ΥΚΧ με βάση αυτά τα θεωρητικά σχήματα. Η Ora Negbi σε άρθρο της του 1986, που διαπραγματευόταν την κυπριακή αστικοποίηση της ΥΚΧ, πρότεινε ως αστικά κέντρα του 13^{ου} αιώνα τις θέσεις: Έγκωμη, Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, Κίτιο, Κούκλια, Κούριο-Παμπούλα, Μαρώνι, Μύρτου-Πηγάδες, *Τούμπα του Σκούρου* και Σίντα (Negbi 1986, 99). Δύο δεκαετίες αργότερα, αναθεώρησε τον κατάλογο αυτό, προσθέτοντας την Άλασσα (που μόλις είχε αρχίσει να ερευνάται τη δεκαετία του 1980) και αφαιρώντας τη Μύρτου-Πηγάδες και τη Σίντα (Negbi 2005, 4).

Ο Knapp (1997, 56) υποστήριξε ότι ήδη από τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ υπήρχαν τουλάχιστον τέσσερις «αστικές» πολιτείες, η Έγκωμη, η *Τούμπα του Σκούρου*, το Χαλά Σουλτάν Τεκέ και το Κούριο-Παμπούλα. Σε έναν παρόμοιο κατάλογο στην πιο πρόσφατη μονογραφία του συμπεριλαμβάνει στις σημαντικές νέες θέσεις της ΥΚΧΙ (prominent new settlements) και τα Κούκλια (Knapp 2008, 136). Σύμφωνα πάντα με τον Knapp, μέχρι την ΥΚΧΙΙ σε αστικά κέντρα έχουν αναδειχθεί το Κίτιο, τα Κούκλια, το Μαρώνι-Βούρνες/Τσάρουκκας, το Χαλά Σουλτάν Τεκέ-Βυζακιά, η Έγκωμη-Άγιος Ιάκωβος, η Μόρφου-*Τούμπα του Σκούρου*, η Άλασσα-Πάνω Μαντηλάρης/Παλιοταβέρνα, η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος και το Κούριο-Παμπούλα (Knapp 1997).

Η παρούσα εργασία δεν ενδιαφέρεται να καταγράψει τους αστικούς οικισμούς της ΥΚΧ. Μια τέτοια προσπάθεια θα ήταν εντελώς άστοχη καθώς, όπως τόνισε η Ιακώβου τα αστικά χαρακτηριστικά δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, που συναντάται σε συγκεκριμένες θέσεις, σε όλες τις φάσεις της ιστορίας τους (Ιακωνου 2007β, 13). Έτσι, δεν μπορεί να υπάρξει ένα θεωρητικό πρότυπο αστικού οικισμού της ΥΚΧ, με το οποίο θα συγκρίνονται οι οικισμοί του νησιού με στόχο να αναγνωριστούν τα άστεα της ΥΚΧ. Επιπλέον, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσεγγιστεί η τοπογραφία των οικισμών αυτών, εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν έχουν εξερευνηθεί επαρκώς τα αρχαιολογικά τους στρώματα, είτε κάθετα είτε οριζόντια. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Έγκωμη, από την οποία γνωρίζουμε όλες τις φάσεις από την ίδρυσή της μέχρι την εγκατάλειψή της (κάθετη στρωματογραφία) και κάθε φάση έχει ερευνηθεί σε σχετική έκταση (οριζόντια στρωματογραφία) και δεν έχει απλά εντοπιστεί σε δοκιμαστικές τομές.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναγνωρίσει τα διοικητικά κέντρα γύρω από τα οποία αρθρώθηκαν οι πολιτειακές περιφέρειες της ΥΚΧ. Με βάση την παλαιότερη βιβλιογραφία, ως υποψήφια πολιτειακά κέντρα εξετάζονται οι θέσεις: Έγκωμη-Άγιος Ιάκωβος (στο εξής Έγκωμη), Κίτιο, Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, Μαρώνι-Βούρνες, Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, Άλασσα-Παλιοταβέρνα και Πάνω Μαντηλάρης, Επισκοπή-Παμπούλα, Κούκλια-Παλαίπαφος και Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου (στο εξής Τούμπα του Σκούρου) (Χάρτης 3). Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, για κάποιες από αυτές τις θέσεις, όπως η Έγκωμη και η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, το αρχαιολογικό τεκμήριο είναι δυνατό και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι όντως είχαν μπει σε μια δυναμική τροχιά πολιτειακής οργάνωσης, που κορυφώνεται στην ΥΚΧΙΙΓ. Για άλλες, όπως η Επισκοπή-Παμπούλα και η Τούμπα του Σκούρου, το τεκμήριο είναι εξαιρετικά πενιχρό. Για να προσεγγιστεί η πολιτειακή οργάνωση της ΥΚΧ είναι απαραίτητο, επίσης, να εξεταστούν και οι δευτερογενείς θέσεις, ώστε να διαφανούν τα δίκτυα οικισμών που οργανώθηκαν γύρω από τα κέντρα. Το θέμα αυτό θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 3).

Χάρτης 3: Τα αστικά διοικητικά κέντρα της ΥΚΧ.

1. Το «αρχαϊκό κράτος»

Ενώ οι ερευνητές (σχεδόν ομόφωνα) αποδέχονται ότι τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα (ΥΚΧΙΙΓ) το νησί είχε καταταμηθεί σε ένα (άγνωστο) αριθμό αυτόνομων πολιτειών, δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με το ποια μορφή είχε αυτή η πρώτη πολιτειακή οργάνωση στις αρχές της περιόδου, δηλαδή κατά την ΥΚΧΙ και ΙΑ. Το πρόβλημα οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι, όπως είδαμε πιο πάνω, η ΥΚΧΙ και η ΥΚΧΙΙΑ-Β είναι οι λιγότερο καλά τεκμηριωμένες αρχαιολογικά φάσεις της ΥΚΧ σε ό,τι αφορά στους οικισμούς. Εξαιρέση αποτελεί η Έγκωμη, καθώς πολυετείς ανασκαφές αποκάλυψαν εκτεταμένα στρώματα της θέσης από την πρώτη φάση της, στην ΥΚΧΙΑ.

Παρά το σοβαρό αυτό πρόβλημα, πολλοί ερευνητές πιστεύουν ότι κατά την ΥΚΧΙ και ΥΚΧΙΙΑ η Έγκωμη αποτέλεσε το αρχαιότερο πολιτειακό κέντρο, το «αρχαϊκό κράτος», με δυνατότητα άσκησης ελέγχου σε ολόκληρο ή μεγάλο μέρος του νησιού (Muhly 1972· Knapp 1986-2008· Peltenburg 1996· Webb 1999). Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό και στις γραπτές πηγές, που κάνουν λόγο για *μια* πολιτεία και *ένα* βασιλιά της Αλασίας (βλ. Μέρος Τέταρτο-Κεφάλαιο 2). Συναντά, όμως, τις ενστάσεις άλλων ερευνητών, που απορρίπτουν την πρωτοκαθεδρία της Έγκωμης, επειδή διαβλέπουν ήδη από αυτή την περίοδο την ανάδειξη ενός μεγαλύτερου αριθμού κεντρικών θέσεων (Stech 1982, 103· Merrillees 1992· Keswani 1996· Crewe 2004).

Στη συνέχεια παρατίθενται οι απόψεις των βασικών υποστηρικτών της υπόθεσης περί «αρχαϊκού κράτους», καθώς και τα επιχειρήματα όσων απορρίπτουν αυτή την ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων. Στο πλαίσιο αυτό, δίνεται και μια σύντομη περιγραφή των αρχαιολογικών στρωμάτων της Έγκωμης από την ίδρυσή της στη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ μέχρι την ΥΚΧΙΙΓ. Ακολούθως εξετάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα που σχετίζονται με την ανάδειξη ενός αριθμού κεντρικών θέσεων, μέχρι την ΥΚΙΙΙΓ (13^{ος} αιώνας), που αποτελεί την κορύφωση της αστικοποίησης στο νησί (Negbi 1986). Τέλος, συζητείται το πρόβλημα ασυμφωνίας που προκύπτει από τη σύγκριση από τη μια των γραπτών πηγών που αναφέρονται στην Αλασία και από την άλλη των αρχαιολογικών δεδομένων της ΥΚΧΙΙΙΓ.

Έγκωμη: τα αρχαιολογικά δεδομένα

Ο οικισμός της ΥΚΧ βρίσκεται σε ένα χαμηλό ύψωμα (θέση *Άγιος Ιάκωβος*) στο ανατολικό πέρας της πεδιάδας της Μεσαορίας, στα ανατολικά του σημερινού χωριού Έγκωμη. Βρίσκεται στη βόρεια όχθη του ποταμού Πεδιαίου, σε μικρή απόσταση από την ακτή, στον κόλπο της Αμμοχώστου.

Οι πρώτες ανασκαφές στο χώρο το 19^ο αιώνα, είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό πολλών τάφων (Munro και Tubbs, 1891, 59). Το 1896, μια αποστολή εκ μέρους του Βρετανικού Μουσείου ανέσκαψε περίπου 100 τάφους της Εποχής του Χαλκού και έφερε στην επιφάνεια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογήθηκαν στη Βυζαντινή περίοδο (Murray *et al.* 1900). Ο πλούτος των ευρημάτων από τις βρετανικές έρευνες, οδήγησαν σε περιορισμένης έκτασης ανασκαφές από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1913 (Μενέλαος Μαρκίδης και John Myres) και το 1927 από τον Robert Gunnis, που δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ. Φαίνεται ότι οι ανασκαφές αυτές δεν κατάφεραν να εντοπίσουν άλλους τάφους (Crewe 2007, 70).

Το 1930 για δύο μήνες η σουηδική αποστολή έκανε δοκιμαστικές τομές στο χώρο, εντοπίζοντας μερικούς ακόμα τάφους της Εποχής του Χαλκού (Gjerstad *et al.* 1934, 467-575). Όπως παραδέχτηκε πολλά χρόνια αργότερα ο Gjerstad, οι Σουηδοί αρχαιολόγοι δούλευαν στο χώρο με την πεποίθηση ότι ανέσκαπταν μια νεκρόπολη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Καθώς οι τάφοι στην Κύπρο, τόσο της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού όσο και της Εποχής του Σιδήρου, βρίσκονταν συγκεντρωμένοι σε νεκροταφεία εκτός του οικιστικού χώρου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα πηγάδια που εντοπίζονταν στην Έγκωμη, θεωρούνταν αμέσως πολύ μεταγενέστερα των τάφων. Χρειάστηκε να περάσουν τέσσερα χρόνια ακόμη για να αναγνωριστεί το γεγονός ότι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφοι ανήκαν στην ίδια φάση, στον οικισμό της Έγκωμης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Gjerstad 1980, 70).

Η αναγνώριση του οικισμού έγινε από το Schaeffer, επικεφαλής της γαλλικής αποστολής που ανέσκαψε τότε την Ουγκαρίτ. Η πείρα από την ανασκαφή της πόλης στη συριακή ακτή βοήθησε το Schaeffer να αντιληφθεί ότι ο οικισμός είναι σύγχρονος με τους τάφους. Οι έρευνες της γαλλικής αποστολής στην Έγκωμη ξεκίνησαν το 1934 και συνεχίστηκαν με μεγάλα διαστήματα μέχρι το 1973, με διευθυντή τα τρία τελευταία χρόνια τον Olivier Pelon. Η γαλλική αποστολή ανέσκαψε κτίρια σε διάφορα οικοδομικά τετράγωνα, τάφους και τμήματα του τείχους και των πυλών (Εικ. 9). Τα αποτελέσματα δημοσιεύθηκαν σε τόμους που φέρουν τον τίτλο *Enkomi-Alasia*

ή *Alasia*, ανοίγοντας το δρόμο για την ταύτιση της πόλης με την Αλασία των ανατολικών πηγών (γενικά για τις γαλλικές ανασκαφές βλ. Courtois, Lagarce και Lagarce 1986).

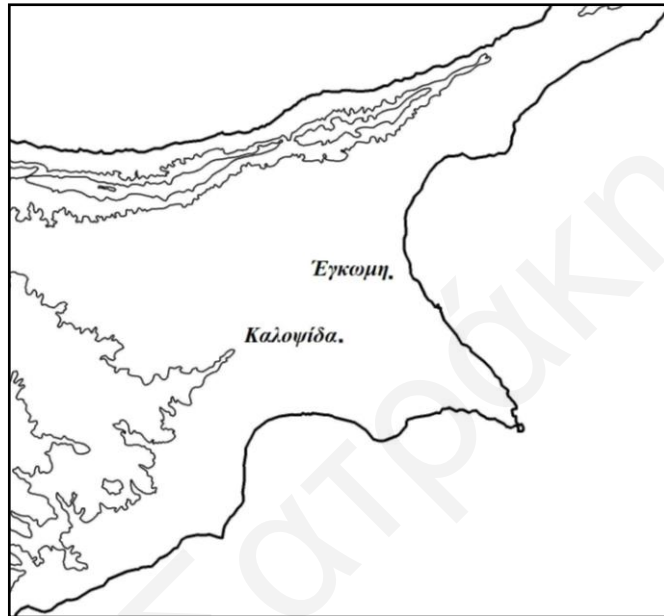
Παράλληλα με τις γαλλικές ανασκαφές, τη δεκαετία 1948-1958 το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, με επικεφαλής το Δίκαιο, ανέσκαψε δύο περιοχές της πόλης: την Περιοχή I (Quartier 4W με βάση το σύστημα αρίθμησης των οικοδομικών τετραγώνων σε σχέση με την κεντρική οδική αρτηρία Βορρά-Νότου) στο κέντρο της πόλης, και την Περιοχή III (Quartier 1W), στο βόρειο άκρο της πόλης (δίπλα στο βόρειο σκέλος του τείχους της ΥΚΧΙΓ-ΙΙΑ). Η Περιοχή II ήταν μια απλή τομή ανατολικά της Περιοχής I (Dikaios 1969-71) (Εικ. 10). Το γεγονός ότι οι χώροι τους οποίους μπορούσε να διερευνήσει η κυπριακή αποστολή ήταν περιορισμένοι, επέτρεψε την ανασκαφή μέχρι τα κατώτερα στρώματα (μέχρι το φυσικό βράχο) και την αποκάλυψη και στις δύο αυτές περιοχές πλήρους στρωματογραφίας, από την ίδρυση της θέσης μέχρι την εγκατάλειψή της στο τέλος της Εποχής του Χαλκού.

Στη δημοσίευση ο Δίκαιος χρησιμοποίησε κοινή αρίθμηση για την αλληλουχία των επιπέδων χρήσης των δύο χώρων, κάτι που καθιστά πιο εύκολη την παρακολούθηση της συνέχειας στη ζωή της πόλης από την ίδρυση μέχρι την εγκατάλειψή της (βλ. όμως κριτική Crewe 2007, 86). Οι δημοσιεύσεις του Δίκαιου σε τόμους με τον τίτλο *Enkomi* (Dikaios 1969-1971) αποτελούν ένα υποδειγματικό έργο τεκμηρίωσης ανασκαφής και καταγράφουν με σαφήνεια και καθαρότητα την οριζόντια και κάθετη στρωματογραφία των ανεσκαμμένων περιοχών. Είναι σημαντικό ότι μέσα από το έργο του Δίκαιου, μπορεί να παρακολουθήσει κανείς την αδιάλειπτη συνέχεια στη ζωή της πόλης που καλύπτει ολόκληρη την ΥΚΧ καθώς και τη σχέση της με το χαλκό, μοναδική σε διάρκεια σε σύγκριση με όλες τις άλλες θέσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Courtois 1982, 155).

Η ίδρυση της Έγκωμης

Πριν από την ίδρυση της Έγκωμης στο τέλος της ΜΚΧ, δεν φαίνεται ότι υπήρχε οποιοσδήποτε οικισμός στην ακτή της Αμμοχώστου (Γεωργίου 2006, εικ.11.18-11.22). Από τους οικισμούς της Μεσαορίας στη ΜΚΧ, η Καλοψίδα παρουσιάζεται ως μια από τις σημαντικές και δυναμικές θέσεις (Χάρτης 4). Η πρωιμότερη κυπριακή κεραμική που βρέθηκε σε σχετικά μεγάλες ποσότητες εκτός Κύπρου, προήλθε από την Tell-el-Daba στην Αίγυπτο, την Ουγκαρίτ, την Άκκο και σε μικρότερες ποσότητες από άλλες θέσεις της συροπαλαιστινιακής ακτής, της Αιγύπτου, της Ανατολίας και της Κρήτης (Maguire 1995, 54-5). Η κεραμική αυτή, που ανήκει στην ύστατη ΜΚΧ φαίνεται ότι προήλθε από την Καλοψίδα (Åström 1966, 139). Καθώς η Καλοψίδα

βρίσκεται σε απόσταση από την ακτή, είναι εμφανές ότι για να είναι σε θέση να εξάγει τα προϊόντα της εκτός νησιού, ήταν απαραίτητη η ίδρυση ενός λιμανιού. Για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού φαίνεται ότι ιδρύθηκε η Έγκωμη (Crewe 2007, 152). Παρά το γεγονός ότι ο οικισμός της Έγκωμης δεν βρίσκεται πάνω στην ακτογραμμή αλλά σε μικρή απόσταση, επικοινωνούσε με τη θάλασσα μέσω των πλωτών εκβολών του Πεδιαιού (Lagarce 1993, 91).

Χάρτης 4: Καλοψίδα και Έγκωμη

Η ίδρυση της Έγκωμης κατά τη ΜΚΧΙΙΙ τεκμηριώνεται από κεραμική που ανευρέθηκε στις ανασκαφές της γαλλικής αποστολής στο κέντρο της πόλης (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 26, 51) και στις δύο περιοχές που ανέσκαψε ο Δίκαιος (Dikaios 1969-71, 15-16, 153), καθώς και από ταφές (Schaeffer 1952, 203-5). Τα στρώματα καταστροφής που ανακαλύφθηκαν στην Καλοψίδα, δείχνουν ότι η μετακίνηση από το κέντρο της Μεσαορίας προς το κέντρο της ακτής, την Έγκωμη, συνοδεύτηκε από αναταραχές (Åström 1966, 140· Crewe 2007, 50).

Στην Περιοχή ΙΙΙ εντοπίστηκαν τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ένας τοίχος θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, που σύμφωνα με το Δίκαιο πρέπει να ανήκε σε ένα κτίριο της ΜΚΧΙΙΙ (Dikaios 1969-71, 15-16). Σε αυτή τη φάση, που τελειώνει με καταστροφή, βρέθηκαν ενδείξεις σε μορφή φυσητήρων (tuyères) για επεξεργασία του χαλκού, καθώς και εισηγμένα αγγεία από τη συροπαλαιστινιακή ακτή (Dikaios 1969-71, 499-500).

Σύντομα μετά την καταστροφή του κτιρίου της ΜΚΧΙΙΙ στην Περιοχή ΙΙΙ, κτίζεται το κτίριο που είναι γνωστό ως Φρούριο της ΥΚΧΙ (Fortress). Πρόκειται για ένα μεγάλο (45 x 13.30μ.) ανεξάρτητο κτίσμα, με ισχυρούς τοίχους και περισσότερους από ένα ορόφους, με δύο πτέρυγες εκατέρωθεν κεντρικής αυλής, στις οποίες βρέθηκαν κατάλοιπα κατεργασίας του χαλκού (Dikaios 1969-71, 16-21). Μια ενδιάμεση καταστροφή ορίζει δύο φάσεις χρήσης του κτιρίου (Levels ΙΑ και ΙΒ) (Dikaios 1969-71, 20). Στη δεύτερη φάση, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δείχνουν ότι η παραγωγή χαλκού εντατικοποιήθηκε (Dikaios 1969-71, 21-30· Muhly 1989, 299-300). Είναι μέσα σε αυτό το κτίριο, σε δάπεδο της δεύτερης φάσης, που βρέθηκε η αρχαιότερη πινακίδα της ΚΜ γραφής και η οποία με βάση τη στρωματογραφία του Δίκαιου χρονολογείται περίπου στο 1500 π.Χ. Συνευρήματα μαρτυρούν ότι στον ίδιο χώρο γινόταν επεξεργασία χαλκού (Dikaios 1963β, 47). Ένα άλλο δωμάτιο του κτιρίου φαίνεται ότι λειτουργούσε ως ιερό (Dikaios 1969-71, 502. Βλ. όμως Webb 1999, 141). Κατάλοιπα δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την επεξεργασία του χαλκού ήδη από την ΥΚΧΙΑ βρέθηκαν και στο τετράγωνο 5Ε (Courtois 1982, 161).

Στην Περιοχή Ι ανακαλύφθηκε ένα κτίριο με δύο πτέρυγες, που ενώνονται με μια αυλή. Η κεραμική από τα δύο κτίρια και από τους τάφους της ίδιας περιόδου στις περιοχές του Δίκαιου συμπεριλαμβάνει σε σχετικά μεγάλους αριθμούς εισηγμένα αγγεία από τη Συροπαλαιστίνη και τα πρώτα δείγματα κεραμικής από το Αιγαίο (Dikaios 1969-71, 153-161, 503). Όπως παρατήρησε η Keswani, ήδη από την ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ, οι ταφές της Έγκωμης δείχνουν ξεκάθαρα την τάση για διαφοροποίηση μεταξύ των τάφων, σε ό,τι αφορά στην ποσότητα και στην ποιότητα των εισηγμένων και πολυτελών αντικειμένων, τεκμήριο μιας ιεραρχημένης κοινωνίας (Keswani 2004, 125).

Και στις δύο περιοχές του Δίκαιου, η ΥΚΧΙ (Περίοδος Ι) κλείνει με σοβαρές καταστροφές στα κτίρια (Dikaios 1969-71, 31-34). Το Φρούριο δεν ξανακτίζεται και ένα νέο κτίριο με διαφορετική κάτοψη παίρνει τη θέση του κατά την ΥΚΧΙΙΑ και Β (Level ΙΙΑ) (Dikaios 1969-71, 34). Πολλοί από τους τάφους της ΥΚΧΙ σταματούν να χρησιμοποιούνται με το τέλος της φάσης αυτής (Dikaios 1969-71, 506).

Η ΥΚΧΙΙ

Στις περιοχές που ανέσκαψε ο Δίκαιος, δύο οικοδομικές φάσεις καταγράφονται κατά την ΥΚΧΙΙ. Η πρώτη, που ορίστηκε ως Level ΙΙΑ, χρονολογήθηκε στην ΥΚΧΙΙΑ και ΙΙΒ και η δεύτερη, που ορίστηκε ως Level ΙΙΒ, χρονολογήθηκε στην ΥΚΧΙΙΓ.

Με την έναρξη της ΥΚΧΙΙΑ στην Περιοχή ΙΙΙ, πάνω από το Φρούριο κτίζεται ένα νέο, τριμερές οικοδόμημα, μέρος του οποίου και πάλι, αν και σε μικρότερη κλίμακα στεγάζει δραστηριότητες που σχετίζονται με την επεξεργασία του χαλκού (Dikaios 1969-71, 44). Το νέο κτίριο, όμως, δεν έχει το χαρακτήρα του φρουρίου και μοιάζει περισσότερο με οικία (Dikaios 1969-71, 34-66, 508). Στην Περιοχή Ι κτίζεται ένα διαφορετικό κτίριο στα βόρεια εκείνου της προηγούμενης φάσης. Καθώς βρίσκεται στα δυτικά όρια του τομέα του Δίκαιου, μόνο η ανατολική του πτέρυγα αποκαλύφθηκε (Dikaios 1969-71, 161-3).

Από τις ανασκαφές του Schaeffer προέρχεται το αρχαιότερο στρωματογραφημένο θραύσμα ταλάντου χαλκού, που φαίνεται ότι ανήκει στην ΥΚΧΙΙ, πιθανόν στον 14^ο αιώνα (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 66).

Νέοι τάφοι ανοίγονται στις δύο περιοχές του Δίκαιου, αν και κάποιοι της προηγούμενης φάσης συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται. Κεραμική και αντικείμενα πολυτελείας, εισηγμένα από τη Συροπαλαιστίνη και από το Αιγαίο αυξάνονται σημαντικά (Dikaios 1969-71, 508), κάτι που μαρτυρούν και οι ταφές που ερευνήθηκαν από τη γαλλική αποστολή (Schaeffer 1952, 111-156). Η Keswani επισημαίνει ότι κατά την ΥΚΧΙΙΑ-Β εντείνεται η διαφοροποίηση στη συγκέντρωση πλούτου στις ταφές, ενώ τα βαρίδια, που ανευρίσκονται πλέον συχνότερα, δείχνουν ότι τα σύμβολα του εμπορίου του χαλκού αποτελούσαν σημαντική παράμετρο στην προβολή των ανώτερων κοινωνικών τάξεων (Keswani 2004, 125-6).

Μια νέα οικοδομική φάση καταγράφεται κατά την ΥΚΧΙΙΓ (Level ΙΙΒ) στις περιοχές του Δίκαιου (Dikaios 1969-71, 509). Στην Περιοχή ΙΙΙ κτίζεται ένα νέο μεγάλο κτίριο αποτελούμενο από πτέρυγες. Σύμφωνα με το Δίκαιο, η κεντρική πτέρυγα - στην οποία αναγνώρισε δύο τριμερείς χώρους στη μορφή του αιγαιακού μεγάρου - είχε επίσημο χαρακτήρα και σχετιζόταν με την άσκηση ελέγχου στις δραστηριότητες που διεξάγονταν στους υπόλοιπους χώρους. Η ανατολική πτέρυγα φαίνεται ότι χρησίμευε ως χώρος κατοικίας, ενώ η δυτική αποτελούσε ένα μεγάλο σύμπλεγμα από εργαστήρια επεξεργασίας χαλκού. Στα βορειοδυτικά του κτιρίου, ένας μεγάλος σωρός σκωρίας μαρτυρούσε ότι οι δραστηριότητες σε σχέση με το χαλκό διεξάγονταν σε μεγάλη κλίμακα (Dikaios 1969-71, 46-66). Το εντυπωσιακό μέγεθος του κτιρίου, η οργάνωση σε τομείς ανάλογα με τη λειτουργία τους και τα ευρήματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται μυκηναϊκά αγγεία, μαρτυρούν σύμφωνα με το Δίκαιο, ότι αποτελούσε την οικία ενός «ισχυρού κατοίκου ή αρχηγού, που κατείχε ένα σημαντικό εργαστήριο που παρήγε χαλκό, σε κλίμακα που είχε ξεπεράσει κάθε προηγούμενο» (Dikaios 1969-71, 511).

Στην Περιοχή I οικοδομείται ένα νέο κτίριο, που καταλαμβάνει το χώρο πάνω από τα κτίρια της ΥΚΧΙ και της ΥΚΧΙΙΑ-B (Dikaios 1969-71, 163-9). Τόσο από τους τάφους όσο και από τα κτίρια προέρχεται ένας εντυπωσιακός αριθμός εισηγμένων ή/ και πολυτελών αντικειμένων, όπως χρυσά και αργυρά κοσμήματα, αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, μυκηναϊκά αγγεία κ.ά. (Dikaios 1969-71, 511).

Κατάλοιπα εργαστηρίων για την επεξεργασία του χαλκού εντοπίστηκαν στο τετράγωνο 5E από τους Γάλλους αρχαιολόγους (Courtois 1982, 161· Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 30-1). Μεγάλα κτίρια και τρεις κτιστοί τάφοι καταλαμβάνουν το τετράγωνο Q4E (Courtois 1986β, 26). Δύο ακόμα κτιστοί τάφοι βρέθηκαν στο τετράγωνο Q5E (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 27-30).

Σε αυτή τη φάση ανήκει και η κατασκευή του τείχους που περιβάλλει την πόλη. Ο Δίκαιος ανέσκαψε το τμήμα που βρίσκεται αμέσως βόρεια του μνημειακού κτιρίου της Περιοχής III και συμπέρανε ότι με την κατασκευή του τείχους, διακόπηκαν οι εργασίες στο κτίριο, που σχετίζονταν με την επεξεργασία του χαλκού. Ο σωρός με τη σκωρία καλύφθηκε επίσης από δάπεδο (Dikaios 1969-71, 66-81). Τμήματα του τείχους στα βόρεια, νότια και δυτικά ανέσκαψε και ο Schaeffer (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 2).

Σύμφωνα με τη Negbi (1986, 105), μαζί με το τείχος, στην ΥΚΧΙΙΓ πρέπει να χρονολογηθεί η οικοδόμηση των μνημειακών πυλών του, καθώς και η εφαρμογή ενός πολεοδομικού συστήματος σχεδιασμού του οικισμού σε κανονικά τετράγωνα με δρόμους που τέμνονται σε ορθές γωνίες, καθώς και κάποια από τα κτίρια με πελεκητή τοιχοδομία, στοιχεία που ο Δίκαιος απέδωσε στην επόμενη φάση (Level IIIA, ΥΚΧΙΙΙ) (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 7 για χρονολόγηση αυτών των στοιχείων στην ΥΚΧΙΙΓ). Οι Γάλλοι αρχαιολόγοι χρονολογούν στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα το μνημειακό Κτίριο 18, στο οικοδομικό τετράγωνο 5W (Schaeffer 1952, 239-49· Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 20). Καταλαμβάνει έκταση μεγαλύτερη από 1800 τετραγωνικά μέτρα και για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκαν πελεκητοί λίθοι, κυρίως στις προσόψεις. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, δίνει την εντύπωση ότι η κατασκευή του δεν ολοκληρώθηκε ποτέ ή ότι αμέσως μετά την ολοκλήρωση, τμήμα του κατέρρευσε (Schaeffer 1952, 247).

Οι ταφές της ΥΚΧΙΙΓ συνεχίζουν να μαρτυρούν την ιεραρχημένη οργάνωση της κοινωνίας της Έγκωμης, που, σύμφωνα, όμως, με την Keswani, δεν φαίνεται να ήταν παγιωμένη και σταθερή.

Το γεγονός ότι δεν υπήρχαν καθορισμένες περιοχές, στις οποίες θα συγκεντρώνονταν οι πλούσιες ταφές και το γεγονός ότι απλοί θαλαμοειδείς τάφοι συχνά ξεπερνούσαν σε συγκέντρωση πλούτου τους πιο δαπανηρούς στην κατασκευή κτιστούς τάφους, δείχνει ότι η ανάδειξη ανώτερων κοινωνικά και πολιτικά ομάδων ήταν συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. Κάτι που, σύμφωνα πάντα με την Keswani, υποστηρίζεται και από τις ενδείξεις για συνεχείς καταστροφές και αναδιοργάνωση του χώρου καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού (Keswani 2004, 126-7).

Η Έγκωμη ως το «αρχαϊκό κράτος»

Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν την άποψη ότι η Έγκωμη κατάφερε να δημιουργήσει την πρώτη πολιτειακή οντότητα στο νησί. Ο Knapp υποστηρίζει διαχρονικά (1986-2008) την πρωτοκαθεδρία της Έγκωμης τουλάχιστον κατά την ΥΚΧΙ. Μάλιστα, στην τελευταία μονογραφία του φτάνει να υποστηρίξει ότι η πόλη κατάφερε να διατηρήσει τον κεντρικό έλεγχο ολόκληρου του νησιού και κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα (Knapp 2008, 340).

Ο Muhly υποστήριξε ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από την Έγκωμη υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας κοινής μεθόδου παραγωγής χαλκού σε ολόκληρο το νησί, κάτι που θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει διαχειριστικό έλεγχο από ένα κέντρο, δηλαδή ενότητα σε πολιτικό επίπεδο. Η Έγκωμη, από όπου μάλιστα προέρχεται η αρχαιότερη γνωστή πινακίδα της ΚΜ γραφής (ΥΚΙΒ) είναι πιθανόν, σύμφωνα πάντα με το Muhly, να αποτέλεσε το κυρίαρχο κέντρο στην οργάνωση της βιομηχανίας εξόρυξης του χαλκού και της εξαγωγής του στο εξωτερικό (Muhly 1989, 302-3). Το πρωτεύον εργαστήριο παραγωγής χαλκού που ανακαλύφθηκε πρόσφατα στη θέση Πολιτικό-Φοράδες, συνδέεται χρονολογικά με την πρώτη φάση των εργαστηρίων στην Έγκωμη (Kassianidou forthcoming). Επιπλέον, η Webb, μέσα από τη μελέτη των σφραγίδων της ΥΚΧ, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Έγκωμη έπαιξε τον πιο σημαντικό ρόλο στην τοπική παραγωγή σφραγίδων, κάτι που αποτελεί ένδειξη για ύπαρξη σύνθετων πολιτειακών δομών από την έναρξη της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Webb 2002, 117).

Πιο συστηματικά η υπόθεση του «αρχαϊκού κράτους» έχει καταγραφεί από τον Peltenburg (1996), ο οποίος επιχειρήσει να ανασυστήσει τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους η πόλη κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό της αν όχι ολόκληρο το νησί, τουλάχιστον τις περιοχές εκείνες που της ήταν απαραίτητες ώστε να εδραιωθεί ως ανεξάρτητη οικονομική και πολιτειακή οντότητα. Όπως επισήμανε ο Peltenburg, η Έγκωμη κατέχει μια εξαιρετικά προνομιακή θέση απέναντι από άλλα μεγάλα οικονομικά κέντρα και εμπορικούς κόμβους της ανατολικής

Μεσογείου. Όμως, από όλα τα εν δυνάμει κέντρα διαχείρισης της παραγωγής χαλκού, η Έγκωμη βρίσκεται στη μέγιστη απόσταση από τις πηγές του χαλκού στους πρόποδες του Τροόδους. Ωστόσο, ξεκινά τη ζωή της κατά την ΜΚΙΙΙ/ΥΚΙ σαν φρούριο με εκτεταμένες εγκαταστάσεις επεξεργασίας χαλκού. Δεδομένης, λοιπόν, της απόστασης από τις χαλκοφόρες περιοχές, μόνο μέσα από την οργάνωση ενός δικτύου ενδιάμεσων σταθμών θα ήταν δυνατή η διασφάλιση συνεχούς ροής μετάλλου από τις χαλκοφόρες περιοχές στην πόλη. Σύμφωνα με τον Peltenburg, σημαντικό ρόλο στην άρθρωση του δικτύου που δημιούργησε η Έγκωμη για διασφάλιση των οδών μεταφοράς του μετάλλου αλλά και για διασφάλιση της αγροτικής παραγωγής του «κράτους» διαδραμάτισαν τα «φρούρια» που βρίσκονται σε κομβικές θέσεις στο εσωτερικό του νησιού (Peltenburg 1996, 30-31).

Αντίθετα, η Crewe (2007, 66) υποστηρίζει ότι η γεωγραφική διασπορά των «φρουρίων» δεν δείχνει να προωθεί την ιδέα της ενοποίησης υπό μια συγκεντρωτική αρχή, αλλά εξυπηρετεί την κατά περιφέρειες οργάνωση, που διατηρείται και στην πρώιμη φάση της ΥΚΧ.

Σύμφωνα με το Γεωργίου (2006, 475), τα «φρούρια» μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις ομάδες με βάση τη γεωγραφική τους θέση, παρατήρηση που στηρίζει και τις δύο αυτές αλληλοαποκλειόμενες ερμηνευτικές επιλογές: (α) ένα πανίσχυρο κρατίδιο της Έγκωμης συνενώνει όλες αυτές τις ετερόκλητες περιπτώσεις σε ένα ενιαίο δίκτυο οχυρών για την εξυπηρέτηση δικών της επιδιώξεων και (β) οι τέσσερις διαφορετικές ομάδες οχυρών αποτελούν έκφραση ισάριθμων αποκεντρωμένων τοπικών δυνάμεων που κατασκευάζουν οχυρά ως αντίδραση σε μια περίοδο ισχυρών εντάσεων.

Υποστηρίζοντας το μοντέλο του αρχαϊκού κράτους, οι Pickles και Peltenburg υπέθεσαν ότι κατά την ΥΚΧΙ-ΙΙΒ το Φρούριο της Περιοχής ΙΙΙ ήταν το διοικητικό κέντρο της πόλης (Pickles και Peltenburg 1998, 87). Εκεί γινόταν κατά κύριο λόγο η επεξεργασία του χαλκού που έφτανε στην Έγκωμη. Για τη διασφάλιση της προμήθειας χαλκού, το Φρούριο τέθηκε επικεφαλής μιας ιεραρχίας οικισμών, σε μια περιφέρεια που σίγουρα εκτεινόταν μέχρι τις χαλκοφόρες ζώνες του Τροόδους. Στην αρχή της ΥΚΧΙΙΓ (Περίοδος ΙΙΒ) υποστήριξαν ότι το Φρούριο διαιρέθηκε σε πολλά κτίρια με οικιστικό χαρακτήρα. Στις διαφορετικές οικίες συνεχίστηκε η επεξεργασία του χαλκού, ωστόσο, η αποκεντρωμένη αρχιτεκτονική μορφή του, ερμηνεύθηκε από τους ίδιους ως ένδειξη αποδυνάμωσης του «αρχαϊκού κράτους» (Pickles και Peltenburg 1998, 88).

Η πρωτοκαθεδρία της Έγκωμης από την ίδρυσή της μέχρι την εμφάνιση των αστικών κέντρων της ΥΚΧΙΙ αμφισβητείται από άλλους ερευνητές. Η Keswani αμφισβήτησε την ύπαρξη ενός αρχαϊκού κράτους με έδρα την Έγκωμη, παραθέτοντας ενδείξεις από την οργάνωση των οικισμών, τις ταφικές πρακτικές, την εικονογραφία κ.ά. Η ίδια υποστήριξε ότι μπορούν να διακριθούν δύο διαφορετικές διαδικασίες αστικοποίησης στους οικισμούς του νησιού της ΥΚΧ. Η πρώτη κατηγορία αφορά στις θέσεις της νότιας ακτής, την Καλαβασό-Άγιος Δημήτριος, το Μαρώνι-Βούρνες και την Άλασσα-Παλιοταβέρνα/Πάνω Μαντηλάρης. Οι θέσεις αυτές φαίνεται ότι ιδρύθηκαν από πληθυσμούς άμεσα γειτονικών θέσεων της ΜΚΧ. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις θέσεις *Τούμπα του Σκούρου*, Έγκωμη και Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, οι οποίες ιδρύθηκαν από πληθυσμούς που έφτασαν εκεί από απομακρυσμένες περιοχές, με στόχο την εκμετάλλευση της ευνοϊκής - ως προς το εμπόριο - θέσης τους. Σύμφωνα με την Keswani, και οι δύο αυτές διαδικασίες τέθηκαν σε κίνηση από τη ΜΚΧ, με αποτέλεσμα να αποκλειστεί η δυνατότητα σε μια θέση να αναδειχθεί σε μοναδικό συγκεντρωτικό κέντρο.

Η Crewe, που μελέτησε την κεραμεική παραγωγή της πρώιμης ΥΚΧ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν παρατηρείται μια συνεχής και εντατικοποιούμενη πορεία προς πιο σύνθετες κοινωνικές δομές στην Έγκωμη από την ΥΚΧΙ προς την ΥΚΧΙΙΒ. Παράλληλα, αμφισβήτησε και τη συνέχεια στο ρόλο της πόλης στο εμπόριο με την Ανατολή. Υποστήριξε, επίσης, ότι η κατά περιφέρειες ανάπτυξη και οι κατά περιοχές πολιτιστικές διαφοροποιήσεις (regionalism) συνεχίζουν να καταγράφονται στο αρχαιολογικό υλικό μέχρι το τέλος της ΥΚΧΙΒ, ότι αμβλύνονται κατά την ΥΚΧΙΙ και ότι μόνο κατά την ΥΚΧΙΙΓ υπάρχει ομοιογένεια στο ρεπερτόριο της κεραμεικής (Crewe 2007, 144 κ.ε.). Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την παρατήρηση, είναι πολύ απίθανο η Έγκωμη να κατάφερε να αναδειχθεί σε κέντρο εξουσίας με έλεγχο σε ολόκληρο ή έστω σε μεγάλο μέρος του νησιού.

Σύμφωνα επίσης με την Crewe (2007, 79) στην Έγκωμη μόνο από την ΥΚΧΙΙΓ και εξής τα κατάλοιπα από την επεξεργασία του χαλκού δείχνουν ότι αυτό γινόταν σε «βιομηχανική» κλίμακα. Επιπλέον, πριν από την ΥΚΧΙΙΓ η οργάνωση σε ξεχωριστά κτίρια, που περιτριγυρίζονταν από ανοιχτούς χώρους, μαρτυρά την αραιή διάταξη του οικισμού και, επομένως, μειωμένο βαθμό αστικοποίησης (Crewe 2007, 75).

Με την άποψη περί «αρχαϊκού κράτους» διαφωνεί και η Smith, η οποία, με βάση τη μελέτη της για τις σφραγίδες, υποστήριξε ότι κατά την ΥΚΧ αναπτύχθηκαν μια σειρά από πολιτείες (“complex chiefdoms”), που ήταν αυτόνομες (Smith 1994).

2. Οι αυτόνομες πολιτείες

Είτε προέρχεται από την αποσύνθεση του αρχαϊκού κράτους είτε αποτελεί διαδικασία που έχει αφετηρία την αρχή της ΥΚΧ, είναι κοινή πεποίθηση ότι μέχρι την ΥΚΧΙΙΓ (13^{ος} αιώνας) είχε συντελεστεί η ανάδειξη περισσότερων της μιας πολιτειών στο νησί, που λειτουργούσαν σαν αυτόνομες οντότητες. Οι κεντρικές αστικές θέσεις των αυτόνομων πολιτειών του 13^{ου} αιώνα, όπως αναγνωρίζονται σήμερα με γενική συναίνεση, εκτός από την Έγκωμη που έχει ήδη συζητηθεί, εξετάζονται στη συνέχεια, με στόχο να παρουσιαστούν μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα τα στοιχεία εκείνα που, σύμφωνα με την έρευνα, προσδιορίζουν τη δυνατότητά τους να λειτουργούν ως κέντρα σε μια περιφέρεια.

Χαλά Σουλτάν Τεκκέ

Ο οικισμός της ΥΚΧ στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ βρίσκεται δυτικά του μουσουλμανικού τεμένους και της Αλυκής της Λάρνακας. Το πραγματικό τοπωνύμιο της θέσης είναι Δρομολαξιά-Βυζακιά. Κατά την ΥΚΧ ο οικισμός ήταν παράκτιος και ως λιμάνι χρησίμευε η λιμνοθάλασσα στα ανατολικά, μέσα στην οποία βρέθηκαν λίθινες άγκυρες (*Εικ. 11*). Γύρω στο 1000 π.Χ. η λιμνοθάλασσα έκλεισε και μετατράπηκε στη σημερινή Αλυκή (Åström 1986, 8).

Το 1898-9 δύο Βρετανικές αποστολές διεξήγαγαν ανασκαφές στο χώρο αποκαλύπτοντας περίπου 60 θαλαμοειδείς τάφους, οι περισσότεροι από τους οποίους χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΙ. Τα ευρήματα βρίσκονται στο Βρετανικό και στο Κυπριακό Μουσείο. 19 από αυτούς τους τάφους εντοπίστηκαν και τοποθετήθηκαν στο χάρτη της περιοχής (Åström *et al.* 1976, 1-34). Μικρής κλίμακας έρευνες έγιναν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων τη δεκαετία του 1940 και του 1960 (Karageorghis 1968, 1). Από το 1971 μέχρι το 1983 διεξάγονταν κάθε χρόνο ανασκαφές από μια σουηδική αποστολή με επικεφαλής τον Åström. Οι σουηδικές ανασκαφές αποκάλυψαν τμήματα ενός εκτεταμένου οικισμού που χρονολογείται στην ΥΚΧΙΙΑ.

Οι πρωιμότερες φάσεις τεκμηριώνονται μόνο μέσα από σποραδικά ευρήματα. Οι αρχαιότερες ενδείξεις για χρήση του χώρου ανάγονται στη ΜΚΧΙΙΙ (Åström 1985, 174). Όστρακα κεραμεικής της ΥΚΧΙ, τρεις συλημένοι τάφοι της ΥΚΧΙ-ΙΙ και αποσπασματικοί τοίχοι της ΥΚΧΙΙ, σύγχρονοι με τα αρχαιότερα επίπεδα με κατάλοιπα επεξεργασίας του χαλκού είναι ό,τι εντοπίστηκε από τα αρχαιότερα στρώματα του οικισμού, που βρίσκονται θαμμένα κάτω από τα μνημειακά κατάλοιπα της πόλης της ΥΚΧΙΙΑ (Åström 1985, 174· Åström 1986).

Οι ταφές της ΥΚΧΙΙ στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, συγκρίνονται με τις ταφές της Έγκωμης σε ό,τι αφορά στο είδος και την ποικιλία των ευρημάτων σε αντικείμενα πολυτελείας και εισηγμένα προϊόντα. Χρυσά και αργυρά σφραγιστικά δακτυλίδια, μυκηναϊκοί εικονιστικοί κρατήρες, αγγεία από φαγεντιανή και αλάβαστρο, σφραγιδοκύλινδροι ανευρέθηκαν σε πολλούς τάφους, μαρτυρώντας την ύπαρξη μιας ανώτερης οικονομικά και κοινωνικά τάξης στον οικισμό (Keswani 2004, 129). Οι δύο τάφοι που διερεύνησε το Τμήμα Αρχαιοτήτων στη δυτική όχθη της Αλυκής (υπ' αριθμόν 1 και 2) και που ήταν σε χρήση μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα, περιείχαν - αν και συλημένοι - μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής, αντικείμενα από φαγεντιανή και εξωτικά αντικείμενα, όπως αυγά στρουθοκαμήλων. Μάλιστα στον τάφο 2 βρέθηκαν οστά αλόγων, που θα είχαν θυσιαστεί προς τιμήν κάποιου από τους νεκρούς. Είναι η πρώτη φορά που συναντάται αυτό το ταφικό έθιμο στην Κύπρο (Karageorghis στο Åström *et al.* 1976, 89).

Πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι δεν μπορεί να εξακριβωθεί με ακρίβεια η τοπογραφική σχέση των τάφων με τον οικισμό, από τον οποίο γνωρίζουμε μόνο το τελευταίο στρώμα, αυτό της ΥΚΧΙΙΑ. Αν υποθέσουμε ότι και στις αρχαιότερες του φάσεις ο οικισμός θα βρισκόταν στην ίδια θέση (κάτι που επιτρέπουν να υποθέσουμε σποραδικά αρχιτεκτονικά ευρήματα σε τομές) σε συνάρτηση με τη διασπορά των εντοπισμένων τάφων σε μεγάλη έκταση στην περιοχή, φαίνεται ότι, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται στην Έγκωμη αλλά και σε άλλες νεοϊδρυθείσες θέσεις της ΥΚΧ, οι τάφοι δεν βρίσκονται εντός του οικισμού. Εξαιρέση αποτελεί ο τάφος 23, της ΥΚΧΙΙΑ, που βρίσκεται εντός ενός οικοδομικού τετραγώνου (Niklasson στο Åström *et al.* 1983, 169).

Το γεγονός ότι εισηγμένα προϊόντα φτάνουν στην ενδοχώρα της περιφέρειας ήδη από τη μεταβατική ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ, σε συνάρτηση με την ίδρυση του οικισμού σε αυτήν ακριβώς τη φάση στην ακτή, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η ίδρυσή του στόχευε στην εκμετάλλευση των νέων συνθηκών που δημιουργούνταν στο διεθνές εμπόριο. Όπως και στην περίπτωση της Έγκωμης, η απόσταση του οικισμού από τα μεταλλεία του χαλκού, του προϊόντος που χωρίς αμφιβολία εξάγονταν από το λιμάνι του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, καθιστούσε αναγκαία τη δημιουργία ενός δικτύου θέσεων, που θα επέτρεπε τη μεταφορά του μετάλλου στην ακτή (Keswani 1996, 237). Σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα της Keswani σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο διακινούνταν προϊόντα μεταξύ των εξειδικευμένων θέσεων της ΥΚΧ (staple and wealth finance), η σχέση που συνέδεε τους οικισμούς σε ένα τέτοιο δίκτυο ήταν ιεραρχημένη, με κέντρο τον οικισμό στην ακτή, που απορροφούσε μεγαλύτερη ποσότητα χαλκού σε σύγκριση με τα εισαγόμενα και πολυτελείας είδη που άφηνε να προωθηθούν στην ενδοχώρα. Ταφές που χρονολογούνται στην ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ στην Αρπερά-Μόσφιλος, στα Λιβάδεια-Κοκότες, στη

Δρομολαξιά-Τρόπες και στα Κλαυδιά-Τρεμίθιος περιείχαν εισηγμένη κεραμεική από τη Συρία και την Αίγυπτο καθώς και σφραγιδοκύλινδρους από την Εγγύς Ανατολή, γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη εμπορικών επαφών μακρινών αποστάσεων αυτή την περίοδο (Keswani 2004, 124, 131). Είναι πολύ πιθανόν ως πύλη εισόδου αυτών των αντικειμένων στην περιοχή να λειτουργούσε ο οικισμός στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ.

Κίτιο

Η θέση του αρχαίου Κιτίου ήταν γνωστή συνεχώς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Βρίσκεται κάτω από τη σημερινή πόλη της Λάρνακας, στη νοτιοανατολική ακτή του νησιού. Σε μικρή απόσταση στα βόρεια βρίσκονται τα κοντινότερα μεταλλεία χαλκού, στους Τρούλλους και στα ανατολικά στην περιοχή των Πυργών. Το γεγονός ότι καταγράφεται συνεχής κατοίκηση στη θέση αυτή από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι τις μέρες μας, καθώς και το ότι για μεγάλα χρονικά διαστήματα υπήρξε αστικό κέντρο (η σύγχρονη Λάρνακα αποτελεί τη νεότερη έκφραση στην αστική ιστορία του οικισμού), δυσκολεύουν την εξερεύνηση των στρωμάτων της αρχαιότητας και κυρίως αυτών που σχετίζονται με την ίδρυση της θέσης (Karageorghis και Demas 1985, 3).

Μέχρι και τις ανασκαφές του Swedish Cyprus Expedition στο χώρο, πιστευόταν ότι ο οικισμός είχε ιδρυθεί από Φοίνικες αποίκους τον 9^ο αιώνα π.Χ. Μόλις τη δεκαετία του 1960 έγινε δυνατό να ανακαλυφθούν τα στρώματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων, με επικεφαλής τον Καραγιώργη. Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, βρίσκεται στο βόρειο όριο ενός πλατώματος, το οποίο συνέχισε να κατοικείται και στην Εποχή του Σιδήρου, στην πιο κοντινή απόσταση από το λιμάνι (Karageorghis και Demas 1985, 4). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες αλφαβητικές επιγραφές από την Ουγκαρίτ συναντάται η λέξη *kt*, που πιθανότατα αποδίδει το όνομα του Κιτίου (Segert 2000). Αν η ταύτιση αυτή είναι ορθή, κάτι που είναι πολύ πιθανό (καθώς με τον ίδιο τρόπο αποδίδεται το όνομα της πόλης και στις φοινικικές επιγραφές της πρώτης χιλιετίας π.Χ.), τότε πρόκειται για την αρχαιότερη επιγραφική αναφορά σε μια κυπριακή θέση.

Οι ανασκαφές στην πόλη της ΥΚΧ, που διεξήχθησαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, επικεντρώθηκαν σε δύο τομείς: σε μικρής έκτασης χώρο κοντά στη εκκλησία της Χρυσοπολίτισσας (Περιοχή I) και σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά, στην Καθαρή (Περιοχή II). Ως Περιοχή III ορίστηκε οικόπεδο κοντά στη Χρυσοπολίτισσα, που ποτέ δεν

ανασκάφηκε συστηματικά (Karageorghis και Demas 1985) και ως Περιοχή IV, οικόπεδο ΒΑ της *Παμπούλας*, όπου ανακαλύφθηκε μέρος τείχους το 1976 (*Εικ. 12*). Στην τελική δημοσίευση των ανασκαφών στις Περιοχές I (*Χρυσοπολίτισσα*) και II (*Καθαρή*) χρησιμοποιήθηκε κοινή αρίθμηση για την αλληλουχία των επιπέδων χρήσης των δύο χώρων. Το Δάπεδο I χρονολογείται στην ΚΓΙ περίοδο, το Δάπεδο II στην ΥΚΧΙΙΒ και τα Δάπεδα ΙΙΑ και ΙΙΙ στην ΥΚΧΙΙΑ. Το Δάπεδο IV, το αρχαιότερο στρώμα με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στις δύο περιοχές, χρονολογήθηκε στην ΥΚΧΙΓ (Karageorghis και Demas 1985, 24).

Στην Περιοχή I (*Χρυσοπολίτισσα*) ανασκαφές διεξήχθησαν το 1959, τη διετία 1962-63 και τέλος το 1976 (*Εικ. 13*). Η συνεχής κατοίκηση στην περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα στρώματα της Ύστερης Χαλκοκρατίας, έγινε όμως δυνατό να διασωθούν τμήματα ενός οικισμού της Ύστερης Εποχής του Χαλκού καθώς και τάφοι της Πρώιμης και της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Karageorghis 1974, 3-11, 16-94).

Το αρχαιότερο επίπεδο με οικιστικά κατάλοιπα χρονολογείται στην ΥΚΧΙΓ (Δάπεδο IV). Ενδείξεις για κατεργασία του χαλκού εντοπίστηκαν σε δύο δωμάτια και σε ανοιχτό χώρο (Karageorghis και Demas 1985, 6). Οι τάφοι 4, 5 και 9, σύγχρονοι με τις κατασκευές του Δαπέδου IV, φαίνεται ότι είχαν ανοιχθεί σε ανοιχτούς χώρους (αυλές) έξω από τα κτίρια. Τόσο ο αδιατάραχος τάφος 9 (που περιείχε περισσότερα από 40 χρυσά αντικείμενα, 66 χάλκινα, αγγεία και αντικείμενα από αλάβαστρο, φαγεντιανή, γυαλί και ελεφαντόδοντο καθώς και μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής) όσο και οι συλημένοι τάφοι 4 και 5 προορίζονταν, σύμφωνα με την Keswani (2004, 129), για τις ταφές ανθρώπων που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα.

Στην κατά πολύ εκτενέστερη Περιοχή II (*Καθαρή*), ανασκαφές διεξήχθησαν από το 1963 μέχρι το 1981 (*Εικ. 14*). Φαίνεται ότι στην *Καθαρή* υπήρχε κατά την ΥΚΧ ένας φυσικός κόλπος που λειτούργησε σαν λιμάνι. Τα αρχαιότερα στοιχεία από αυτή την περιοχή είναι και πάλι ταφές που χρονολογούνται στην ΠΚΧ (Karageorghis 1974, 11-15). Συνεχής χρήση του χώρου καταγράφεται μέχρι το τέλος της ΚΓΙ περιόδου, οπότε εγκαταλείπεται μέχρι το τέλος του 9^{ου} αι. π.Χ., όταν ξανακτίζεται ένας από τους ναούς της ΥΚΧ.

Στο Δάπεδο IV και στην ΥΚΧΙΓ ανήκουν τα κατάλοιπα δύο κτιρίων που ταυτίζονται με ναούς και τμήμα τείχους στα βόρεια και στα ανατολικά. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, είναι πιθανόν η αρχαιότερη φάση των πύργων του τείχους της ΥΚΧΙΙΑ να ανάγεται στην ΥΚΧΙΓ (Karageorghis

και Demas 1985, 24-5). Σε αυτή την αρχαιότερη του φάση, το τείχος ήταν κτισμένο με πλίνθους, σε λίθινη υποδομή και μόνο στους πύργους χρησιμοποιήθηκαν πελεκητοί λίθοι (Karageorghis και Demas 1985, 35). Ενδείξεις για ύπαρξη εργαστηρίων και αποθέτες ανήκουν επίσης στην πρώτη φάση χρήσης της περιοχής (Karageorghis και Demas 1985, 24-5).

Η εμφάνιση του Κιτίου ξαφνικά κατά την ΥΚΧΙΙΓ με χαρακτηριστικά αστικού κέντρου είναι πιθανόν εσφαλμένη και οφείλεται σε μειωμένη αρχαιολογική ορατότητα, καθώς ελάχιστοι χώροι προσφέρονται για έρευνα μέσα στα όρια της σημερινής πόλης της Λάρνακας. Σε μια τέτοια σπάνια περίπτωση ανακαλύφθηκε ένας τάφος της ΥΚΧΙΙΒ στη θέση *Πευκάκια*, περίπου 400μ. δυτικά της *Παμπούλας*, νότια της *Χρυσοπολίτισσας* (Karageorghis 1960). Σύμφωνα με την Keswani, ανήκει στις πλούσιες ταφές της περιόδου, καθώς περιείχε σημαντικά αντικείμενα γοήτρου όπως ένα μυκηναϊκό κρατήρα με σκηνή άρματος, αγγεία από φαγεντιανή και αντικείμενα από χρυσό, άργυρο και χαλκό (Keswani 2004, 129).

Η θέση στην ακτή, η συγκέντρωση πλούτου στις ταφές (μάλιστα ο πλούσιος τάφος 9 στην Περιοχή I βρίσκεται δίπλα από χώρο κατεργασίας χαλκού, βλ. Keswani 2004, 87), οι πρώτες ενδείξεις για ύπαρξη τείχους στην περιοχή των ιερών και η γειννιάσή τους με τα εργαστήρια του χαλκού στην Περιοχή II, που πιθανολογείται ότι ξεκινά στην ΥΚΧΙΙΓ (Δάπεδο IV), αποτελούν χαρακτηριστικά που δικαιολογούν την κατάταξη του Κιτίου ανάμεσα στα πρωτογενή αστικά κέντρα της ΥΚΧΙΙΓ. Κάτι τέτοιο, όμως, έχει ως αποτέλεσμα την ταύτιση δύο σημαντικών θέσεων σε πολύ μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Ο οικισμός του Κιτίου της Ύστερης Χαλκοκρατίας βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον άλλο μεγάλο οικισμό της περιόδου στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ. Σύμφωνα με την Keswani (1996, 229), είναι πιο εύκολο να δούμε αυτές τις δύο θέσεις ως ανεξάρτητα και ισότιμα κέντρα, παρά τη μια εξαρτώμενη από την άλλη. Ωστόσο, είναι αβέβαιο αν συνυπήρξαν ως σύμμαχοι ή ως αντίπαλοι.

Μαρώνι

Μια συστάδα θέσεων στην κοιλάδα του Μαρωνιού, από το σημερινό χωριό μέχρι την ακτή, χρονολογούνται στην ΥΚΧ. Οι πρώτες ανασκαφές στην κοιλάδα του Μαρωνιού διεξήχθησαν το 1897-1898 από τους H.B. Walters και P. Christian για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου (Johnson 1980). Σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα διεξάγεται από δυο αποστολές: η πρώτη με επικεφαλής τον Cadogan ανέσκαψε από το 1982 μέχρι το 1993 στη θέση *Βούρνες*, περίπου 500μ. από την ακτή. Η δεύτερη αποστολή με επικεφαλής το Sturt Manning (Maroni Valley

Archaeological Survey Project) διενεργεί από το 1990 επιφανειακές έρευνες στην κοιλάδα του ποταμού του Μαρωνιού και μικρής κλίμακας ανασκαφές σε διάφορες θέσεις.

Οι πρωιμότερες ενδείξεις στις *Βούρνες* είναι ευρήματα κεραμικής και δύο δάπεδα που χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΑ (Cadogan 1996, 15· Cadogan *et al.* 2001, 77-80). Δύο τάφοι της ΥΚΧΙΑ εντοπίστηκαν στα *Καφαλούδια*, περίπου 500μ. βορειότερα προς την ενδοχώρα (Cadogan *et al.* 2001, 80). Πλούσιες ταφές της ΥΚΧΙΑ-ΙΙΒ βρέθηκαν τόσο στις *Βούρνες* όσο και στον *Τσάρουκκα*, μια θέση στην ακτή (Johnson 1980). Κατά την ΥΚΧΙΑ ή Β κτίζεται στις *Βούρνες* το Κτίριο της Δεξαμενής (Basin Building), ένα μικρό σχεδόν τετράγωνο (4,5 x 4,5μ.) οικοδόμημα. Η χρήση του κτιρίου είναι άγνωστη, αλλά μπορεί να σχετίζεται με την κατεργασία του χαλκού, καθώς στον πυθμένα της δεξαμενής βρέθηκαν υπολείμματα χαλκού. Εγκαταλείπεται κατά την ΥΚΧΙΙΒ ή λίγο αργότερα, πάντως πριν από την οικοδόμηση του Πελεκητού Κτιρίου (Ashlar Building) (Cadogan 1989, 48· 1996, 15-6).

Το Πελεκητό Κτίριο είναι ένα μνημειακό, σχεδόν ορθογώνιο κτίσμα (περίπου 30,5 x 20μ.), κτισμένο σε μεγάλο μέρος από πελεκητούς λίθους (*Εικ. 15*). Φαίνεται ότι κτίστηκε κατά την διάρκεια της ΥΚΧΙΙΓ και εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ίδιας φάσης. Ένα δωμάτιο με εγκαταστάσεις ελαιοτριβείου ανακαλύφθηκε στην ανατολική πτέρυγα (Cadogan 1996, 16). Στους χώρους του κτιρίου υπάρχουν ενδείξεις ότι γινόταν επίσης κατεργασία δημητριακών, αποθήκευση προϊόντων από την κτηνοτροφία και κατεργασία χαλκού. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται μια γραφίδα και ενεπίγραφα βαρίδια και αγγεία (Cadogan 1996, 17). Αμέσως στα δυτικά, το μερικώς ανεσκαμμένο Δυτικό Κτίριο (West Building), φαίνεται ότι είναι σύγχρονο του Πελεκητού Κτιρίου. Και σε αυτό το κτίριο γίνεται χρήση πελεκητής τοιχοδομίας. Οι μακρόστενοι χώροι που συνθέτουν την κάτοψη του κτιρίου και θραύσματα από πίθους, δείχνουν ότι πιθανότατα λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος (Cadogan 1996, 17). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το Πελεκητό Κτίριο αποτελούσε το διοικητικό κέντρο της περιοχής της κοιλάδας του Μαρωνιού κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα (Cadogan 1996, 18).

Δοκιμαστικές τομές γύρω από τα κτίρια στις *Βούρνες* έδειξαν ότι δεν υπήρχαν άλλα κτίσματα στην περιοχή. Ο ελεύθερος χώρος είναι πιθανόν να εκτεινόταν μέχρι την ακτή και τον *Τσάρουκκα*, όπου υποτίθεται ότι βρισκόταν ο οικισμός. Μικρής κλίμακας ανασκαφές στο *Τσάρουκκα* έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που σύμφωνα με τους ανασκαφείς, μαρτυρούν ότι η περιοχή λειτουργούσε ως εξειδικευμένος χώρος βιοτεχνικής παραγωγής, επεξεργασίας χαλκού και

αποθήκευσης. Έρευνες στο θαλάσσιο χώρο έδειξαν ότι στην περιοχή λειτουργούσε ένα μικρό αγκυροβόλιο (Manning και de Mita 1997, 122, 128-9).

Ορισμένες ταφές στις *Βούρνες* και στον *Τσάρουκκα* περιείχαν σημαντικές ποσότητες αντικειμένων πολυτελείας και εισηγμένων ειδών, όπως χρυσά και αργυρά κοσμήματα, εικονιστική μυκηναϊκή κεραμική και αγγεία από αλάβαστρο και φαγεντιανή, γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη ιεραρχημένης κοινωνίας (Keswani 2004, 131). Σύμφωνα με τους Manning και Monks (1998) οι ταφές της ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙ αντικατοπτρίζουν τις διεργασίες προς την εμφάνιση σύνθετων κοινωνικών δομών στην κοιλάδα του Μαρωνιού. Στην ΥΚΧΙΙΙ, πολλές πλούσιες ταφές καταστρέφονται ή σταματούν να χρησιμοποιούνται. Αυτό μαρτυρά, σύμφωνα με τους ίδιους ερευνητές, ότι μια ομάδα κατάφερε να τεθεί επικεφαλής στην πορεία προς την αστικοποίηση και την πολιτειακή οργάνωση στην περιοχή. Η ομάδα αυτή θα είχε ως έδρα τις *Βούρνες* και από εκεί θα ασκούσε κεντρικό έλεγχο στην κοιλάδα του Μαρωνιού κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΙ (Manning και Monks 1998, 350-351).

Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος

Η θέση βρίσκεται στην κεντρική νότια ακτή, στην κοιλάδα του Βασιλικού ποταμού. Η κοιλάδα του Βασιλικού και η διαχρονική χρήση της από την αρχαιότητα μέχρι το Μεσαίωνα αποτέλεσε από το 1976 το αντικείμενο έρευνας της αποστολής του Vasilikos Valley Project, με επικεφαλής τον Todd. Επιφανειακές έρευνες εντόπισαν τον οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη θέση *Άγιος Δημήτριος*, δίπλα στην κοίτη του ποταμού, 3,5χλμ από τη σημερινή ακτογραμμή και 8χλμ νότια από τα μεταλλεία της Καλαβασού. Με επικεφαλής την Alison South ξεκίνησε η ανασκαφή του χώρου, το κεντρικό τμήμα του οποίου σήμερα έχει καταχωθεί και βρίσκεται κάτω από τον υπεραστικό δρόμο Λευκωσίας-Λεμεσού.

Οι επιφανειακές έρευνες του προγράμματος Vasilikos Valley Project εντόπισαν περισσότερες από 40 θέσεις στην κοιλάδα, που χρονολογούνται στην Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία (South 1995, 189). Οι πλούσιες σε χάλκινα αντικείμενα ταφές από τη νεκρόπολη της ΜΚΧ στο σημερινό χωριό της Καλαβασού δείχνουν, σύμφωνα με τον Todd (στο Todd επιμ. 1986, 187), ότι η περιοχή της Καλαβασού αποτέλεσε σημαντικό περιφερειακό κέντρο της κοιλάδας του Βασιλικού ήδη από τη ΜΚΧ. Στο ίδιο νεκροταφείο, η μετάβαση από τη ΜΚΧ στην ΥΚΧ σηματοδοτείται από την εμφάνιση των νέων γηγενών ρυθμών κεραμικής και από την εμφάνιση για πρώτη φορά εισηγμένων προϊόντων.

Κατά την ΥΚΧ ο αριθμός των θέσεων στην κοιλάδα του Βασιλικού φαίνεται ότι μειώνεται. Αυτό, σύμφωνα με τη South, εξηγείται από την ίδρυση της νέας θέσης στον *Άγιο Δημήτριο*, που συγκεντρώνει τον πληθυσμό της περιοχής (South 1995, 190). Οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα του οικισμού στη θέση αυτή, που σύμφωνα με επιφανειακές έρευνες είχε έκταση σχεδόν 12 εκτάρια. Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ΥΚΧΙΙΓ και τα στρώματα αυτής της τελευταίας φάσης καλύπτουν τις πρωιμότερες φάσεις, που εκπροσωπούνται μόνο από τάφους (από την ΥΚΧΙΙΑ) και ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (South 2002, 60).

Ο οικισμός του 13^{ου} αιώνα στον *Άγιο Δημήτριο* δεν φαίνεται να ήταν τειχισμένος. Αποτελούνταν από οικίες οργανωμένες σε οικοδομικά τετράγωνα με βάση πολεοδομικό σχεδιασμό, που σχηματίζονταν από ευθείς δρόμους, τους οποίους διέτρεχε ένα σύστημα αποχέτευσης (South 1996, 41). Το βορειοανατολικό όριο του οικισμού κατελάμβαναν κτίρια, που ξεχωρίζουν λόγω μεγέθους από τις υπόλοιπες ανεσκαμμένες οικίες (*Εικ. 16*). Σύμφωνα με την ανασκαφεία, η περιοχή αποτέλεσε το διοικητικό κέντρο του οικισμού. Το μνημειακό Κτίριο X, στην κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό πελεκητοί λίθοι, ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα. Καλύπτει έκταση σχεδόν 1000μ² και είχε πιθανόν και δεύτερο όροφο. Ένα ακόμη μεγάλο κτίριο με πελεκητή τοιχοδομία, που βρέθηκε σε εξαιρετικά άσχημη κατάσταση, βρισκόταν στα νότια (Κτίριο XII), ενώ άλλα μικρότερα κτίρια (Κτίρια XI, XIV, XV) με εξειδικευμένες λειτουργίες, βρίσκονταν στην ίδια περιοχή. Όλο αυτό το σύμπλεγμα κτιρίων υπολογίζεται ότι θα είχε συνολικό εμβαδόν τουλάχιστον 5000μ². Δύο δρόμοι που ξεκινούν στα νότια όρια του οικισμού, την περιοχή των οικιών, συνεχίζουν βόρεια για να καταλήξουν στην περιοχή με τα μνημειακά κτίρια. Η περιοχή αυτή ορίζεται τουλάχιστον από βορρά και ανατολή από ένα μνημειακό, αρχικά ενισχυμένο με πελεκητούς λίθους, τείχος. Μερικές ακόμα οικίες εντοπίστηκαν έξω από αυτό το τείχος στα ανατολικά (South 1996, 42).

Το μνημειακό Κτίριο X βρίσκεται στη βόρεια κατάληξη του μεγαλύτερου δρόμου που διατρέχει από νότο προς βορρά τον οικισμό. Έχει τετράγωνη κάτοψη και είναι τριμερές. Πελεκητοί λίθοι χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στους εξωτερικούς τοίχους και στην κεντρική αυλή. Το σημαντικότερο εύρημα στο κτίριο είναι ένα δωμάτιο στα βορειοδυτικά με μικρούς και μεγάλους πίθους, καθώς και ένας μεγάλος υπόστυλος χώρος στα δυτικά, που καταλαμβάνονταν από σειρές μεγάλων πίθων, που θα είχαν συνολική χωρητικότητα 50,000 λίτρα. Αναλύσεις με τη μέθοδο της αέριας χρωματογραφίας έδειξαν ότι οι περισσότεροι πίθοι περιείχαν ελαιόλαδο (South 2002, 61). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται και πέντε πήλινοι σφραγιδοκύλινδροι με σημεία της ΚΜ γραφής (Masson 1983). Σύμφωνα με τη Smith (2002α, 20-25), που επανεξέτασε τους

σφραγιδοκύλινδρους, είναι πιο πιθανό οι επιγραφές να καταγράφουν στοιχεία της διοίκησης παρά ιερατικά κείμενα. Σε αποθέτη εντός του κτιρίου ανακαλύφθηκαν επίσης μεγάλος αριθμός εισηγμένων μυκηναϊκών αγγείων (South και Russel 1993).

Αμέσως στα δυτικά ένα άλλο μεγάλο κτίριο, που σώζεται αποσπασματικά (Κτίριο XI) φαίνεται ότι στέγαζε δραστηριότητες που σχετίζονταν με τη λειτουργία του Κτιρίου X. Εκεί βρέθηκαν εγκαταστάσεις για την παραγωγή λαδιού, που περιλαμβάνουν ένα επικλινές βοτσαλωτό δάπεδο που συσώρευε το λάδι σε μια μεγάλη μονολιθική λεκάνη. Κάτι παρόμοιο φαίνεται ότι θα υπήρχε και στο Κτίριο X, από όπου όμως πρέπει να έχει κλαπεί η λεκάνη (South 1992, 135-9). Στο Κτίριο IX φαίνεται ότι στεγαζόταν μια μικρή εγκατάσταση για την επεξεργασία του χαλκού, καθώς βρέθηκαν σπασμένα εργαλεία, σκωρίες και θραύσματα από μεγάλα τάλαντα (South 1996, 41). Στο Κτίριο III, 50μ. βόρεια του Κτιρίου IX, βρέθηκαν έντεκα χάλκινα βαρίδια και τρία από αιματίτη (Courtois 1983). Άλλα κτίρια της περιοχής (XIV, XV) φαίνεται ότι είχαν χαρακτήρα βιομηχανικό, αλλά είναι δύσκολο να εξαχθούν ειδικότερα συμπεράσματα.

Ταφές έχουν ανευρεθεί σε διάφορα σημεία του οικισμού, και είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι ορισμένες από τις πλουσιότερες (Τάφοι 11, 12+13, 14, 21) βρίσκονται δίπλα από το Κτίριο X. Χρονολογούνται από την ΥΚΧΙΙΑ μέχρι την ΙΙΓ και δείχνουν ότι σε όλη αυτή τη διάρκεια υπήρχε συνεχής επαφή με τα δίκτυα του εισαγωγικού εμπορίου (South 2000). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται μεγάλες ποσότητες εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμικής (και οκτώ πλήρεις εικονιστικοί κρατήρες), χρυσά και αργυρά κοσμήματα, αγγεία από γυαλί και φαγεντιανή, αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, σφραγίδες, σφραγιδοκύλινδροι και σφραγιστικά δακτυλίδια (South 2002, 61).

Ο πιο πλούσιος τάφος, ο Τάφος 11 χρονολογείται στην ΥΚΧΙΙΑ-B και βρίσκεται αμέσως στα δυτικά του Κτιρίου X. Περιείχε μεταξύ άλλων, μεγάλο αριθμό χρυσών κοσμημάτων και δύο χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια με σημεία της Κυπρομινωικής γραφής. Σύμφωνα με την Keswani (2004, 131), το γεγονός ότι περιείχε μοναδικά εισηγμένα αντικείμενα, που δεν συναντώνται σε άλλες θέσεις, μαρτυρεί ότι η άρχουσα τάξη του οικισμού δεν εξαρτόνταν από άλλο κέντρο για να έχει πρόσβαση στα εισηγμένα πολύτιμα αντικείμενα. Είναι, επίσης, σημαντικό ότι ο τάφος αυτός υποδηλώνει την ύπαρξη ιεραρχημένης κοινωνικής δομής στη θέση ήδη από την ΥΚΧΙΙΑ, περίοδος που δεν τεκμηριώνεται επαρκώς από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σύμφωνα, πάντως, με τη South (2000, 172), μεμονωμένα ευρήματα κάτω από τα μνημειακά κτίρια της ΥΚΧΙΙΓ, μαρτυρούν ότι ο αρχικός σχεδιασμός ορισμένων, τουλάχιστον, από τα κτίρια της περιοχής με διοικητικό

χαρακτήρα ανάγεται το αργότερο στην ΥΚΙΙΒ και ότι κατά την ΥΚΙΙΓ έγινε η μνημειακή διαμόρφωση με την προσθήκη των πελεκητών λίθων.

Άλασσα

Το χωριό Άλασσα βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του Τροόδους, 15χλμ νοτιοδυτικά της Λεμεσού και 10χλμ βόρεια της Επισκοπής. Δύο θέσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας ερευνήθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων πριν από την κατασκευή του φράγματος του Κούρρη (Hadjisavvas 1996, 23). Οι δύο θέσεις βρίσκονται στα νότια του χωριού, στο κέντρο ενός τριγωνικής κάτοψης πλατώματος, στο σημείο όπου συναντώνται ο Κούρρης με το Λιμνάτη. Στο κατώτερο σημείο του πλατώματος βρίσκεται η θέση *Πάνω Μαντηλάρης*, ενώ σε απόσταση 250μ. βρίσκεται το ανώτερο τμήμα, η θέση *Παλιοταβέρνα* (Hadjisavvas 1996, 23).

Οι ανασκαφές στη θέση *Πάνω Μαντηλάρης* αποκάλυψαν τμήμα οικισμού της ΥΚΧΙΙΑ, αποτελούμενο από οικίες και δρόμο. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και οκτώ τάφοι, τρεις από τους οποίους (Τάφοι 1, 2 και 3) ανήκουν στην ίδια φάση με τον οικισμό. Οι υπόλοιποι πέντε είναι πρωιμότεροι: ένας ανήκει στην ΥΚΧΙΒ (Τάφος 5) και οι υπόλοιποι στην ΥΚΧΙΙ (Τάφοι 4, 6, 7 και 8). Οι ταφές, τόσο αυτές της ΥΚΧΙΙΑ όσο και οι αρχαιότερες, βρίσκονταν στο δρόμο και σε μια ανοιχτή πλατεία, γεγονός που μαρτυρεί ότι θα υπήρχε μια συνέχεια στον πολεοδομικό σχεδιασμό από πρωιμότερες φάσεις. Οι ταφές δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιες σε αντικείμενα πολυτελείας και εισηγμένα είδη (Keswani 2004, 133). Από τα ευρήματα στον οικισμό, μόνο υλικό από αποθέτες κάτω από τα δάπεδα των οικιών μπορεί να χρονολογηθεί πριν από την ΥΚΧΙΙΑ (Hadjisavvas 1996, 28).

Στη θέση *Παλιοταβέρνα* ανασκάφηκε ένα σύμπλεγμα από μεγάλα κτίρια, κτισμένα με πελεκητούς λίθους, που χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΙΓ (*Εικ. 17*). Μεταξύ των κτιρίων βρίσκεται ένας πλατύς δρόμος. Το Κτίριο Ι σώζεται ελάχιστα, από τα ορατά, όμως, κατάλοιπα φαίνεται ότι είχε δωμάτιο με κιονοστοιχία. Το Κτίριο ΙΙ αποτελεί το κατεξοχήν κτίριο πελεκητής τοιχοδομίας στην Κύπρο της Εποχής του Χαλκού, καθώς πρόκειται για το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό κτίριο κτισμένο εξολοκλήρου από πελεκητούς λίθους (Hadjisavvas 2000, 392). Με μνημειακές διαστάσεις (τετράγωνο με πλευρά 38,70μ.), αποτελείται από μια βόρεια, μια νότια και μια δυτική πτέρυγα που σχηματίζουν Π και περικλείουν κεντρική αυλή και στοά. Η βόρεια πτέρυγα φαίνεται ότι χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος, καθώς σε ένα δωμάτιο βρέθηκαν δύο σειρές πύλων. Στη δυτική πτέρυγα βρέθηκε σύστημα αποχέτευσης (Hadjisavvas και Hadjisavva 1997, 146). Στη

νότια πτέρυγα υπήρχε δωμάτιο λουτρού. Τμήματα από πίθους που εντοπίστηκαν στα δωμάτια του κτιρίου ήταν ενσφράγιστοι με σκηνές με άρματα και μάχες. Πρέπει να σημειωθεί ότι περισσότερα από 50 θραύσματα πίθων με ενσφράγιστες σκηνές βρέθηκαν στην Άλασσα, σε σύγκριση με 38 θραύσματα που βρέθηκαν σε επτά άλλες κυπριακές θέσεις (Hadjisavvas 2001a). Το Κτίριο II φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ΥΚΙΙΓ και επαναχρησιμοποιήθηκε μερικώς κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ (Hadjisavvas 2000, 393).

Αμέσως στα ανατολικά του Κτιρίου II, ανασκάφηκαν τρία δωμάτια ενός άλλου μεγάλου κτιρίου (Κτίριο III), που φαίνεται ότι είχε αποθηκευτική χρήση. Σε αυτά βρέθηκαν όστρακα από μεγάλους πίθους, ορισμένα, μάλιστα, και πάλι ενσφράγιστα με σκηνές με ταύρους και άρματα. Σε ένα από τα δωμάτια τα ευρήματα, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, μαρτυρούν την ύπαρξη πιεστηρίου σταφυλιών για παραγωγή κρασιού.

Ο οικισμός στην Άλασσα με την αστική πολεοδομία και με τα μνημειακά πελεκητά κτίρια θα υπήρξε το διοικητικό κέντρο μιας περιφέρειας, κατά μήκος του ποταμού Κούρρη. Ερωτηματικό αποτελεί το αν η θέση της ΥΚΧ που ανασκάφηκε στην *Παμπούλα* της Επισκοπής αποτελούσε το λιμάνι της Άλασσας ή ένα δεύτερο ανεξάρτητο διοικητικό κέντρο επί του Κούρρη.

Επισκοπή-Παμπούλα

Στον κόλπο της Επισκοπής στη θέση *Παμπούλα* αναπτύχθηκε ένας οικισμός, ο οποίος εξαιτίας της θέσης του στην ακτή ερμηνεύθηκε ως πρωτογενές αστικό κέντρο της ΥΚΧ. Ο οικισμός είναι πιθανόν να διαδέχτηκε τη θέση της ΜΚΧ στη *Φανερωμένη* (Carpenter 1981), που καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά την ΥΚΧΙΑ (Herscher 2001, 19).

Η *Παμπούλα* βρίσκεται στο βόρειο άκρο ενός χαμηλού πλατώματος, στα δυτικά του Κούρρη (*Εικ. 18*). Το πανεπιστήμιο της Πενσυλβανίας ανέσκαψε ορισμένες περιοχές στις άκρες του πλατώματος και μια περιοχή στο κέντρο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανασκαφής, η θέση κατοικήθηκε από την ΥΚΧΙ μέχρι την ΥΚΧΙΙΒ. Η ΥΚΧΙ αντιπροσωπεύεται από σκόρπια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και αποθέτες κάτω από τις μεταγενέστερες φάσεις (Benson 1969· Weinberg 1983). Κατά την ΥΚΧΙΙΒ (Benson 1970, 26) ή ΙΙΓ (Negbi 1986, 109) ο οικισμός περικλείστηκε από ένα οχυρωματικό τείχος. Σύμφωνα με τον Weinberg (1983, 52-55) κανένα κτίριο από τα ανεσκαμμένα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μνημειακό, όμως, μπορούν να διακριθούν διαφορές στο μέγεθος των οικιών και αυτές πιθανότατα αντικατοπτρίζουν κοινωνική

διαστρωμάτωση. Φαίνεται ότι εντός του οικισμού γινόταν σε μικρή κλίμακα επεξεργασία του χαλκού κατά την ΥΚΧΙΒ και ΙΙΓ (Weinberg 1983, 49).

Στις ίδιες περιοχές στις οποίες βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν και αρκετοί τάφοι. Οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι. Οι αρχαιότεροι χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΒ (Merrillees 1974, 303). Σύμφωνα με την Keswani (2004, 88) η τοποθέτηση των τάφων στην περιοχή των οικιών δείχνει ότι πρόκειται για ένα νέο οικισμό, οι κάτοικοι του οποίου δεν είχαν ακόμη αναπτύξει συνεκτικούς δεσμούς κοινότητας. Τα πολυτελή (εισηγμένα και τοπικής παραγωγής) αντικείμενα είναι πιο πενιχρά σε σύγκριση με αυτά από τις ταφές σε άλλες θέσεις της νότιας ακτής (Benson 1970, 34· Weinberg 1983, 49), κάτι που μπορεί να οφείλεται στη σύληση των τάφων ή στην έλλειψη διάθεσης για επίδειξη πλούτου μέσα από τις ταφές. Πάντως, η Keswani συμπεραίνει ότι τα ανώτερα στρώματα της *Παμπούλας* χρησιμοποιούσαν παρόμοιους συμβολισμούς όπως στις άλλες παράκτιες θέσεις αλλά με λιγότερο πλούσια μέσα (2004, 133).

Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου του Cincinatti υπό τη Walberg διερεύνησαν στη βόρεια κλιτύ του λόφου της *Παμπούλας* ένα πηγάδι που περιείχε κυρίως θραύσματα από πίθους. Ένα από τα θραύσματα έφερε εμπίεστη παράσταση με άνδρες και ταύρους (ARDAC 2002, 72). Καθώς τα αποτελέσματα των ανασκαφών της αποστολής αυτής δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί, δεν γνωρίζουμε περισσότερα για το εύρημα αυτό.

Όπως δείχνουν όλα τα διαθέσιμα δεδομένα, η ταύτιση της θέσης στην *Παμπούλα* με πρωτογενές αστικό κέντρο της ΥΚΧΙ-ΙΙ είναι εξαιρετικά επισφαλής. Το ενδεχόμενο η *Επισκοπή-Παμπούλα* να αποτελούσε δευτερογενές κέντρο, σε μια ιεραρχία οικισμών στην οποία κεντρικό διοικητικό ρόλο είχε η Άλασσα θα εξεταστεί στο Κεφάλαιο 3.2.

Κούκλια-Παλαίπαφος

Στη νοτιοδυτική ακτή της Κύπρου, στις εκβολές του ποταμού Διαρίζου, στη θέση του σημερινού χωριού Κούκλια, ανακαλύφθηκαν ελάχιστα - παρά τα μακρόχρονα ανασκαφικά προγράμματα - ίχνη από έναν οικισμό, που φαίνεται ότι αποτέλεσε το διοικητικό κέντρο της περιφέρειας κατά την ΥΚΧ. Η ίδια θέση αποτέλεσε το κέντρο του βασιλείου της Πάφου στην ΚΑ και ΚΚ περίοδο. Στα κεφάλαια όπου γίνεται αναφορά στο βασίλειο της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου (Εβδομο Μέρος), ο οικισμός προσδιορίζεται με το όνομα το οποίο συναντάται και στις βασιλικές επιγραφές, δηλαδή ως Πάφος. Το όνομα του οικισμού της ΥΚΧ δεν είναι γνωστό, έτσι στη βιβλιογραφία

καταγράφεται, όπως συνηθίζεται για όλες τις θέσεις που ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού, με το όνομα του χωριού στα όρια του οποίου ανήκει, δηλαδή ως Κούκλια. Συχνά συνοδεύεται και από το Παλαιάφος, το όνομα που έφερε η θέση μετά την ίδρυση (πιθανώς από το βασιλιά Νικοκλή, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.) της Νέας Πάφου.

Μια βρετανική αποστολή χρηματοδοτούμενη από το Cyprus Exploration Fund διενήργησε τις πρώτες ανασκαφές στα Κούκλια το 1888. Ανοίχτηκαν τάφοι της Μέσης και της Ύστερης Χαλκοκρατίας, χωρίς όμως να γίνει δυνατή τότε η σωστή χρονολόγησή τους (Maier και Wartburg 1985α, 142). Μια δεύτερη βρετανική ομάδα, το British Kouklia Expedition, με επικεφαλής τον Mitford του Πανεπιστημίου του Saint Andrews και τον Piffe, διευθυντή των Μουσείων του Liverpool, διενήργησε ανασκαφές σε διάφορους χώρους την περίοδο 1950-55 και μεταξύ άλλων ανέσκαψε 44 τάφους της ΥΚΧΙ-II (Catling 1979). Από το 1966 μέχρι σήμερα δραστηριοποιείται στην περιοχή μια Ελβετογερμανική αποστολή με επικεφαλής τον Maier. Σωστικές ανασκαφές διεξάγονται συχνά από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, κυρίως σε τάφους.

Το Canadian Palaeophos Survey Project υπό τον Rupp διεξήγαγε επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Παλαιάφου από το 1979 μέχρι το 1991 (Diacopoulos 2004). Ένα νέο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κύπρου, το 'Palaeophos Urban Landscape Project', με επικεφαλής την Ιακώβου, επιχειρεί να διερευνήσει το αστικό περιβάλλον της Παλαιάφου κατά την ΥΚΧ και στην εποχή του βασιλείου της Εποχής του Σιδήρου (Iaconou 2008).

Η διατριβή του Γεωργίου έδειξε ότι δεν υπάρχουν οικισμοί κατά την ΠΚΧ και ΜΚΧ στην περιοχή των Κουκλιών. Προς το τέλος της ΠΚΧ και στην αρχή της ΜΚΧ αυξάνονται οι θέσεις στην ευρύτερη Περιφέρεια 10, με μια τάση συγκέντρωσης κατά μήκος των ποταμών της Έζουσας και του Διαρίζου. Η αυξητική τάση συνεχίζεται και κατά τη ΜΚΧΙΙ/ΥΚΧΙ (Γεωργίου 2006, 424). Από τη ΜΚΧΙΙ και ΙΙΙ εμφανίζονται τα πρώτα σποραδικά ευρήματα στα Κούκλια (Maier και Wartburg 1985α, 146), που φανερώνουν την ύπαρξη της πρώτης παράκτιας εγκατάστασης στην περιφέρεια αυτή. Τα δεδομένα του προγράμματος επιφανειακής έρευνας της канаδικής αποστολής επιβεβαίωσαν ότι στην περιφέρεια της Παλαιάφου από τη ΜΚΧΙΙΙ και εξής αναπτύχθηκε μια ιεραρχική σχέση μεταξύ των οικισμών, στην οποία κεντρικό ρόλο θα είχε ο παράκτιος οικισμός στα Κούκλια (Diacopoulos 2004, 78).

Από την ΥΚΧΙ εμφανίζονται οι πρώτες ταφές στις θέσεις Κούκλια-*Ασπρογή* και Κούκλια-*Ευρετή*, που περιέχουν εισηγμένα αντικείμενα, τόσο από την Ανατολή όσο και από το Αιγαίο (Maier και

Wartburg 1985α, 148) (*Εικ. 19*). Πηγάδια και αποθέτες, στα οποία είχαν απορριφθεί αποθηκευτικά αγγεία, οστά ζώων, κατάλοιπα από επεξεργασία ελεφαντόδοντου και άλλα αντικείμενα που σχετίζονται με οικιστικό περιεχόμενο, που εντοπίστηκαν επίσης στην *Ασπρογή* και στην *Ευρετή*, δείχνουν ότι στους χώρους αυτούς συνυπήρχαν νεκροταφεία, οικίες και εργαστήρια. Μάλιστα, δύο μεγάλα ασβεστολιθικά βαθμιδωτά κιονόκρανα και πελεκητοί λίθοι, που βρέθηκαν στην περιοχή, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μνημειακού κτιρίου, δημόσιου ίσως χαρακτήρα (Maier και Wartburg 1985α, 147).

Το 2006-2008 διεξήχθησαν ανασκαφές από το Πανεπιστήμιο Κύπρου στο λόφο του *Μαρτσέλλου*, στα βορειοανατολικά της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*. Το γεγονός ότι βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς όστρακα κεραμικής της ΥΚΧ, μαζί με δύο ακέραια αγγεία (ένα θήλαστρο και ένα πινάκιο του ρυθμού Λευκή Γραπτή Τροχήλατη ΙΙΙ) και μια χρυσή χάνδρα, ερμηνεύθηκε ως ένδειξη ύπαρξης τάφων της ΥΚΧ στο λόφο, οι οποίοι καταστράφηκαν στην Εποχή του Σιδήρου από την ανέγερση ενός μνημειακού τείχους (Iaconou 2008, 276). Ένας τάφος της ΥΚΧΙΙΑ βρέθηκε στο λόφο κατά τις ανασκαφές της βρετανικής αποστολής στη δεκαετία του 1950. Ο τάφος αυτός δημοσιεύθηκε πρόσφατα στον τελευταίο τόμο της σειράς *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern* (Maier 2008). Υλικό από κατεστραμμένους τάφους της ΥΚΧ βρέθηκε επίσης σε πηγάδια στην περιοχή *Μάντισσα* (Karageorghis 1965, 157-84).

Ταφές που χρονολογούνται από την ΥΚΧΙ μέχρι την ΥΚΧΙΙΙ εντοπίστηκαν νοτιότερα και στη θέση *Τερατσούδια*. Όπως και στις θέσεις *Ευρετή* και *Ασπρογή*, σε ένα πηγάδι βρέθηκε υλικό από οικισμό, σύγχρονο με τις ταφές (Karageorghis 1990α). Σύμφωνα με τον Καραγιώργη (1990α, 73), ο οικισμός της Παλαιάπαφου θα εκτεινόταν από βόρεια στην *Ευρετή* μέχρι νότια στα *Τερατσούδια*. Η Ιακώβου διαφωνεί και προτείνει ότι πρόκειται για συστάδες οικιστικών χώρων μαζί με τα νεκροταφεία τους, καθώς είναι δύσκολο να καταλαμβάνει μια τόσο μεγάλη έκταση ένας νέος οικισμός (Iaconou 2007β, 5).

Σύμφωνα με την Keswani (2004, 134), οι ταφές της ΥΚΧΙΙΓ στην Παλαιάπαφο δείχνουν διαφοροποίηση στη συγκέντρωση πλούτου, ακόμα και μεταξύ των πλούσιων ταφών. Η τάση αυτή είναι ακόμα πιο ξεκάθαρη όταν συγκριθεί με άλλες ταφές της ίδια περιόδου στην περιοχή της Πάφου, όπως στη Γεροσκήπου (βλ. Nicolaou 1983). Παρά το εξαιρετικά περιορισμένο του αρχαιολογικού υλικού για την Παλαιάπαφο της ΥΚΧΙ-ΙΙΙ και παρά το γεγονός ότι οι τάφοι παραμένουν αδημοσίευτοι (βλ. Catling 1979) είναι εμφανής ο κεντρικός ρόλος που κατείχε ο οικισμός στο δίκτυο των θέσεων που συναντώνται στην περιφέρεια. Είναι σημαντικό να

σημειωθεί ότι μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί άλλο υποψήφιο αστικό κέντρο της Ύστερης Χαλκοκρατίας στα δυτικά και βορειοδυτικά μέχρι τον κόλπο της Μόρφου.

Τούμπα του Σκούρου

Η *Τούμπα του Σκούρου* είναι ένας τεχνητός λόφος που δημιουργήθηκε κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία. Βρίσκεται στον κόλπο της Μόρφου, στις βόρειες όχθες του Οβγού ποταμού, σε μικρή απόσταση από την ακτή. Γεωργικές δραστηριότητες κατέστρεψαν μεγάλο μέρος της θέσης και επομένως το αρχαιολογικό υλικό είναι εξαιρετικά περιορισμένο και διαταραγμένο. Η *Τούμπα του Σκούρου* ερευνήθηκε για πρώτη φορά από το Δίκαιο το 1936 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 από τον Catling ως μέρος του προγράμματος του Cyprus Survey (Vermeule και Wolsky 1978, 297). Την περίοδο 1971-1973 ανασκαφές διεξήχθησαν από το Πανεπιστήμιο του Harvard και το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης, υπό τη διεύθυνση της Emily Vermeule (Vermeule 1974· Vermeule και Wolsky 1990).

Η αμερικανική αποστολή ανέσκαψε έναν τεχνητό κτιστό γήλοφο, στον οποίο οδηγεί κεκλιμένη ράμπα και - αμέσως στα νότια - τέσσερις οικίες και έξι τάφους (*Εικ. 20*). Στο γήλοφο βρέθηκε ένα μικρό δωμάτιο με δεξαμενή, μέσα στην οποία υπήρχαν σάκοι πηλού (Vermeule και Wolsky 1990, 59). Με βάση τα ευρήματα, φαίνεται ότι η θέση εγκαταλείπεται κατά την ΥΚΧΙΒ (Vermeule και Wolsky 1990, 18) ή κατά την ΥΚΧΙΓ (Crewe 2007, 42). Σύμφωνα με τη Vermeule, η θέση που κάποτε θεωρούνταν ότι θα αποκάλυπτε την «Εγκωμη της Δύσης», δηλαδή ένα αντίστοιχο αστικό κέντρο με μεγάλη εμβέλεια στο δυτικό άκρο του νησιού, δεν πρέπει με βάση το διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό να ερμηνεύεται σαν κάτι περισσότερο από ένα τετράγωνο εξειδικευμένης παραγωγής πλίνθων, πίθων και καλής κεραμικής, με περιορισμένης έκτασης εξαγωγή χαλκού σε συνδυασμό με ένα αριθμό πλούσιων ασύλητων τάφων (Vermeule και Wolsky 1990, 3).

Οι ταφές εκτείνονται από την ΜΚΧΙΙΙ έως την ΥΚΧΙΙΑ-Β (Vermeule και Wolsky 1990, 325). Σύμφωνα με την Keswani, τα ευρήματα στους τάφους μαρτυρούν την εμφάνιση διαφοροποιήσεων στον πληθυσμό ως προς τον πλούτο και την κοινωνική θέση και τη σημασία της κατοχής εξωτικών αντικειμένων για τη δήλωση ανώτερης κοινωνικής τάξης (Keswani 2004, 121). Ο σχετικά μεγάλος αριθμός Μινωικής κεραμικής που βρέθηκε στους τάφους της *Τούμπας του Σκούρου*, αποτελεί το μεγαλύτερο σύνολο αυτού του είδους που βρέθηκε ποτέ στο νησί,

αποδεικνύοντας τις επαφές της περιοχής με τη Μινωική Κρήτη (Vermeule και Wolsky 1990, 381).

Η *Τούμπα του Σκούρου* χαρακτηρίζεται συχνά στη βιβλιογραφία της ΥΚΧ ως το σημαντικότερο πρωτογενές αστικό κέντρο της περιοχής της Μόρφου, παρά το εξαιρετικά περιορισμένο αρχαιολογικό τεκμήριο. Σε αυτό συνηγορεί από τη μια η ίδρυσή της στην ακτή κατά τη ΜΚΧΙΙΙ, την ίδια, δηλαδή, περίοδο που ιδρύονται άλλοι παράκτιοι οικισμοί που θα εμφανίσουν στη συνέχεια αστικά χαρακτηριστικά, όπως και η πιθανότητα η ίδια θέση να εκτεινόταν σε μεγαλύτερη έκταση και να περιλάμβανε άλλους τεχνητούς λόφους της περιοχής, που καταγράφηκαν σε αεροφωτογραφίες. Σε μια τέτοια περίπτωση, η τούμπα που ανασκάφηκε θα αποτελούσε ένα εξειδικευμένο βιοτεχνικό τετράγωνο ενός αστικού οικισμού, το κέντρο του οποίου δεν έχει εντοπιστεί (Vermeule και Wolsky 1990, 15· Keswani 1996, 220-1). Επιπλέον, μεγάλοι πελεκητοί λίθοι και ένα προσωπίο από κρανίο ταύρου, που βρέθηκαν εκτός στρωματογραφίας και πιθανό θραύσμα από βωμό με κέρατα καθοσιώσεως, που βρέθηκε σε ένα κανάλι άρδευσης, αποτελούν, σύμφωνα με την Keswani, μαρτυρίες για την ύπαρξη μνημειακής αρχιτεκτονικής και κτιρίων που σχετίζονταν με λατρευτικές τελετουργίες (Keswani 1996, 221).

3. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι πηγές για την Αλασία

Η ερμηνεία του διαθέσιμου αρχαιολογικού υλικού της ΥΚΧΙΙΓ καταλήγει αβίαστα στην ύπαρξη πολλών (αντί ενός) πολιτειακών κέντρων. Ωστόσο, αυτή η βασισμένη στα αρχαιολογικά δεδομένα ερμηνεία φαίνεται να βρίσκεται σε σύγκρουση με την εικόνα που προκύπτει από τα ιστορικά κείμενα με αναφορές στην Αλασία, που παρουσιάζουν ένα συγκεντρωτικό κράτος μέχρι και το 12^ο αιώνα (South 2002, 68).

Με το θέμα της αντίφασης μεταξύ αρχαιολογικών δεδομένων και πληροφοριών από τις γραπτές πηγές ασχολήθηκε πιο πρόσφατα ο Peltenburg (υπό έκδοση). Ο Peltenburg υπενθύμισε ότι ο μοναδικός βασιλιάς της Αλασίας του οποίου γνωρίζουμε το όνομα, ο *Kušmešiša*, πρέπει να ήταν στην εξουσία στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ο 13^{ος} αιώνας είναι η εποχή κατά την οποία είχαν ήδη αναδειχθεί ένας αριθμός περιφερειακών πολιτειών. Με άλλα λόγια, είναι η εποχή που θα περίμενε κανείς μείωση στην οικονομική και διπλωματική δύναμη του βασιλιά της Αλασίας. Όμως, όπως και στα προωμότερα κείμενα, ο *Kušmešiša* προσφωνεί το βασιλιά της Ουγκαρίτ «υιό», κάτι που αποτελεί σαφή ένδειξη ανωτερότητας.

Επιπλέον, αναλαμβάνει την αποστολή 33 ταλάντων χαλκού (που ισοδυναμούν με 900 κιλά), γεγονός που υποδεικνύει ότι υφίστανται οι υποδομές της βιομηχανίας του χαλκού.

Ο Peltenburg υποστήριξε ότι η εικόνα των αυστηρών συγκεντρωτικών δομών στον ορίζοντα της Εποχής του Χαλκού, ακόμα και σε περιπτώσεις κρατών της Εγγύς Ανατολής, είναι δημιουργήματα των θεωρητικών μοντέλων της αρχαιολογίας. Στην πραγματικότητα, όπως αυτή προκύπτει από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, παράλληλα με τις συγκεντρωτικές δομές του κεντρικού κράτους πρέπει να υπήρχαν περιφερειακές αποκεντρωτικές δυνάμεις. Συνεπώς, από τη στιγμή που δεν υπάρχει ένα ιστορικά μαρτυρημένο κανονικό μοντέλο κράτους (historically normative model of the 'state'), τότε δεν είναι θεμιτό να προσπαθεί κανείς να ταιριάζει σε αυτό τα δεδομένα της ΥΚΧ. Ο Peltenburg πρότεινε ότι για το μεγαλύτερο μέρος της ΥΚΧ η Αλασία ήταν μια αποκεντρωμένη (decentralized) πολιτεία, που περιλάμβανε διάφορες αυτόνομες περιοχές, που ήταν χαλαρά συνδεδεμένες με την κεντρική εξουσία. Ο βασιλιάς της Αλασίας (στο τέλος του 13^{ου} αιώνα ο *Kuşmeşuşa*) είναι πιθανό να λειτουργούσε ως εκπρόσωπος της πολιτείας αυτής στο εξωτερικό, χωρίς όμως να έχει τη δυνατότητα να ασκεί πραγματική και ισχυρή κεντρική εξουσία στο εσωτερικό.

Αντίθετα ο Knapp υποστήριξε πρόσφατα την ύπαρξη ενός ενοποιημένου και συγκεντρωτικού κράτους στο νησί μέχρι το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ. Σύμφωνα με τον Knapp, το αρχαιολογικό υλικό δείχνει ότι το νησί διοικούνταν ενωμένο οικονομικά και πολιτικά, από μια άρχουσα τάξη, που είχε υιοθετήσει έναν κοινό κώδικα δήλωσης της ταυτότητάς της, τόσο εντός όσο και εκτός Κύπρου (Knapp 2008, 340-1). Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, κέντρο αυτής της ενιαίας διοίκησης θα ήταν η Έγκωμη, ενώ δευτερεύοντα ρόλο στο σύστημα θα έπαιζαν θέσεις όπως η Άλασσα και η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, από όπου μάλιστα - σύμφωνα με αναλύσεις (Goren *et al.* 2003, 20) - προέρχονται ορισμένες από τις πινακίδες της Αλασίας, που βρέθηκαν στην Ουγκαρίτ. Τα κέντρα αυτά θα επιτελούσαν ρόλους που σχετίζονται με την παραγωγή, τη συγκέντρωση και τη διανομή των γεωργικών προϊόντων και των προϊόντων της μεταλλουργίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ

1. Από τις γεωγραφικές στις οικονομικές και πολιτειακές περιφέρειες

Όπως είδαμε πιο πάνω, η διατριβή του Γεωργίου σχετικά με την τοπογραφία της ΠΚΧ και ΜΚΧ διαίρεσε εκ των προτέρων το νησί σε 12 περιφέρειες με βάση γεωλογικά κριτήρια. Στόχος του Γεωργίου δεν ήταν να οριοθετήσει πολιτισμικές περιφέρειες (την «κατά περιφέρειες ανάπτυξη») αλλά να διερευνήσει το ρόλο «του τοπίου, της φύσης και εν γένει της γεωγραφίας στις τοπογραφικές επιλογές των ανθρώπων της ΠΚΧ-ΜΚΧ» (Γεωργίου 2006, 47). Η μεθοδολογία αυτή αποδείχτηκε σημαντικό εργαλείο στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η τοπογραφία των οικισμών του νησιού μεταμορφώθηκε στο τέλος της ΜΧΚ, αποτελώντας μια από τις παραμέτρους της πορείας του νησιού, κατά την ΥΚΧ, προς την αστικοποίηση και την πολιτειακή διαμόρφωση.

Από τη στιγμή που εμφανίζονται τα πρώτα τεκμήρια για την εξειδίκευση και την ιεράρχηση των οικισμών του νησιού, δηλαδή με την έναρξη της ΥΚΧ, είναι πλέον φανερό ότι τα γεωγραφικά - και κυρίως γεωλογικά -, κριτήρια του κυπριακού τοπίου απέκτησαν, μέσα από μια συνειδητή επιλογή, την αξία των οικονομικών συνιστωσών και καθόρισαν το σχηματισμό των πολιτειακών περιφερειών της ΥΚΧ.

Σύμφωνα με την Ιακώβου, οι παράκτιοι οικισμοί της ΥΚΧΙ ήταν στην αρχή, κατά την ίδρυσή τους, απλά οι τελικοί σταθμοί στα δίκτυα των οικισμών που ασχολούνταν με την εξόρυξη, μεταφορά και εξαγωγή στο εξωτερικό του χαλκού (Iaconou 2008a, 267). Οι σχέσεις που συνέδεαν τους παράκτιους οικισμούς με τις θέσεις της ενδοχώρας εξελίχθηκαν σταδιακά σε σχέσεις ιεραρχίας (Keswani και Knapp 2003, 213). Η Keswani (1993) για να εξηγήσει πώς προϊόντα πρώτης ανάγκης, ακατέργαστες πρώτες ύλες και αντικείμενα πολυτελείας παράγονταν και διακινούνταν μέσα σε ένα ιεραρχημένο σχήμα, πρότεινε την εφαρμογή του μοντέλου “staple and wealth finance”. Σύμφωνα με αυτή την θεωρητική κατασκευή, δημιουργήθηκαν δίκτυα, στα πλαίσια των οποίων διακινούνταν προϊόντα μεταξύ των ιεραρχημένων θέσεων: εισηγμένα αντικείμενα, μεταλλικά αντικείμενα και άλλα προϊόντα που παράγονταν στα αστικά κέντρα διακινούνταν σε περιορισμένες ποσότητες προς τα δευτερογενή κέντρα της ενδοχώρας. Αυτά τα δευτερογενή κέντρα ήταν επιφορτισμένα με τη μεταφορά του χαλκού από τις παραγωγικές μεταλλευτικές θέσεις προς τις θέσεις στην ακτή. Τα δευτερογενή κέντρα ήταν επίσης υπεύθυνα

για τη συγκέντρωση, αποθήκευση, διανομή στις μεταλλευτικές θέσεις και μεταφορά προς την ακτή της γεωργικής παραγωγής. Το γεγονός ότι μεγάλες ποσότητες χαλκού μεταφέρονταν προς τα παράκτια κέντρα, σε αντίθεση με τις περιορισμένες ποσότητες αντικειμένων πολυτελείας που διακινούνταν προς την ενδοχώρα, μαρτυρεί την ιεραρχημένη και συνεπώς άνιση σχέση που συνέδεε τα δύο μέρη.

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί με ασφάλεια αν ή ποτε είχαν παγιωθεί ξεκάθαρες πολιτειακές περιφέρειες, κατά τον πρώτο ορίζοντα στον οποίο εμφανίζονται σύνθετες πολιτειακές δομές στο νησί. Ωστόσο, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι, αν όχι όλοι οι οικισμοί - και ειδικά αυτοί που δείχνουν τάσεις εξειδίκευσης σε ένα οικονομικό κλάδο - συμμετείχαν στα δίκτυα, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της περιφερειακής οργάνωσης γύρω από τα αστικά κέντρα (Keswani και Knapp 2003). Έχοντας υπόψη ότι η ΥΚΧ δεν αποτελεί μια στατική φάση αλλά μια δυναμική περίοδο, θα εξετάσουμε στη συνέχεια τα αρχαιολογικά δεδομένα, που μπορούν να μας διαφωτίσουν σχετικά με το σχηματισμό των πολιτειακών περιφερειών της Κύπρου κατά την ΥΚΧΙ-ΙΙ.

2. Δίκτυα οικισμών: οι πολιτείες της ΥΚΧ (Χάρτης 5)

Στη βόρεια ακτή υπάρχει μεγάλο πρόβλημα αρχαιολογικής ορατότητας κατά την ΥΚΧ. Ενώ κατά την ΠΚΧ και ΜΚΧ εμφανίζονται θέσεις με δυναμική, που συμμετείχαν μάλιστα σε υπερπόντια δίκτυα επαφών, δεν υπάρχουν στοιχεία που να μαρτυρούν ότι κάποια από αυτές τις θέσεις ή μια νεοϊδρυθείσα αναδείχτηκε σε αστικό διοικητικό κέντρο στην ΥΚΧ. Σύμφωνα με την Crewe (2007, 65) τα φρούρια που εμφανίστηκαν κατά τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ στον Πενταδάχτυλο, σε περάσματα προς τα νότια της οροσειράς, είναι πιθανό να σχετίζονται με κάποιο παράκτιο κέντρο στη βόρεια ακτή. Η επιφανειακή επισκόπηση του Catling έδειξε ότι η Λάπηθος συνέχισε να λειτουργεί σαν ένα σημαντικό κέντρο κατεργασίας του μετάλλου και κατά την ΥΚΧ (Catling 1962, 142). Ωστόσο ο χώρος δεν ερευνήθηκε συστηματικά και συνεπώς αυτό παραμένει υπόθεση.

Οι περιορισμένες γνώσεις μας σχετικά με τη βόρεια ακτή στην Ύστερη Χαλκοκρατία καθιστούν εξαιρετικά σημαντική την επανέναρξη της μελέτης του υλικού, που προέκυψε από τις ανασκαφές στο Φλαμούδι, στη ρίζα της Καρπασίας. Εκεί το Πανεπιστήμιο Columbia διεξήγαγε έρευνες από το 1970 μέχρι το 1974, που είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό πολλών θέσεων της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Ανασκαφές έγιναν κυρίως σε δύο θέσεις, στη *Μέλισσα* και στο *Βουνάρι*. Η αποστολή αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το χώρο το 1974 και η τελική δημοσίευση δεν

πραγματοποιήθηκε. Τα τελευταία χρόνια, συστάθηκε μια νέα ερευνητική ομάδα υπό την Joanna Smith, η οποία ανέλαβε να παρουσιάσει τα τελικά συμπεράσματα σχετικά με τις έρευνες του Columbia.

Στη *Μέλισσα* ανασκάφηκε ένας μεγάλος οικισμός, που είχε διάρκεια από τη ΜΚΧΙΙΙ μέχρι την ΥΚΧΙΙΓ. Στον οικισμό ήταν ενσωματωμένο ένα κτίριο με πολλές οικοδομικές φάσεις. Στις πρώτες φάσεις το κτίριο στέγαζε αποθηκευτικούς χώρους, στους οποίους βρέθηκαν θραύσματα πίθων και χάλκινες γραφίδες. Σύμφωνα με τη Smith (2005, 34), τα προϊόντα που αποθηκεύονταν στο κτίριο, καταγράφονταν και διανέμονταν στους κατοίκους της κοινότητας, δηλαδή λειτουργούσε σαν ένα κοινοτικό διοικητικό κέντρο. Στην ΥΚΧΙΙΓ πήρε την πιο μνημειακή του μορφή, με τη χρήση ισοδομικών λίθων σε ορισμένα σημεία και, πιθανότατα, την προσθήκη δεύτερου ορόφου. Οι αποθηκευτικοί χώροι του κτιρίου περιείχαν και πάλι πίθους. Οι πίθοι της ΥΚΧΙΙΒ και ΙΙΓ είναι πιο μεγάλοι, φέρουν πάντα εμπέστη διακόσμηση και δείχνουν να είναι προϊόντα μιας πιο ομοιογενούς και εξειδικευμένης κεραμεικής παραγωγής (Smith 2005, 50). Αποθηκευμένα στο κτίριο αυτό βρέθηκαν επίσης εισηγμένα προϊόντα, όπως μυκηναϊκή κεραμεική, θραύσματα από έπιπλα με ένθετη διακόσμηση από ελεφαντόδοντο και χρυσό και ένας σφραγιδοκύλινδρος. Σε αυτή τη φάση η Smith πιστεύει ότι το κτίριο έπαψε να λειτουργεί ως κοινοτικό κέντρο και πέρασε στα χέρια ενός ανθρώπου ή μιας οικογένειας. Ο σφραγιδοκύλινδρος καθώς και ένα σκήπτρο (mace head) που βρέθηκε στο κτίριο αποτελούν, σύμφωνα με τη Smith, προσωπικά αντικείμενα κύρους του άρχοντα του κτιρίου (Smith 2008α, 64).

Γύρω από το κτίριο βρίσκονταν εργαστήρια παραγωγής ελαιόλαδου (υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη ελαιόμυλου μέσα στο κτίριο, Smith 2008α, 57), κεραμεικής και κατεργασίας του χαλκού. Σε πολλά από τα αγγεία χάραχθηκαν πριν από το ψήσιμο σημεία των κεραμέων, ενώ ένας πίθος έφερε επιγραφή στην ΚΜ γραφή. Αγγεία με σημεία κεραμέων, όπως αυτά που βρέθηκαν στη *Μέλισσα*, βρέθηκαν και στο *Βουνάρι*, ένα λόφο περίπου 2 χλμ προς τα ανατολικά. Οι δύο θέσεις είχαν οπτική επαφή και, σύμφωνα με τη Smith (2005, 48), βρίσκονταν υπό κοινή διοίκηση.

Την ίδια εποχή που ιδρύθηκε ο οικισμός στη *Μέλισσα*, δηλαδή στη ΜΚΧΙΙΙ, κτίστηκε στο *Βουνάρι* ένα μνημειακό κτίριο πάνω σε ένα τεχνητό λόφο ύψους 8μ., που αποτελούσε τη βάση του. Ερμηνεύθηκε σαν ένα από τα φρούρια που εμφανίστηκαν στο κυπριακό τοπίο στο τέλος της ΜΚΧ και εξαφανίστηκαν στην αρχή της ΥΚΧ (Webb 1999, 134) Η Al Radi, στη δημοσίευση του κτιρίου, είχε προτείνει ταύτιση με ιερό (Al Radi 1983). Είναι πιθανό ότι μέσα στο κτίριο υπήρχε λατρευτική δραστηριότητα, ωστόσο, οι λειτουργίες του αφορούσαν πρωτίστως την αποθήκευση

προϊόντων. Αποτελούσε επίσης σταθμό στους χερσαίους, δηλαδή ενδονησιωτικούς, εμπορικούς δρόμους της περιοχής του. Στο κτίριο βρέθηκαν θραύσματα από αποθηκευτικά αγγεία, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν και διακοσμημένοι πίθοι, όπως αυτοί που βρέθηκαν και στη *Μέλισσα*. Το κτίριο στο *Βουνάρι* εγκαταλείφθηκε στην ΥΚΧΙΙΑ. Σύμφωνα με τη Smith, το κτίριο έχασε τη σημασία του όταν στη *Μέλισσα* καταγράφηκαν σημαντικές κοινωνικές αλλαγές, που σηματοδοτούνται με τη χρήση ισοδομικών λίθων στο μεγάλο κτίριο του οικισμού. Ίσως αυτή την εποχή το *Βουνάρι* να αντικαταστάθηκε από μια άλλη θέση της ΥΚΧΙΙ, το Φλαμούδι-*Σαπίλου*, το οποίο βρίσκεται νοτιότερα και δείχνει την επιθυμία για επικοινωνία με τις περιοχές νότια του Πενταδαχτύλου. Ο οικισμός στη *Μέλισσα* καταστράφηκε από πυρκαγιά μετά από σεισμό περίπου το 1200 π.Χ. (Smith 2005, 58).

Η Mara Horowitz, που ανέλαβε τη δημοσίευση του κτιρίου στο *Βουνάρι*, τόνισε ότι είναι καθαρά τοπικής έμπνευσης και δείχνει απουσία κρατικού ελέγχου ή περιφερειακής πολιτειακής οργάνωσης. Μαρτυρεί, έτσι, ότι η τοπική κοινωνία ήταν αυτόνομη και διεκδικούσε την περιοχή ιδρύοντας αυτό το επιβλητικό κτίριο (Horowitz 2007, 2). Γενικεύοντας το συμπέρασμά της σχετικά με το *Βουνάρι*, η Horowitz αμφισβήτησε την ύπαρξη πραγματικής ιεραρχίας οικισμών στην ΥΚΧΙ. Η Έγκωμη και άλλες θέσεις με δυναμική κέντρου, θα στηρίζονταν σε δίκτυα αυτόνομων θέσεων που συμμετείχαν με τη θέλησή τους ή μέσω εξαναγκασμού. Με βάση αυτή την παρατήρηση, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι στην ΥΚΧΙ οι περιφέρειες είναι ακόμη υπό διαπραγμάτευση.

Παρόμοιου χαρακτήρα θα ήταν και το οχυρό κτίριο στην Κορόβεια-*Νιτοβίκλα*, στη νότια ακτή της Καρπασίας, που χρονολογείται από τη ΜΚΧΙΙΙ μέχρι την ΥΚΧΙΙΑ. Και εκεί βρέθηκαν μεγάλοι πίθοι, που μαρτυρούν ότι στο φρούριο αποθηκεύονταν προϊόντα. Το γεγονός ότι οι δύο αυτές θέσεις εγκαταλείπονται στην αρχή της ΥΚΧΙΙΑ περιόδου μαρτυρά, σύμφωνα με τη Horowitz, ότι οι κοινωνικές δομές άλλαξαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε τελικά τα μικρά περιφερειακά κέντρα αχρηστεύθηκαν και επικράτησε πιο άμεσος έλεγχος από τα μεγάλα αστικά κέντρα στις δευτερεύουσες θέσεις παραγωγής (Horowitz 2008, 82).

Προκύπτει, έτσι, το ερώτημα, στην περιφέρεια ποιου κέντρου θα ανήκαν οι θέσεις στο Φλαμούδι όταν, κατά τα φαινόμενα, περιήλθαν σε κεντρικό έλεγχο. Ακόμη κι αν δεχτούμε ως υπόθεση εργασίας την ύπαρξη ενός περιφερειακού κέντρου στη Λάπηθο, δεν μπορεί να αποκλειστεί η Έγκωμη, στην οποία μάλιστα το Φλαμούδι είναι πιο κοντά, ειδικά αν λάβουμε υπόψη το φυσικό

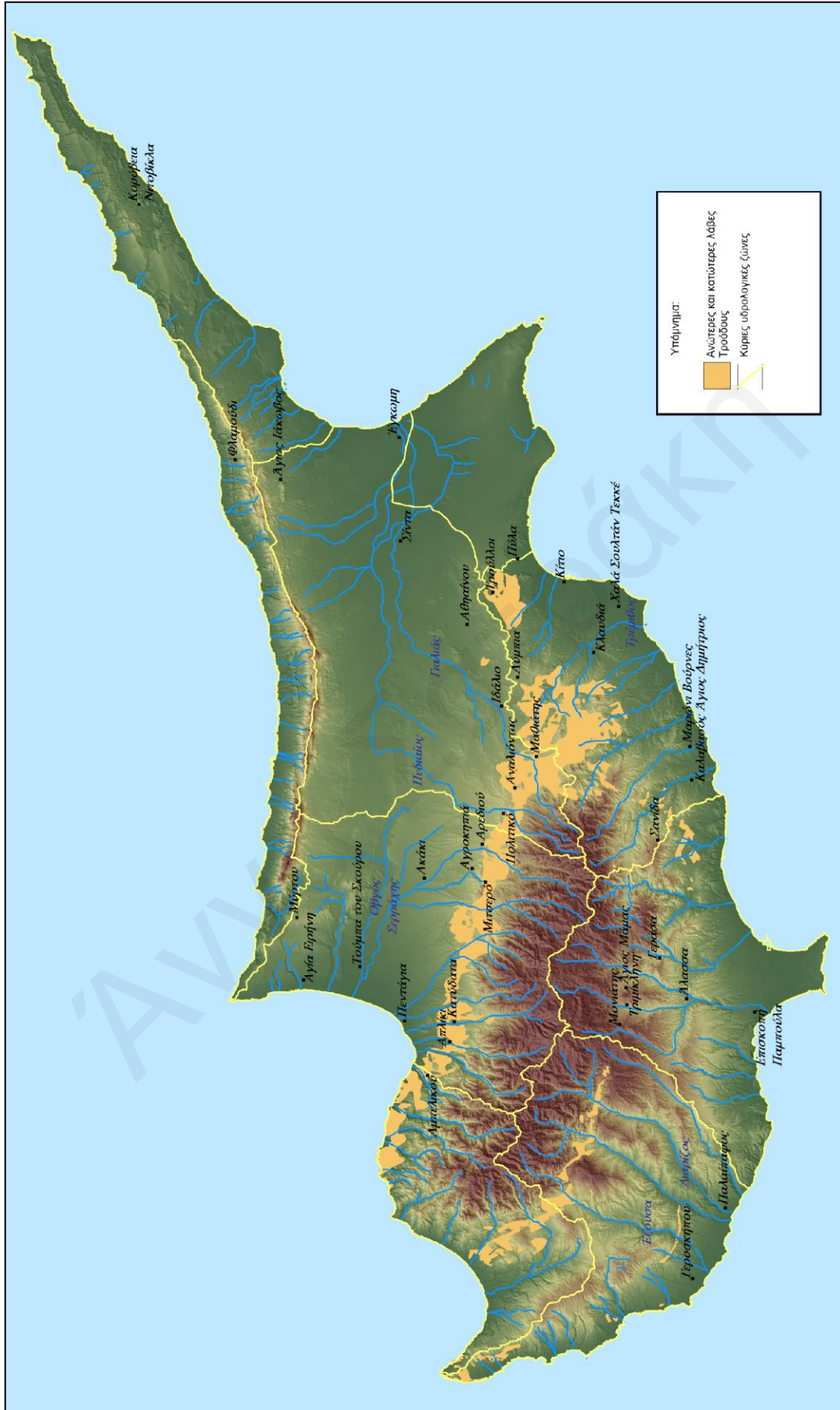
πέραςμα που διασχίζει την οροσειρά του Πενταδαχτύλου οδηγώντας νότια προς το Τρίκωμο και από εκεί στην ανατολική ακτή.

Οι πρώτες με σχετική βεβαιότητα θέσεις που μπορούν να ταυτιστούν με ιερά ανήκουν στην ΥΚΧΙΙΑ (Webb 1999, 284), ενώ μέχρι και το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ, ο συνολικός αριθμός των θέσεων που μπορούν να αναγνωριστούν ως ιερά δεν ξεπερνά τις 30 (Webb 1999). Πρέπει να σημειωθεί ότι όλες βρίσκονται στη βόρεια και ανατολική Κύπρο. Στον Άγιο Ιάκωβο-*Δύμμα*, στη ρίζα της Καρπασίας, μια μυστηριώδης κατασκευή, μέσα στην οποία ανακαλύφθηκε μια πήλινη λεκάνη που μοιάζει με λουτήρα και πολλά χρυσά και αργυρά κοσμήματα και χάλκινα όπλα αναγνωρίστηκε ως ιερό της ΥΚΧΙΙΑ (Webb 1999, 29-35). Σύμφωνα με τη Webb θα μπορούσε να σχετίζεται με μια ταφή, αλλά αυτό δεν μπορεί να ελεγχθεί (Webb 1999, 34). Πάντως, το γεγονός ότι δείχνει να δημιουργήθηκε και να εγκαταλείφθηκε σε μικρό χρονικό διάστημα καθιστά την κατασκευή αυτή μοναδική και άτυπη (Webb 1999, 286).

Το ιερό στη Μύρτου-*Πηγάδες*, στις δυτικές νότιες υπώρειες του Πενταδαχτύλου, ήταν ενσωματωμένο σε ένα οικισμό, περίπου 6χλμ από την ακτή (Du Plat Taylor 1957). Φαίνεται ότι ξεκίνησε να λειτουργεί στην ΥΚΧΙΙΑ. Κατά την ΥΚΧΙΙΑΓ οικοδομήθηκε ένα σύμπλεγμα δωματίων με μια ανοιχτή αυλή και κτίστηκε ένας μνημειακός βαθμιδωτός βωμός, που θα ξεπερνούσε τα 2μ. σε ύψος. Ο βωμός φαίνεται ότι θα είχε επίστεψη από κέρατα καθοσίωσης (Webb 1999, 47). Στο υλικό που βρέθηκε στο ιερό, συμπεριλαμβάνονται εισηγμένα μυκηναϊκά αγγεία και χάλκινα ενεπίγραφα αντικείμενα, καθώς και κατάλοιπα επεξεργασίας του χαλκού.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η *Τούμπα του Σκούρου*, παρά το εξαιρετικά περιορισμένο αρχαιολογικό τεκμήριο, προτείνεται ως το διοικητικό κέντρο της βορειοανατολικής ακτής. Η Webb από την άλλη, υποστήριξε ότι το ιερό της Μύρτου-*Πηγάδες* με τα ευρήματά του, που δείχνουν χρήση από ανώτερη κοινωνική τάξη και η σχέση του με τον οικισμό, μαρτυρούν ότι η Μύρτου-*Πηγάδες* είναι πιθανό να ήταν η ίδια ένα πρωτογενές κέντρο παρά μια δευτερεύουσα θέση στην περιφέρεια ενός άλλου παράκτιου κέντρου (Webb 1999, 287). Όμως, ο οικισμός στη Μύρτου-*Πηγάδες* εντοπίστηκε μόνο σε μικρές δοκιμαστικές τομές, έτσι δεν μπορούμε να εξετάσουμε αυτή την υπόθεση σε μια πιο εκτενή θεώρηση της θέσης. Επιπλέον, οι ταφές στο νεκροταφείο Μύρτου-*Στεφάνια* (Hennessy 1964) - αν και δεν πρέπει να αντιστοιχεί στον οικισμό στις *Πηγάδες* καθώς βρίσκονται σε απόσταση 4 χλμ η μια θέση από την άλλη - δεν μαρτυρούν κοινωνική διαστρωμάτωση.

5. Ο Πρώτος Ορίζοντας Πολιτειακής Οργάνωσης (ΥΚΧΙ-ΥΚΧΙΙΑ)

Χάρτης 5: Θέσεις της ΥΚΧΙ-III

Στην Αγία Ειρήνη, στη βόρεια ακτή του κόλπου της Μόρφου (Pecorella 1977· Quilici 1990), συγκεντρώνονται ενδείξεις για την ύπαρξη ενός άλλου υποψήφιου παράκτιου αστικού κέντρου της περιοχής. Οι ταφές στη θέση *Παλαιόκαστρο*, μπορούν να συγκριθούν με αυτές στη Μόρφου-*Τούμπα του Σκούρου* ως προς τη συγκέντρωση αντικειμένων πολυτελείας. Στα ευρήματα, εκτός από τα εισηγμένα πολύτιμα αντικείμενα, συμπεριλαμβάνονται ένας μεγάλος αριθμός χάλκινων αντικειμένων, καθώς και άλλων που σχετίζονται με το εμπόριο του χαλκού, όπως λαβίδες, ένα θραύσμα ταλάντου, θραύσματα ζυγαριάς και βαρίδια (Keswani 2004, 122). Από το ιερό της ΥΚΧ (13^{ος} αιώνας), που εγκαταλείφθηκε στην ΥΚΧΙΙΑ για να επαναλειτουργήσει στην ΚΓΙ περίοδο δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία (Webb 1999, 57). Σύμφωνα με την Crewe (2007, 47) τα δεδομένα από την Αγία Ειρήνη, δείχνουν ότι η θέση πρέπει να θεωρείται ένα ακόμη πιθανό πρώιμο παράκτιο κέντρο της περιοχής.

Στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Μόρφου και των βορειοδυτικών χαλκοφόρων πλαγιών του Τροόδους (Περιφέρεια 6, Γεωργίου 2006, 52), έχει εντοπιστεί ένας σημαντικός αριθμός θέσεων. Η Αμπελικού-*Αλέτρι* είναι η θέση με τις αρχαιότερες ενδείξεις για εξόρυξη και εκκαμίνευση χαλκού στην Κύπρο, από τη ΜΚΧΙ. Νοτιότερα, στο Απλίκι-*Καράμαλλος* φαίνεται ότι διεξάγονταν εργασίες σχετικές με την εξόρυξη και την πρωτογενή επεξεργασία του χαλκού. Υπήρχαν επίσης εγκαταστάσεις για αποθήκευση προϊόντων (Kling και Muhly 2007). Στη συνέχεια της ζώνης των δυτικών λαβών του Τροόδους, λιγότερο από 2χλμ νότια της Σκουριώτισσας, στα Κατύδατα ανασκάφηκε ένα νεκροταφείο της ΥΚΧ (Åström 1989β). Στον τάφο 11 βρέθηκε μια πρόχους, στη λαβή της οποίας υπάρχουν εγχάρακτα τρία σύμβολα της ΚΜ0 γραφής (Åström 1989β, 15-16). Μαζί με τρία ενεπίγραφα αντικείμενα από την Έγκωμη, το αγγείο από τα Κατύδατα συμπεριλαμβάνεται στα πρωιμότερα δείγματα χρήσης της γραφής στο νησί.

Ο Knapp και η Keswani υποστήριξαν ότι η *Τούμπα του Σκούρου* αποτελεί τη μοναδική θέση που θα μπορούσε να τεθεί επικεφαλής ενός δικτύου οικισμών στην περιφέρεια αυτή (Keswani και Knapp 2003, 214). Όπως είδαμε, υπάρχουν και άλλες θέσεις υποψήφια πολιτειακά κέντρα της περιοχής, πιστεύω, ωστόσο, ότι η τοπογραφία των εξειδικευμένων οικισμών δείχνει ότι οι δρόμοι που ξεκινούν από τις βόρειες δυτικές και κεντρικές λάβες του Τροόδους συγκλίνουν στην *Τούμπα του Σκούρου*. Μπορούμε να φανταστούμε την *Τούμπα του Σκούρου* ως ένα εξειδικευμένο βιομηχανικό τετράγωνο στις παρυφές του (άγνωστου) παράκτιου διοικητικού κέντρου της δυτικής ακτής, το οποίο θα περιλάμβανε ένα λιμάνι, στο κόλπο της Μόρφου. Το κέντρο αυτό, μάλιστα, είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν πολύ κοντά στο Σερράχη ποταμό, ο οποίος όπως και ο Πεδιαίος, θα ήταν πλωτός στην αρχαιότητα, πριν επιχωθεί σε μεταγενέστερες φάσεις. Μάλιστα είναι

εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι ενώ η Έγκωμη βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τις χαλκοφόρες περιοχές, το διοικητικό κέντρο από το οποίο θα εξαρτώνταν η *Τούμπα του Σκούρου* βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τα πλησιέστερα χαλκοφόρα στρώματα του Τροόδους.

Επιστρέφοντας στο δίκτυο των οικισμών της δυτικής ακτής, από το Απλίκι, την Αμπελικού και τα Κατύδατα, ο δρόμος οδηγούσε βόρεια στην Πεντάγια και από εκεί, ακολουθώντας την ακτογραμμή, στον κόλπο της Μόρφου (Keswani και Knapp 2003, 215). Στη θέση Πεντάγια-Μάντρες ένα νεκροταφείο που ιδρύθηκε στη ΜΚΧΙΙΙ/ΥΚΧΙ είχε πληθώρα χάλκινων αντικειμένων (Keswani 2004, 121). Την ίδια εικόνα παρουσιάζει το σύγχρονο νεκροταφείο στην Αγροκηπιά-Αχερά Παραδείσι (Karageorghis 1965, 14-138· Wallace 1982), ίσως στο δρόμο που συνέδεε τα μεταλλεία της περιοχής της Αγροκηπιάς και του Μιτσερού, μέσω του ποταμού του Ακακίου με την *Τούμπα του Σκούρου*. Ένα ενδιάμεσο δευτερογενές κέντρο ίσως να βρισκόταν στο Ακάκι. Εκεί βρέθηκαν επιφανειακοί πελεκητοί λίθοι (θέση *Χαλόπετρα*, βλ. Hadjisavvas 2000, 387, σημ. 1) και ενδείξεις για μεταλλουργία (Given και Knapp 2003, 268).

Μεταξύ των χωριών Μιτσερό και Πολιτικό έγινε επιφανειακή επισκόπηση και ανασκαφή σε επιλεγμένους χώρους από το πρόγραμμα του Sydney Cyprus Survey Project (SCSP). Στο Πολιτικό-Φοράδες ανασκάφηκε μια θέση εκκαμίνευσης και πρωτογενούς επεξεργασίας του χαλκού της ΥΚΧΙ. Θέσεις όπως αυτή που ανασκάφηκε στις *Φοράδες* θα ήταν διάσπαρτες στις λάβες του Τροόδους (Keswani και Knapp 2003, 218). Στο ενδιάμεσο Πολιτικού και Μιτσερού ερευνήθηκε η θέση Αρεδιού-Βούπες, όπου βρέθηκαν θραύσματα από πίθους. Στη θέση αυτή, που ανασκάπτεται από το 2005 από τη Louise Steel, αποκαλύφθηκαν δύο κτίρια, που χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα. Στο ένα από αυτά (Κτίριο 1) βρέθηκαν σκωρίες χαλκού. Άλλα ευρήματα σχετίζονται με αγροτικές εργασίες, ενώ ένας σημαντικός αριθμός εισηγμένων προϊόντων μαρτυρά τις σχέσεις της θέσης με ένα ή περισσότερα παράκτια κέντρα (Steel και Thomas 2008).

Η επισκόπηση του SCSP δεν αποκάλυψε ενδείξεις για την ύπαρξη οποιουδήποτε υποψήφιου διοικητικού κέντρου στην περιοχή του Πολιτικού, δηλαδή ενός προϊστορικού προκατόχου της Ταμασσού (Given και Knapp 2003, 268). Οι Keswani και Knapp υποστήριξαν ότι η σύνδεση της περιοχής του Πολιτικού με το Ακάκι και την *Αχερά* και ακόμα δυτικότερα με το πιθανό διοικητικό κέντρο στην *Τούμπα του Σκούρου* θα ήταν δύσκολη, καθώς κορυφογραμμές και ρέματα χωρίζουν τις θέσεις αυτές (Keswani και Knapp 2003, 218). Πραγματικά, μεταξύ *Αχεράς* και Πολιτικού βρίσκονται οι κορυφογραμμές που χωρίζουν την υδρολογική λεκάνη της Λευκωσίας από αυτή της

Μόρφου. Οι κορυφογραμμές αυτές συνεχίζουν στα βόρεια μέχρι το Γερόλακκο και τον Πενταδάχτυλο (Wallace 1982, 238).

Ακολουθώντας την πρόταση του Peltenburg σχετικά με τη δυνατότητα της Έγκωμης να ασκεί έλεγχο στην παραγωγή χαλκού και την άποψη της Ιακώβου ότι τόσο η Έγκωμη όσο και η Σαλαμίνα θα είχαν διαχρονικά πρόσβαση στις βόρειες χαλκοφόρες πλαγιές του Τρόοδου μέσω της Ταμασσού, πιστεύω ότι το δίκτυο των οικισμών γύρω από το Πολιτικό συνδέονταν με την Έγκωμη. Αυτό αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα αν σκεφτεί κανείς ότι στο Πολιτικό πηγάζει ο Πεδιαίος, που καταλήγει στην ακτή της Αμμοχώστου, δηλαδή στην Έγκωμη. Ένα δίκτυο οικισμών με αφετηρία τις θέσεις στο Πολιτικό θα επικοινωνούσε εύκολα με την Έγκωμη, κατά μήκος του ποταμού, με ενδιάμεσους κόμβους στην πεδιάδα της Μεσαορίας.

Ένας τέτοιος κόμβος θα ήταν η Σίντα-*Sira Tas*, ένας οχυρωμένος οικισμός στο κέντρο της πεδιάδας της Μεσαορίας, 15χλμ στα δυτικά της Έγκωμης (Furumark και Adelman 2003) (Εικ. 21). Ωστόσο, οι ανασκαφές στη θέση αυτή έδειξαν ότι οι οικισμός ιδρύθηκε μόλις στην ΥΚΧΙΓ. Πάντως, σύμφωνα με τον Καραγιώργη, είναι πιθανό να κτίστηκε και να οχυρώθηκε με στόχο να προστατεύει τη διαδρομή του χαλκού από το Τρόοδος προς την Έγκωμη (1990β, 13).

Μια θέση με κομβική σημασία στην περιφέρεια της Έγκωμης πιθανόν να ήταν η Αθηαίνου-*Παμπούλαρι της Κουκουρνίνας* (Εικ. 22). Φαίνεται, μάλιστα, ότι πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην ΥΚΧΙ (Stratum IV). Η θέση ανασκάφηκε σχεδόν πλήρως από τους Dothan και Ben-Tor (1983). Σε ένα κτίριο, σε στρώμα που χρονολογείται στην ΥΚΧΙΙ (Stratum III), βρέθηκαν πολλά μικρογραφικά αγγεία, γεγονός που οδήγησε στην ερμηνεία του χώρου ως ιερού (Webb 1999, 28). Στο στρώμα που ανήκει στην ΥΚΧΙΙΑ (Stratum II) ο χώρος φαίνεται να αλλάζει χαρακτήρα, καθώς εξαφανίζονται τα ευρήματα που θα μπορούσαν να σχετίζονται με λατρεία και εμφανίζονται ευρήματα που σχετίζονται με αποθήκευση προϊόντων (πίθοι) και με εργαστήρια χαλκού (έδρανα εργασίας, σκωρίες) (Dothan και Ben-Tor 1983). Συνολικά στα δύο αυτά στρώματα βρέθηκαν περισσότερα από 300 κιλά μεταλλικά απορρίμματα, γεγονός που μαρτυρεί ότι η θέση βρισκόταν στην πορεία των караβανιών, που μετέφεραν το χαλκό από το Τρόοδος προς την ανατολική ακτή (Knapp 1997, 57). Βρέθηκε επίσης θραύσμα από ενσφράγιστο πίθο με παράσταση ζώων σε καλπασμό (Dothan και Ben-Tor 1983, 118-20).

Ο Καραγιώργης υποστήριξε ότι η Αθηαίνου βρισκόταν στο δρόμο από τον οποίο μεταφερόταν χαλκός στο Κίτιο. Μια ματιά στο χάρτη αρκεί για να δει κανείς ότι η Αθηαίνου βρίσκεται πέρα

(βορειότερα) από τα μεταλλεία, τα οποία θα μπορούσαν να προμηθεύουν το Κίτιο με χαλκό. Αν πρέπει να συνδεθεί με τη διαδρομή του χαλκού σε σχέση με ένα διοικητικό κέντρο, είναι πιο πιθανό αυτό να είναι η Έγκωμη. Σύμφωνα με τη Webb, η Αθηαίνου όπως και η Καλοψίδα-Κουφός, ιδρύθηκαν για να εξυπηρετούν τις ανάγκες μιας εξειδικευμένης λατρείας, που σχετιζόταν με την εξαγωγή, την πρωτογενή επεξεργασία και τη μεταφορά του χαλκού. Και οι δύο θέσεις κατοικούνταν στη ΜΚΧΙΙΙ και ίσως να ήταν ενδιάμεσοι σταθμοί στο σχεδιασμό της Έγκωμης για προμήθεια χαλκού στην αρχή της ΥΚΧ (Webb 1999, 285).

Η Αθηαίνου βρίσκεται στην Περιφέρεια 5 του Γεωργίου (Γεωργίου 2006). Στην περιφέρεια αυτή, που ουσιαστικά αποτελεί το κέντρο του νησιού, συμπεριλαμβάνεται το ανατολικό τμήμα των ανώτερων και κατώτερων λαβών του Τροόδους (Γεωργίου 2006, 52), δηλαδή η πιο πλούσια σε χαλκοφόρα κοιτάσματα περιοχή του νησιού. Κατά τη διάρκεια της Π-ΜΚΧ καταγράφεται συνεχής αύξηση των θέσεων στην περιφέρεια, με μεγάλη συγκέντρωση θέσεων/οικισμών στη χαλκοφόρα ζώνη. Σχεδόν τα μισά από τα φρούρια της ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙ βρίσκονται στην Περιφέρεια 5, όμως κανένα αστικό κέντρο δεν εμφανίζεται τουλάχιστον μέχρι την ΥΚΧΙΙΑ. Το Ιδάλιο, που αποτέλεσε βασιλικό κέντρο στην ΚΑ περίοδο, έχει αποδώσει ελάχιστα τεκμήρια για την ΥΚΧΙΙΙΓ, που δείχνουν την ύπαρξη ενός μικρού οικισμού και όχι ενός αστικού κέντρου. Η κεντρική περιφερειακή θέση της περιοχής θα ήταν, σύμφωνα με τους Webb και Frankel, η συστάδα θέσεων στον *Άγιο Σωζόμενο*, στο σημείο όπου συναντώνται οι ποταμοί Αλυκός και Γιαλιάς. Πάντως, ακόμα κι αν οι θέσεις αυτές είχαν περιφερειακό κεντρικό ρόλο, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι είτε στην περιοχή αυτή είτε στο Ιδάλιο αναπτύχθηκε ένας πραγματικός αστικός οικισμός με κεντρική διοικητική αρχή.

Στην πραγματικότητα, η Περιφέρεια 5 δεν πρέπει να αποτελούσε σαν ένα σύνολο, τμήμα μιας μόνο πολιτείας. Συνίσταται από δύο περιοχές, που διαχωρίζονται από την ανατολική προέκταση των ορεινών όγκων του Τροόδους (αν και μικρού σχετικά υψομέτρου). Οι ορεινοί όγκοι ορίζουν δύο κύριες υδρολογικές ζώνες του νησιού, τη ζώνη της ανατολικής Μεσαορίας στα βόρεια και τη ζώνη της Λάρνακας στα νότια. Η Αθηαίνου βρίσκεται στο βόρειο τμήμα, που ουσιαστικά εντάσσεται στην πεδιάδα της Μεσαορίας. Νότια της Αθηαίνου, στην περιοχή Λουρουτζίνας-Λυμπιών, βρίσκεται το πέρασμα που οδηγεί από το βόρειο προς το νότιο τμήμα της Περιφέρειας 5. Από εκεί ξεκινά μια άλλη πεδιάδα, η παράκτια πεδιάδα της Λάρνακας. Μια ακόμα «έξοδος» από την πεδιάδα της Λάρνακας προς το κέντρο του νησιού και τη Μεσαορία βρισκόταν στην Πύλα (γι' αυτό και *Πύλη*), στα ανατολικά.

Η πεδιάδα της Λάρνακας, συμπεριλαμβανομένων των ορεινών όγκων της Περιφέρειας 5, θα ήταν πιθανότατα τμήμα της περιφέρειας του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ αρχικά και στη συνέχεια (από την ΥΚΧΙΙΑ και εξής) του Κιτίου. Σύμφωνα με το Γεωργίου, η επικοινωνία των δύο αυτών παράκτιων θέσεων με τις χαλκοφόρες περιοχές στα βόρεια θα γινόταν μέσω του ποταμού Τρέμιθου. Θέσεις της ΥΚΧ κατά μήκος του ποταμού θα συνέδεαν τα δύο αυτά κέντρα με τις θέσεις που βρίσκονται στα χαλκοφόρα στρώματα. Στα Κλαυδιά έχει ανευρεθεί ένας μεγάλος αριθμός εικονιστικών μυκηναϊκών αγγείων (Vermeule και Karageorghis 1982 σποραδικά), γεγονός που υποδεικνύει ότι πιθανότατα η θέση να λειτουργούσε ως ένα δευτερογενές κέντρο.

Οι Webb και Frankel (1994, 20) συμφωνούν ότι οι θέσεις στις ανατολικές λάβες του Τρόδους είχαν σημαντικό ρόλο στη μεταφορά του χαλκού από το Τρόδος στα αστικά κέντρα του κόλπου της Λάρνακας. Από επιφανειακές έρευνες που διεξήγαγαν στη περιοχή, συμπεραίνουν ότι στον Αναλιόντα-Παλιοκλησιά λειτουργούσε ένα εξειδικευμένο εργαστήριο παραγωγής και αποθήκευσης. Εκεί βρέθηκαν περισσότερα από χίλια θραύσματα πίθων, δύο από τα οποία, που ανήκαν στο ίδιο αγγείο, έφεραν αποτύπωση από κυλινδρική σφραγίδα με παράσταση κυνηγιού με άρμα (Webb Frankel 1994). Αποδέκτες των προϊόντων που αποθηκεύονταν στην Παλιοκλησιά θα ήταν οι κοινότητες μεταλλωρύχων που κατοικούσαν στις περιοχές του Μαθιάτη, του Λυθροδόνα και της Σιας (Webb και Frankel 1994, 20). Στο Μαθιάτη, κοντά στις περιοχές όπου υποθέτουμε ότι θα γινόταν εξόρυξη του χαλκού, έχουν βρεθεί χάλκινα εργαλεία και θραύσματα από τάλαντα χαλκού (Hadjicosti 1991, 77).

Αν το Κίτιο και το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ συνυπήρξαν για ένα μικρό, έστω, διάστημα ως περιφερειακά αστικά κέντρα, είναι πιθανό να είχαν βασιστεί πάνω σε διαφορετικά δίκτυα οικισμών, που συνέδεαν τις δύο αυτές θέσεις με χαλκοφόρες περιοχές. Αν το δίκτυο που περιγράφηκε πιο πάνω εξυπηρετούσε το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, που βρίσκεται πιο κοντά στον ποταμό Τρέμιθο, είναι πιθανό ότι το Κίτιο συνδεόταν με τη χαλκοφόρα περιοχή των Τρούλλων. Συνεπώς, η ύπαρξη της χαλκοφόρας ζώνης των Τρούλλων εντός της Περιφέρειας 7 εξηγεί, ίσως, την ύπαρξη δύο αστικών κέντρων στην ακτή της Λάρνακας.

Δυσκολότερο να εξηγηθεί είναι η συνύπαρξη σε μικρή απόσταση δύο περιφερειακών διοικητικών κέντρων στη νότια ακτή (Περιφέρεια 8 του Γεωργίου) της Καλαβασού-Άγιος Δημήτριος και του Μαρωνιού-Βούρνες. Στην έρευνα οι δύο αυτές θέσεις παρουσιάζονται ως κέντρα της κοιλάδας των ποταμών του Βασιλικού και του Μαρωνιού αντίστοιχα. Θεωρείται ότι οι δύο θέσεις

συνυπήρξαν ως διοικητικά κέντρα κατά την ΥΚΧΙΙΓ και ότι δεν υπήρξε σε οποιαδήποτε φάση πρωτοκαθεδρία του ενός έναντι του άλλου (South 1996, 41· 2002, 64).

Στην ευρύτερη περιφέρεια της κοιλάδας του Βασιλικού, στις όχθες του οποίου βρίσκεται ο αστικός οικισμός του 13^{ου} αιώνα στην Καλαβασό, έχουν εντοπιστεί αρκετές άλλες θέσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας, που φαίνεται ότι είχαν αγροτικό χαρακτήρα. Εκτός από αυτές, το Vasilikos Valley Project εντόπισε και θέσεις που σχετίζονται με άλλες εξειδικευμένες λειτουργίες. Στη Σανίδα-Μούττη του Αγίου Σέρκου, περίπου 12χλμ βορειοδυτικά του Αγίου Δημητρίου, σε μια περιοχή με καλής ποιότητας πηλό, φαίνεται ότι λειτουργούσε ένα εργαστήριο παραγωγής της κεραμικής του τύπου White Slip (Todd 2000). Στην περιοχή των μεταλλείων της Καλαβασού βρέθηκε κεραμική της Ύστερης Χαλκοκρατίας, πιθανόν από οικισμό που εξειδικευόταν στην εξόρυξη του χαλκού. Στην ακτή δυτικά του Ζυγίου, σε μια περιοχή που θα παρείχε ασφαλές αγκυροβόλιο, φαίνεται ότι υπήρχε ένας οικισμός της ΥΚΧ και πιθανόν ένα μικρό λιμάνι (South 1996, 40).

Στο Μαρώνι-Βούρνες, όπως είδαμε, ανασκάφηκε ένα μνημειακό κτίριο με διοικητικό χαρακτήρα, που αποτελεί κατά τα φαινόμενα το μοναδικό κτίσμα στη θέση αυτή (Cadogan 1996). Προς τη θάλασσα, στη θέση Τσάρουκκας, εντοπίστηκε οικισμός, που θεωρείται ότι μαζί με τις Βούρνες ανήκαν στην ίδια συστάδα θέσεων (Manning και De Mita 1997).

Η ανασκαφείας της θέσης Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος Alison South (2002, 66) υποστήριξε ότι η κατηγοριοποίηση των οικισμών σε τρεις ή τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με το ρόλο και τη σημασία τους στα ιεραρχημένα δίκτυα των οικισμών της ΥΚΧ δεν φαίνεται να έχει ισχύ στη νότια ακτή. Στις περιοχές αυτές φαίνεται ότι απουσιάζουν τα δευτερεύοντα κέντρα που θα συνέδεαν τα πρωτογενή κέντρα της Καλαβασού-Άγιου Δημητρίου και του Μαρωνιού-Βούρνες με τους μικρούς αγροτικούς οικισμούς και τις εξειδικευμένες θέσεις βιοτεχνικής παραγωγής. Εξαιτίας του ότι οι σημαντικές θέσεις με αστικά χαρακτηριστικά δεν βρίσκονται στην ακτή αλλά σε μικρή απόσταση από αυτή και, συνεπώς, είναι πιο κοντά στις μεταλλοφόρες περιοχές δεν προέκυψε η ανάγκη ανάδειξης δευτερογενών θέσεων (Knapp 2008, 142).

Η κοιλάδα του Κούρρη ποταμού αποτελεί το κεντρικό χαρακτηριστικό της Περιφέρειας 9 του Γεωργίου. Στην περιφέρεια αυτή, στην οποία θα είχε κεντρικό ρόλο ο οικισμός στην Άλασσα, θα συμπεριλαμβάνονταν οι χαλκοφόρες περιοχές στο Μονιάτη, στον Άγιο Μάμα και στη Γεράσα (Hadjisavvas 1996, 34). Στις θέσεις αυτές βρέθηκαν σκωρίες από κατεργασία του χαλκού στην

αρχαιότητα, ενώ στην Τριμίκληνη, στα βόρεια της Άλασσας, σε ένα από τα παρακλάδια του Κούρρη βρέθηκαν ακροφύσια (Hadjisavvas 1996, 23). Ακολουθώντας τη διαδρομή του Λιμνάτη ποταμού, ο χαλκός θα κατέβαινε μέχρι την Άλασσα και από εκεί, μέσω του Κούρρη, το μέταλλο θα κατέβαινε μέχρι τον κόλπο της Επισκοπής.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι δύο αυτές θέσεις, η Άλασσα και η Επισκοπή-Παμπούλα προτάθηκαν από την παλαιότερη βιβλιογραφία ως δύο αστικά κέντρα της ΥΚΧ. Από την εξέταση του αρχαιολογικού τεκμηρίου της Επισκοπής-Παμπούλας δεν προκύπτουν στοιχεία που να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θέση λειτούργησε ως διοικητικό κέντρο ή ότι απέκτησε μέχρι την ΥΚΧΙΙΓ αστικά χαρακτηριστικά. Εύλογα, λοιπόν, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η θέση στην Επισκοπή αποτελούσε ένα δευτερογενές κέντρο στην πολιτεία της Άλασσας. Την υπόθεση αυτή εξετάζουν αλλά απορρίπτουν οι Frankel και Webb (1994, 316) και η Keswani (1996, 233). Το ενδεχόμενο αυτό απορρίπτεται κυρίως εξαιτίας της παρατήρησης ότι οι πίθοι με εμπίεστη διακόσμηση από την Επισκοπή και οι εμπίεστοι πίθοι από την Άλασσα, δείχνουν να ανήκουν σε δύο διαφορετικά σχήματα πολιτειακής οργάνωσης και όχι απλά σε διαφορετικά επίπεδα (από άποψη ιεραρχίας) εντός του ίδιου σχήματος. Σύμφωνα, μάλιστα, με τη Smith, οι σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν στην Άλασσα και στην Επισκοπή δεν είναι οι ίδιες, ενώ η αρχαιολογική τους συνάφεια καθώς και ο αριθμός των διαφορετικών σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν στους πίθους της Επισκοπής, δείχνουν αποκέντρωση και έλεγχο των αποθηκευμένων αγαθών στα χέρια πολλών αντί λίγων (Smith 1994).

Ωστόσο, εντελώς πρόσφατα, η Smith αναγνώρισε για πρώτη φορά την ύπαρξη σφραγισμάτων από τον ίδιο σφραγιδοκύλινδρο, σε πίθους του 12^{ου} αιώνα από την Άλασσα-Παλιοταβέρνα και την Επισκοπή-Παμπούλα· είναι η πρώτη φορά που αναγνωρίζεται σφράγισμα από τον ίδιο σφραγιδοκύλινδρο σε δύο διαφορετικές θέσεις στην Κύπρο (Smith 2007, 349). Το τεκμήριο αυτό δείχνει τη στενή σχέση μεταξύ των δύο θέσεων. Ωστόσο, αυτή η παρατήρηση αφορά στις ιστορικές συνθήκες του 12^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία τα μνημειακά κτίρια της Άλασσας εγκαταλείπονται και η θέση χάνει την πρωτογενή της σημασία. Πάντως, αν αποδεχτούμε ότι η στενή σχέση αποτελεί συνέχεια από την ΥΚΧΙΙΓ, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην ΥΚΧΙΙΓ η Επισκοπή αποτελούσε θέση εξαρτώμενη από την Άλασσα και όχι το αντίστροφο. Σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν παράδοξο το γεγονός ότι το πρωτεύον κέντρο βρίσκεται μακριά από την ακτή και το δευτερεύον πολύ κοντά στη θάλασσα. Αυτό βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με το παραδοσιακό μοντέλο της πολιτειακής τοπογραφίας της ΥΚΧ, που θέλει τα αστικά διοικητικά

κέντρα να είναι παράκτια, όπως η Έγκωμη και το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ ή έστω σε μικρή απόσταση από την ακτή, όπως η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος και το Μαρόνι-Βούρνες.

Η τοπογραφία των θέσεων της περιοχής της Παλαιπάφου κατά την 3^η και 2^η χιλιετία π.Χ. αποτέλεσε το θέμα της μεταπτυχιακής διατριβής του Άθου Αγαπίου (2010). Ο Αγαπίου χρησιμοποίησε Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS) για τη χωροθέτηση των θέσεων, με στόχο την προσέγγιση της πορείας προς την αστικοποίηση στην περιοχή. Όρισε ως περιοχή μελέτης της εργασίας του την κύρια υδρολογική λεκάνη της Πάφου, συμπεριλαμβάνοντας έτσι, μαζί με την Περιφέρεια 10 και μέρος της Περιφέρειας 11 του Γεωργίου.

Περισσότερες από τις μισές θέσεις που αποτύπωσε στους χάρτες του GIS, βρίσκονται κατά μήκος του Διαρίζου, καταδεικνύοντας το πυκνό δίκτυο οικισμών που συνέδεε την Παλαίπαφο - από την ίδρυσή της στη ΜΚΧΙΙΙ - στις εκβολές του ποταμού, με τα χαλκοφόρα κοιτάσματα στις ημιορεινές νότιες περιοχές του Τροόδου (Αγαπίου 2010, 37). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η παρατήρησή του ότι υπάρχει συγκέντρωση θέσεων στη στενή πεδιάδα μεταξύ της ακτής και μιας ζώνης χαλκούχων κοιτασμάτων, στην κοιλάδα του ποταμού της Έζουσας (Αγαπίου 2010, 38). Στις εκβολές της Έζουσας, στη Γεροσκήπου, είναι πιθανό να ιδρύθηκε κατά τη ΜΚΧΙΙΙ-ΥΚΧΙΑ μια δεύτερη (μαζί με τα Κούκλια) παράκτια θέση. Η πιθανή πρόιμη θέση στη Γεροσκήπου εντοπίστηκε μόνο από την επιφανειακή έρευνα της καναδικής αποστολής και επομένως η χρονολόγησή της δεν μπορεί να θεωρείται βέβαιη (βλ. Γεωργίου 2006, 385). Πάντως, στη θέση Γεροσκήπου-Ασπρογιά, ανασκάφηκαν τρεις τάφοι της ΥΚΧΙΙΒ-ΙΙΑ, που περιείχαν μεγάλο αριθμό αντικειμένων από χαλκό, χρυσά κοσμήματα, αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, σφραγίδες και εισηγμένη κεραμική (Νicolaou 1983· Μιχαηλίδης 2008, 34-5). Στην ίδια θέση βρέθηκαν και θεμέλια οικιών και όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, που δείχνουν συνύπαρξη οικισμού και τάφων (Μιχαηλίδης 2008, 32). Μέσα στο δίκτυο οικισμών της περιφέρειας της Παλαιπάφου, η Γεροσκήπου είναι πιθανό να είχε αναδειχθεί μέχρι το τέλος της ΥΚΧ σε ένα δευτερεύον κέντρο. Η περιοχή θα αποκτήσει πρωτεύουσα σημασία μόνο στο τέλος της εποχής των βασιλείων, όταν ο τελευταίος βασιλιάς της Πάφου θα μεταφέρει το διοικητικό κέντρο του βασιλείου του στα βορειοδυτικά, στην ακτή βόρεια του ποταμού της Έζουσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΥΚΧΙΙΑ

Σε μεσογειακό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια του 13^{ου} και η αρχή του 12^{ου} αιώνα αποτελούν περίοδο βαθιάς κρίσης (βλ. Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο 2). Η κατάρρευση των αυτοκρατοριών της Ανατολής και των μυκηναϊκών κέντρων στο Αιγαίο και η καταστροφή και εγκατάλειψη της Ουγκαρίτ αποτέλεσαν το αποκορύφωμα των ταραχών που έπληξαν τη Μεσόγειο την περίοδο αυτή. Συνέπεια αυτών των φαινομένων ήταν η αποδιοργάνωση του «παγκοσμιοποιημένου» οικονομικού συστήματος, που αρθρωνόταν μέσα από τα σύνθετα δίκτυα παραγωγής και ανταλλαγής στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Στην Κύπρο η περίοδος της κρίσης αντιστοιχεί με το τέλος της ΥΚΧΙΓ και την αρχή της ΥΚΧΙΙΑ.

1. Τα χρόνια της Μεσογειακής κρίσης: η μετάβαση από την ΥΚΧΙΓ στην ΥΚΧΙΙΑ

Το τέλος της ΥΚΧΙΓ και η αρχή της ΥΚΧΙΙΑ σημαδεύονται από μια σειρά από φαινόμενα, που δείχνουν ότι η μεσογειακή κρίση είχε απόηχο και στο νησί. Στην Έγκωμη, η Φάση ΙΙΒ (ΥΚΧΙΓ) κλείνει με καταστροφές που, στις περιοχές που ανέσκαψε ο Δίκαιος, επηρέασαν το τείχος που μόλις είχε ανεγερθεί, καθώς και τα δύο μνημειακά κτίρια. Ο Δίκαιος χρονολόγησε τα γεγονότα που οδήγησαν στις καταστροφές στο 1230 π.Χ., παρατηρώντας ότι σε αυτή τη φάση στην Έγκωμη δεν είχε ακόμη εμφανιστεί κεραμική της ΥΕΙΙΓ περιόδου, ενώ διακινούνταν ποσότητες κεραμικής της ΥΕΙΙΒ. Σύμφωνα με το Δίκαιο, καταστροφή που παρατηρείται στη Σίντα είναι σύγχρονη. Μετά την καταστροφή στο τέλος της Φάσης ΙΙΒ, κλείνονται οριστικά και δεν επαναχρησιμοποιούνται οι θαλαμοειδείς τάφοι της Περιοχής Ι. Ο Δίκαιος υπέθεσε ότι το φαινόμενο αυτό πρέπει να ήταν γενικευμένο και να αφορούσε ολόκληρη την πόλη (Dikaios 1969-71, 514).

Ανοικοδόμηση καταγράφεται σύντομα, με νέο χαρακτηριστικό την ευρεία χρήση πελεκητής τοιχοδομίας. Σύμφωνα με το Δίκαιο, νέοι κάτοικοι με προέλευση το μυκηναϊκό κόσμο, που κατέρρεε από σύγχρονα κύματα καταστροφής, εγκαταστάθηκαν στην πόλη, φέρνοντας μαζί την κεραμική τους, της κατηγορίας ΥΕΙΙΓ (MycIIIc:1b) (Dikaios 1969-71, 514).

Κατά την επόμενη Φάση, Level ΙΙΑ (τέλος της ΥΚΧΙΓ και αρχή της ΥΚΧΙΙΑ) στην Περιοχή Ι κτίζεται ένα νέο, μεγάλο κτίριο, στο οποίο ο Δίκαιος αναγνώρισε ως κεντρικό πυρήνα μια πτέρυγα, η οποία θυμίζει στην κάτοψη και στην ύπαρξη εστίας τα μυκηναϊκά μέγαρα. Στην κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι πελεκητοί λίθοι. Οι ανοιχτοί χώροι πλέον

οργανώνονται σε δρόμους, που τέμνονται κάθετα (Dikaios 1969-71, 515-6). Τα νέα αυτά στοιχεία συναντώνται και σε άλλες περιοχές του οικισμού, δημιουργώντας για πρώτη φορά στην ιστορία της πόλης μια εικόνα «κανονικότητας και μνημειακότητας που δεν είχε επιτευχθεί κατά τις προηγούμενες φάσεις» (Dikaios 1969-71, 516).

Στην Περιοχή ΙΙΙ το κατεστραμμένο κτίριο της φάσης ΙΙΒ ανακατασκευάζεται με πολλές αλλαγές. Η σημαντική αλλαγή σε αυτή την περιοχή είναι το γεγονός ότι πλέον το κτίριο αυτό δεν είναι αυτόνομο με ανοιχτούς χώρους, όπως συνέβαινε στις προηγούμενες φάσεις, αλλά ενσωματώνεται σε ένα οικοδομικό τετράγωνο που προεκτείνεται προς τα δυτικά, πάντα νότια της γραμμής του τείχους (Dikaios 1969-71, 516). Το τείχος σε αυτή την περιοχή ενισχύεται, καθώς το πάχος του διπλασιάζεται (Dikaios 1969-71, 517).

Δύο λακκοειδείς τάφοι για ατομικές ταφές ανακαλύφθηκαν στην Περιοχή Ι. Σχολιάζοντας το γεγονός ότι πολύ λίγοι τάφοι της ΥΚΧΙΙΑ βρέθηκαν στην Έγκωμη, ο Δίκαιος πρότεινε ότι είναι πιθανόν μια περιοχή εντός ή εκτός του τείχους να χρησιμοποιείτο ως νεκροταφείο σε αυτή τη φάση (Dikaios 1969-71, 518).

Η φάση ΙΙΑ του Δίκαιου τελειώνει και πάλι με καταστροφές, με συνέπειες την πλήρη καταστροφή του Πελεκητού κτιρίου στην Περιοχή Ι και μεγάλες αλλαγές στην Περιοχή ΙΙΙ. Και οι δύο καταστροφές που οριοθετούν την αρχή και το τέλος της φάσης ΙΙΑ, αποδόθηκαν από το Δίκαιο σε ομάδες επιτιθέμενων, τους οποίους ταύτισε με τους λεγόμενους «Λαούς της Θάλασσας» (Dikaios 1969-71, 522-3).

Στον οικισμό στη Σίντα-*Sira Tas* στάχτη σφράγισε τα στρώματα της ΥΚΧΙΙΓ. Ένας θησαυρός χάλκινων αντικειμένων φαίνεται ότι είχε θαφτεί πριν από αυτή την καταστροφή (Karageorghis 1990β, 12). Όπως και η Έγκωμη, ξανακτίστηκε στην ΥΚΧΙΙΑ (Period ΙΙ) και η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση της κεραμικής του τύπου Mycenaean ΙΙΙC:1b της ΥΕΙΙΙΓ (Kling 1989, 34-35). Η περίοδος ΙΙ τελειώνει με καταστροφή και η συνέχειά της, η περίοδος ΙΙΙ τελειώνει και αυτή κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα. Πάντως, είναι σημαντικό ότι παρά τις καταστροφές, οι δύο αυτές θέσεις δεν εγκαταλείφθηκαν κατά τη διάρκεια της μεσογειακής κρίσης. Ειδικότερα η Έγκωμη, συνέχισε να λειτουργεί ως αστικό κέντρο μέχρι το τέλος του 12^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα συνεχίζει να λειτουργεί η θέση στην Αθηαίνου-Παμπουλάρι της Κουκουρνίνας. Φαίνεται μάλιστα ότι ο χώρος, που είχε λατρευτικό χαρακτήρα

κατά την ΥΚΧΙΙΓ, μετατρέπεται σε βιομηχανική εγκατάσταση με αποθηκευτικές δυνατότητες (Dothan και Ben-Tor 1983, 140· βλ. επίσης Webb 1999, 21-29).

Ωστόσο, στα χρόνια της κρίσης εγκαταλείπονται πολλές άλλες θέσεις, τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς σημασίας. Σε καμιά περίπτωση δεν προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα το συμπέρασμα ότι η εγκατάλειψη οφείλεται σε μαζική και εσκεμμένη καταστροφή (Iacovou υπό δημοσίευση (β)). Ο αστικός οικισμός στην Καλαβασό-Άγιος Δημήτριος εγκαταλείπεται στο τέλος της ΥΚΧΙΙΓ. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η εγκατάλειψη έγινε βίαια ή βιαστικά. Πυρκαγιά που ξέσπασε σε μέρος του Κτιρίου Χ, πιθανόν να είναι τυχαία και να οφείλεται στην εγκατάλειψή του (South 1984, 14· 1989, 322-323). Με τα διαθέσιμα δεδομένα φαίνεται ότι ολόκληρη η κοιλάδα του Βασιλικού ποταμού παραμένει ακατοίκητη κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ (South 1984, 17· Todd και South 1992, 203). Το διοικητικό κέντρο στο Μαρώνη-Βούρνες εγκαταλείπεται και αυτό πριν από το τέλος του 13^{ου} αιώνα (Cadogan 1989, 49), ίσως λίγο νωρίτερα από τον Άγιο Δημήτριο (South 2002, 65). Στην Άλασσα-Παλιοταβέρνα, το πελεκητό Κτίριο ΙΙ δείχνει να εγκαταλείπεται στο τέλος της ΥΚΧΙΙΓ. Τα δάπεδα και οι τοίχοι καλύφθηκαν με ένα στρώμα χώματος. Το φαινόμενο παρατηρείται έντονα και στην περιφέρεια της Μόρφου. Πριν το τέλος της ΥΚΧΙΙΓ εγκαταλείπονται η *Τούμπα του Σκούρου* (βλ. Iacovou 1994, 151), η *Μύρτου-Πηγάδες* και *Στεφάνια* (Webb 1999, 51-51) και η Αγία Ειρήνη (Gjerstad *et al.* 1935, 671).

Η εγκατάλειψη των θέσεων αυτών αποδίδεται σε οικονομική αποτυχία εξαιτίας των αλλαγών που είχε υποστεί το σύστημα του ανταλλακτικού εμπορίου μετά τη μεσογειακή κρίση. Ειδικά η εγκατάλειψη της Ουγκαρίτ, ενός από τους σημαντικότερους διαμετακομιστικούς σταθμούς των εμπορικών δικτύων του 13^{ου} αιώνα (και της διακίνησης του χαλκού και του κασσίτερου), θα επηρέασε τη διακίνηση των κυπριακών προϊόντων στην ενδοχώρα της Ανατολής (Bell 2006, 101) και, κυρίως, θα οδήγησε στη μείωση της ζήτησης του κυπριακού χαλκού. Έτσι, το πιο δυνατό και επομένως ορατό αποτέλεσμα της μεσογειακής κρίσης στην Κύπρο είναι η αποτυχία ορισμένων από τις κυπριακές πολιτείες να επιβιώσουν.

Δύο θέσεις μόνο φαίνεται ότι ιδρύονται κατά την ΥΚΧΙΙΓ. Και οι δύο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν αρχικά από τον Δίκαίο αλλά η ανασκαφή τους συνεχίστηκε από τον Καραγιώργη. Η πρώτη βρίσκεται σε ένα άνυδρο και φυσικά οχυρό οροπέδιο, στη θέση *Κοκκινόκρεμος* στην Πύλα (Εικ. 23). Ιδρύθηκε γύρω στο 1230 και εγκαταλείφθηκε γύρω στο 1190, οπότε είναι ένας εξαιρετικά βραχύβιος οικισμός. Η εγκατάλειψη θα έγινε βιαστικά, καθώς βρέθηκαν πολλά αντικείμενα και θησαυροί χρυσών, αργυρών και χάλκινων αντικειμένων, τα οποία οι κάτοικοί του

θα είχαν κρύψει ώστε να τα βρουν όταν θα επέστρεφαν. Μεταξύ των αντικειμένων που άφησαν πίσω είναι και δύο τάλαντα αργύρου (Karageorghis και Demas 1984, 60-65).

Στη μικρή χερσόνησο στη θέση *Μάα-Παλαιόκαστρο* βρίσκεται ο δεύτερος οικισμός που ιδρύθηκε στο τέλος του 13^{ου} αιώνα (*Εικ. 24*). Όπως και η *Πύλα-Κοκκινόκρεμος*, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, δεν πρέπει να λειτούργησε για περισσότερο από 50 χρόνια (Karageorghis 1990β, 26). Στη χερσόνησο, από την πλευρά που συνδεόταν με την ξηρά, είχε κτιστεί ένα κυκλώπειο τείχος, που προστάτευε, έτσι, τον οικισμό από τα βόρεια. Ένα από τα κτίρια του οικισμού ήταν κτισμένο με πελεκητούς λίθους. Αναγνωρίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Η αρχαιότερη (Δάπεδο II) τέλειωσε με καταστροφή στο τέλος της ΥΚΧΙΓ. Κατά τη δεύτερη φάση (Δάπεδο I) ο οικισμός ξανακτίστηκε αλλά εγκαταλείφθηκε λίγο αργότερα κατά την ΥΚΧΙΙΑ (Karageorghis και Demas 1988). Είναι αξιοσημείωτο ότι καμιά ταφή δεν βρέθηκε σε οποιαδήποτε από τις δύο αυτές θέσεις. Αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη τάφων σε οργανωμένα νεκροταφεία εκτός των οικισμών (Ιακονου υπό δημοσίευση β).

Η ερμηνεία που πρότεινε ο ανασκαφέας για τους δύο οικισμούς είναι ότι κτίστηκαν από ξένους και όχι ντόπιους πληθυσμούς. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, πρόσφυγες από το Αιγαίο κατέφυγαν μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών αστικών κέντρων στην Κύπρο και έκτισαν τις δύο αυτές οχυρές και παράκτιες θέσεις, πριν εισχωρήσουν στο εσωτερικό του νησιού. Αυτό, σύμφωνα πάντα με τον Καραγιώργη, τεκμαίρεται από τις μεγάλες ποσότητες μινωικής και μυκηναϊκής κεραμικής που βρέθηκαν και στις δύο θέσεις, αλλά και από άλλα στοιχεία που ανήκουν στην πολιτισμική παράδοση του Αιγαίου, όπως κέρατα καθοσιώσεως, λουτήρες και κεντρικές εστίες. Στη *Μάα-Παλαιόκαστρο* βρέθηκαν επίσης αγγεία του Χειροποίητου Έντριπτου (ή Βαρβαρικού ρυθμού), τύπου που εμφανίστηκε στο Αιγαίο το 13^ο αιώνα. Ο Καραγιώργης υποστήριξε, επίσης, ότι οι δύο αυτοί οικισμοί παρουσιάζουν ομοιότητες με σύγχρονους οχυρωμένους οικισμούς στο Αιγαίο, όπως τις Κουκουναριές της Πάρου και την Καστροκεφάλα στην Κρήτη (Karageorghis 2001).

2. Οι πολιτείες της ΥΚΧΙΙΑ

Τα αστικά κέντρα μειώνονται δραματικά στη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ. Ωστόσο, η πολιτειακή τοπογραφία του 12^{ου} αιώνα παρουσιάζει ένα σημαντικό στοιχείο συνέχειας σε σχέση με την προηγούμενη ΥΚΧΙΓ. Η συνέχεια συνίσταται στο γεγονός ότι οι θέσεις που εμφανίζουν αστικές

και διοικητικές λειτουργίες, αν και μειωμένες, δεν είναι άλλες από αυτές που λειτουργούσαν κατ'αυτόν τον τρόπο στην ΥΚΧΙΙ.

Χάρτης 6: Θέσεις της ΥΚΧΙΙΑ

Άλασσα

Στην Άλασσα-Παλιοταβέρνα, ένα μέρος μόνο του Κτιρίου ΙΙ επαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΚΧΙΙΑ. Σε αυτή τη φάση καταγράφονται επιδιορθώσεις στους πελεκητούς τοίχους με ασβεστοκονίαμα και πηλόπλινθους. Ορισμένοι εσωτερικοί χώροι διαιρέθηκαν σε μικρότερους (Hadjisavvas 2000, 393). Στο δωμάτιο του λουτρού βρέθηκε ένας πήλινος λουτήρας, ενώ στο μεγαλύτερο δωμάτιο υπήρχε εστία. Τα στοιχεία αυτά ανήκουν στην ύστατη φάση του κτιρίου, που χρονολογείται στην ΥΚΧΙΙΑ (Καραγιώργης 2002α, 95).

Το στρώμα του οικισμού που ανασκάφηκε στη θέση Πάνω Μαντηλάρης, ανήκει στην τελευταία φάση του οικισμού κατά την ΥΚΧΙΙΑ. Τομές που διανοίχτηκαν σε ορισμένα σημεία δεν έδειξαν κανένα ίχνος καταστροφών μεταξύ της ΥΚΧΙΙΓ και της ΙΙΑ. Φαίνεται ότι οι οικίες ήταν

οργανωμένες σε τετράγωνα (Hadjisavvas 1996, 25). Βρέθηκε μεγάλος αριθμός από τριβεία και τριπτήρες, αλλά και φυσητήρες και σκωρίες (Hadjisavvas 1996, 25). Ο Χατζησάββας ταύτισε τρεις χώρους εντός του οικισμού με ιερά. Σε αυτούς τους χώρους βρέθηκαν συγκεντρωμένα πλήηνα ειδώλια τούρων και σε έναν από αυτούς μαζί με ένα μικρογραφικό τάλαντο χαλκού σε σχήμα δοράς τούρου (Hadjisavvas 1996, 25· Webb 1999, 122-25). Από τους οκτώ τάφους που βρέθηκαν μεταξύ των οικιών, τρεις ανήκουν στην ΥΚΧΙΙΑ και σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται ο πλουσιότερος εξ αυτών, ο Τάφος 3 (Hadjisavvas 1991, 173).

Ο οικισμός και τα πελεκητά κτίρια στην Άλασσα εγκαταλείπονται κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ. Ένας θησαυρός από χάλκινα όπλα που βρέθηκε κρυμμένος στο φυσικό βράχο στον οικισμό στον *Πάνω Μαντηλάρη* μαρτυρά, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ότι η εγκατάλειψη έγινε βιαστικά (Hadjisavvas 1994, 112-3).

Επισκοπή-Παμπούλα

Ο τειχισμένος οικισμός στην *Επισκοπή-Παμπούλα* παρουσιάζει συνέχεια χρήσης από την ΥΚΧΙΙΓ στην ΥΚΧΙΙΑ. Υπάρχουν ενδείξεις για μεγάλης κλίμακας αναδιαμόρφωση του χώρου στην ΥΚΧΙΙΑ, γεγονός που απάλειψε σε πολλά σημεία τα στρώματα της ΥΚΧΙΙΓ (Benson 1972, 5· Weinberg 1983, 5). Για το λόγο αυτό, η τελευταία φάση του οικισμού, που ανήκει στην ΥΚΧΙΙΑ, είναι και η καλύτερα γνωστή. Πάντως η ανοικοδόμηση αυτής της περιόδου δεν φαίνεται να σχετίζεται με βίαιη καταστροφή του οικισμού. Οι ταφές συνεχίζονται στους θαλαμοειδείς τάφους που ήταν ήδη ανοιγμένοι (Kling 1989, 19-23) και μόνο ο Τάφος 14 (άγνωστης μορφής, ίσως θαλαμοειδής) φαίνεται να ανήκει αποκλειστικά στην ΥΚΧΙΙΑ (Benson 1972, 7). Η επανεξέταση της κεραμικής από τον οικισμό επιβεβαίωσε ότι δεν υπάρχει τίποτα νεότερο από την ΥΚΧΙΙΑ (Kling 1989, 17-19).

Σε ό,τι αφορά στις ταφές που ανέσκαψε η αποστολή του Pennsylvania University Museum, ο Benson χρονολόγησε ορισμένες από αυτές στην ΥΚΧΙΙΒ. Φαίνεται, ωστόσο, ότι τα συμπεράσματά του οφείλονται σε λανθασμένη αξιολόγηση της κεραμικής. Κεραμική που ο Benson θεωρούσε ότι ανήκει στο ρυθμό της Πρώιμης Λευκής Γραπτής (PWP), ανήκει στην πραγματικότητα είτε στη Λευκή Γραπτή Τροχήλατη ΙΙΙ κεραμική της ΥΚΧΙΙΑ είτε στη Λευκή Γραπτή Ι και ΙΙ της ΚΓ περιόδου (Adelman 1976· Steel 1996, 292). Νεότερες ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων (Δήμος Χρήστου, 1992) έφεραν στο φως ένα τάφο, του οποίου η αρχαιότερη ταφή ανήκει στο τέλος της ΥΚΧΙΙΒ ή στην αρχή της ΚΓΙ (αδημοσίευτος, βλ.

Christou 1994, 180-82). Το γεγονός αυτό δεν αρκεί για να αναιρεθεί η επικρατούσα άποψη ότι η *Παμπούλα* εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ. Ο τάφος που ανασκάφηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων μαζί με τέσσερεις από τους τάφους της αμερικανικής αποστολής, που βρέθηκαν στα βόρεια όρια της θέσης, μεταξύ των τάφων της Ύστερης Χαλκοκρατίας, μαρτυρούν περιορισμένης χρονικής και χωρικής κλίμακας χρήση του χώρου στην αρχή της ΚΓ περιόδου (Steel 1996, 291-2· Buitron-Oliver 1999, 70).

Έγκωμη

Όπως είδαμε, η Έγκωμη στο τέλος του 13^{ου} αιώνα υπέστη σοβαρές καταστροφές. Τις καταστροφές ακολούθησε εκτεταμένη ανοικοδόμηση (Level IIIB). Στην Περιοχή I το Πελεκητό Κτίριο παρουσιάζει σημαντικές διαφορές στην κάτοψη. Σε αυτή τη φάση εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη μιας λατρείας εντός του κτιρίου. Σημαντικά ευρήματα από αυτή την άποψη είναι το χάλκινο αγαλμάτιο του Κερασφόρου Θεού (βρέθηκε σε δάπεδο της Φάσης III C, αλλά σύμφωνα με το Δίκαιο προήλθε από τη Φάση III B), σε ένα από τα δωμάτια του Πελεκητού Κτιρίου, μαζί με τροχήλατα αγγεία που μιμούνται τα χειροποίητα του ρυθμού με Δακτυλιόσχημη βάση, καθώς και κρανία ταύρων και ρυτών σε μορφή ταυροκεφαλής σε άλλους χώρους του ίδιου κτιρίου (Dikaios 1969-71, 524· Webb 1999, 92-9). Σε άλλο δωμάτιο βρέθηκε χάλκινο γυναικείο αγαλμάτιο, που μαρτυρά την ύπαρξη διπλής λατρείας προς τιμήν μιας γυναικείας και μιας ανδρικής θεότητας (Webb 1999, 100-1). Γενικά σε αυτή τη φάση διαφαίνεται η τάση για διαμόρφωση των κτιρίων ώστε να περιλαμβάνουν κεντρικές αυλές, γύρω από τις οποίες οργανώνονται πτέρυγες κτιρίων, ορισμένες με δημόσιο και άλλες με οικιστικό χαρακτήρα.

Οι γαλλικές ανασκαφές ερεύνησαν διάφορους χώρους στο κέντρο της πόλης, στους οποίους αποκαλύφθηκαν μεγάλα κτίρια, σε κανονικά οικοδομικά τετράγωνα, συνήθως με πελεκητή τοιχοδομία. Σε κάποιους από αυτούς τους χώρους η ΥΚΧΙΙΑ ξεκινά με καταστροφές, πιθανόν σύγχρονες με αυτές που ορίζουν το τέλος της Φάσης III A στις περιοχές του Δίκαιου (Webb 1999, 118). Κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ φαίνεται ότι καταστρέφεται το μνημειακό Κτίριο 18, στο Quartier 5W, που είχε κτιστεί κατά την ΥΚΧΙΙΓ. Στα ερείπιά του, στο Sol IV, εγκαθίσταται ένα εργαστήριο χαλκού (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 20). Υπάρχουν ενδείξεις για μερική κατοίκηση του χώρου κατά την ΥΚΧΙΙΒ (Sols II και I). Στα ευρήματα αυτής της φάσης συμπεριλαμβάνονται χάλκινα ειδώλια καθισμένων μορφών (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 20). Πιθανόν σύγχρονη καταστροφή καταγράφεται σε ένα άλλο πελεκητό κτίριο στο οικοδομικό τετράγωνο 6E (το λεγόμενο Κτίριο των Κιώνων) στις αρχές της ΥΚΧΙΙΑ. Στο κτίριο αυτό

αναγνωρίστηκε η λειτουργία ενός ιερού, που φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής της πόλης (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 37-40· Webb 1999, 118). Νοτιότερα (Quartier 8E), ερευνήθηκε από τον ίδιο το Schaeffer το 1934 η Οικία των Χαλκών, ένα μεγάλο κτίριο με πελεκητή τοιχοδομία, η κατασκευή και η χρήση του οποίου χρονολογούνται στο 12^ο αιώνα (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 40).

Στο οικοδομικό τετράγωνο 5E, στα ανατολικά ενός τετράγωνου πλακόστρωτου, που ερμηνεύθηκε ως δημόσια πλατεία (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 8), κτίζεται στο τέλος της ΥΚΧΙΙΑ, πάνω από ένα προσιότερο κτίριο με λατρευτικό χαρακτήρα, ένα μεγάλο κτίριο που είναι γνωστό ως το Ιερό του Θεού επί του Ταλάντου (Webb 1999, 102· 2001, 70). Στην κεντρική πτέρυγα του κτιρίου, σε ένα μικρό δωμάτιο (άδυτο), βρέθηκε το χάλκινο ειδώλιο της ανδρικής θεότητας που στέκεται πάνω σε ένα τάλαντο. Πρόκειται για ένα θεό πολεμιστή, με κράνος με κέρατα, που κρατά δόρυ και ασπίδα (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 36). Υποτίθεται ότι είναι ο θεός προστάτης του χαλκού της πόλης, σύνδεση που στηρίζεται στη γειννίαση του ιερού με εργαστήρια παραγωγής χαλκού στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο (Webb 1999, 112). Σε άλλους χώρους του ίδιου κτιρίου βρέθηκαν *κατά χώραν* δύο μονολιθικοί βωμοί (και δίπλα από αυτούς θραύσμα από μεγάλο πίθο με ΚΜ επιγραφή και άλλα αντικείμενα με σημεία της ΚΜ), βουκράνια και αγγεία με τελετουργικό χαρακτήρα (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 32-33). Στο άδυτο, κοντά στους δύο βωμούς, τα ευρήματα δείχνουν ότι θα λατρευόταν μια γυναικεία θεότητα, όπως θα συνέβαινε και στο ιερό του Κερασφόρου θεού (Webb 1999, 112).

Τα κτίρια στις δύο περιοχές του Δίκαιου ξανακτίζονται, ορίζοντας τη φάση ΙΙΙC, με διαφορές στην κάτοψη, με πιο σημαντική την προσθήκη περισσότερων ανοιχτών χώρων και κεντρικών αυλών (Dikaios 1969-71, 531). Στο Πελεκητό Κτίριο της Περιοχής Ι συνεχίζεται η λατρεία του Κερασφόρου θεού. Μέχρι και σε αυτή τη φάση εμφανίζονται αντικείμενα (αν και σαφώς λιγότερα) με επιγραφές ή σημεία της ΚΜ γραφής (Dikaios 1969-71, 533).

Στην ΥΚΧΙΙΑ, ενώ συνεχίζονται οι ταφές σε ανοιγμένους αλλά και νέους θαλαμοειδείς τάφους, γίνεται όλο και πιο συνηθισμένος ο λακκοειδής τάφος για περιορισμένο αριθμό ταφών (από μια μέχρι τρεις, βλ. Keswani 2004, 96-97). Σύμφωνα με την Keswani, ο αριθμός των ταφών σε λακκοειδείς τάφους είναι πολύ μικρός, επομένως δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε ένα επαρκές δείγμα, που να πιστοποιεί ότι ο τύπος αυτός ήταν ο βασικός τύπος τάφου της ΥΚΧΙΙΑ. Είναι πιθανό, όπως άλλωστε υποστήριξε και ο Δίκαιος, να υπάρχουν εκτός των τειχών νεκροταφεία. Ορισμένοι μάλιστα από τους λακκοειδείς τάφους, βρίσκονται κοντά σε

παλαιότερους θαλαμοειδείς, κάτι που ίσως να μαρτυρά την πρόθεση να τοποθετηθούν δευτερευόντως τα οστά στο θαλαμοειδή τάφο (Keswani 2004, 98). Σίγουρα δεν μπορούν να ερμηνευθούν σαν μια κατηγορία φτωχών ταφών, καθώς πολλοί από αυτούς περιείχαν πλούσιες ταφές.

Η Έγκωμη εγκαταλείπεται μέχρι το τέλος του 12^{ου} αιώνα. Σταδιακά, περιοχές της πόλης κλείνουν, γεγονός που δεν οφείλεται σε καμιά καταστροφή. Αντίθετα, δείχνει να είναι μια οργανωμένη κίνηση (Webb 2001, 79), που αντισταθμίζεται με την ίδρυση της Σαλαμίνας, μερικά χιλιόμετρα στα ανατολικά. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση της κεραμικής, μια ύστατη φάση συνέχειας στην ΥΚΧΙΙΒ, μετά την εγκατάλειψη της πόλης, τεκμηριώνεται στο Ιερό του Ταλάντου (βλ. Courtois στο *Alasia I*, 151-325). Φαίνεται ότι ο χαρακτήρας του ιερού διατηρείται μέχρι το τέλος, καθώς στο κτίριο βρέθηκαν δύο πήλινα δικέφαλα ειδώλια (κένταυροι ή σφίγγες), τροχήλατα, στο ρυθμό του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού, αλλά και πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών στο γνωστό από το Αιγαίο τύπο με υψωμένα χέρια, που χρονολογούνται στον 11^ο αιώνα και πήλινες ανδρικές μορφές με κωνικό κράνος (Courtois, Lagarce και Lagarce 1986, 35-7). Όταν, τελικά, εγκαταλείπεται και το ιερό του Θεού του Ταλάντου, βρίσκεται ήδη σε λειτουργία το ιερό της Σαλαμίνας (Yon 1999, 17-18).

Χαλά Σουλτάν Τεκκέ

Κανένα στρώμα καταστροφής δεν σημαδεύει τη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΓ στην ΙΙΑ στον οικισμό στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ (Åström στο Åström *et al.* 1983, 8-11). Ο οικισμός της ΥΚΧΙΙΑ ήταν οργανωμένος με βάση πολεοδομικό σχεδιασμό σε οικοδομικά τετράγωνα. Δεν υπήρχε τείχος που να περιέβαλλε την πόλη. Μέσα στον οικισμό βρέθηκαν κατάλοιπα μεταλλουργικής δραστηριότητας (Åström 2000) αλλά και μεγάλος αριθμός εισηγμένων προϊόντων από την Αίγυπτο, την Ανατολία, το Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή (Åström 1996), γεγονός που καταδεικνύει το εύρος των εμπορικών επαφών της πόλης. Στο 12^ο αιώνα ανήκει ένα αργυρό κύπελλο, που φέρει σημιτική επιγραφή σε ουγκαριτική σφηνοειδή γραφή: «κατασκευασμένο από τον Aky γιο του Yiptahaddou» (Åström και Masson 1982). Είναι σημαντικό ότι ένα άλλο αργυρό κύπελλο που βρέθηκε στην ακρόπολη της Ουγκαρίτ, έφερε ΚΜ επιγραφή. Τα αντικείμενα αυτά, θα ήταν πιθανότατα δώρα, που ανταλλάσσονταν μεταξύ των μελών της άρχουσας τάξης των πολιτειών της Κύπρου και της ανατολικής Μεσογείου (Caubet και Yon 2001).

Ο μοναδικός τάφος που εντοπίστηκε μέσα στον ίδιο τον οικισμό είναι ένας λακκοειδής τάφος που περιείχε ένα μόνο ενταφιασμό και που χρονολογήθηκε στην ΥΚΧΙΙΑ. Ήταν μια πλούσια ταφή, καθώς περιείχε αντικείμενα από φαγεντιανή και ελεφαντόδοντο, χάλκινα αγγεία και κοσμήματα (Niklasson στο Åström *et al.* 1983, 169-213). Είναι πιθανό μια συστάδα τάφων στα δυτικά του ανεσκαμμένου τμήματος του οικισμού να βρισκόταν «εντός των τειχών» αλλά τα στρώματα του οικισμού να έχουν καταστραφεί από την άροση (Åström και Nys 2007, 27).

Σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, ο οικισμός υπέστη καταστροφή κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ (Eriksson στο Åström 1989, 47). Συνέχισε, πάντως, να ζει και μετά την καταστροφή αλλά εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ΥΚΧΙΙΑ, ως αποτέλεσμα του κλεισίματος του εσωτερικού του λιμανιού. Το λιμάνι του αστικού οικισμού είχε μεταβληθεί στη σημερινή Αλυκή.

Κίτιο

Στο Κίτιο η μετάβαση στην ΥΚΧΙΙΑ γίνεται χωρίς να καταγράφεται κανένα ίχνος καταστροφής. Στην περιοχή του οικισμού (Περιοχή I) τα κτίρια αναδιοργανώνονται και για πρώτη φορά γίνεται χρήση ισοδομικών λίθων. Πάντως, οι τάφοι που ανασκάφηκαν δεν χρησιμοποιούνται πλέον (η τελευταία ταφή στον πλούσιο τάφο 9 χρονολογείται στην αρχή της ΥΚΧΙΙΑ) ενώ και τα εργαστήρια του χαλκού σταματούν να λειτουργούν (Karageorghis και Demas 1985, 11). Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, οι μεταλλουργικές εγκαταστάσεις είχαν πλέον συγκεντρωθεί στην περιοχή των ιερών (Περιοχή II), όπου οι εργασίες δευτερογενούς επεξεργασίας του χαλκού διεξάγονται σε ακόμα μεγαλύτερη κλίμακα (Karageorghis 1990β, 19· Karageorghis και Kassianidou 1999).

Όπως φαίνεται από την ανασκαφή στην περιοχή των ιερών, τα Δάπεδα ΙΙΑ και ΙΙΙ, που αντιστοιχούν στην ΥΚΧΙΙΑ, αποτελούν την πιο λαμπρή περίοδο της ιστορίας του Κιτίου στην Εποχή του Χαλκού. Το τείχος που υπήρχε στην Περιοχή ΙΙ κατά την ΥΚΧΙΙΓ, μεταμορφώνεται σε κυκλώπειο τείχος στην ΙΙΑ. Οι τέσσερις νέοι ναοί που οικοδομούνται, κάνουν εκτεταμένη χρήση πελεκητών λίθων. Μάλιστα, ο Ναός 1 είναι κτισμένος από μεγάλους κανονικούς ισοδομικούς ογκόλιθους, μερικοί από τους οποίους έφταναν τα 3μ. σε μήκος. Στη νότια όψη του ναού, υπάρχουν εγχάρακτες παραστάσεις πλοίων. Ένας βωμός στην περιοχή των ιερών, κτισμένος με μικρούς κανονικούς ισοδομικούς λίθους, έφερε επίστεψη από κέρατα καθοσίωσης, ενώ ένα ακόμα ζεύγος κεράτων βρέθηκε ενσωματωμένο σε ένα τοίχο από μεταγενέστερη φάση του ιερού (Karageorghis και Demas 1985).

Το Κίτιο παρουσιάζεται ως ένα από τα αδιαμφισβήτητα αστικά κέντρα του 12^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με μια ερμηνεία, η μεταμόρφωση του Κιτίου από μια παράκτια θέση-λιμάνι στην ΥΚΧΙΓ σε ένα πραγματικό αστικό κέντρο στην ΥΚΧΙΙΑ, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εισροή πληθυσμών από τα κέντρα της νότιας ακτής, που είχαν εγκαταλειφθεί στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, δηλαδή την Καλαβασό-Άγιος Δημήτριος και το Μαρώνι (Karageorghis 1990β, 21). Φαίνεται ότι η ενίσχυση της πόλης με ανθρώπινο δυναμικό συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, ως αποτέλεσμα της σταδιακής εγκατάλειψης του οικισμού στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, που, όπως είδαμε πιο πάνω, ολοκληρώθηκε μέχρι το τέλος του 12^{ου} αιώνα.

Κούκλια-Παλαίπαφος

Στα Κούκλια η μετάβαση από την ΥΚΧΙΓ δεν σημαδεύεται, τουλάχιστον με βάση το ελάχιστο αρχαιολογικό υλικό, από καταστροφή. Το σίγουρο είναι ότι ο χώρος δεν εγκαταλείπεται. Αντίθετα, στο 12^ο αιώνα ανήκουν οι πλουσιότερες ταφές της θέσης και ορισμένες από αυτές έχουν χαρακτηριστεί ως οι πλουσιότερες της περιόδου από ολόκληρο το νησί.

Οι τάφοι στην *Ευρετή* και στην *Ασπρογή* συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, αν και όπως επισημαίνει ο Maier, οι πρωιμότερες ταφές της ΥΚΧΙ και ΙΙ καταστράφηκαν πριν από την επαναχρησιμοποίηση των τάφων στην ΥΚΧΙΙΑ (Maier και Wartburg 1985α, 146, σημ. 15). Ο τάφος VIII στην *Ευρετή* είναι ένας από τους πλουσιότερους τάφους της ΥΚΧΙΙΑ από ολόκληρη την Κύπρο. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στις αρχές της ΥΚΧΙΙΑ, αλλά ο ίδιος ο τάφος είχε ανοιχτεί από την ΥΚΧΙΙΑ. Περιείχε αργυρά και χάλκινα αντικείμενα, 28 χρυσά κοσμήματα, τέσσερα σιδερένια αντικείμενα (σε μια εποχή που το μέταλλο αυτό θεωρούνταν πολύτιμο) και πολλά από ελεφαντόδοντο (Catling 1968· Maier και Karageorghis 1984, 67-70).

Πηγάδια που αχρηστεύτηκαν στις αρχές του 12^{ου} αιώνα στην *Ευρετή* περιείχαν υλικό από την ΥΚΧΙΙ και την ΙΙΑ. Περιείχαν, επίσης, τελειωμένα αντικείμενα από ελεφαντόδοντο αλλά και ακατέργαστα κομμάτια πρώτης ύλης, με άλλα λόγια κατάλοιπα από εξειδικευμένα εργαστήρια ελεφαντόδοντου, μαζί με γραφίδες από ελεφαντόδοντο, που χρησίμευαν στη χάραξη των πήλινων πινακίδων και πολλά θραύσματα από αποθηκευτικά αγγεία (Maier 1969, 38-42).

Το πηγάδι στα *Τερατσούδια* μέσα στο οποίο βρέθηκε υλικό από οικισμό, δείχνει ότι η θέση συνεχίζει να κατοικείται και κατά την ΥΚΧΙΙΑ (Karageorghis 1990α, 73). Οι τάφοι στα *Τερατσούδια* δείχνουν, επίσης, συνέχεια στη χρήση τους. Το ταφικό υλικό της ΥΚΧΙ είναι πολύ

διαταραγμένο από τη διαμόρφωση και τη χρήση των τάφων ως εργαστηριακών χώρων στην ΚΑ περίοδο, ώστε πολλές φορές είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια ευρήματα εκτός της κεραμικής. Από το θάλαμο Κ του τάφου 104 προέρχεται το ένα από τα ελάχιστα χάλκινα ειδώλια της ΥΚΧ (Karageorghis 1990α, 59). Παριστάνει μια όρθια γυμνή γυναικεία μορφή, που θυμίζει το ειδώλιο της συλλογής Bomford στο Ashmolean και το ειδώλιο που βρέθηκε στη Λευκωσία (Catling στο Schaeffer 1952, 15-32). Δεν σώζεται η βάση του, συνεπώς δεν γνωρίζουμε αν, όπως και το ειδώλιο της συλλογής Bomford, στεκόταν πάνω σε ένα τάλαντο χαλκού. Οι τρεις αυτές μορφές διαφέρουν πολύ από τους δύο παραδοσιακούς τύπους γυναικείων ειδωλίων της ΥΚΧ. Οι τελευταίοι είναι πάντα σε πηλό.

Στο θάλαμο Ν του ίδιου τάφου εναποτέθηκε ένας μεγάλος αριθμός χάλκινων αγγείων, που χρονολογήθηκαν στην ΥΚΧΙΙΑ. Μέσα στον ίδιο θάλαμο βρέθηκαν και πολλά αντικείμενα από χρυσό, φαγεντιανή, ελεφαντόδοντο και αλάβαστρο (Karageorghis 1990α, 32-36). Τα αντικείμενα αυτά μαρτυρούν τη συνέχιση των επαφών με την ανατολική Μεσόγειο αλλά και τη συνέχιση στη λειτουργία των εξειδικευμένων εργαστηρίων κατεργασίας των εισηγμένων πρώτων υλών και της δημιουργίας αντικειμένων πολυτελείας.

Από την Παλαίπαφο της Εποχής του Χαλκού το ιερό αποτελεί το μοναδικό αρχιτεκτονικό στοιχείο που σώζεται. Το γεγονός ότι το ιερό λειτούργησε για πολλούς αιώνες πριν από την εγκατάλειψή του με την επικράτηση του Χριστιανισμού, καθώς και το ότι είχε ανασκαφεί από διάφορες αρχαιολογικές αποστολές, από το τέλος του 19^{ου} μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν καταστροφικούς παράγοντες, που απάλειψαν οποιαδήποτε ελπίδα ύπαρξης αδιατάραχτης στρωματογραφίας. Φαίνεται, πάντως, ότι η μνημειακή διαμόρφωση κάποιας ίσως προϋπάρχουσας λατρείας, με τη χρήση μεγαλίθων, έγινε στο τέλος του 13^{ου} ή στις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Στη φάση αυτή υποτίθεται ότι ανήκει το νότιο τμήμα του τεμένους, που με διάφορες προσθήκες, έφτασε στη Ρωμαϊκή περίοδο να αποτελείται από ένα μεγάλο αριθμό κλειστών δωματίων και ανοιχτών στοών.

Το ιερό της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου αποτελείται από ένα ανοιχτό, υπαίθριο τέμενος και μια στοά με κιονοστοιχία. Το τέμενος περιβαλλόταν από ένα τοίχο κτισμένο από μεγαλιθικούς μονόλιθους, που έφταναν μέχρι και τα 5μ. σε μήκος και τα 2μ. σε ύψος. Μέσα στο τέμενος ανακαλύφθηκαν κατά χώραν ένας πήλινος λουτήρας και ένα τεράστιος αμφορέας με αποτύπωμα σφραγιδοκύλινδρου (με μια σειρά από ζώα) στη μια από τις λαβές του. Το ιερό θα ενσωμάτωνε διάφορα στοιχεία που βρέθηκαν στο γύρω χώρο, όπως βαθμιδωτά κιονόκρανα και

κέρατα καθοσιώσεως (Webb 1999, 61), που αποτελούν πολιτισμικά χαρακτηριστικά του τέλους της ΥΚΧΙΓ και της ΥΚΧΙΙΑ. Ανάμεσα στα εκατοντάδες ειδώλια που ανακαλύφθηκαν σε αποθέτες, τρία ανήκουν στο γνωστό κυπριακό τύπο της γυμνής γυναικείας μορφής με τα χέρια διπλωμένα κάτω από το στήθος (Maier και Wartburg 1985α, 150). Το ίδιο το λατρευτικό άγαλμα, αυτό που διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ιερού μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, ήταν ανεικονικό. Ένας σκουρόχρωμος λίθος που ανακαλύφθηκε μέσα στο τέμενος το 1913 από τον Myres, ήταν ο βαίτυλος, δηλαδή το λατρευτικό άγαλμα του ιερού.

Ιδάλιο

Ένας οικισμός στο κέντρο του νησιού, στις όχθες του ποταμού Γιαλιά κοντά στο σημερινό χωριό Δάλι υπήρξε στην ΚΑ και ΚΚ περίοδο η πρωτεύουσα του βασιλείου του Ιδαλίου (*Εικ.* 25). Τα αρχαιότερα τεκμήρια από τη θέση, που ανήκουν κατά τα φαινόμενα στον ιδρυτικό ορίζοντα του οικισμού, χρονολογούνται στο 13^ο αιώνα. Πρόκειται κυρίως για ένα τάφο (Τάφος 1, Schulte-Campbel 1989) που εντοπίστηκε 500μ. στα νότια του λόφου της *Αμπελλερής*, της ακρόπολης του μετέπειτα βασιλείου. Άλλοι τάφοι που είχαν ανασκαφεί στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στις θέσεις *Άγιος Γεώργιος* και *Πετρερά* φαίνεται ότι ανήκουν στην ίδια περίοδο (Hadjicosti 1999, 36).

Κεραμική της ΥΚΧΙΓ βρέθηκε εκτός στρωματογραφίας σε διάφορες θέσεις στην περιοχή και στην κορυφή του λόφου της *Αμπελλερής*. Ωστόσο, τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΙΑ. Συγκεκριμένα, η σουηδική αποστολή ανέσκαψε στην κορυφή της *Αμπελλερής* ένα ισχυρό τείχος με δωμάτια στο πάχος του, με πύλες εισόδου και μια υπόγεια σήραγγα που οδηγεί από το εσωτερικό τειχισμένο μέρος (στην κορυφή, στα νότια) στο εξωτερικό (προς τα βόρεια). Στο τειχισμένο μέρος υπήρχαν κτίρια, το κεντρικό από τα οποία ερμηνεύθηκε ως ιερό με βωμό. Τα κτίρια γύρω από αυτό ήταν, σύμφωνα με τους Σουηδούς αρχαιολόγους, αποθήκες και οικίες του ιερέα και του αρχηγού της πόλης (Gjerstad *et al.* 1935, 460). Οι εγκαταστάσεις αυτές εγκαταλείφθηκαν στο τέλος της ΥΚΧΙΙΑ.

Βορειότερα, στη ρίζα του λόφου της *Αμπελλερής* βρέθηκαν εργαστηριακές και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις που χρονολογούνται στην ΥΚΧΙΙΑ. Δύο τοίχοι περιβάλλουν στα νότια και στα ανατολικά ένα χώρο, μέσα στον οποίο βρίσκονταν εστίες και κοιλότητες λαξευμένες στο έδαφος για αποθηκευτικούς σκοπούς. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται σκωρίες. Ο χώρος αυτός βρισκόταν σε συνεχή λειτουργία μέχρι την ΚΑΙ περίοδο. Σύμφωνα με τη Χατζηκωστή, το

μέγεθος των εγκαταστάσεων υποδηλώνει ότι γινόταν μαζική παραγωγή, παρά το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε την ακριβή λειτουργία της θέσης (Hadjicotsi 1999, 37-38). Κατά την ΚΑΙ κτίστηκε σε απόσταση 70μ. στα δυτικά ένα μνημειακό κτίριο. Κατά την ΚΚ περίοδο, το κτίριο αυτό αποτέλεσε το διοικητικό κέντρο της περιφέρειας του Ιδαίου μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο βασίλειο του Κιτίου.

Το Ιδάιο της ΥΚΧ δεν απέδωσε μέχρι τώρα χαρακτηριστικά αστικού κέντρου. Η λειτουργία του οικισμού, πάντως, πρέπει να σχετίζεται με τη θέση του σε μια από τις πιο πλούσιες χαλκοφόρες περιοχές του νησιού. Χωρίς αμφιβολία, ο οικισμός θα προμήθευε μια (ή περισσότερες) από τις πόλεις-λιμάνια με χαλκό. Η πόλη που θα προμηθευόταν χαλκό από το Ιδάιο θα μπορούσε να είναι είτε η Έγκωμη είτε το Κίτιο, τα αστικά κέντρα του 12^{ου} αιώνα που γειτονεύουν με το Ιδάιο.

3. Κυπριακές θέσεις σε αιγυπτιακό κείμενο του 12^{ου} αιώνα;

Ένα κείμενο με 125 πόλεις που συνοδεύει μια ανάγλυφη παράσταση του Φαραώ Ραμσή Γ΄ στο Μεγάλο Ναό στο Medinet Habu προτάθηκε ήδη το 19^ο αιώνα (Brugsch, 1879) ότι συμπεριλαμβάνει τα ονόματα επτά κυπριακών θέσεων (Edgerton και Wilson 1936). Η επιγραφή αυτή χρονολογείται στο πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα, αλλά είναι πιθανό να αντιγράφει ένα κείμενο του Ραμσή Β΄ από το 13^ο αιώνα (Snodgrass 1994, 169).

Η έβδομη πόλη στον κατάλογο στο Medinet Habu διαβάζεται ως Salomaski και μεταφράζεται με σχετική βεβαιότητα ως Σαλαμίνα, η όγδοη ως Kathian, δηλαδή Κίτιο, η ένατη ως Aimar, ίσως το Μάριο, η δέκατη ως Sali, ίσως οι Σόλοι, η ενδέκατη ως Ithal, με πολλές αμφιβολίες το Ιδάιο και η δωδέκατη, [M]aqnas επίσης με πολλές αμφιβολίες ο Ακάμας. Με σχετική βεβαιότητα ταυτίζονται η εικοστή πόλη, Kir με το Κούριο και η εικοστή πρώτη, Kerena ή Kelena με την Κερύνεια (Barnett 1975, 376· Dikaios 1969-71, 521, no. 493).

Η αναφορά αυτή σπανίως σχολιάζεται στην κυπριακή βιβλιογραφία (βλ. όμως Dikaios 1971, 521 σημ. 493· Rouilloux 1966, 233 σημ. 3), κυρίως επειδή ορισμένα (όχι όμως όλα) από τα κυπριακά ονόματα που προτείνονται έχουν αμφισβητηθεί ακόμη και από αιγυπτιολόγους. Η σημασία αυτού του κειμένου είναι τεράστια για το πολιτειακό περιβάλλον του 12^{ου} αιώνα. Έστω και αν αποδεχτούμε την ταύτιση μερικών κυπριακών ονομάτων (των βέβαιων εξ αυτών), τότε προκύπτουν δύο συμπεράσματα: αφενός πρόκειται για το πρώτο κείμενο της Ύστερης Χαλκοκρατίας που κάνει λόγο για περισσότερες της μιας κυπριακές πολιτείες, σε αντίθεση με τα

κείμενα που κάνουν αναφορές στη μια και μοναδική Αλασία· αφετέρου επιβεβαιώνεται το αρχαιολογικό υλικό του 12^{ου} αιώνα, που δείχνει ότι ορισμένες από τις πολιτείες του 13^{ου} αιώνα (της ΥΚΧΙΙΓ) επιβιώνουν και συνεχίζουν να λειτουργούν ενισχυμένες μετά τη μεσογειακή κρίση.

Επιπλέον, αν αποδεχτούμε ως ορθή την ανάγνωση ορισμένων ονομάτων, προκύπτει ότι τα ονόματα με τα οποία γνωρίζουμε πολλές από τις πρωτογενείς θέσεις της Εποχής του Σιδήρου έχουν τη ρίζα τους στην Εποχή του Χαλκού στο νησί και μάλιστα ήταν τα ίδια ονόματα που έφεραν τα πρωτογενή κέντρα της ΥΚΧ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, αν κάποια θέση έφερε το όνομα Σαλαμίνα το 12^ο αιώνα, αυτή δεν μπορεί να ήταν άλλη από την Έγκωμη. Θα μπορούσαμε επίσης να υποθέσουμε ότι με το όνομα Κούριο προσδιοριζόταν ο οικισμός στην *Επισκοπή-Παμπούλα*, ο προκάτοχος του Κουρίου της Εποχής του Σιδήρου. Το ενδεχόμενο αυτό θα άφηνε περιθώρια να υποθέσουμε ότι η *Παμπούλα* είχε αναδειχθεί κατά την ΥΚΧΙΙΑ στο πρωτογενές κέντρο της κοιλάδας του Κούρρη υποσκελίζοντας την Άλασσα που δεν εισήλθε δυναμικά στο 12^ο αιώνα και που τελικά εγκαταλείφθηκε. Αυτό, ωστόσο, παραμένει μια υπόθεση βασισμένη σε μια άλλη υπόθεση.

4. ΥΚΧΙΙΑ: τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά

Όπως είδαμε πιο πάνω, η εγκατάλειψη πολλών θέσεων στο τέλος της ΥΚΧΙΙΓ δεν φαίνεται να οφείλεται σε ένα σύγχρονο γεγονός και σίγουρα δεν είναι το αποτέλεσμα ενός γενικευμένου κύματος καταστροφών. Στρώματα καταστροφής έχουν καταγραφεί μόνο στην Έγκωμη και στη Σίντα και χρονολογήθηκαν στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. Όμως οι θέσεις δεν εγκαταλείπονται μετά την καταστροφή. Τα κτίρια ανοικοδομούνται και οι οικισμοί συνεχίζουν να ζουν κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα. Στα στρώματα που ακολουθούν την καταστροφή, παρατηρήθηκε για πρώτη φορά εμφάνιση κεραμικής της ΥΕΙΙΓ περιόδου (Myc.IIIc:1b). Οι ανασκαφείς και των δύο αυτών θέσεων χρονολόγησαν τα μετά την καταστροφή στρώματα στην αρχή του 12^{ου} αιώνα, δικαιολογώντας τη χρονολόγηση αυτή στην πεποίθηση ότι η κεραμική του τύπου Myc.IIIc:1b εισήχθη από Μυκηναίους «αποίκους» που έφτασαν στο νησί στο τέλος του 13^{ου} αιώνα.

Η σύνδεση της κεραμικής του τύπου Myc.IIIc:1b με την υπόθεση περί Μυκηναϊκού αποικισμού οδήγησε στην άποψη ότι η ΥΚΧΙΙΑ αποτελεί μια ξεχωριστή πολιτισμική φάση σε σχέση με την προηγούμενη ΥΚΧΙΙΓ (Kling 1989, 79· Sherratt 1991, 186). Μια σειρά από πολιτισμικά στοιχεία, που έδειχναν να εμφανίζονται στο 12^ο αιώνα, αποδόθηκαν στη μαζική άφιξη πληθυσμών από το Αιγαίο, μετά την κατάρρευση της μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας στο τέλος του 13^{ου} αιώνα

(Dikaios 1969-71, 513). Οι πληθυσμοί αυτοί υποτίθεται ότι ανήκαν στους «Λαούς της Θάλασσας», τις ομάδες εκείνες που, σύμφωνα με αιγυπτιακά κείμενα, προκάλεσαν καταστροφές σε διάφορες αιγυπτιακές θέσεις. Ωστόσο, υπάρχουν δυσκολίες στο να γίνει αποδεκτή αυτή η υπόθεση, καθώς φαίνεται πλέον ότι τα φαινόμενα του 12^{ου} αιώνα έχουν τη ρίζα τους στο 13^ο αιώνα.

Σε ό,τι αφορά στους τύπους τροχήλατης κεραμεικής που εμφανίζονται στην ΥΚΧΙΙΑ, αυτοί αναγνωρίζονται πλέον και σε στρώματα της ΥΚΧΙΙΓ. Φαίνεται ότι αποτελούν μια ατέλειωτη σειρά παραλλαγών μιας τοπικής - και όχι εισηγμένης από το Αιγαίο - τροχήλατης κεραμεικής με αμαυρή (matte) διακόσμηση. Για την κατηγορία αυτή προτάθηκε και γίνεται πλέον ευρέως αποδεκτός ο περιεκτικός όρος Λευκή Γραπτή Τροχήλατη ΙΙΙ κεραμική (White Painted Wheelmade ΙΙΙ, βλ. Kling 1991). Σύμφωνα μάλιστα με τη Sherratt (1991, 191· 1992, 323), πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που ξεκινά το 13^ο αιώνα, με στόχο να επιτευχθεί ένας τύπος κεραμεικής κεντρικά ελεγχόμενος, με δυνατότητες μαζικής παραγωγής.

Στην παλαιότερη βιβλιογραφία, η χρήση πελεκητής τοιχοδομίας θεωρούνταν, επίσης, αποκλειστικό χαρακτηριστικό της ΥΚΧΙΙΑ. Όμως, έρευνες σε θέσεις που ανασκάφηκαν σχετικά πρόσφατα, όπως η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος και το Μαρώνι-Βούρνες, έδειξαν ότι η τεχνική αυτή ξεκινά ήδη από την ΥΚΧΙΙΓ. Σύμφωνα με τη Negbi (1986, 101-5), και στην Έγκωμη η χρήση πελεκητών λίθων ανάγεται στο 13^ο αιώνα. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, όπως παρατήρησε ο Δίκαιος, τα κυκλώπεια τείχη της Έγκωμης, του Κιτίου και της Μάας-Παλαιόκαστρο χρησιμοποιούν πολύ διαφορετική τεχνική από αυτήν των πραγματικά κυκλώπειων τειχών των μυκηναϊκών ακροπόλεων (Dikaios 1969-71, 512).

Ο Καραγιώργης σε μια σειρά άρθρα του υποστήριξε ότι τα πολιτισμικά στοιχεία που εμφανίζονται στο νησί το 12^ο αιώνα αποτελούν διαγνωστικά της ύπαρξης αιγαιακών πληθυσμών σε κυπριακές θέσεις της εποχής αυτής. Αυτά τα στοιχεία είναι τα κέρατα καθοσιώσεως, οι κεντρικές εστίες, οι πήλινοι και λίθινοι λουτήρες, η κεραμική Χειροποίητου Έντριπτου (ή Βαρβαρικού) ρυθμού και οι λακκοειδείς τάφοι. Υποστήριξε, επίσης, ότι αλλαγές στη μεταλλουργία (νέοι τύποι όπλων) και στην κοροπλαστική οφείλονται σε νεοεισερχόμενους αιγαιακούς πληθυσμούς (Karageorghis 1992· 2000α). Φαίνεται, ωστόσο, ότι ορισμένα από αυτά τα στοιχεία, όπως τα κέρατα καθοσιώσεως και οι λουτήρες συναντώνται πλέον και σε θέσεις που εγκαταλείφθηκαν στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, επομένως δεν αποτελούν καινοτομίες της ΥΚΧΙΙΑ. Επιπλέον, τα πολιτισμικά αυτά χαρακτηριστικά, δεν συναντώνται σαν ένα ενιαίο και ομοιογενές

σύνολο σε οποιαδήποτε κυπριακή θέση του 12^{ου} αιώνα, περίοδος κατά την οποία δεν δημιουργούνται νέες μακρόβιες θέσεις οι οποίες θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως θύλακες νεοεισερχόμενων πληθυσμών (Iaconou 2005, 128).

Κατά τα άλλα, η συνέχεια στον κυπριακό πολιτισμό από την ΥΚΧΙΓ προς την ΥΚΧΙΙΑ μαρτυρείται από τη συνέχεια στην κεραμεική παραγωγή, στη χρήση πελεκητής τοιχοδομίας, στη χρήση της ΚΜ γραφής και στους ενταφιασμούς σε θαλαμοειδείς τάφους εντός των οικισμών. Αυτά είναι χαρακτηριστικά των οικισμών που συνεχίζουν να ζουν στην ΥΚΧΙΙΑ (Iaconou et al. 2008, 290).

Σε ό,τι αφορά στους δύο βραχύβιους οικισμούς, στην Πύλα-Κοκκινόκρεμος και τη Μάα-Παλαιόκαστρο, το γεγονός ότι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται στις δύο αυτές θέσεις δεν παρουσιάζουν διαφορές με τις άλλες σύγχρονές τους θέσεις, καταρρίπτει την υπόθεση ότι επρόκειτο για οικισμούς νεοεισερχόμενων πληθυσμών. Μάλιστα, η μικρή απόσταση της Πύλας-Κοκκινόκρεμος από το Κίτιο και το γεγονός ότι η ίδρυση του οικισμού φαίνεται ότι υπήρξε μια οργανωμένη επιχείρηση, οδήγησαν την Ιακώβου στη διατύπωση της υπόθεσης ότι ιδρύθηκε από την αστική πολιτεία του Κιτίου, στα όρια της οποίας θα λειτούργησε ως κομβικής σημασίας δευτερεύον κέντρο (Iaconou υπό δημοσίευση (β)). Επιπλέον, σύμφωνα με την Αρτεμη Γεωργίου, η εγγύτητα του οικισμού της Μάας-Παλαιόκαστρο στα χαλκοφόρα στρώματα των νοτιοδυτικών υπωρειών του Τροόδους και στη χαλκοφόρα ζώνη αμέσως στα ανατολικά της θέσης, αποτελούν ενδείξεις ότι ο οικισμός ιδρύθηκε από γηγενή πληθυσμό, που γνώριζε τις δυνατότητες της θέσης και όχι από ξένους (Georgίου υπό δημοσίευση).

Παρά το ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν αποκαλύπτουν την εμφάνιση ενός διαφορετικού και ισχυρού πληθυσμιακού στοιχείου στην Κύπρο το 12^ο αιώνα, οι μετακινήσεις ανθρώπων από το Αιγαίο προς την Κύπρο στο τέλος της Χαλκοκρατίας, είναι ένα γεγονός που δεν μπορεί να απορριφθεί. Η Sherratt δεν αρνήθηκε την πιθανότητα να εγκαταστάθηκαν στο νησί άνθρωποι με προέλευση από το Αιγαίο κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙ και της ΥΚΧΙΙΑ. Όμως, υποστηρίζει, οι μετακινήσεις αυτές παραμένουν αόρατες αρχαιολογικά μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Μόνο εκ του αποτελέσματος, δηλαδή τη διαπίστωση ότι στην Εποχή του Σιδήρου, η ελληνική γλώσσα είναι (με βάση τα γραπτά τεκμήρια) η γλώσσα την οποία γνωρίζει και χρησιμοποιεί η πλειονότητα των κατοίκων του νησιού, μπορεί να τεκμηριωθεί η υπόθεση για την άφιξη ελληνόφωνων στο νησί μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου (Sherratt 1992, 325).

Σύμφωνα με την Ιακώβου (2005, 130), ο πιο αξιόπιστος παράγοντας για την αναγνώριση μεγάλων κοινωνικών μετασηματισμών εντός των αστικών οικισμών της ΥΚΧΙΙΑ είναι το κλείσιμο πολλών θαλαμοειδών (οικογενειακών) τάφων και η χρήση λακκοειδών τάφων (ενός ενταφιασμού) στην Έγκωμη, στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, στην Παλαίπαφο και στο Κίτιο (Karageorghis 2000a, 257-9). Οι τάφοι αυτοί, που προορίζονταν πιθανότατα για μεμονωμένες ταφές μη γηγενών, που δεν ανήκαν δηλαδή στις οικογένειες των πόλεων όπου εγκαταστάθηκαν, συνυπήρξαν κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΑ με τους θαλαμοειδείς τάφους, που συνέχισαν να χρησιμοποιούνται (Iacovou 2008γ, 232).

Στα κυπριακά παράκτια κέντρα που επιβιώνουν στην ΥΚΧΙΙΑ, η ζωή για μεγάλο μέρος του 12^{ου} αιώνα μοιάζει με μετριοπαθέστερη συνέχεια της «κορύφωσης της αστικής ανάπτυξης» του 13^{ου} αιώνα (Sherratt 2003, 38). Ωστόσο, ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν σχετικά με τις περιφέρειες που αρθρώθηκαν γύρω από τις εναπομείνουσες αστικές πολιτείες της ΥΚΧΙΙΑ. Είναι σημαντικό ότι το κτίριο που ανασκάφηκε στην Αθηαίνου-Παμπουλάρι της Κουκουρνίνας, με λατρευτικές και αποθηκευτικές λειτουργίες, δείχνει συνέχεια στη χρήση του στη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΓ στην ΙΙΑ. Αυτό το γεγονός δείχνει ίσως τη σημασία της θέσης στην περιφέρεια της Έγκωμης στο δρόμο προς το χαλκό. Εγκαταλείπεται, ωστόσο, και αυτό πριν από το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ (Dothan και Ben-Tor 1983, 140).

Η δυναμικότητα του κυπριακού πολιτισμού στη μετάβαση από την Ύστερη Χαλκοκρατία στην Εποχή του Σιδήρου αποκαλύπτεται από μια σειρά πολιτισμικών και τεχνολογικών κατακτήσεων (Knapp 1990, 148). Η μεγαλύτερη καινοτομία της ΥΚΧΙΙΑ είναι χωρίς αμφιβολία η ανακάλυψη του σιδήρου. Παλαιότερα η ανακάλυψη της τεχνικής της ατσάλωσης του σιδήρου θεωρούνταν ότι οφειλόταν σε ανθρώπους από το Αιγαίο, που ήρθαν στην Κύπρο με την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. Πλέον, όμως, θεωρείται κατάκτηση των Κυπρίων τεχνιτών (Snodgrass 1980). Η εξάπλωση της νέας τεχνολογίας στην ανατολική Μεσόγειο και στο Αιγαίο αποδεικνύει ότι διατηρούνται οι εμπορικές επαφές του νησιού κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα. Παραδόξως, στην αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής ο 12^{ος} αιώνας κατατάσσεται ως η πρώτη φάση της Εποχής του Σιδήρου. Στην Κύπρο όπου επιτυγχάνεται η μετάβαση προς μια πλήρη χρηστική εκμετάλλευση του σιδήρου από το 12^ο αιώνα (Snodgrass 1982, 290), η Εποχή του Σιδήρου ξεκινά από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα.

Η εμφάνιση των πρώτων αντικειμένων χρηστικής αξίας από σίδηρο, τα μαχαίρια με κόψη στη μια πλευρά, με λαβές συνήθως ξύλινες ή από άλλο υλικό (ελεφαντόδοντο) και με χάλκινους ήλους,

σηματοδοτεί το Στάδιο 2 (“working iron”) του Snodgrass στην κατάκτηση της τεχνολογίας του σιδήρου (Pickles και Peltenburg 1998, 85). Το σίδηρο για να γίνει ατσάλι χρειάζεται να τύχει επεξεργασίας σε πολύ ψηλές (carburization) και ακολούθως σε πολύ χαμηλές θερμοκρασίες (quenching), ώστε να εμπλουτιστεί με άνθρακα και να ενισχυθεί με ειδικές ιδιότητες. Σύμφωνα με τους Pickles και Peltenburg (1998, 67) για να επιτευχθεί μια τόσο σημαντική αλλαγή, απαιτείται συνήθως αυξημένος βαθμός σύνθετων κοινωνικών δομών και η ανάμειξη της ανώτερης τάξης, αν και στην εποχή του Σιδήρου, για τη διάδοση του νέου μετάλλου ήταν σημαντική η ανάμειξη των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά τις εξελίξεις αυτές, η παραγωγή χαλκού συνεχίζει και στην Εποχή του Σιδήρου να είναι η κύρια μεταλλουργική βιομηχανία του νησιού (Pickles και Peltenburg 1998, 86).

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΥΚΧΙΙΒ: Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Το αρχικό σχήμα που είχε προταθεί από τη σουηδική αποστολή (SCE) για τη σχετική χρονολόγηση της Ύστερης Χαλκοκρατίας, διαιρούσε την ΥΚΧΙΙΙ σε τρεις φάσεις (Α, Β και Γ), κατά το πρότυπο της ΥΕΙΙΙ. Σύντομα, όμως, ο ίδιος ο Gjerstad (1944α) συνειδητοποίησε ότι το αρχαιολογικό υλικό δεν δικαιολογούσε την ύπαρξη μιας ξεχωριστής ΥΚΧΙΙΙΓ, και την αναίρεσε (Gjerstad 1944α). Επομένως, ως ύστατη φάση της κυπριακής Χαλκοκρατίας παρέμεινε η ΥΚΧΙΙΒ, που σε απόλυτη χρονολόγηση τοποθετείται παραδοσιακά στα χρόνια περίπου από το 1125/1100 μέχρι το 1050 π.Χ.

Στην πραγματικότητα, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ΥΚΧΙΙΒ τη διαφοροποιούν έντονα από την προηγούμενη ΥΚΧΙΙΑ και την καθιστούν πρόδρομο της ΚΓΙ, η οποία ακολουθεί. Πολύ ευαίσθητος δείκτης κοινωνικών αλλαγών είναι οι ταφές. Είναι σημαντικό ότι οι τάφοι που βρίσκονται σε χρήση κατά την ΥΚΧΙΙΑ, κλείνουν οριστικά με το τέλος της περιόδου. Αυτό παρατηρείται φυσιολογικά στις θέσεις που εγκαταλείπονται κατά την ΥΚΧΙΙΑ, αλλά και στις θέσεις που συνεχίζουν να ζουν κατά τη μετάβαση από την ΥΚΧ στην Εποχή του Σιδήρου, όπως στην Παλαίπαφο και το Κίτιο. Έτσι, οι ταφές της ΥΚΧΙΙΒ ανευρίσκονται πάντα σε νεοανοιγμένους τάφους και ποτέ σε παλιούς τάφους της ΥΚΧ (Iaconou 1999, 148).

Σημαντική, επίσης, καινοτομία είναι η χρήση ενός νέου τύπου τάφου, του λαξευτού θαλαμοειδούς με μακρύ δρόμο (Iaconou 1999, 148). Ο θαλαμοειδής με μακρύ δρόμο είναι τάφος αιγαιακής προέλευσης. Δεν συναντάται στην Κύπρο πριν από την έναρξη του 11^{ου} αιώνα, αφού όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, ο κατεξοχήν τύπος τάφου της Εποχής του Χαλκού είναι ένας άλλος λαξευτός θαλαμοειδής με μικρό κάθετο ή καθόλου δρόμο. Επιπλέον, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική της τοποθέτησης εντός οικισμού κατά την ΥΚΧΙ-ΙΙΑ, οι τάφοι της ΥΚΧΙΙΒ εμφανίζονται οργανωμένοι σε νεκροπόλεις εκτός των οικισμών.

Η ΥΚΧΙΙΒ χαρακτηρίζεται επίσης από την εμφάνιση ενός νέου ρυθμού κεραμεικής, του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού (Proto-White Painted). Διατηρεί έντονους δεσμούς με την κεραμεική του αιγαιακού κόσμου στο 12^ο αιώνα (Iaconou 1991). Είναι η πρώτη πραγματικά τυποποιημένη, μαζικής και ελεγχόμενης παραγωγής τροχήλατη κεραμεική της Κύπρου (Sherratt 1991, 193) και διαδέχεται την πληθώρα των ρυθμών της ΥΚΧΙΙΓ-ΙΙΑ, που συλλογικά φέρουν την ονομασία Λευκή Γραπτή Τροχήλατη ΙΙΙ (White Painted Wheelmade ΙΙΙ). Είναι, επίσης, ο πρόδρομος του Λευκού Γραπτού ρυθμού (White Painted) που θα κυριαρχήσει στο ρεπερτόριο της κυπριακής κεραμεικής της πρώτης χιλιετίας π.Χ.

Η κεραμεική του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού δεν έχει παρατηρηθεί εκτός Κύπρου (Iaconou 1994, 159· Gilboa 2005). Ωστόσο, κυπριακοί πίθοι εντοπίζονται στις ακτές της Φοινίκης και χανανίτικοι αμφορείς και φακοειδή φλασκιά ανευρίσκονται σε κυπριακές θέσεις κατά την ΥΚΧΙΙΒ, αποτελώντας τη μοναδική κατηγορία εισηγμένου υλικού αυτή την περίοδο (βλ. π.χ Karageorghis 1975, 57· Karageorghis 2009). Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι, ίσως, κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΒ οι οργανωμένες εμπορικές επαφές με το μεσογειακό κόσμο είχαν, μετά από περισσότερο από τέσσερις αιώνες συνεχών και εντατικών επαφών, περιοριστεί σημαντικά, με μοναδική εξαίρεση τη φοινικική ακτή. Πάντως, από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα και την έναρξη της ΚΓΙ, εμφανίζονται και αυξάνονται προοδευτικά οι μαρτυρίες για εξαγωγή κυπριακής κεραμεικής πρώτα στο Tel-Dor (Gilboa 1999) και στη συνέχεια στην Τύρο και στη Σαρέπτα (Koehl 1985, 148). Τα αρχαιότερα, μάλιστα, κυπριακά αγγεία από αυτές τις θέσεις είναι ανοιχτά σκεύη, που δεν προορίζονταν για μεταφορά προϊόντων, αλλά για χρήση ως αντικείμενα αυτά καθ'εαυτά (Gilboa 2005, 60). Παράλληλα, εμφανίζονται και πάλι εισηγμένα αντικείμενα (κεραμεική, πολυτελείς πρώτες ύλες) στο νησί (Yon 1971· Karageorghis 1983).

Από όλο τον αιγαιακό χώρο, με την Κρήτη ίσως να μην υπήρξε ποτέ διακοπή επαφών (Κούρου 1993, 238). Αφενός, στην Κρήτη εμφανίζονται αντικείμενα κυπριακής παραγωγής ή τεχνοτροπίας (Κουρού 2009, 363-64). Αφετέρου, κατά τον 11^ο αιώνα εμφανίζονται σε κυπριακές θέσεις ειδώλια στο Μινωικό τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια και με πόλο στο κεφάλι (Karageorghis 1993α, 58). Τα πρωιμότερα δείγματα βρέθηκαν στο Δάπεδο ΙΙ στο Κίτιο-Καθαρή (βλ. Karageorghis και Demas 1985, pl. CXLIX, αρ. 589 και 3213), στο Δάπεδο ΙΙΒ της Έγκωμης (Dikaios 1969-71, pl. 137:4) και στη Λεμεσό-Κομισαριάτο (Karageorghis 1977, 65).

Από το 10^ο αιώνα (ΚΓΙΙ) επαναρχίζουν οι επαφές με τον υπόλοιπο αιγαιακό κόσμο, με τις περιοχές εκείνες που εξέρχονται των «Σκοτεινών Αιώνων». Το πρωιμότερο κυπριακό αγγείο που

βρέθηκε σε αιγαιακή θέση στην Εποχή του Σιδήρου είναι μια πρόχους του Δίχρωμου (Bichrome) II ρυθμού από τάφο της ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου (950-900 π.Χ.) στο Λευκαντί (Desborough 1980, 350). Στα τέλη του 10 αιώνα εμφανίζονται στην Αμαθούντα και οι πρώτοι ευβοϊκοί σκύφοι με κρεμαστά ημικύκλια (Lemos και Hatcher 1991).

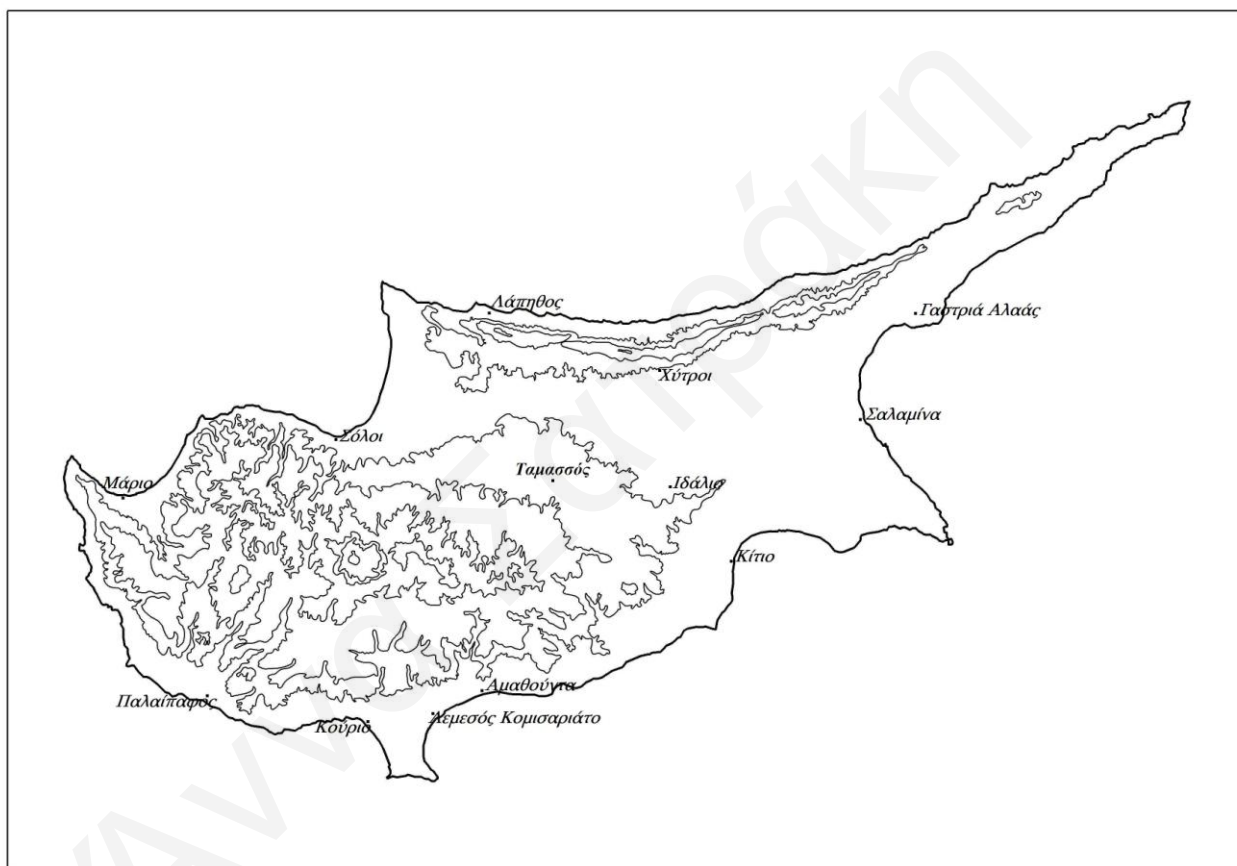
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΥΚΧΙΠΒ ΚΑΙ ΚΓΙ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (Μέρος Πέμπτο, Κεφάλαιο 4), από το τέλος του 13^{ου} και κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, ένας αριθμός θέσεων πρωτογενούς σημασίας εγκαταλείφθηκαν. Μαζί με τα αστικά κέντρα εγκαταλείφθηκαν σε κάθε περιφέρεια πολλοί οικισμοί δευτερεύουσας σημασίας. Με άλλα λόγια, κατέρρευσε κατά τόπους ολόκληρη η περιφερειακή οργάνωση, στην οποία οι αστικές αυτές θέσεις είχαν το χαρακτήρα διοικητικού κέντρου. Μέχρι το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ και, στη συνέχεια, κατά την ΥΚΧΙΠΒ, από τα παλαιά αστικά διοικητικά κέντρα συνεχίζουν να ζουν και να λειτουργούν μόνο το Κίτιο και τα Κούκλια-Παλαίπαφος και, από τις δευτερεύουσες θέσεις, το Ιδάλιο. Η Έγκωμη εξασφαλίζει τη συνέχειά της μετακομίζοντας, στο τέλος του 12^{ου} αιώνα, πιο κοντά στην ακτή, στη θέση που ονομάζεται πλέον Σαλαμίνα.

Η ΥΚΧΙΠΒ εγκαινιάζει ένα ορίζοντα ίδρυσης νέων θέσεων. Κατά την ΥΚΧΙΠΒ και ΚΓΙ το αρχαιολογικό υλικό (κυρίως από τάφους και σε μικρότερο βαθμό από οικισμούς) δείχνει ότι ιδρύονται θέσεις κατά μήκος των ακτών του νησιού αλλά και στην ενδοχώρα. Η εικόνα αυτή, ωστόσο, είναι πιθανό να οφείλεται σε μειωμένη αρχαιολογική ορατότητα των οικισμών στο εσωτερικό του νησιού. Δεδομένου ότι δύο από τα παλαιά διοικητικά κέντρα, η Παλαίπαφος και το Κίτιο, συνεχίζουν να λειτουργούν στη μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου, εξυπακούεται ότι συνεχίζουν να υφίστανται τα δίκτυα των οικισμών δευτερεύουσας σημασίας, που θα αποτελούσαν τις οικονομικές και πολιτειακές περιφέρειες των κεντρικών θέσεων.

Κατά την ΚΓΙΙ γίνεται ορατή, μέσα από το ταφικό υλικό, μια σημαντική αύξηση των θέσεων στην ενδοχώρα, κάτι που κορυφώνεται με την έναρξη της ΚΑ περιόδου, στα μέσα του 8^{ου} αιώνα. Θεωρείται ότι οι εξελίξεις αυτές συμβαδίζουν με την πορεία των νεοϊδρυθέντων αλλά και των παλαιών θέσεων (της Ύστερης Χαλκοκρατίας) προς τον ορισμό ή επαναπροσδιορισμό των οικονομικών τους περιφερειών (Fourtner 2006, 108-9). Οι διαδικασίες αυτές θα έχουν ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό των περιφερειών των πόλεων-βασιλείων της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου.

Όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο 4), η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αποτελεί τον ορίζοντα με τη μικρότερη αρχαιολογική ορατότητα οικισμών αλλά όχι νεκροπόλεων στην υπό εξέταση περίοδο. Στη συνέχεια εξετάζονται τα διαθέσιμα αρχαιολογικά τεκμήρια, με στόχο να διερευνηθούν οι διαδικασίες, που έχουν τη ρίζα τους στον ορίζοντα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου - τόσο στις θέσεις που θα αναδειχθούν σε βασιλικά κέντρα όσο και στις περιφέρειες - και που οδήγησαν στην ΚΑ και στην ΚΚ περίοδο στην αποκρυστάλλωση των κυπριακών βασιλείων (βλ. *Χάρτη 7*).

Χάρτης 7: Θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου

1. Οι παλαιές θέσεις

Κούκλια-Παλαίπαφος

Από την Παλαίπαφο της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου δεν έχει εντοπιστεί κανένα τμήμα του οικισμού. Υλικό που θα ήταν σε χρήση σε οικισμό ανευρίσκεται μόνο σε πηγάδια (βλ. Maier και Wartburg 1985β, 103-106), επομένως δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε

μέσα από μια συνεχή στρωματογραφία τη συνέχεια στη ζωή της πόλης. Η συνέχεια, όμως, αυτή μαρτυρείται μέσα από τις ταφές, που καταγράφουν τη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΑ στην ΥΚΧΙΙΒ και στην ΚΓ περίοδο (Εικ. 26).

Μέσα, λοιπόν, από το τεκμήριο των τάφων, παρατηρούμε ότι κατά την ΥΚΧΙΙΒ οι πλούσιοι θαλαμοειδείς τάφοι της ΥΚΧΙΙΓ-ΙΙΑ στα *Καμίνια* κλείνουν. Ορισμένες ταφές σε αβαθείς λάκκους στα *Καμίνια* (Maier και Wartburg 1985β, 103) και δύο ταφές στα *Κάτω Αλώνια* (Maier 1973, 76) περιέχουν ελάχιστη κεραμική του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού.

Η εμφάνιση του θαλαμοειδούς τάφου με μακρύ δρόμο στην Παλαίπαφο συνοδεύεται και από τη μετακίνηση των νεκροταφείων εκτός οικισμού. Νέοι χώροι ταφής της ΥΚΧΙΙΒ ανευρίσκονται βορειότερα, στις θέσεις *Ξερολίμνη* και *Ξυλινός* (Maier 1973, 77· Karageorghis 1967β). Με την έναρξη της ΚΓΙ παρατηρείται ίδρυση νέων νεκροταφείων στις θέσεις *Λάκκος του Σκάρνου* και *Χασάν Αγά* (Maier 1970, 79· Ιακονου 1994, 158). Το πιο εκτεταμένο νεκροταφείο της ΚΓΙ περιόδου στην Παλαίπαφο βρίσκεται στη θέση *Σκάλες* (Karageorghis 1983). Οι πρωιμότεροι τάφοι ανήκουν στην ΚΓΙ αλλά το νεκροταφείο βρίσκεται σε χρήση μέχρι την Ελληνιστική περίοδο. Οι τάφοι της ΚΓΙ ανήκουν στον τύπο του θαλαμοειδούς με μακρύ δρόμο, χρησιμεύουν για περισσότερες της μιας ταφές και είναι πλούσια κτερισμένοι. Ένα ακόμα παρόμοιο νεκροταφείο της ΚΓ περιόδου εντοπίστηκε πρόσφατα στη θέση *Πλάκες*, στα δυτικά του Διαρίζου (Raptou 2002).

Κίτιο

Οι θέσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας που διερευνήθηκαν στο Κίτιο, συνεχίζουν να λειτουργούν στην έναρξη της Εποχής του Σιδήρου και η μετάβαση δεν σηματοδοτείται ούτε από καταστροφή ούτε από εγκατάλειψη (Karageorghis και Demas 1985, 20-23, 122, 141). Συνεπώς, το Κίτιο προσφέρει το μόνο μη ταφικό και επίσης στρωματογραφημένο υλικό από θέσεις λατρείας ή από βιοτεχνικές θέσεις, που έχουμε στη διάθεσή μας από την ΥΚΧΙΙΓ μέχρι την ΚΓΙΑ (Ιακονου 1994, 154).

Στις περιοχές που ανέσκαψε το Τμήμα Αρχαιοτήτων, στην *Καθαρή* (Περιοχή ΙΙ) και στη *Χρυσοπολίτισσα* (Περιοχή Ι), αυτό που ορίστηκε ως Δάπεδο ΙΙ αντιστοιχεί στην ΥΚΧΙΙΒ. Στην *Καθαρή*, δηλαδή την περιοχή των μνημειακών ιερών της ΥΚΧ, τα εργαστήρια συνεχίζουν να λειτουργούν στην ίδια κλίμακα, όπως και στην προηγούμενη ΥΚΧΙΙΑ (Karageorghis και Demas

1985, 266). Την περίοδο αυτή εμφανίζονται στα ιερά της *Καθαρής* ειδώλια στον τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια και ψηλό πόλο, Μινωικός τύπος που πρωτοεμφανίζεται στο νησί τον 11^ο αιώνα (J. Karageorghis 2005, 132-3· Karageorghis 1993α, 58-59). Το Δάπεδο II κλείνει με καταστροφή, ίσως εξαιτίας φυσικών φαινομένων. Στο Δάπεδο I (ΚΓΙΑ) τα κτίρια ανοικοδομούνται και τα ιερά συνεχίζουν να λειτουργούν, με πλούσια, μάλιστα, αναθήματα. Ωστόσο, τα εργαστήρια του χαλκού δείχνουν πλέον να αδρανοποιούνται (Karageorghis και Demas 1985, 278-9).

Δεδομένου ότι η σημερινή αστική ανάπτυξη της Λάρνακας δεν αφήνει περιθώρια για έρευνα σε εκτεταμένους χώρους, είναι σημαντικό ότι έχουν προκύψει στοιχεία, που ανήκουν στον ορίζοντα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Περίπου 50μ. στα δυτικά της *Παμπούλας* το Τμήμα Αρχαιοτήτων ανέσκαψε δύο τομές. Εκεί βρέθηκαν αδιατάρακτα στρώματα, που περιείχαν κεραμική αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (τμήμα τοίχου), που καταδεικνύουν την ομαλή συνέχεια στη χρήση του χώρου από την ΥΚΧΙΙΑ μέχρι την ΚΓΙΙ (Georgiou 2003, 157-8). Επίσης, μια τομή που διάνοιξε η γαλλική αποστολή στο βόρειο άκρο της *Παμπούλας*, απέδωσε υλικό από οικίες της ΚΓΙΑ, που καταστράφηκαν στην ίδια φάση. Βρέθηκε, επίσης, όπως στη Σαλαμίνα, ενταφιασμός βρέφους σε αγγείο της ΚΓ περιόδου.

Σε μια εκτεταμένη περιοχή βόρεια της *Καθαρής*, που προσδιορίζεται από τις θέσεις *Χρυσπολίτισσα* στα νότια μέχρι τις *Γούντζιες* στα βόρεια, έχουν ανακαλυφθεί τάφοι της ΚΓΙ περιόδου (Εικ. 27). Ένας τάφος στο *Χρυσοσώτηρο* ανήκει στη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΒ στην ΚΓΙΑ. Άλλοι τάφοι από την ίδια περιοχή ανήκουν στην προχωρημένη ΚΓΙ (*Chronique* 1960, 282· 1962, 351· Ιακονου 1994, 154-5). Τάφοι της ΚΓΙ-ΙΙΙ εμφανίζονται και βορειότερα, στα *Περιβόλια*, το *Μαντομαχαλλά*, τον *Άγιο Πρόδρομο* και τις *Γούντζιες* (Georgiou 2003). Από την αρχή της ΚΓ περιόδου φαίνεται ότι ξεκινούν και οι ταφές στο λεγόμενο Δυτικό νεκροταφείο (*Τουραμπή* και *Φανερωμένη*). Το γεγονός ότι πλέον αναγνωρίζουμε νεκροταφεία, που φαίνεται ότι βρίσκονταν εκτός των ορίων του οικισμού, δείχνει ότι και στο Κίτιο, μια παλαιά και όχι νεοϊδρυθείσα θέση, εφαρμόζεται η πρακτική των «εκτός των τειχών» ταφών (Nicolau 1976, 168-201· Υον 2006, 118).

Παρά τις ενδείξεις για συνέχεια στη ζωή της πόλης, ανατροπή εντοπίζεται στο χώρο των εργαστηρίων και των ιερών. Γύρω στο 1000 π.Χ. η περιοχή των ιερών και των εργαστηρίων (*Καθαρή*) όπως και η περιοχή των οικιών (*Χρυσπολίτισσα*) εγκαταλείπονται. Ο λόγος για αυτή την εξέλιξη είναι άγνωστος, ωστόσο ο Καραγιώργης υποθέτει ότι ίσως να οφείλεται στο κλείσιμο του λιμανιού στην περιοχή αυτή και τη μετακίνηση νοτιότερα (Karageorghis και Demas 1985,

279). Πάντως η Περιοχή II παραμένει εγκαταλειμμένη κατά το 10^ο και 9^ο αιώνα ενώ η Περιοχή I δεν ξανακατοικείται πριν από τα ελληνιστικά χρόνια (Karageorghis 2005, 3).

Ιδάλιο

Το Ιδάλιο είναι η τρίτη θέση, μαζί με το Κίτιο και την Παλαίπαφο, που παρουσιάζει συνέχεια στη μετάβαση από την ΥΚΧ στην Εποχή του Σιδήρου. Η συνέχεια τεκμηριώνεται στη θέση που ανασκάφηκε στη ρίζα του λόφου της *Αμπελλερής*, όπου εγκαταστάσεις παραγωγής και αποθήκευσης παρουσιάζουν συνεχή λειτουργία από την ΥΚΧΙΙΑ στην ΚΑΙ (Hadjicosti 1999, 38).

Ο Τάφος 2 στη θέση *Άγιος Γεώργιος* αποτελεί τη μοναδική γνωστή ταφή από το Ιδάλιο κατά την ΥΚΧΙΙΒ (Karageorghis 1965, 185-99). Ένας τάφος της ΚΓΙΒ και ΙΙ περιόδου βρέθηκε στα νότια της *Αμπελλερής*, στην περιοχή του Τάφου 1 της ΥΚΧΙΙΓ (Hadjicosti 1999, 39).

Νέα νεκροταφεία εμφανίζονται από την ΚΓΙ και εξής (Gjerstad *et al.* 1935, 462, 634-41· Hadjicosti 1999, 39). Τα νέα νεκροταφεία της ΚΓ περιόδου, που συνεχίζουν να δέχονται ταφές μέχρι την Ελληνιστική περίοδο, βρίσκονται στη θέση *Ελιούθκια του Κουζουρτού*, σε απόσταση περίπου 500μ. βόρεια του λόφου της *Αμπελλερής*. Επτά τάφοι της ΚΓ περιόδου, που εντοπίστηκαν το 1997-8 στη θέση αυτή, φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος ενός εκτεταμένου νεκροταφείου. Σύμφωνα με προκαταρκτικές αναφορές, η χρήση του Τάφου 22 χρονολογείται στην ΥΚΧΙΙΒ και ΚΓΙΑ και συνεπώς γεφυρώνει το κενό μεταξύ του Τάφου 2 στον Άγιο Γεώργιο και των υπόλοιπων ταφών της ΚΓΙ και εξής (Hadjicosti 1999, 39).

2. Από τις παλαιές στις νέες θέσεις

Σαλαμίνα

Η Σαλαμίνα βρίσκεται περίπου 2χλμ βορειοανατολικά του οικισμού της ΥΚΧ της Έγκωμης. Η γαλλική αποστολή που ανέσκαπτε από το 1964 μέχρι το 1974 τη Σαλαμίνα, στην ακτή βόρεια της Αμμοχώστου, αποκάλυψε σε βαθιές τομές, στους ελάχιστους χώρους που μπορούσαν να διερευνηθούν ανάμεσα στα κτίρια της ύστερης αρχαιότητας, αρχαιολογικά κατάλοιπα που φτάνουν μέχρι την ΚΓΙ περίοδο. Τα κατάλοιπα αυτά βρίσκονται στα κατώτερα στρώματα της θέσης, πάνω από το φυσικό βράχο, επομένως ο ορίζοντας ίδρυσης της Σαλαμίνας είναι η αρχή της

ΚΓ περιόδου. Η ανάγκη μεταφοράς από την Έγκωμη στη Σαλαμίνα τον 11^ο αιώνα, πιστεύεται ότι προκλήθηκε από το κλείσιμο - εξαιτίας επιχώσεων - των πλωτών εκβολών του Πεδιαίου, μέσω των οποίων η Έγκωμη επικοινωνούσε με την ακτή (Lagarce 1993, 91).

Στα πενιχρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ιδρυτικού ορίζοντα της Σαλαμίνας συμπεριλαμβάνεται ένα κτίριο που ανασκάφηκε μερικώς και φαίνεται ότι λειτούργησε σαν ιερό μιας ανδρικής θεότητας από το τέλος του 11^{ου} αιώνα μέχρι τον 6^ο αιώνα π.Χ. (Εικ. 29). Τμήμα τείχους ανασκάφηκε στα νότια του ιερού. Μεταξύ των δύο μεσολαβούσε δρόμος. Κατά την ΚΑ περίοδο το τείχος ενισχύθηκε με εσωτερικά δωμάτια (casemates). Σε χώρους εντός του τείχους βρέθηκαν παιδικοί ενταφιασμοί σε αγγεία (Calvet 1980). Τα στοιχεία αυτά αποτελούν, σύμφωνα με την Υον, ενδείξεις ότι ο οικισμός της Σαλαμίνας ήταν από την αρχή οργανωμένος και είχε αστικά χαρακτηριστικά (Υον 1999, 18).

Σε απόσταση περίπου 700μ. νοτιοδυτικά της θέσης του τείχους και του ιερού, ανακαλύφθηκε κάτω από μια ρωμαϊκή οικία ένας τάφος (Τάφος Ι), που χρονολογείται στην ΚΓΙΑ (Υον 1971). Φαίνεται ότι στην περιοχή αυτή, που στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο καλύφθηκε με οικίες, βρισκόταν το αρχαιότερο νεκροταφείο της Σαλαμίνας (Υον 1971, 1-2). Ο Τάφος Ι, ο μοναδικός που η γαλλική αποστολή πρόλαβε να ανασκάψει, είναι στον τύπο του θαλαμοειδούς με μακρύ δρόμο και περιείχε το σκελετό μιας γυναίκας (Υον 1971, 2). Φαίνεται ότι ήταν μια πλούσια ταφή, καθώς περιείχε εκτός από κυπριακή και εισηγμένη κεραμική (Υον 1971, 25-82), χρυσά και αργυρά κοσμήματα (Υον 1971, 1-14, 17), χάλκινες αιχμές από βέλη (Υον 1971, 17-18), σιδερένια εγχειρίδια (Υον 1971, 18-19), πήλινα, οστέινα και λίθινα αντικείμενα (Υον 1971, 19-20, 22) καθώς και αντικείμενα από φαγεντιανή (Υον 1971, 20).

Ένας ακόμα σύγχρονος τάφος (περιείχε κεραμική Black Slip I και Proto-White Painted) βρέθηκε κατεστραμμένος στην ίδια τομή όπου εντοπίστηκε το ιερό και το τείχος. Φαίνεται, όμως, ότι διαφέρει στη μορφή από τον τυπικό τάφο της ΚΓΙ περιόδου, καθώς είναι θαλαμοειδής με κάθετο και όχι μακρύ και επικλινή δρόμο (Υον 1971, 6). Παράδοξο για την περίοδο που εξετάζουμε είναι και το γεγονός ότι ο τάφος αυτός βρίσκεται στην εντός του τείχους περιοχή· η τοποθέτηση των τάφων εντός των οικισμών αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ΥΚΧ που εγκαταλείφθηκε με την έναρξη της Εποχής του Σιδήρου. Παρόλα ταύτα, η Υον, στο άρθρο της στο οποίο διαχειρίζεται τα δεδομένα αυτής της περιόδου (1999) δεν επανέρχεται σε αυτό τον τάφο.

Κούριο (Εικ. 30)

Στην *Επισκοπή-Παμπούλα* ο οικισμός εγκαταλείπεται πριν από την έναρξη της ΥΚΧΙΙΒ (Adelman 1976, 285). Το πρωιμότερο τεκμήριο από την *Παμπούλα* στην Εποχή του Σιδήρου είναι ένας τάφος που ανασκάφηκε το 1992 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Από προκαταρκτικές αναφορές φαίνεται ότι επρόκειτο για τάφο που χρησιμοποιήθηκε για τέσσερις διαδοχικές ταφές, εκ των οποίων η πρώτη ανήκει στη μετάβαση από την ΥΚΧΙΙΒ στην ΚΓΙ (Christou 1994, 180). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται ένας πήλινος λουτήρας (Christou 1994, 187, εικ. 6). Στην *Παμπούλα* ανευρέθηκαν, επίσης, τέσσερις τάφοι της ΚΓΙΒ περιόδου (Benson 1972, τάφοι αρ. 8, 11, 30 και 33· Steel 1996, 299). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η επαναχρησιμοποίηση του χώρου της *Παμπούλας* για ταφές στην ΚΓΙ περίοδο είναι μικρής κλίμακας και χωρίς συνέχεια.

Κατά τον 11^ο αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα τεκμήρια στη θέση *Καλοριζική*, νοτιότερα της *Παμπούλας*, αμέσως στα ανατολικά του λόφου που αποτέλεσε την ακρόπολη του βασιλείου του Κουρίου. Ένας τάφος (Τάφος 40) που χρονολογείται από την κεραμεική στην ΥΚΧΙΙΒ περίοδο, ανασκάφηκε από το McFadden το 1953 (McFadden 1954). Είναι λακκοειδής χωρίς δρόμο, τύπος σπάνιος στο περιβάλλον του 11^{ου} αιώνα. Μέσα στον τάφο βρέθηκε ένας σχετικά μεγάλος αριθμός χάλκινων αντικειμένων, όπως τμήματα από ασπίδες αιγαιακού τύπου και από μεγάλους αμφοροειδείς κρατήρες. Ο McFadden πρότεινε ότι αντικείμενα που είχαν βρεθεί από τυμβωρύχους και είχαν κατασχεθεί το 1903 προέρχονται από τον Τάφο 40. Πρόκειται για θραύσματα από άλλο χάλκινο αμφοροειδή κρατήρα και δύο τριποδικά υποστηρίγματα. Οι κρατήρες, τους οποίους ο Catling χρονολογεί στο 1250-1150 - είναι δηλαδή κειμήλια κατά τον 11^ο αιώνα - φαίνεται ότι περιείχαν καύσεις (McFadden 1954, 132). Από τον ίδιο τάφο πρέπει επίσης να προέρχεται ένα χρυσό σκήπτρο, με ένθετες λεπτομέρειες σε σμάλτο - έργο εξαιρετικής τέχνης -, σύμβολο βασιλικής εξουσίας, που επιστέφεται με δύο γεράκια. Το σκήπτρο αυτό, που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε εκτός Κύπρου (ίσως στην Αίγυπτο), θα ήταν ένα κειμήλιο στο περιβάλλον του 11^{ου} αιώνα στην Κύπρο (βλ. Kourou 1994, 204-6 και Goring 1995).

Δείγματα της Πρώιμης Λευκής Γραπτής κεραμεικής, χάλκινα σουρωτήρια και μια λαβή από ένα χάλκινο κρατήρα, όπως αυτά από τον Τάφο 40, κατασχέθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων και φαίνεται ότι προέρχονται από τάφους στην περιοχή της *Καλοριζικής*. Το 1974 κατασχέθηκαν επίσης από το Τμήμα Αρχαιοτήτων αγγεία της Πρώιμης Λευκής Γραπτής και της Λευκής Γραπτής Ι κεραμεικής, που προήλθαν από «την περιοχή του Κουρίου και την Πάφο» (Chronique 1975, 803). Είναι, λοιπόν, πιθανό στην *Καλοριζική* να υπήρχαν και άλλοι τάφοι της ΥΚΧΙΙΒ

(Iaconou 1994, 157). Η θέση κατά την ΚΓ περίοδο είναι ένα οργανωμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων με δρόμο, χωρίς ενδείξεις για συνύπαρξη οικιών. Οι καύσεις αποτελούν την πλειονότητα των ταφών (Christou 1994, 183).

Οστρακα της Πρώιμης Λευκής Γραπτής κεραμεικής αναφέρεται ότι βρέθηκαν σε βαθιές τομές στην ακρόπολη του Κουρίου, το λόφο *Παλαιόκαστρο* (Young και Young 1955, 224). Παρά το γεγονός ότι τα κατάλοιπα στην ακρόπολη ανήκουν στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, υποθέτουμε με βάση την ύπαρξη του νεκροταφείου της ΚΓ περιόδου στην *Καλοριζική*, ότι πάνω στο λόφο βρισκόταν ο αντίστοιχος οικισμός (Buitron-Oliver 1999). Υπάρχουν, επίσης, λιγοστές αλλά ισχυρές ενδείξεις ότι ο λόφος του *Παλαιόκαστρου* λειτούργησε ως ακρόπολη και την περίοδο του βασιλείου του Κουρίου, όπως συνέβαινε και στην Αμαθούντα.

3. Οι νέες θέσεις

Αμαθούντα

Η πόλη-βασιλείο της Αμαθούντας βρίσκεται στη νότια ακτή του νησιού. Η ακρόπολη, στην οποία βρίσκεται το θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο της πόλης της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, είναι ένας λόφος, του οποίου η κλίση καταλήγει στη θάλασσα, περίπου 6χλμ ανατολικά των εκβολών του ποταμού της Γερμασόγειας (Hermayr 1993, 167) (*Εικ. 31-32*).

Στην ευρύτερη περιοχή εντοπίστηκαν οικισμοί της νεολιθικής περιόδου (βλ. χάρτη σελ. 175 στο Aupert 1996), δεν υπάρχει όμως κανένα ίχνος ανθρώπινης παρουσίας σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού (Aupert 1996, 17-18). Οι πλησιέστερες θέσεις της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας βρίσκονται σε απόσταση περίπου 5χλμ στα βόρεια και ανατολικά της Αμαθούντας (Γεωργίου 2006, θέσεις 350, 351, 356, 357), όλες όμως εγκαταλείπονται πριν από το τέλος της ΜΚΧ. Η Αμαθούντα βρίσκεται σε απόσταση μόλις 15 και 20χλμ από τα αστικά κέντρα της Καλαβασού και του Μαρωνιού αντίστοιχα. Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της ΥΚΧ, φαίνεται ότι η περιοχή παραμένει εντελώς ανεκμετάλλευτη. Ακόμα και όταν οι δύο αυτές θέσεις εγκαταλείπονται στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, δεν φαίνεται να υπήρξε κάποια εγκατάσταση πληθυσμού στην περιοχή της Αμαθούντας. Εύλογα, λοιπόν, η πόλη περιγράφηκε σαν «θέση χωρίς προϊστορία» (Iaconou 1999, 152).

Τα πρώτα τεκμήρια για την παρουσία ανθρώπινων κοινοτήτων στην περιοχή εμφανίζονται μόλις πριν από το τέλος του 11^{ου} αιώνα και μάλιστα στο λόφο της ακρόπολης. Οι ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής Αθηνών στο κεντρικό πλάτωμα της ακρόπολης, έφεραν στο φως ένα πηγάδι με κεραμική της ΚΓ περιόδου (Aupert 1978, 948). Τα πρωιμότερα όστρακα ανήκουν στο Πρώιμο Λευκό Γραπτό ρυθμό και χρονολογούνται στη μεταβατική ΥΚΧΙΙΒ-ΚΓΙΑ (Iaconou 2002β). Σύμφωνα με την Ιακώβου, που δημοσίευσε το υλικό της ΥΚΧΙΙΒ και της ΚΓΙ, φαίνεται να ανήκει σε ένα ταφικό σύνολο, που θα είχε τοποθετηθεί σε τάφο στο λόφο της ακρόπολης (Iaconou 2002β, 117).

Ένας τάφος της ΚΓΙ περιόδου ανακαλύφθηκε και συλήθηκε το 1942 στη θέση *Διπλοστράτι*, περίπου 1,5χλμ στα δυτικά της ακρόπολης. Σε αυτόν τον τάφο ανήκουν ένας χάλκινος τρίποδας, κειμήλιο από την ΥΚΧ, μια αιχμή δόρατος, δύο χάλκινα κύπελα και κεραμική της ΚΓΙ περιόδου (Hermayr και Iaconou 1999).

Σόλοι

Η ακρόπολη των Σόλων της εποχής των βασιλείων βρίσκεται στις εκβολές του Ποταμού του Κάμπου, στον κόλπο της Μόρφου (*Εικ.* 33). Η θέση βρίσκεται μέσα στην πλούσια χαλκοφόρα ζώνη των βόρειων υπωρειών του Τροόδους. Αυτός ο βόρειος ορίζοντας λαβών, εκτείνεται παράλληλα με τη θάλασσα σχεδόν μέχρι τον Πωμό στα δυτικά. Συνεχίζει και στα ανατολικά, συναντώντας κάθετα τους ποταμούς Καρκώτη και Ελιά. Η πραγματικότητα αυτή καθιστά τους Σόλους τη μοναδική θέση πρωτογενούς σημασίας μέσα στον ορίζοντα της Εποχής του Σιδήρου που βρίσκεται και στην ακτή και εντός της χαλκοφόρας ζώνης. Επιπλέον, στα νότια, σε απόσταση μικρότερη των 10χλμ ξεκινούν τα δάση του Τροόδους, που θα προσέφεραν μεγάλες ποσότητες ξυλείας.

Η ανεύρεση κεραμικής του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού σε δύο αρχαϊκούς τάφους στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης ήταν η πρώτη μαρτυρία ότι η ίδρυση των Σόλων ανήκει στον ορίζοντα της ΥΚΧΙΙΒ (Karageorghis 1973β· Iaconou 1994, 151). Ο Καραγιώργης, μάλιστα, πρότεινε ότι οι Σόλοι διαδέχθηκαν τον 11^ο αιώνα την *Τούμπα του Σκούρου*, που είχε εγκαταλειφθεί στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. Άλλες ταφές, που αναπτύσσονται στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης, χρονολογούνται από την ΚΓ μέχρι το τέλος της ΚΚ περιόδου, δείχνοντας μια ομαλή συνέχεια στη ζωή του οικισμού, από την ίδρυσή του μέχρι το τέλος της εποχής των βασιλείων (Des Gagniers 1972, 45· Χρήστου 1973, 96-98).

Μάριο

Οι ανασκαφές που διεξάγει από το 1983 η αποστολή του Πανεπιστημίου του Princeton, υπό τη διεύθυνση του Childs, στην Πόλη Χρυσοχούς πιστεύεται ότι φέρνουν στο φως την πρωτεύουσα του βασιλείου του Μαρίου (Childs 1997). Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στον ποταμό της Πόλης Χρυσοχούς, που εκβάλλει βόρεια στη θάλασσα. Στις εκβολές του ποταμού, είναι πιθανό να βρισκόταν το λιμάνι της πόλης του Μαρίου στην ΚΚ περίοδο (Θεοδούλου 2006, 112-6).

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το 10^ο αιώνα βρέθηκαν στα βορειοανατολικά όρια της Πόλης Χρυσοχούς, κάτω από μια παλαιοχριστιανική βασιλική (βλ. Childs 2003, 97, περιοχή E.F.2). Η σουηδική αποστολή διερεύνησε έξι τάφους της ΚΓ περιόδου στα ανατολικά της Πόλεως Χρυσοχούς (θέσεις *Ευρετάδες, Ποταμός του Μυρμικόφ και Συκάρκα-Κόκκινα*) (Τάφοι 65, 68, 70, 83, 63 και 69, Gjerstad *et al.* 1935, 366-459 Βλ. επίσης Nys 2009) (*Εικ. 34*).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στο νεοσύστατο μουσείο της Πόλεως Χρυσοχούς εκτίθενται αντικείμενα από σωστικές ανασκαφές τάφων της ΚΓ περιόδου. Ωστόσο, οι ανασκαφές αυτές δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη, ούτε αναφέρονται σε προκαταρκτικές ανακοινώσεις. Πάντως, οι τάφοι φαίνεται ότι ανήκουν στα γνωστά νεκροταφεία της ΚΓ περιόδου που διερευνήθηκαν από τη σουηδική αποστολή.

Λάπηθος

Στη βόρεια ακτή, στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Λάπηθου, ερευνήθηκαν νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (*Εικ. 35*). Ένα ταφικό σύνολο της ΥΚΧΙΙΒ συνελέγη από τον Ohnefalsch-Richter το 1883 (Myres 1899, 8). Η θέση του τάφου δεν είναι γνωστή.

Ο Μενέλαος Μαρκίδης, Έφορος του Κυπριακού Μουσείου, ανέσκαψε την περίοδο 1914-1917 τρεις τάφους κοντά στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας στη Λάπηθο. Το περιεχόμενο των δύο εξ αυτών, δημοσιεύτηκε αρκετά χρόνια αργότερα από την Αγγελική Πιερίδου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Τάφος 503, περιείχε δύο ταφές, που ανήκαν στην ΥΚΧΙΙΒ και στην ΚΓΙΑ περίοδο αντίστοιχα (Πιερίδου 1972). Στον Τάφο 502, υπήρχαν επίσης δύο ξεχωριστές ταφές, που ανήκαν στην ΥΚΧΙΙΑ και στην ΚΓΙΑ περίοδο (Πιερίδου 1966).

Ένας ακόμα τάφος με πρώτη χρήση στις αρχές της ΚΓ Ι περιόδου (Τάφος 74) εντοπίστηκε το 1931 στη Λάπηθο, στη θέση *Προστεμένος*, από την αποστολή του Pennsylvania University Museum (Pieridou 1965). Είναι ο μοναδικός από τους τάφους που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, του οποίου γνωρίζουμε τη μορφή. Ανήκει στον τύπο του θαλαμοειδούς με μακρύ δρόμο (Pieridou 1965).

Νεκροταφεία της ΚΓ περιόδου ανέσκαψε η σουηδική αποστολή στις περιοχές *Κάστρος* και *Πλάκες*. Στη νεκρόπολη στην περιοχή *Κάστρος*, όπου ανασκάφηκαν 29 τάφοι (αρ. 401-429), στην ΚΓΙ περίοδο, συναντάται ο τύπος του θαλαμοειδούς τάφου με μακρύ δρόμο. Στη συνέχεια συναντάται ένας πιο βραχύς και στενός δρόμος, ενώ στην ΚΓΙΙΙ περίοδο συνηθέστερος είναι ο εντελώς κάθετος και στενός δρόμος (Gjerstad *et al.* 1934, 172-265). Αυτός ο τελευταίος τύπος του λακκοειδούς τάφου είναι που συναντάται στους τρεις τάφους (αρ. 601-603) που ανασκάφηκαν στη νεκρόπολη στις *Πλάκες* (Gjerstad *et al.* 1934, 265-76). Παρά το γεγονός ότι το τεκμήριο από τις δύο αυτές θέσεις είναι άνισο και, επιπλέον, παρά το γεγονός ότι, όπως παραδέχτηκε ο ίδιος, δεν συναντώνται διαφορές στα έθιμα ταφής, ο Gjerstad κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι δύο νεκροπόλεις, *Κάστρος* και *Πλάκες*, αποτελούσαν τους ξεχωριστούς χώρους ταφής των Αχαιών «αποίκων» και του ντόπιου πληθυσμού αντίστοιχα (Gjerstad 1948, 432).

Τέσσερις τάφοι της ΚΓ περιόδου εντοπίστηκαν στην περιοχή *Βαθύρκακας*, μεταξύ Λαπήθου και Καραβά (Pieridou 1964). Οι τάφοι περιείχαν σχεδόν αποκλειστικά κυπριακή κεραμική της ΚΓΙ-ΙΙΙ περιόδου. Στον τάφο 1 βρέθηκε ένα από τα ελάχιστα γνωστά αγγεία της ΚΓ περιόδου με εικονιστική διακόσμηση. Πρόκειται για μια κύλικα (stemmed bowl) με παράσταση αναβάτη σε άλογο στη μια πλευρά και με πτηνό στην άλλη (Pieridou 1964, 116).

Κυθραία

Στις δυτικές νότιες υπώρειες του Πενταδαχτύλου, βρίσκεται η Κυθραία, που ταυτίζεται με τους αρχαίους Χύτρους. Η περιοχή διερευνήθηκε ελάχιστα πριν από το 1974. Τέσσερις τάφοι που εντοπίστηκαν στη θέση *Σγαφτό* ανήκουν στην ΚΓΙ-ΙΙΙ περίοδο (Νικολάου 1965). Ανήκουν στο συνήθη τύπο του λαξευτού θαλαμοειδούς με δρόμο και δέχτηκαν περισσότερες της μιας ταφές. Τα ευρήματα είναι σχεδόν αποκλειστικά κυπριακή κεραμική, με εξαίρεση ορισμένα λίθινα εργαλεία, τρεις χάλκινες πόρπες, που προήλθαν από τον Τάφο 3 (αρ. 112, 113 και 114) και δύο σιδερένιες αιχμές δόρατος από τον Τάφο 4 (αρ. 24 και 29).

4. Δύο θέσεις χωρίς συνέχεια

Γαστριά-Αλαάς

Στη θέση *Γαστριά-Αλαάς*, που βρίσκεται στη ρίζα της Καρπασίας, στο βορειότερο άκρο του κόλπου της Σαλαμίνας, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε το 1973 και 1974 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το μοναδικό γνωστό νεκροταφείο της ΥΚΧΙΙΒ (Εικ. 36). Η κεραμεική από τους τάφους του *Αλαά* αντιπροσωπεύει την ώριμη φάση του ρυθμού της Πρώιμης Λευκής Γραπτής κεραμικής της ΥΚΧΙΙΒ (Ιακονου 1991). Όλοι οι ανεσκαμμένοι τάφοι ανήκουν στην ΥΚΧΙΙΒ, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το νεκροταφείο στον *Αλαά* λειτούργησε για πολύ μικρό διάστημα και εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα (Karageorghis 1975, 1).

Οι περισσότεροι τάφοι ανήκουν στον τύπο του θαλαμοειδούς με μακρύ στενό δρόμο. Ωστόσο, υπάρχουν, όπως και στη Λάπηθο, λακκοειδείς τάφοι με κάθετα λαξευμένο δρόμο. Ο Καραγιώργης στη δημοσίευση του νεκροταφείου στον *Αλαά* είχε διατυπώσει την υπόθεση ότι οι λακκοειδείς τάφοι αποτελούν τη συνέχεια στην παραδοσιακή μορφή λαξευτού θαλαμοειδούς τάφου της ΥΚΧΙ-ΙΙΑ με μικρό κάθετο δρόμο (Karageorghis 1975, 25). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Catling, ο τύπος αυτός αποτελεί, όπως και ο τάφος με μακρύ επικλινή δρόμο, αιγαιακό τύπο, που συναντάται μάλιστα στην Κρήτη τον 11^ο αιώνα (Catling 1994, 135).

Στην περιοχή υπήρχαν οικισμοί τόσο κατά την ΥΚΧΙ-ΙΙΙ (Καραγιώργης 2002α, 118· Smith 2008β, 9) όσο και στην ΚΓ περίοδο, με μεγάλη μάλιστα πυκνότητα, σύμφωνα με την επιφανειακή έρευνα του Τμήματος Αρχαιοτήτων (Hadjisavvas 1991, 35, 41-2, 50, 54-55, 71-2, 75-6, 85, 88, 90, 92, 99, 100-1, 110, 112). Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι στην ΥΚΧΙΙΒ, ο *Αλαάς* ήταν η μοναδική θέση που κατοικούνταν στην περιοχή αυτή. Πάντως, τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα δεδομένα αυτό δείχνουν.

Λεμεσός-Κομισαριάτο

Σωστική ανασκαφή του Τμήματος Αρχαιοτήτων στη θέση *Κομισαριάτο*, στις βορειοδυτικές παρυφές της παλαιάς Λεμεσού, έφερε στο φως υλικό που ερμηνεύθηκε σαν χώρος ιερού της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου (Karageorghis 1977, 65). Μια δεύτερη σωστική επέμβαση, περίπου 400μ. στα νοτιοδυτικά του ιερού αυτού, αποκάλυψε μια μικρή κτιστή κόγχη καλυμμένη με λιθόπλακα, μέσα στην οποία υπήρχαν μεταξύ άλλων, τρία τροχήλατα πήλινα ειδώλια του τύπου της θεάς με

υψωμένα χέρια (*Εικ. 37*). Το ένα από αυτά ανήκει στο ρυθμό της Πρώιμης Λευκής Γραπτής κεραμικής και τα άλλα δύο στο ρυθμό Λευκή Γραπτή Ι. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, πρόκειται για ιερό ή αποθέτη ιερού του 11^{ου} αιώνα (Karageorghis 1977, 65).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

1. Οι παλαιότερες ερμηνείες: «αποικισμός» στον ορίζοντα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου

Η παλαιότερη βιβλιογραφία απέδιδε στο λεγόμενο «μυκηναϊκό αποικισμό» του νησιού, που υποτίθεται ότι έγινε σε δύο κύματα στο τέλος της ΥΚΧ, την ίδρυση των νέων θέσεων του 11^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, «άποικοι» από το Αιγαίο ίδρυσαν τα κυπριακά βασίλεια τον 11^ο αιώνα και ανέλαβαν ηγετικό ρόλο στις νέες πόλεις της Εποχής του Σιδήρου. Η άποψη αυτή στηριζόταν στην αναγνώριση «μυκηναϊκών» στοιχείων στον κυπριακό πολιτισμό της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που ανιχνεύονταν κατά κύριο λόγο στην κεραμική και τα ταφικά έθιμα. Έβρισκε, επίσης, φιλολογικό έρεισμα στους Νόστους, δηλαδή τους γνωστούς από ελληνικές πηγές μύθους, που παρουσίαζαν Αχαιούς ήρωες του πολέμου στην Τροία να ιδρύουν κυπριακές πόλεις, πολλές από τις οποίες αναδείχτηκαν σε πόλεις-βασίλεια (Gjerstad 1944β· Vanschoonwinkel 1991, 293-312). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, είχε αναδειχθεί σε κάθε πόλη μια μυκηναϊκή αριστοκρατική τάξη, απόγονοι των οποίων ήταν οι βασιλικές οικογένειες των πόλεων-βασιλείων (βλ. π.χ. Gjerstad 1948, 445. Βλ. επίσης Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο 4).

Ο Baurain επεσήμανε ότι δεν μπορεί να γίνεται πλέον χρήση του όρου αποικισμός για την άφιξη ελληνόφωνων στο νησί στα τέλη της ΥΚΧ (Baurain 1997, 142). Σίγουρα δεν φαίνεται να ήταν το αποτέλεσμα μιας οργανωμένης κίνησης από μια μητρόπολη προς ένα αποικιστικό προορισμό (Iaconou 2008γ, 277). Ως προς αυτό, είναι σημαντική η παρατήρηση ότι τα πολιτισμικά στοιχεία που εμφανίστηκαν σε κυπριακές θέσεις στο τέλος του 13^{ου} αιώνα και κατά το 12^ο αιώνα και που υποτίθεται ότι εισήχθησαν από τους «αποίκους», δεν είχαν ούτε μεγάλη διάδοση ούτε μεγάλη διάρκεια ζωής. Επιπλέον, δεν εμφανίστηκαν μαζικά και εν σώματι σε συγκεκριμένες θέσεις, αποτελώντας ενδείξεις για ύπαρξη θυλάκων των νέων πληθυσμών (Iaconou 2008γ, 231). Παρ' όλα ταύτα, δεν αρνείται κανείς ότι, πιθανότατα, πληθυσμοί του Αιγαίου που εγκατέλειψαν τα υπό κατάρρευση μυκηναϊκά κέντρα στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, εντάχθηκαν στα υπάρχοντα αστικά

κέντρα του νησιού, που αποτελούσαν ιδανικό περιβάλλον για τους ειδικευμένους εργάτες, τεχνίτες και εμπόρους των μυκηναϊκών ανακτόρων (Sherratt 1992).

Εντελώς πρόσφατα προέκυψε ένα νέο στοιχείο που καταδεικνύει ότι ο εξελληνισμός της Κύπρου δεν μπορεί να συμπτυχθεί στα πλαίσια ενός ή δύο αποικιστικών επεισοδίων. Το μοναδικό γνωστό όνομα βασιλιά της Αλασίας, του *Kušmešša* φαίνεται ότι δεν ανήκει ούτε στην αιγυπτιακή ούτε στη σημιτική ούτε στη χετταϊκή ή χουρριτική γλώσσα. Από τον Kitchen, λοιπόν, προτάθηκε ότι θα μπορούσε να είναι μυκηναϊκό (*Kosmassos, βλ. Kitchen 2009, 4), δηλαδή να ανήκει στην αρχαϊκή διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας που ήταν σε χρήση στον ελλαδικό χώρο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ο βασιλιάς *Kušmešša* φαίνεται ότι έζησε στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, πριν από την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών πολιτειών, συνεπώς πριν από τα υποτιθέμενα αποικιστικά επεισόδια του 12^{ου} και του 11^{ου} αιώνα.

Ούτε και μέσα στο περιβάλλον της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δεν μπορούν να απομονωθούν υλικά χαρακτηριστικά, τα οποία να οδηγούν στην αναγνώριση «αποίκων» από το Αιγαίο. Το αρχαιολογικό υλικό από τις νέες θέσεις της Εποχής του Σιδήρου, δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει την παλαιότερα εκφρασμένη άποψη ότι αποτελούν καθιδρύματα των Μυκηναϊών αποίκων. Ο Gjerstad στην πολύτιμη σύνθεσή του για την Εποχή του Σιδήρου είχε προσπαθήσει να διακρίνει ξεχωριστούς χώρους ταφής γηγενών Κυπρίων και νεοαφιχθέντων Ελλήνων του Αιγαίου στη Λάπηθο και στην Αμαθούντα (Gjerstad 1948, 432). Ωστόσο σήμερα, περισσότερο από μισό αιώνα μετά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η έναρξη της Εποχής του Σιδήρου χαρακτηρίζεται σε όλες τις θέσεις, παλαιές και νέες από ένα ομοιογενή πολιτισμό, που ενσωματώνει αιγαιακά στοιχεία, όπως ο θαλαμοειδής τάφος με μακρύ δρόμο, αυτό όμως γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργείται μια κυπριακή κοινή πολιτισμική γλώσσα, που συναντάται σε ολόκληρο το νησί στην ΚΓ περίοδο (Iaconou 1999, 150· 2005α).

Πάντως, μέσα στο ομοιογενές πολιτισμικό περιβάλλον του νησιού, μέσα στο οποίο δεν μπορεί κανείς να απομονώσει χαρακτηριστικά «αποίκων» ή μεταναστών, η ελληνική γλώσσα αρχίζει να εμφανίζεται στο τέλος της ΥΚΧ (Iaconou 2008γ, 234). Η εμφάνιση της ελληνικής επιγραφής στον οβελό του Οφέλη (E. και O. Masson, Appendix IV σε Karageorghis 1983) παραμένει μέχρι σήμερα το πρώτο ορατό τεκμήριο μιας σχέσης μεταξύ της κυπριακής συλλαβικής γραφής και της ελληνικής γλώσσας, που κράτησε περισσότερο από μια χιλιετία. Αυτό αποτελεί την πιο απτή ένδειξη της εδραίωσης της διαδικασίας εξελληνισμού του νησιού.

Στο χρονικό διάστημα μεταξύ της εμφάνισης του οβελού του Οφέλη και των επόμενων γνωστών επιγραφών του 8^{ου} αιώνα, δεν σώζονται άλλες καταγραφές της ελληνικής γλώσσας: αν αυτές ήταν σε φθαρτά υλικά, αυτό το ενδεχόμενο θα παραμείνει άγνωστο. Ωστόσο, το σημαντικό με τις πρωιμότερες επιγραφές του 7^{ου} αιώνα είναι ότι στην πλειονότητά τους (πέντε επιγραφές) είναι βασιλικές. Η παγίωση της στενής σχέσης μεταξύ βασιλικής εξουσίας και ελληνικής γλώσσας στην ΚΑ περίοδο αλλά πρωτίστως, η επικράτησή της ως βασικής γλώσσας που γράφονταν στην Κύπρο στην Εποχή του Σιδήρου, μαρτυρεί ότι πρόκειται για έκφανση μιας ιστορικής διαδικασίας, που καθόρισε τον πολιτισμό του νησιού από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και εξής. Μάλιστα, το γεγονός ότι η διάλεκτος που χρησιμοποιούν οι ελληνικές επιγραφές της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου είναι μια ιδιότυπη μορφή της ελληνικής, με αρχαϊζοντα στοιχεία, δείχνει ότι διαμορφώθηκε, ως ζωντανός οργανισμός, μέσα στο (και από το) περιβάλλον του νησιού και δεν επιβλήθηκε σαν ξένο σώμα.

Οι ασσυριακές επιγραφές του βασιλιά Σαργώνα και των διαδόχων του μας δίνουν και την έξωθεν μαρτυρία για αυτό το συμπέρασμα. Οι Ασσύριοι βασιλείς γνωρίζουν την Κύπρο με το όνομα *Iadnana*, κάτι που, σύμφωνα με το Muhly, δείχνει ότι την αναγνωρίζουν ως τμήμα της ανατολικής Ιωνίας (East Ionians) (Muhly 2008). Αυτό δεν συμβαίνει τυχαία: ο κατάλογος των δέκα Κυπρίων ηγετών στην επιγραφή του πρίσματος του Ασσύριου βασιλιά Εσσαρχαδόνα (673 π.Χ.), περιλαμβάνει τουλάχιστον επτά ελληνικά ονόματα (βλ. Μέρος Έβδομο, Κεφάλαιο 1).

Οι Κύπριοι ηγέτες φέρουν στις ασσυριακές επιγραφές τον ίδιο τίτλο που έφερε και ο Ασσύριος ηγεμόνας, *sharru*. Ωστόσο, διαχρονικά και χωρίς καμιά απόκλιση, οι Κύπριοι ηγέτες της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου φέρουν στις ελληνικές επιγραφές που εκδίδονται στο ίδιο το νησί τον τίτλο *βασιλεύς* (Ιακονου 2006α). Η πραγματικότητα αυτή συνδέει τις κυπριακές πολιτείες-βασίλεια με τη μακρινή ανάμνηση της εποχής κατά την οποία ελληνόφωνοι πληθυσμοί έφτασαν στο νησί. Την επιθυμία να διατηρηθεί η ανάμνηση αυτή, συντηρούν ακόμα περισσότερο οι ιδρυτικοί μύθοι των κυπριακών πόλεων βασιλείων. Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς διέσωσαν τους μύθους αυτούς, οι οποίοι παρουσιάζουν τις κυπριακές πόλεις της Εποχής του Σιδήρου να έχουν ιδρυθεί από Έλληνες ήρωες του Τρωικού πολέμου. Στους Νόστους, όπως ονομάζονται οι μύθοι αυτοί, γιατί τα γεγονότα που περιγράφουν διαδραματίζονται κατά την επιστροφή των ηρώων από την Τροία στις πατρίδες τους, ο Τεύκρος ο Τελαμώνιος, αδερφός του Αίαντα ίδρυσε τη Σαλαμίνα, ο Αρκάδας Αγαπήνωρ την Παλαίπαφο, οι γιοι του Θησέα, Ακάμας και Δημοφών τον Ακάμα και τους Σόλους, ο Λάκων Πράξανδρος τη Λάπηθο, ο Χαλκάνωρ το Ιδάλιο, ο Σικυώνιος Γόλγος τους Γόλγους. Για το Κούριο ο Ηρόδοτος και ο Στράβων λένε ότι κτίστηκε από τους Αργείους (Gjerstad 1944β).

Οι μύθοι αυτοί δημιουργούν δεσμούς με την ίδρυση της κάθε πόλης στο μακρινό παρελθόν και παρέχουν στη βασιλική δυναστεία το δικαίωμα στη γη που κατέχει (Malkin 1994, 4). Παράλληλα, αιτιολογούν την ελληνική ταυτότητα των Κυπρίων βασιλέων, αυτών που χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα και τη συλλαβική γραφή για να καταγράψουν τις βασιλικές τους επιγραφές.

Η Ιακώβου αναγνωρίζει στο μύθο του Σαλαμίνιου Τεύκρου και του Αρκάδα Αγαπήνορα, τους κύριους μύθους, οι οποίοι δίνουν συμβολικά ιστορική υπόσταση στη μετανάστευση Ελλήνων στην Κύπρο. Ο πρώτος σχετίζεται με την ίδρυση της νέας Σαλαμίνας, σε διαδοχή της παλαιάς Σαλαμίνας (Εγκωμης) της ΥΚΧ. Ο δεύτερος συνδέεται με την άφιξη Ελλήνων στο παλαιό αστικό κέντρο της δυτικής ακτής, την Παλαίπαφο. Κανείς από τους δύο δεν ιδρύει μια νέα «αποικία» αλλά και οι δύο δικαιολογούν την ανάληψη της εξουσίας σε υπάρχοντα κέντρα από ελληνόφωνες (Iaconou 2008γ, 270-71).

Ο εξελληνισμός της Κύπρου είναι μια διαδικασία σύνθετη, πολυεπίπεδη και με μακρά διάρκεια. Μελετώντας κανείς πτυχές του κυπριακού πολιτισμού της πρώτης χιλιετίας π.Χ. είναι σε θέση να παρατηρήσει ότι οι διαδικασίες εξελληνισμού συνεχίζονται ακόμα και μετά την κατάργηση των κυπριακών βασιλείων (Parantoniou 2008α). Όμως, σε καμιά φάση, ούτε ακόμα κατά την Ελληνιστική περίοδο, δεν οδήγησε σε μεταμόρφωση του κυπριακού πολιτισμού ώστε να ταιριάζει στα πρότυπα μιας καθολικά αποδεκτής αλλά άκρως υποκειμενικής ιδέας του τι είναι «ελληνικό»: το αποτέλεσμα είναι διαχρονικά ένας κυπριακός «ελληνισμός» (Iaconou 2008γ, 278-9).

2. Οι πολιτείες της Εποχής του Σιδήρου

Ακόμα και ο ποιο σθεναρός υποστηρικτής της άποψης ότι η εμφάνιση των κυπριακών βασιλείων είναι ένα φαινόμενο που εγκαινιάζεται τον 8^ο αιώνα, ο Rupp, χρησιμοποιεί τον όρο chiefdoms για να περιγράψει την πολιτειακή οργάνωση της Κύπρου κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Rupp 1987). Όπως τονίστηκε πολλές φορές πιο πάνω, το αρχαιολογικό τεκμήριο από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου είναι εξαιρετικά περιορισμένο, είναι όμως αρκετό για να καταδείξει ότι μετά τη μεσογειακή κρίση δεν υπάρχει απουσία αστικών δομών και εμπορίου (Iaconou 2005β).

Αυτό προκύπτει από τα υπάρχοντα αρχαιολογικά στοιχεία για τις θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που δείχνουν ότι είναι οργανωμένοι οικισμοί, με ξεχωριστούς, κοινοτικούς χώρους νεκροταφείων (π.χ. Παλαίπαφος) και με κοινοτικά ιερά (π.χ. Σαλαμίνα). Η μακρά τους διάρκεια βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη μικρή διάρκεια πολλών οικισμών στο Αιγαίο την ίδια περίοδο

(Snodgrass 1987). Μάλιστα, είναι αυτές οι ίδιες (με εξαίρεση μια ή δύο) που αναδείχτηκαν στα βασιλικά κέντρα της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου. Τα κτερίσματα των πλούσιων τάφων δείχνουν συνεχείς και όχι ευκαιριακές επαφές με το μεσογειακό κόσμο και κυρίως την Ανατολή. Μέσα στους τάφους, αντικείμενα πολυτελείας μαρτυρούν την ύπαρξη ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, για τα οποία παράγονται αυτά τα αντικείμενα (Coldstream 1989).

Κατά την ΥΚΧΙΙΒ η κεραμεική παραγωγή τυποποιείται. Είναι φανερό ότι αποτελεί πλέον σταθερά παραγωγή εξειδικευμένων εργαστηρίων (Steel 1994). Παράλληλα, η παραγωγή χαλκού συνεχίζεται χωρίς καμιά διακοπή (Muhly 1989, 310). Μάλιστα τον 11^ο αιώνα τυποποιείται και βιομηχανοποιείται η παραγωγή σιδήρου (Pickles και Peltenburg 1998· Sherratt 2000). Τα στοιχεία αυτά, μαζί με το αδιαμφισβήτητο γεγονός της συνέχισης της γνώσης της γραφής, επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για οργανωμένες πολιτείες.

Σαλαμίνα

Τα ελάχιστα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στον ορίζοντα της ίδρυσης της Σαλαμίνας, δεν αφήνουν περιθώρια για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ή μη αστικών δομών. Πάντως, η οργανωμένη και χωρίς κενά μετάβαση από την Έγκωμη (την παλαιά Σαλαμίνα) στη νέα Σαλαμίνα με προφανή στόχο αυτής της μεγάλης απόφασης τον καλύτερο έλεγχο του λιμανιού για εξαγωγικό εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, δείχνουν ότι οι εμπορικές δραστηριότητες παραμένουν σημαντικό κομμάτι της οικονομικής ζωής του οικισμού. Οι εμπορικές δραστηριότητες προϋποθέτουν την ύπαρξη εξειδίκευσης στην εργασία αλλά και την εξασφάλιση ενός σταθερού δικτύου θέσεων, που να συνδέει την ακτή, δηλαδή το λιμάνι, με τα χαλκοφόρα στρώματα του Τροόδου στην ενδοχώρα, από όπου θα προερχόταν το βασικό εξαγωγίμο προϊόν, ο χαλκός.

Ο Τάφος Ι της ΚΓΙΑ με εισηγμένα και ντόπια αντικείμενα, ορισμένα μάλιστα φτιαγμένα από εξωτικές πρώτες ύλες, είναι ο μοναδικός αλλά αδιαμφισβήτητος μάρτυρας για τη συνέχιση των εμπορικών επαφών με την Ανατολή. Μαρτυρεί επίσης την ύπαρξη στην πόλη εξειδικευμένων τεχνιτών, που επεξεργάζονταν τις εισηγμένες και ντόπιες πρώτες ύλες για την κατασκευή αντικειμένων, αποδέκτες των οποίων θα ήταν η πλούσια εμπορική τάξη της πόλης. Αν οι ανασκαφές της γαλλικής αποστολής στη Σαλαμίνα δεν είχαν διακοπεί πρόωρα το 1974, είναι πιθανό ότι και άλλοι τέτοιοι πλούσιοι τάφοι (αν όχι ολόκληρα πλούσια νεκροταφεία) θα είχαν

έρθει στο φως, όπως γίνεται μέχρι σήμερα στα Κούκλια-Παλαίπαφος (βλ. Karageorghis 1983 και πιο πρόσφατα Raptou 2002).

Επίσης, το γεγονός ότι οι έρευνες στα στρώματα της ΚΓ περιόδου δεν πρόλαβαν να επεκταθούν, δεν μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη διαδικασία που οδήγησε από την πλούσια ταφή του θαλαμοειδούς Τάφου I της ΚΓI (Yon 1971) στη βασιλική ταφή του κτιστού Τάφου 1 της ΚΓIII (Dikaios 1963β) (για τη σύγκριση βλ. Iaconou 2005β, 26-7). Το κενό στις γνώσεις μας σχετικά με την ενδιάμεση περίοδο, οδήγησε ορισμένους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι η εμφάνιση των πρώτων μνημειακών κτιστών τάφων της Σαλαμίνας στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα, ήταν ξαφνική και χωρίς προηγούμενο (Rupp 1987).

Ο Coldstream παρατήρησε ότι πρώτος ο Gjerstad και ακολούθως νεότεροι ερευνητές, περιγράφουν την ΚΓI ως μια δυναμική και γεμάτη δημιουργικότητα περίοδο, κάτι που επιβεβαιώνεται από τα πλούσια ευρήματα σε διάφορες θέσεις, όπως οι Σκάλες της Παλαιπάφου. Η ΚΓII περίοδος, από την άλλη, παρουσιάζεται ως μια φάση στασιμότητας. Από την ΚΓIII και πάλι σύμφωνα πάντα με τον Gjerstad, ο κυπριακός πολιτισμός φαίνεται να αποκτά νέα ώθηση. Ο Coldstream επανεξετάζοντας την κυπριακή κεραμική της ΚΓI περιόδου που βρέθηκε στο Αιγαίο, υποστήριξε ότι η εικόνα αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πρωτίστως γιατί η ΚΓII δεν φαίνεται να διαρκεί περισσότερο από 50 χρόνια (αντί 100 σύμφωνα με το σχήμα της σουηδικής αποστολής) (Coldstream 1999). Επιπλέον, το γεγονός ότι τα δεδομένα που αφορούν στην ΚΓ περίοδο προέρχονται στη συντριπτική τους πλειονότητα από ταφές σε οικογενειακούς θαλαμοειδείς τάφους, που βρίσκονταν σε χρήση για αιώνες, δυσκολεύει τη διάκριση των κτερισμάτων που αντιστοιχούσαν σε κάθε ταφή. Επομένως, χωρίς την απαραίτητη μαρτυρία από κλειστά στρώματα από οικισμούς, είναι επισφαλές η ταξινόμηση της κεραμικής να στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά (Coldstream 1999, 110).

Το «μυστήριο» της ΚΓII περιόδου, δεν αναιρεί το γεγονός ότι η Σαλαμίνα στην ΚΓ περίοδο δείχνει, παρά το μειωμένο αρχαιολογικό υλικό, να έχει τη δυναμική του κέντρου ως προς την περιφέρειά της. Πριν από το τέλος του 8^{ου} αιώνα εμφανίζονται στην πεδιάδα μεταξύ της παλαιάς και της νέας Σαλαμίνας οι πρώτοι κτιστοί τάφοι (Τάφοι 1, 19 και 31). Από τις αρχαιότερες ταφές είναι εμφανής η τάση για επιτηδευμένη επίδειξη πλούτου. Εκτός από τα πλούσια ευρήματα, και στους τρεις βρέθηκαν σκελετοί αλόγων, μάλιστα στον Τάφο I είχαν θυσιαστεί πέντε άλογα (Dikaios 1963β).

Κούκλια-Παλαίπαφος

Η δυνατότητα πρόσβασης και κατοχής πρώτων υλών, όπως ο χρυσός και ο άργυρος, μαρτυρεί τη διεξαγωγή εμπορίου μακρινών αποστάσεων (Yon 1971, 7, nos 1-30· Iaconou 2005β, 26). Εκτός από εισηγμένη κεραμική από τη φοινικική ακτή, οι τάφοι της ΚΓΙ από το νεκροταφείο στις *Σκάλες* επιδεικνύουν ένα εξαιρετικό πλούτο, που μαρτυρεί και τη συνέχιση στην παραγωγή προϊόντων πολυτελείας, όπως όπλων, οβελών, χάλκινων σκευών, χρυσών κοσμημάτων, τριποδικών στηριγμάτων (Parasavvas 2001, 98, 229, 272· Iaconou 2005β, 35), ακόμη και αντικειμένων από φαγεντιανή, από εξειδικευμένα εργαστήρια (Καραγιώργης 2002, 121-7, 134). Από τον τάφο 49 προέρχονται οι τρεις ενεπίγραφοι οβελοί, που μαρτυρούν ότι η συλλαβική γραφή δεν ξεχάστηκε στη μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (E. και O. Masson, Appendix IV σε Karageorghis 1983). Εκτός από τους οβελούς, εγχάρακτα σύμβολα βρέθηκαν σε λαβές αγγείων (Karageorghis 1983, Τάφος 49, αρ. 78). Σφραγίδες (Karageorghis 1983, 407-10.), σκαρβαίοι (Karageorghis 1983, 375), χάλκινοι ζυγοί (Τάφος 67, αρ. 13, 35, 116), λίθινα βαρίδια (Τάφος 67, αρ 113, Τάφος 89, αρ. 19) και σιδερένια αντικείμενα, όπως οβελοί (Karageorghis 1983, Τάφος 67, αρ. 56 και 76), ξίφη (Karageorghis 1983, Τάφος 43, αρ. 80) και μαχαίρια (Karageorghis 1983, Τάφος 49, αρ. 12) αποτελούν τεκμήρια μιας σύνθετης κοινωνίας.

Ο πλούτος των τάφων στις *Πλάκες* (που δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί) είναι ανάλογος με αυτόν στις ταφές στις *Σκάλες*. Περιείχαν μεταλλικά αγγεία, όπλα, οβελούς, χρυσά κοσμήματα και εισηγμένη κεραμική. Στον Τάφο 146, που περιείχε ταφές από την ΚΓΙ μέχρι την ΚΑ περίοδο, βρέθηκε *κατά χώραν* μια γυναικεία ταφή. Η γυναίκα έφερε στο κεφάλι ένα χρυσό διάδημα. Η ταφή συνοδευόταν από πολλά αντικείμενα πολυτελείας, όπως χρυσά κοσμήματα, ένα χάλκινο τρίποδα και ένα πήλινο λουτήρα. Μέσα στο λουτήρα υπήρχε κεραμική κυρίως της ΚΓΙ περιόδου, πολλά χάλκινα αντικείμενα, δύο χάλκινοι οβελοί, από τους οποίους ο ένας έφερε ένα χαραγμένο σημείο και ένας σιδερένιος οβελός (Raptou 2002, 118-20). Στον Τάφο 144 βρέθηκαν τα κατάλοιπα μιας αποτέφρωσης και ενός ενταφιασμού. Ο αποτεφρωμένος άντρας συνοδευόταν από βέλη, οβελούς και από αντικείμενα που αποτελούσαν τμήματα ασπίδων και κράνους (Raptou 2002, 123-4). Ανάλογη εικόνα πλούτου παρουσιάζουν και άλλοι τάφοι, που χρονολογούνται και σε ωριμότερες φάσεις της ΚΓ περιόδου (βλ. Raptou 2002, 121). Η εικόνα του πλούτου στους τάφους στα νεκροταφεία των Κουκλιών επιτείνεται, όταν συγκριθεί με τις ταπεινές ταφές της ΚΓΙΙ και ΙΙΙ περιόδου στο Κτήμα (Deshayes 1963).

Τα πλούσια νεκροταφεία στις *Σκάλες* και στις *Πλάκες* βρίσκονται πιο μακριά από την ακτή, εξαιτίας των προσχώσεων, απ'ό,τι θα βρίσκονταν την πρώτη χιλιετία π.Χ. Από την εικόνα του πλούτου που χαρακτηρίζει τους περισσότερους τάφους, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ανήκαν σε τάξη πλούσιων εμπόρων της πόλης. Ίσως μάλιστα οι δύο αυτές θέσεις να βρίσκονταν κοντά στο λιμάνι της πόλης. Η Ιακώβου πιστεύει στη χωρική σχέση ιερού και λιμανιού και ως εκ τούτου υποστηρίζει ότι το ιερό της Παλαιπάφου είχε οπτική επαφή με το λιμάνι, το οποίο μπορεί να βρισκόταν στα ανατολικά του πλατώματος του ιερού, στη θέση *Λούρες* (Ιακονου 2008α, 271. Βλ. επίσης Θεοδούλου 2006, 121-2)

Κίτιο

Σύμφωνα με τη Smith, που επανεξέτασε τη στρωματογραφία της *Καθαρής*, το κενό κατοίκησης που υποτίθεται ότι καταγράφεται στην περίοδο περίπου από το 1000 μέχρι το 800 π.Χ. (δηλαδή από το τέλος του Δαπέδου I μέχρι την αρχή του Δαπέδου 3) (βλ. Karageorghis 2005) δεν υφίσταται. Η ίδια απέδωσε το συμπέρασμα αυτό του Καραγιώργη στο γεγονός ότι η ΚΓΠ είναι προβληματική και υποστήριξε ότι δεν πρέπει να θεωρείται ανεξάρτητη υποπερίοδος της ΚΓ (Smith 2009). Είναι σημαντικό ότι ο Καραγιώργης απέδωσε την εγκατάλειψη της *Καθαρής* σε πιθανό κλείσιμο του λιμανιού της περιοχής. Σύμφωνα, όμως, με γεωλογικές έρευνες που έγιναν από τη γαλλική αποστολή, η κλειστή λιμνοθάλασσα της *Καθαρής* διαμορφώθηκε μόλις τον 7^ο αιώνα π.Χ., συνεπώς το λιμάνι θα είχε τη δυνατότητα να λειτουργεί και μετά το τέλος της ΥΚΧ. Το λιμάνι της *Παμπούλας* αναπτύχθηκε μόλις στην ΚΚ περίοδο (Calvet 1993, 125).

Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη στους ναούς της *Καθαρής* στο τέλος της ΥΚΧ. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, υπέστησαν (φυσικές μάλλον) καταστροφές στο τέλος της ΚΓ περιόδου (Karageorghis και Demas 1985, 279). Στο τέλος του 9^{ου} αιώνα, στα ερείπια του μεγάλου ναού της ΥΚΧ κτίζεται ένας νέος μνημειακός ναός, ο οποίος συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το τέλος της ΚΚ περιόδου (Karageorghis 2003α· 2005) (*Εικ. 28*). Πρέπει να ήταν στενά συνδεδεμένος με τη βασιλική ιδεολογία του Κιτίου, καθώς φαίνεται ότι καταστράφηκε από τον Πτολεμαίο Α΄ μαζί με τη θανάτωση του τελευταίου βασιλιά Πουμιάθωνα. Επίσης τον 9^ο αιώνα κτίζεται το πρώτο ιερό στην *Παμπούλα*, στα νότια της *Καθαρής*. Τόσο η ανοικοδόμηση του μεγάλου ναού της *Καθαρής* όσο και ο ναός στην *Παμπούλα* αποδόθηκαν στην άφιξη Φοινίκων αποίκων από την Τύρο (Karageorghis 2005· Yon 1999, 20).

Ο φοινικικός «αποικισμός» του Κιτίου βασίζεται σε μια σειρά φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών. Μια επιγραφή χαραγμένη σε μια στήλη που βρέθηκε στη Νόρα της Σαρδηνίας, αποτελεί σύμφωνα με την Dupont-Sommer (1974) την αρχαιότερη *εξωτερική* επιγραφική μαρτυρία για τον αποικισμό του Κιτίου από την Τύρο. Ωστόσο, τόσο η χρονολόγηση στον 9^ο αιώνα όσο και η ανάγνωση του κειμένου (και ειδικά της λέξης Κίτιο), που προτείνει η Dupont-Sommer αμφισβητήθηκαν (Masson και Sznycer 1972, 14, αρ. 4· Yon 2004, 37-38).

Η φοινικική επιγραφή σε ένα Ερυθρόχριστο (Red Slip) κύπελο, εισηγμένο από τη φοινικική ακτή, που βρέθηκε στο πρωιμότερο δάπεδο του μνημειακού ιερού της Εποχής του Σιδήρου στην *Καθαρή* (Amadasi και Karageorghis 1977, αρ. D21) και που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 8^{ου} αιώνα, παρουσιάζεται ως το αρχαιότερο *εσωτερικό* τεκμήριο (Καραγιώργης 2002, 146). Για την ανάγνωση του κειμένου, που σώζεται πολύ αποσπασματικά στα θραύσματα που βρέθηκαν από το αγγείο, έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες. Σύμφωνα με την ανάγνωση που πρότείνει η Dupont-Sommer, ο *ML* από την Ταμασσό προσέφερε ως ανάθημα στην Αστάρτη, ζώα και τα μαλλιά του (βλ. Καραγιώργης 2002, 147). Ωστόσο, και αυτή η ανάγνωση της Dupont-Sommer αμφισβητείται σήμερα (συμπεριλαμβανομένων των ονομάτων Αστάρτη και Ταμασσός) (βλ. Teixidor 1975, 122· Amadasi Guzzo στο Yon 2004, 212-13). Μια πολύ μεταγενέστερη επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Παμπούλα*, που καταγράφει τους λογαριασμούς του ιερού (Yon 2004, αρ. 1078), αναγνωρίζει ως θεότητα που λατρεύεται στο ιερό την Αστάρτη. Όμως, η επιγραφή αυτή ανήκει στην ύστατη φάση της εποχής των βασιλείων, σχεδόν μισό αιώνα μετά.

Τα φιλολογικά κείμενα, που προβάλλονται ως τεκμήρια του αποικισμού του Κιτίου, είναι εξίσου προβληματικά με τα επιγραφικά. Δύο εδάφια από το έργο του ιστορικού Ιώσιππου (1^{ος} αιώνας μ.Χ.) διορθώνονται ώστε να διαβάζεται ότι ο βασιλιάς Χιράμ Α' της Τύρου, που βασίλευσε το 10^ο αιώνα π.Χ., εκστράτευσε εναντίον των Κιτιέων, γιατί αρνήθηκαν να του καταβάλουν φόρο υποτέλειας. Το γεγονός, όμως, ότι η ανάγνωση αυτή προέρχεται από διορθώσεις στο αρχικό κείμενο, καθιστά το συμπέρασμα αμφίβολο (Lipinski 2004, 42-3· Yon 2004, 49).

Πάντως, σε ό,τι αφορά στο ρόλο των Φοινίκων στην ανοικοδόμηση της *Καθαρής*, η Yon τονίζει την επισήμανση της Bikai, ότι η εισηγμένη φοινικική κεραμική στο Κίτιο είναι εξαιρετικά περιορισμένη (Yon 1999, 21). Ούτως ή άλλως, η εξίσωση της εθνικής ταυτότητας μιας ομάδας ανθρώπων με την προέλευση της κεραμικής που χρησιμοποιούν, είναι μια μέθοδος που κατακρίθηκε έντονα τα τελευταία χρόνια (Sherratt 1992). Πιο ασφαλής ένδειξη για την ύπαρξη ανθρώπων σημιτικής γλώσσας με καταγωγή από τη φοινικική ακτή, είναι οι επιγραφές. Επιγραφές

στη φοινικική γλώσσα και στο φοινικικό αλφάβητο εμφανίζονται στην Κύπρο από το τέλος του 10^{ου} αιώνα. Η αρχαιότερη μέχρι στιγμής φοινικική επιγραφή από το νησί βρίσκεται σε θραύσμα αγγείου του ρυθμού Λευκή Γραπτή II, που βρέθηκε κατά τις γαλλικές ανασκαφές κοντά στο τείχος της Σαλαμίνας (Sznycer 1980, 127· Yon 1999, 19). Μια επιγραφή σε λίθινη επιτύμβια στήλη, άγνωστης προέλευσης, χρονολογείται στο πρώτο μισό του 9^{ου} αιώνα (Masson και Sznycer 1972, 13-20· Teixidor 1975, 121). Φοινικικές επιγραφές του 9^{ου} αιώνα υπάρχουν σε ένα θραύσμα λίθινης πλάκας, που βρέθηκε στη Χοιροκοιτία (Lipinski 2004, 44-45) και σε ένα μικρό αγγείο από την Παλαίπαφο-Σκάλες (Sznycer στο Karageorghis 1983, 416-17). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η εμφάνιση φοινικικών επιγραφών δεν σχετίζεται με το Κίτιο, αλλά μαρτυρείται σποραδικά σε διάφορες περιοχές του νησιού. Από την άλλη, η εμφάνιση των επιγραφών αυτών δεν μπορεί να σηματοδοτεί το ξεκίνημα της έλευσης ανθρώπων από τη φοινικική ακτή στο νησί, καθώς το πιο πιθανό είναι ότι η παρουσία στο νησί ανθρώπων με καταγωγή από τη Χαναάν/Φοινίκη και με σημιτική γλώσσα δεν σταμάτησε από την Ύστερη Χαλκοκρατία και εξής.

Από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα, οπότε πρωτοεμφανίζονται φοινικικές επιγραφές στην Κύπρο, μέχρι τα τέλη του 6^{ου}, ο αριθμός των φοινικικών επιγραφών που βρέθηκαν στην Κύπρο είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν είναι συγκεντρωμένοι πουθενά: οι λιγοστές φοινικικές επιγραφές αυτής της περιόδου βρέθηκαν σε περίπου είκοσι κυπριακές θέσεις (Lipinski 2004, 46). Αντίθετα, από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής παρουσιάζουν μεγάλη συγκέντρωση στο Κίτιο (Amadasi και Karageorghis 1977). Όλοι οι γνωστοί σε εμάς βασιλείς του Κιτίου (του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.) φέρουν φοινικικά ονόματα. Οι περισσότεροι (αλλά όχι όλοι) βασιλείς της Λαπήθου και ορισμένοι βασιλείς του Μαρίου επίσης φέρουν φοινικικά ονόματα, ωστόσο το Κίτιο είναι το μοναδικό βασίλειο όπου όλοι οι γνωστοί βασιλείς (και φαίνεται ότι γνωρίζουμε ολόκληρη τη διαδοχή βασιλέων του Κιτίου) φέρουν φοινικικά ονόματα και χρησιμοποιούν ως μοναδικό εργαλείο γραφής τη φοινικική γλώσσα μαζί με το φοινικικό αλφάβητο.

Σε αυτή την πραγματικότητα, που όμως αφορά μόνο στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ., στηρίχτηκε η υπόθεση ότι το Κίτιο πρέπει να ταυτίζεται με το *Qartihadast* - φοινικική λέξη που σημαίνει Νέα Πόλη - που καταγράφεται ως η όγδοη κυπριακή θέση στο πρίσμα του Ασσύριου βασιλιά Εσσαρχαδόνα το έτος 674/3 π.Χ. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο ηγέτης του *Qartihadast* στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα φέρει, σύμφωνα με το Lipinski, το ελληνικό όνομα Δάμασος (Lipinski 1991, 61-2).

Η αρχαιότερη αναφορά σε *Qartihadast* της Κύπρου (και η μοναδική που προέρχεται από την Κύπρο) βρίσκεται σε δύο χάλκινα κύπελλα που χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα. Σύμφωνα με το ίδιο το κείμενο, οι φιάλες είχαν ανατεθεί από τον κυβερνήτη (*soken*) του *Qartihadast*, υπηρέτη του βασιλιά της Σιδώνας Χιράμ, στο Βαάλ του Λιβάνου, «από την πρώτη σοδειά χαλκού». Ο Χιράμ ταυτίζεται με το βασιλιά της Σιδώνας Χιράμ Β', που το 733 υποτάχθηκε στον Ασσύριο βασιλιά Tiglath-pileser Γ'. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι με παλαιογραφικά κριτήρια χρονολογούνται στις αρχές και όχι στο τέλος του 8^{ου} αιώνα (Lipinski 2004, 48). Σύμφωνα με τον Teixidor (1975, 125), οι επιγραφές αυτές αποτελούν την πρώτη ασφαλή μαρτυρία σχετικά με το φοινικικό αποικισμό του Κιτίου. Όμως, η μαρτυρία αυτή είναι δύσκολο να αξιοποιηθεί για την ταύτιση του *Qartihadast* με μια θέση στο νησί, καθώς δεν βρέθηκαν σε ελεγχόμενη έρευνα αλλά εντοπίστηκαν σε ένα παλαιοπωλείο της Λεμεσού (Lipinski 1983). Είναι, επίσης, ενδιαφέρον ότι σε μια σαρκοφάγο από γύψο, του 4^{ου} αιώνα (στο Κυπριακό Μουσείο, σήμερα χαμένη), είναι χαραγμένη η επιγραφή, «στον Eshmounadon, γιο του Eshmounadon, *SKN* της Τύρου». (Masson και Sznycer 1972, 69-75). Οι Masson και Sznycer μεταφράζουν τον όρο *SKN* στη σαρκοφάγο ως κάποιου είδους απεσταλμένο ή πρέσβη (*ministre*).

Η άποψη περί αποικισμού του Κιτίου στον 9^ο αιώνα π.Χ. είχε αντίκτυπο στη διαμόρφωση των ερμηνειών σχετικά με την περίοδο κατά την οποία διαμορφώθηκαν τα κυπριακά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου. Όπως είδαμε στο Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο 4, ο Rupp υποστήριξε ότι ο αποικισμός του Κιτίου ήταν που πυροδότησε τις διαδικασίες για την πολιτειακή διαμόρφωση και του υπόλοιπου νησιού, ακολουθώντας τα πρότυπα των πόλεων της φοινικικής ακτής. Ακόμα κι αν αποδεχτούμε ότι όντως στο τέλος του 9^{ου} αιώνα Φοίνικες άποικοι ήταν που έδωσαν ξανά ζωή στην περιοχή των ιερών της *Καθαρής* και στο λιμάνι του Κιτίου, η άποψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψη ότι μεταξύ αυτού του επεισοδίου στο τέλος του 9^{ου} αιώνα και της πρώτης εμφάνισης τεκμηρίων για την ύπαρξη ενός βασιλείου του Κιτίου στις αρχές του 5^{ου}, καταγράφεται ένα διάστημα τριών αιώνων. Σε αυτό το διάστημα δεν υπάρχει οποιαδήποτε ασφαλής μαρτυρία για την ύπαρξη μιας οργανωμένης και αυτόνομης πολιτείας του Κιτίου (Hermay 1996β). Επιπλέον, οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές του 7^{ου} αιώνα είναι ελληνικές συλλαβικές. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι το πρότυπο για την πολιτειακή οργάνωση του νησιού στην Εποχή του Σιδήρου δεν μπορεί να προήλθε από τη φοινικική ακτή (Iaconou υπό δημοσίευση (α)).

Αμαθούντα

Στο πλαίσιο της ΚΓΙ εμφανίζονται οι πρώτες ταφές κάτω από την ακρόπολη της Αμαθούντας, που συνεχίζουν και αυξάνονται κατακόρυφα στη διάρκεια της ΚΓΠ και ΙΙΙ περιόδου. Οι περιοχές στα βόρεια, ανατολικά και δυτικά της ακρόπολης αποτέλεσαν σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας εκτεταμένα νεκροταφεία.

Μεγάλη συγκέντρωση τάφων της ΚΓ περιόδου παρατηρείται στο δυτικό νεκροταφείο¹, που εμφανίζεται τουλάχιστον από την ΚΓΠ περίοδο σαν ένα οργανωμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων (Hermay 1999, 65). Ο πρωιμότερος από αυτούς, ο Τάφος 521 περιείχε εισηγμένη κεραμική από τη φοινικική ακτή (Karageorghis και Iaconou 1990). Οι ανασκαφές της σουηδικής αποστολής το 1930 και του Τμήματος Αρχαιοτήτων το 1986 στη δυτική νεκρόπολη αποκάλυψαν έξι τάφους (Τ.15, 21, 22, 25 και Τ.521 και 523, με κάτοψη σε σχήμα L) που χρονολογούνται στα τέλη της ΚΓΙ και στις αρχές της ΚΓΠ περιόδου. Ο Τάφος 523 περιείχε ένα χάλκινο αρθρωτό οβελό (atlantic bronze), που πιθανόν να προέρχεται από την ιβηρική χερσόνησο, μαζί με άλλα χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα. Τα ευρήματα από τις ταφές αυτές μαρτυρούν την ύπαρξη τακτικών εμπορικών επαφών με τη συροπαλαιστινιακή ακτή (Hermay 1999, 57).

Από τους τάφους του δυτικού νεκροταφείου ξεχωρίζει ο τάφος 21, σχετικά μεγάλων διαστάσεων, που είναι κτιστός με πελεκητούς λίθους. Ανασκάφηκε εν μέρει, καθώς βρίσκεται κάτω από ένα σύγχρονο δρόμο, ωστόσο φαίνεται ότι οι πλευρές του ήταν στρογγυλεμένες ώστε να έχει τη μορφή ενός θολωτού τάφου (Gjerstad *et al.* 1935, 140). Άλλοι τρεις τάφοι της ΚΓ περιόδου (τάφος 20: ΚΓΠ, τάφοι 11 και 16: ΚΓΠΙΙ) έχουν κτιστά στοιχεία και μιμούνται, σύμφωνα με το Gjerstad, τον τάφο 21 που φαίνεται ότι προοριζόταν για «βασιλική» ταφή.

Από τους δημοσιευμένους τάφους των νεκροπόλεων της Αμαθούντας (Τ.110-385, βλ. Tytgat 1989), 28 ταφές μπορούν να τοποθετηθούν στη μετάβαση από την ΚΓΠ στην ΚΓΠΙΙ περίοδο (Hermay 1999, 58). Σε αυτή τη φάση εμφανίζονται τα πρώτα εισηγμένα αγγεία από το Αιγαίο, μετά τη μεσογειακή κρίση. Τα δύο αρχαιότερα εισηγμένα από το Αιγαίο αγγεία, προήλθαν από την Εύβοια και ανήκουν στην ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο. Πρόκειται για ένα σκύφο με

¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανασκαφές των χώρων γύρω από την ακρόπολη δεσμεύονται από την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, που επέβαλε μεγαλύτερης κλίμακας σωστικές ανασκαφές στα δυτικά, μεταξύ Αμαθούντας και Λεμεσού και σε μικρότερο βαθμό προς τα βόρεια.

ημικύκλια και ένα κύπελλο, που βρέθηκαν στα δυτικά της ακρόπολης, κατά την κατασκευή ενός κτιρίου στην παραλία της Αμαθούντας (Desborough 1957· Desborough 1980, 393, σημ. 288· Lemos και Hatcher 1991, 205). Τα εισηγμένα από το Αιγαίο αγγεία θα πολλαπλασιαστούν στην Αμαθούντα κατά τους επόμενους αιώνες (Coldstream 1988).

Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των τάφων δεν αντισταθμίζεται με στοιχεία σχετικά με το χώρο όπου θα βρισκόταν ο οικισμός ή οι οικισμοί στους οποίους αντιστοιχούσαν. Ωστόσο, η πρώτη φάση του μνημειακού κτιρίου, που αναγνωρίστηκε ως το ανάκτορο της πόλης στην ΚΑ και στην ΚΚ περίοδο, χρονολογείται στον 9^ο αιώνα (ΚΓΙΙ). Μάλιστα, από την αρχαιότερη φάση, το κτίριο φαίνεται ότι είχε μνημειακό χαρακτήρα (Alpe *et al.* 2007). Από το τέλος της ΚΓ περιόδου εμφανίζονται στην κορυφή της ακρόπολης κατάλοιπα από το ιερό, που θα συνεχίσει να λειτουργεί μέχρι το τέλος της αρχαιότητας. Το αρχαιότερο στοιχείο στην ακρόπολη, σύμφωνα με τους Γάλλους αρχαιολόγους, είναι ένας λαξευτός θαλαμοειδής τάφος με δρόμο, που βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του λόφου. Ο τάφος βρέθηκε κενός. Κεραμεικό υλικό από την επίχωση του δρόμου χρονολογείται στην αρχή της ΚΑ περιόδου. Ωστόσο, η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου και η ανακάλυψη σε αυτόν ενός λίθου με κοιλότητες για επιτραπέζια παιχνίδια (*pierre à cupules*), θυμίζει τους τάφους της ΚΓΙ περιόδου, όπως αυτούς στην Παλαίπαφο-Σκάλες και τα Γαστριά-Αλαάς (Hermayr στο Fourrier και Hermayr 2006, 20).

Στον 8^ο αιώνα εμφανίζονται οι αρχαιότερες ετεοκυπριακές συλλαβικές επιγραφές από την Αμαθούντα. Το ένα από τα δύο (ή τρία) κολοσσιαία λίθινα αγγεία που βρίσκονταν στην είσοδο του ιερού της ακρόπολης της Αμαθούντας και μεταφέρθηκε το 18^ο αιώνα στο Λούβρο, φέρει δίπλα από τη μια λαβή την επιγραφή *a-na* (Hermayr και Masson 1990, 211-14). Αυτή η ακολουθία συλλαβών διαβάζεται σε αρκετά άλλα αγγεία που βρέθηκαν στην Αμαθούντα (Petit 1997/1998). Μια ακόμα σύντομη επιγραφή βρίσκεται σε ένα μνημειακό αμφορέα του ρυθμού Bichrome με εικονιστική διακόσμηση, που περιλαμβάνει αντωπούς ταύρους και φυτικά μοτίβα (Hermayr και Masson 1990, 207-9). Η ετεοκυπριακή γλώσσα, λοιπόν, εμφανίζεται στην ακρόπολη την ίδια εποχή κατά την οποία εμφανίζονται και τα πρώτα τεκμήρια από το ιερό και το ανάκτορο.

Πιστεύεται ότι η γλώσσα ή οι γλώσσες της ΥΚΧ επιβίωσαν με τη μορφή της άγνωστης γλώσσας (ή γλωσσών) της Εποχής του Σιδήρου, που ονομάστηκε ετεοκυπριακή. Το στοιχείο αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει ορισμένες αρχαίες πηγές, που αναφέρουν ότι στην Αμαθούντα κατοικούσαν αυτόχθονες (Ψευδο-Σκύλαξ, 103), οι οποίοι μάλιστα ήταν απόγονοι «των μετά Κινύρου»

(Θεόπομπος ο Χίος, *FGrHist* 115 F 103. Βλ. Petit 1995α). Ο Gjerstad είχε ερμηνεύσει το γεγονός ότι στην Αμαθούντα βρέθηκαν ορισμένοι λακκοειδείς τάφοι ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό των «Ετεοκυπρίων». Σήμερα πιστεύεται ότι αυτές οι ταφές δεν τεκμηριώνουν την ύπαρξη μιας ξεχωριστής εθνικής ομάδας, αλλά ότι δηλώνουν κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση (Reyes 1994, 17). Η χρήση στην Αμαθούντα μιας άγνωστης γλώσσας, πιθανότατα μιας γλώσσας που ήταν σε χρήση και στην ΥΚΧ, δεν συνοδεύεται από διαφορές σε πολιτισμικό επίπεδο σε σχέση με τις άλλες περιοχές του νησιού (Iaconou 1999, 153).

Πρέπει να τονιστεί ότι όπως και ο όρος «ετεοκυπριακή» γλώσσα έτσι ο και ο όρος «Ετεοκύπριοι» είναι σύγχρονες εφευρέσεις. Ο όρος «ετεοκυπριακή» επινοήθηκε για να περιγράψει επιγραφές της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, που δεν μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν. Ωστόσο, ο όρος «Ετεοκύπριοι» αδυνατεί να περιγράψει μια ξεχωριστή πολιτισμική ομάδα στην Αμαθούντα ή στην περιφέρειά της, απλούστατα διότι δεν υπήρξε κάτι τέτοιο. Ο Given, μάλιστα, υποστήριξε ότι πρόκειται για ένα μύθο που κατασκευάστηκε από τη βρετανική αποικιοκρατική διοίκηση του νησιού και που βοηθήθηκε από τις ερμηνείες του Gjerstad για τον υλικό πολιτισμό της Αμαθούντας. Αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας κυπριακής εθνικής ταυτότητας και στην αποδυνάμωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης της πλειονότητας των ανθρώπων του νησιού, που ζητούσαν την Ένωση με το ελληνικό κράτος (Given 1998).

Μαζί, όμως, αμφισβητήθηκε και η ύπαρξη της ετεοκυπριακής γλώσσας. Ο Given έφτασε να υποστηρίξει ότι ουσιαστικά η γλώσσα αυτή συναντάται σε δέκα περίπου σύντομα κείμενα, του 4^{ου} και του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (Given 1998, 22). Ο Petit απαντώντας στα επιχειρήματα του Given, τόνισε ότι η χρήση του όρου «ετεοκυπριακός» είναι παραπλανητική αλλά επέμεινε στην ιστορικότητα της γλώσσας (Petit 1999). Πρότεινε, έτσι, τη χρήση του όρου «αμαθουσία» (*amathusien*) για τη γλώσσα που καταγράφουν οι επιγραφές της Αμαθούντας.

Το ότι η άγνωστη αυτή γλώσσα είναι πραγματική δεν μπορεί να αμφισβητείται. Μάλιστα έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για δύο τουλάχιστον διαφορετικές γλώσσες. Ο Egetmeyer (υπό δημοσίευση) πρότεινε πρόσφατα ότι η άγνωστη γλώσσα που καταγράφεται στις συλλαβικές επιγραφές από την Αμαθούντα και την Πάφο είναι κοινή, διαφέρει, όμως, από αυτήν που καταγράφουν οι ετεοκυπριακές επιγραφές από τους Γόλγους. Πρότεινε ως υπόθεση ότι η γλώσσα των επιγραφών της Αμαθούντας και της Πάφου είναι συνέχεια της ΚΜ1, της γλώσσας που καταγράφουν οι επιγραφές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν σε ολόκληρο το νησί.

Η γλώσσα των επιγραφών των Γόλγων θα μπορούσε να είναι συνέχεια της ΚΜ2, της γλώσσας ενός αριθμού επιγραφών που βρέθηκαν αποκλειστικά στην Έγκωμη.

Η διατήρηση τουλάχιστον τριών γλωσσών, δηλαδή της ελληνικής αρκαδοκυπριακής, της φοινικικής και της ετεοκυπριακής, στο περιβάλλον της κυπριακής Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αντί της υπερίσχυσης μιας γλώσσας και της εξαφάνισης των άλλων, οφείλεται στην ύπαρξη πολιτειακών σχημάτων που ενίσχυσαν αυτές τις γλώσσες σαν εργαλεία έκφρασης των τοπικών εξουσιών (Collombier 1991α). Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που, σύμφωνα με την Ιακώβου, υποστηρίζουν τη διαμόρφωση πολιτικών συνόρων από νωρίς στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Iaconou 2006β, 53).

Κούριο

Το νεκροταφείο της *Καλοριζικής* στο Κούριο είναι ένα ακόμα πλούσιο νεκροταφείο της ΚΓ περιόδου, που συνεχίζει και στην ΚΑ περίοδο (Buitron-Oliver 1999, 72). Ο οικισμός στο Κούριο έχει στενή τοπογραφική και χρονολογική σχέση με τον οικισμό στην *Παμπούλα*. Μάλιστα, αν αποδεχτούμε ότι ο δεύτερος είχε αναπτύξει δυναμική κέντρο στην κοιλάδα του Κούρρη ποταμού κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, τότε η σχέση αυτή γίνεται και σχέση διαδοχής ως προς την κατοχή της κεντρικής θέσης στην περιφέρεια αυτή, στη μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου. Είναι σημαντικό ότι οι θέσεις της ακρόπολης και της *Καλοριζικής* είναι πιο κοντά στις εκβολές του Κούρρη και πιο κοντά στην ακτή σε σχέση με την *Παμπούλα*. Οι θέσεις αυτές είναι που θα αποτελέσουν στη συνέχεια την έδρα του βασιλικού κέντρου του Κουρίου. Σε ελάχιστη απόσταση στα ανατολικά των τάφων της *Καλοριζικής*, στη θέση Άγιος Ερμογένης θα κτιστεί στην ΚΑ περίοδο ο βασιλικός τάφος του Κουρίου.

Στη μετάβαση από την ΚΓ στην ΚΑ περίοδο ιδρύεται το ιερό του Υλάτη, στα δυτικά της ακρόπολης του Κουρίου (Buitron-Oliver 1999, 74). Στο αρχαιότερο στρώμα του αρχαϊκού ιερού βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια ταύρων αλλά και δύο από πολύτιμα μέταλλα, το ένα από χρυσό και το άλλο από ασήμι. Μια επιγραφή σε λίθο από το ιερό του Υλάτη (Mitford 1971, αρ. 16) αποτελεί μια από τις αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές και μαρτυρεί ότι τουλάχιστον μέχρι τον 7^ο αιώνα είχε συντελεστεί ο σχηματισμός του βασιλείου του Κουρίου.

Μάριο

Οι θέσεις *Ευρετάδες*, *Ποταμός του Μυρμικόφ* και *Συκάρκα-Κόκκινα* στην Πόλη Χρυσοχούς, στις οποίες η σουηδική αποστολή ανέσκαψε τάφους της ΚΓ περιόδου, συνεχίζουν να δέχονται ταφές κατά την ΚΑ και την ΚΚ περίοδο (βλ. Nys 2009, Fig. 2). Τάφοι της ΚΑ περιόδου εμφανίζονται και δυτικότερα, στη θέση *Καπάρκα* (βλ. Nys 2009, Fig. 3). Οι θέσεις αυτές φαίνεται ότι αποτελούσαν ξεχωριστές συστάδες τάφων, πριν, όμως, από το τέλος της ΚΓ περιόδου, η εμφάνιση ενός ιερού στο πλάτωμα στις *Περιστεριές*, πιο κοντά στη θάλασσα, γεφυρώνει τη χωρική απόσταση μεταξύ των νεκροταφείων και δημιουργεί την αίσθηση ενός συνεχόμενου οικιστικού τοπίου.

Η πρώτη φάση του ιερού στις *Περιστεριές* χρονολογείται στο τέλος της ΚΓ περιόδου (Childs 1997, 40· Smith 1997, 81). Στο ίδιο πλάτωμα, στην ΚΑ περίοδο θα κτιστεί ένα μνημειακό οικοδόμημα που ερμηνεύεται από τους αρχαιολόγους της αποστολής του Πανεπιστημίου του Princeton ως το διοικητικό κέντρο του βασιλείου του Μαρίου (Papalexandrou 2006· 2008). Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή του Μαρίου θα αλλάξουν άρδην την εικόνα που παρουσιαζόταν στην παλαιότερη βιβλιογραφία, σύμφωνα με την οποία το αυτόνομο βασίλειο του Μαρίου εμφανίστηκε αργά, στο τέλος της ΚΑ περιόδου (Childs 1997, 46).

Ιδάλιο

Σύμφωνα με τους Σουηδούς αρχαιολόγους που ανέσκαψαν την κορυφή της *Αμπελλερής*, του λόφου που αναγνωρίζεται στη συνέχεια ως η ακρόπολη του βασιλείου του Ιδάλιου, υπάρχουν ίχνη χρήσης του χώρου και πιθανόν ύπαρξης μιας λατρείας που συνεχίστηκε μετά την ΥΚΧΙΙΑ. Από την ΚΓΙΙΙ, εμφανίζεται ένα ιερό στον τύπο του ανοιχτού τεμένους, αυτό που θα αποτελέσει το κεντρικό ιερό του βασιλείου της ΚΑ περιόδου (Gjerstad *et al.* 1935, 626-7). Στην ΚΓΙΙΙ ανήκουν και τα πρωιμότερα όστρακα κεραμικής που βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα, που ανασκάφηκαν στην περιοχή του μνημειακού διοικητικού κέντρου της ΚΚ περιόδου (Hadjicosti 1999, 38).

Η τοπογραφία της περιοχής του ποταμού Γιαλιά μεταξύ των χωριών Νήσου και Πυρόι ερευνήθηκε από το Cyprus Survey το 1957 (Catling 1982). Η επισκόπηση αυτή κατέγραψε την εγκατάλειψη όλων των εντοπισμένων θέσεων της ΥΚΧ (με εξαίρεση το Ιδάλιο) και την απουσία θέσεων της ΚΓΙ-ΙΙ. Πρόκειται για διαδικασία συνοικισμού, για συγκέντρωση δηλαδή πληθυσμών από πολλές

θέσεις σε μια κεντρική, η οποία με αυτό τον τρόπο, ενδυναμώνεται οικονομικά (nucleation). Από την ΚΓΙΙ μικροί οικισμοί και νεκροταφεία εμφανίζονται γύρω από το Ιδάλιο. Σύμφωνα με τη Χατζηκωστή, κατά την πρώιμη ΚΓ περίοδο το Ιδάλιο ήταν ο βασικός κόμβος που συνέδεε τους παράκτιους οικισμούς με την ενδοχώρα και τις χαλκοφόρες περιοχές (Hadjicosti 1999, 39).

Ταμασσός

Οι έρευνες του SCSP έδειξαν ότι το επιφανειακό υλικό στην περιοχή της Ταμασσού αυξάνεται στην ΚΓΙΙ περίοδο (Given και Smith στο Given και Knapp 2003, 272). Ραδιοχρονολόγηση υλικού από δύο διαφορετικές θέσεις (*Εικ. 38*), έδειξε ότι η εξόρυξη και πρωτογενής επεξεργασία χαλκού συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ΚΓ περιόδου. Μια από αυτές είναι η θέση *Αγροκηπιά-Κριάδης* από όπου δύο δείγματα έδωσαν χρονολόγηση από το 1010-780 και δύο άλλα από το 835-480 π.Χ. Η δεύτερη θέση είναι το *Πολιτικό-Κοκκινόροτσο*, όπου μεταλλευτικές δραστηριότητες χρονολογήθηκαν από το 830 μέχρι το 410 π.Χ. (Kassianidou 2004β, 39-40). Οι σποραδικές αυτές ενδείξεις αποδεικνύουν τη σημασία της οικονομίας του χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Από την ίδια την Ταμασσό, εμφανίζονται τα πρώτα τεκμήρια της σημασίας της ως θέσης πρωτογενούς σημασίας στην περιοχή. Στη θέση *Χωματσούδια*, στα ανατολικά του Πολιτικού, το 700 π.Χ. θα ανοιχτεί ο λαξευτός θαλαμοειδής τάφος 4. Είναι μια πλούσια ταφή, που περιείχε ταφής αλόγου με άρμα και όπλα (Matthäus 2007). Στην ίδια θέση κατά την ΚΑ περίοδο θα κτιστούν τρεις τάφοι με πελεκητούς λίθους (τάφοι 5, 11 και 12), οι δύο από τους οποίους είχαν πλούσια αρχιτεκτονική διακόσμηση (Walcher 2009). Στην ΚΑ περίοδο τα αρχαιολογικά τεκμήρια υποδεικνύουν ότι η Ταμασσός είχε πλέον αναδειχθεί σε ένα βασιλικό κέντρο.

3. Οι περιφέρειες: προς την εδαφική εδραίωση των πολιτειών της Εποχής του Σιδήρου

Όπως είδαμε, παλαιές θέσεις, δηλαδή με αδιάλειπτη συνέχεια από την ΥΚΧ, είναι η Παλαίπαφος, το Κίτιο και το Ιδάλιο. Νέες θέσεις, αλλά με δυνατή χωρική και χρονική σχέση με μια θέση της ΥΚΧ, είναι η Σαλαμίνα και το Κούριο. Εντελώς νέες θέσεις στον ορίζοντα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι η Αμαθούντα, το Μάριο, οι Σόλοι, η Λάπηθος, οι Χύτροι, η Λεμεσός-Κομισαριάτο και τα Γαστριά-Αλαάς. Με εξαίρεση τις δύο τελευταίες, που δεν φαίνεται να συνεχίζουν μετά την ΥΚΧΙΙΒ, οι θέσεις αυτές θα αποτελέσουν για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στην Εποχή του Σιδήρου, διοικητικά κέντρα.

Μέχρι το τέλος της ΚΓ περιόδου δεν παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των θέσεων συνολικά στο νησί. Μόνο από την ΚΓΙΙΙ και εξής ξεκινά, κατά τα φαινόμενα, μια προοδευτική αύξηση και για πρώτη φορά εμφανίζονται τα πρώτα ιερά στην περιφέρεια. Η Fourier περιέγραψε αυτό το φαινόμενο σαν μια φυγόκεντρο κίνηση, από τις πόλεις προς την επαρχία, πολύ διαφορετικό από το συνοικισμό που συνοδεύει τη γέννηση πολλών ελληνικών πόλεων στην αρχαϊκή περίοδο (Fourier 2006, 108). Πάντως, υποστηρίζει ότι τα κυπριακά βασίλεια ιδρύθηκαν στην αρχή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Το φαινόμενο της δραματικής αύξησης των οικισμών στο τέλος της ΚΓ και στην αρχή της ΚΑ περιόδου μαρτυρά, κατά την ίδια, την *αναδιοργάνωση* των κυπριακών πολιτειών, που παίρνουν στην ΚΑ περίοδο τη μορφή συγκεντρωτικών κρατών, δηλαδή είναι οργανωμένα γύρω από ένα αστικό κέντρο και κατέχουν μια καθορισμένη περιφέρεια (Fourier 2007, 109).

Η τοπογραφία των δευτερευουσών θέσεων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι πιθανό να επισκιάζεται από τη μέχρι σήμερα υποτονική έρευνα που να προσανατολίζεται σε αυτό το θέμα. Ανασκαφές έχουν διεξαχθεί κυρίως στις θέσεις των πόλεων-βασιλείων και σε μικρότερο βαθμό έχουν διερευνηθεί θέσεις ιερών, τα οποία εμφανίζονται μαζικά μόνο από το τέλος της ΚΓ και την αρχή της ΚΑ περιόδου. Οι επιφανειακές επισκοπήσεις που έχουν γίνει σε ορισμένες περιοχές, εντοπίζουν σε μεγάλους αριθμούς θέσεις της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου και ελάχιστες θέσεις της ΚΓ (βλ. π.χ Rupp 1987, 149 και Adonasio *et al.* 1975, 347). Όμως, είναι πολύ πιθανό, οι θέσεις που λειτουργούν κατά την ΚΑ ή/και ΚΚ περίοδο να έχουν πρωιμότερες φάσεις οι οποίες βρίσκονται σε βαθύτερα στρώματα και δεν αντιπροσωπεύονται στην επιφάνεια. Όπως υποστήριξαν οι Webb και Frankel (2004, 135), σε περιπτώσεις όπου καταγράφεται συνεχής κατοίκηση σε μια θέση για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε οι πρωιμότερες φάσεις είναι φυσικό να βρίσκονται πιο βαθιά επιχωμένες και συνεπώς να είναι αόρατες σε αποκλειστικά επιφανειακές επισκοπήσεις του χώρου.

Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το πρόβλημα με την αναγνώριση και χρονολόγηση της τροχήλατης κεραμικής της Εποχής του Σιδήρου, ιδιαίτερα της κατηγορίας White Painted και Bichrome, που έχουν τεράστια διάρκεια. Ανεύρεση οστράκων αυτών των κατηγοριών σε επιφανειακές έρευνες, δεν μπορεί να οδηγήσει σε αναγνώριση της χρονικής διάρκειας των υποκείμενων στρωμάτων.

Είναι πολύ σημαντικό ότι εκεί που εφαρμόστηκαν διεπιστημονικά προγράμματα, τα αποτελέσματα ήταν θετικά. Οι επιφανειακές έρευνες του SCSP στην περιοχή της Ταμασσού,

έδειξαν ότι το υλικό αυξάνεται σταδιακά στην ΚΓ περίοδο. Όπως είδαμε και πιο πάνω, σε δύο διαφορετικές θέσεις, στην *Αγροκηπιά-Κριάδης* και στο *Πολιτικό-Κοκκινόροττος*, ραδιοχρονολόγηση υλικού έδειξε ότι η εξόρυξη και πρωτογενής επεξεργασία χαλκού συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ΚΓ περιόδου (Kassianidou 2004β, 39-40)

Η επιφανειακή έρευνα του Τμήματος Αρχαιοτήτων εντόπισε (πριν από το 1974) περισσότερες από 22 θέσεις που χρονολογούνται στην ΚΓ περίοδο σε μια μικρή έκταση στη ρίζα της Καρπασίας (Hadjisanvas 1991β, 35, 41-2, 50, 54-55, 71-2, 75-6, 85, 88, 90, 92, 99, 100-1, 110, 112). Η επιφανειακή επισκόπηση δεν είναι δυνατό να δώσει μεγαλύτερη ακρίβεια στη χρονολόγηση και στη διάρκεια ζωής των θέσεων που εντοπίζει, ωστόσο, τα γενικά αυτά συμπεράσματα μπορούν να αναιρέσουν την εικόνα ότι τα *Γαστριά-Αλαάς* είναι το μοναδικό νεκροταφείο στην περιοχή αυτή κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ: ΟΙ ΑΣΣΥΡΙΑΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΩΣ ΟΡΟΣΗΜΟ

Το Νεοασσυριακό κράτος εμφανίστηκε στις αρχές της πρώτης χιλιετίας ως η δεύτερη αυτοκρατορία των Ασσυρίων (περίπου 934-610 π.Χ.), διαδεχόμενη αυτή του Σαργώνα Α' που άκμασε στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Kuhrt 1995, 473). Στα χρόνια του βασιλιά Σαργώνα Β' (724-705) και των διαδόχων του, Σενναχερίμπ (705-681), Εσσαρχαδών (680-669) και Ασσυρμπανιπάλ (668-626), το Νεοασσυριακό κράτος έλαβε τη μέγιστή του έκταση καθώς ενσωμάτωσε περιοχές μέχρι τη συροπαλαιστινιακή ακτή και τη Βαβυλώνα. Ο Εσσαρχαδών και ο διάδοχός του Ασσυρμπανιπάλ επιτέθηκαν μάλιστα στην κατακερματισμένη Αίγυπτο και κατέλαβαν για μικρό διάστημα περιοχές στα βόρεια της Αιγύπτου, πριν ο Ψαμμήτιχος Α' επανενώσει τη χώρα το 656 (Kuhrt 1995, 500). Σταδιακά οι Νεοασσύριοι κυριάρχησαν σε ολόκληρη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή και αναδείχθηκαν στην πρώτη αυτοκρατορία που γνώρισε η ανατολική Μεσόγειος στην Εποχή του Σιδήρου.

Υπάρχει μια πληθώρα γραπτών πηγών από τη Νεοασσυριακή αυτοκρατορία, η πλειονότητα των οποίων ανήκουν στην περίοδο βασιλείας του Σαργώνα Β', του Εσσαρχαδών και του Ασσυρμπανιπάλ (Kuhrt 1995, 501). Δεν ξενίζει, λοιπόν, το γεγονός ότι οι πρωιμότερες αναφορές στα αρχαία κυπριακά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου συναντώνται σε επιγραφές αυτών των Νεοασσυρίων βασιλέων. Στα κείμενα αυτά το νησί δεν κατονομάζεται ποτέ ως Κύπρος ή Αλασία αλλά ως *Ια*, *επαρχία της Ιατνάνα* (στα αρχαιότερα της εποχής του Σαργώνα) ή ως *Ιατνάνα* ή *Ατνάνα* (στα κείμενα των διαδόχων του) (Muhly 2008). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με αυτά τα ονόματα ήταν γνωστή στους Ασσυρίους η Κύπρος.

1. Οι επιγραφές του Σαργώνα

Η επιβεβαίωση της κυριαρχίας του Σαργώνα Β' στη Βαβυλωνία, που επιτεύχθηκε μεταξύ 710-707, υπήρξε το κορυφαίο επίτευγμα της βασιλείας του. Πρεσβείες από κράτη στις παρυφές της

αυτοκρατορίας του, από τον Περσικό κόλπο μέχρι τη Φρυγία και την Κύπρο, έσπευσαν να τον συγχαρούν ενόσω ήταν ακόμα στη Βαβυλώνα (Kuhrt 19925, 498-9). Το γεγονός αυτό καταγράφηκε σε στήλες, που αναρτήθηκαν σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας, όπως και στο ίδιο το ανάκτορο του Σαργώνα στην Khorsabad (Dur Sharrukin) καθώς και στα *Χρονικά* (*Annals*) του βασιλιά.

Μια από αυτές τις στήλες ανακαλύφθηκε το 1845 στη Λάρνακα (Yon και Malbran-Labat 1995). Η στήλη του Σαργώνα (που κατέληξε έκτοτε στο Vorderasiatisches Museum στο Βερολίνο) χρονολογείται στο 707 π.Χ. (*Εικ.* 39). Φέρει στην εμπρόσθια όψη ανάγλυφη ολόσωμη παράσταση του Ασσύριου βασιλιά σε κατατομή. Ένα μακροσκελές κείμενο σφηνοειδούς γραφής αναπτύσσεται στην εμπρόσθια όψη και καλύπτει εξολοκλήρου τις δύο πλάγιες. Το απόσπασμα στο οποίο γίνεται αναφορά στην Ία, μεταφράζεται ως εξής:

«...Και επτά βασιλείς της Ία, μιας επαρχίας της Ιατνάνα, που οι μακρινές τους κατοικίες βρίσκονται επτά μέρες ταξίδι στη θάλασσα του δύνοντος ηλίου και που το όνομα της χώρας τους, από τη μακρινή εποχή του θεού της σελήνης, κανένας από τους βασιλείς, τους πατέρες μου, που έζησαν πριν από τις μέρες μου, είχαν ακούσει, (αυτοί οι βασιλείς) έμαθαν από μακριά, στο μέσο της θάλασσας για τα κατορθώματα που ποιούσα στη Χαλδαία και τη χώρα των Χετταίων, οι καρδιές τους σκίρτησαν, φόβος έπεσε πάνω τους, χρυσό, ασήμι, έπιπλα από σφεντάμι και πυξάρι, από τεχνίτες της χώρας τους, έφεραν μπροστά μου στη Βαβυλώνα και προσκύνησαν τα πόδια μου...» (ελεύθερη απόδοση στην ελληνική από την αγγλική μετάφραση του Luckenbill 1968, 102-3).

Στο τέλος το κείμενο συμπληρώνεται από ένα άλλο παρόμοιο κείμενο, γραμμένο σε ένα πρίσμα του Σαργώνα, που βρέθηκε στη Νιμρούτ το 1952:

«...Τη νίκη και τις κατακτήσεις των χεριών μου, που με τη δύναμη των μεγάλων θεών, κατάφερα πάνω σε όλους τους εχθρούς μου έβαλα να γράψουν πάνω σε ένα μνημείο από λίθο και το άφησα (να στέκει) στο μέλλον στη γη της Ία, μιας επαρχίας της Ιατνάνας...» (ελεύθερη απόδοση στην ελληνική από την αγγλική μετάφραση στο Gadd 1954, 192 κ.ε.).

Η πληροφορία ότι ένα λίθινο μνημείο με το κείμενο που εξιστορεί τα κατορθώματα του βασιλιά στήθηκε στην Ία, σε συσχετισμό με την εύρεση της Στήλης του Σαργώνα στη Λάρνακα και, κυρίως, ένας κατάλογος που εμφανίζεται σε επιγραφές των διαδόχων του Σαργώνα με πολιτείες της Ιατνάνα, οι οποίες μπορούν να ταυτιστούν με κυπριακές θέσεις, είναι στοιχεία που αποδεικνύουν την ταύτιση του νησιού με αυτή την ονομασία.

Η Ία προσδιορίζεται σε όλες τις επιγραφές της εποχής του Σαργώνα ως επαρχία της Ιατνάνα (βλ. Luckenbill 1968, 26-36: Display Inscription, 41: Display inscription από Salon XIV, 46: Bull Inscription). Σύμφωνα με τους μελετητές των ανατολικών πηγών (Lipinski 1991, 64), η λέξη Ία προέρχεται από τη σημιτική λέξη 'y, που σημαίνει νησί. Με το όνομα Ιατνάνα αποκαλούσαν οι Ασσύριοι τους Έλληνες του Αιγαίου και πιο συγκεκριμένα της ανατολικής Ιωνίας. Επομένως, υπονοείται ότι για τη Νεοασσυριακή αυτοκρατορία η Κύπρος θεωρούνταν κομμάτι του ελληνικού κόσμου (Stylianou 1989, 11· Muhly 2009). Από τον Εσσαρχαδόνα και εξής, το νησί αναφέρεται πλέον ως Ιατνάνα.

Η Στήλη του Σαργώνα αποτελεί μια ανεκτίμητης αξίας πηγή για την αρχαία κυπριακή ιστορία, αφού καταγράφει για πρώτη φορά την ύπαρξη επτά ηγετών στο νησί, που προφανώς ηγούνται επτά ξεχωριστών πολιτειών. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι ηγέτες αυτοί στο ακκαδικό κείμενο φέρουν τον τίτλο *sharru*, τον ίδιο τίτλο που φέρει και ο Ασσύριος βασιλιάς. Όμως, πρόβλημα παραμένει το κατά πόσο ο αριθμός επτά για τους Κύπριους ηγέτες (και συνεπώς για τις κυπριακές πολιτείες) ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο Gjerstad (1948, 449) πρότεινε ότι η χρήση του αριθμού επτά - αριθμός που για τους Ασσύριους έχει μαγικό χαρακτήρα - για τις μέρες που χρειάζεται κανείς για να φτάσει στην Ία ταξιδεύοντας στη θάλασσα («επτά μέρες ταξίδι στη θάλασσα του δύοντος ηλίου»), γεγονός που δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, υποδεικνύει ότι και στην περίπτωση των κυπριακών πολιτειών ο αριθμός επτά δεν ανταποκρίνεται κατ'ανάγκη στην πραγματικότητα. Πάντως, οι Elayi και Cavigneaux (1979, 65) διαβάζουν στα *Χρονικά* του Σαργώνα, που καταγράφηκαν στους τοίχους του ανακτόρου στην Khorsabad, τουλάχιστον τρία ονόματα βασιλέων της Ία: [...]*silda*(?), [...]*qurâ*(?) και *Aššur*[...]. Αν αληθεύει η ανάγνωση, επιβεβαιώνεται ότι στις επιγραφές του Σαργώνα γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένους Κύπριους ηγέτες, οπότε και ο αριθμός επτά δεν είναι μαγικός, αλλά αντιστοιχεί σε μια πραγματικότητα: ότι οι κυπριακές πολιτειακές οντότητες που «υποτάχθηκαν» στο Σαργώνα ήταν όντως επτά.

Η «υποταγή» των Κυπρίων ηγετών έχει πλέον γίνει αποδεικτό ότι δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας εκστρατείας του Σαργώνα στο νησί ούτε προϊόν εξαναγκασμού από πλευράς των Ασσυρίων. Η

Malbran-Labat τόνισε την απουσία άμεσης ή έμμεσης αναφοράς σε εκστρατεία ή σε νίκη εναντίον της Ία, σε αντιδιαστολή με τέτοιου είδους αναφορές για την κατάκτηση άλλων περιοχών (ιδιαίτερα της ασιατικής ενδοχώρας) που ξεκάθαρα παρουσιάζονται να υποτάσσονται στο Σαργώνα (Yon και Malbran-Labat 1995, 173-4). Αυτό που συνάγεται ως συμπέρασμα από τα κείμενα είναι ότι η επέκταση της ασσυριακής κυριαρχίας στην Κύπρο ήταν οικονομικού χαρακτήρα και δεν είχε εδαφικό αντίκρισμα. Από την πλευρά τους, οι Κύπριοι ηγέτες αποδέχτηκαν την εμπορική κυριαρχία των Ασσυρίων στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου (Yon και Malbran-Labat 1995, 174-5)

Τα κείμενα του διαδόχου του Σαργώνα, Σενναχερίμπ αναφέρουν μόνο δύο φορές την «Ιατνάνα που βρίσκεται στο μέσο της θάλασσας» (Luckenbill 1968, 142, 147). Το σημαντικό είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται απλά ως χώρος αυτοεξορίας του βασιλιά της Σιδώνας και ποτέ ως χώρος στον οποίο εκστράτευσε ή άσκησε κυριαρχία ο Ασσύριος βασιλιάς. Σε άλλη περίπτωση γίνεται αναφορά σε ναύτες από την Ιατνάνα (*Iatnanai* ή *Iamanai*) (Luckenbill 1968, 145· Saporetti 1976, 85-6). Πάντως πουθενά δεν αναφέρονται *sharru*, δηλαδή ηγέτες της Ιατνάνα.

2. Οι επιγραφές του Εσσαρχαδόνα

Η επόμενη αναφορά σε *sharru*-ηγέτες από την Ιατνάνα απαντά σε επιγραφές του Εσσαρχαδόνα, διαδόχου του Σενναχερίμπ. Σε αυτά τα κείμενα καταγράφονται για πρώτη φορά τα ονόματα των ηγετών και των πολιτειών τους. Έτσι πιστοποιείται οριστικά η ταύτιση της Ιατνάνα με την Κύπρο, καθώς σχεδόν όλοι οι γεωγραφικοί προσδιορισμοί των πολιτειών μπορούν να αναγνωριστούν ως ονόματα γνωστών κυπριακών θέσεων.

Σε ένα πρίσμα του Εσσαρχαδόνα, που χρονολογείται στο έτος 673/2 π.Χ., μνημονεύεται το ξανακτίσιμο του ανακτόρου στη Νινευή (*Εικ.* 39). Για αυτό το σκοπό είχαν συνεισφέρει, ανάμεσα σε άλλους, και δέκα βασιλείς από την Ιατνάνα. Το απόσπασμα (από την αγγλική μετάφραση του Luckenbill 1968, 265-6) έχει ως εξής:

«Και συγκάλεσα τους βασιλείς της χώρας των Χετταίων και (αυτούς) πέρα από τη θάλασσα... Ekishtura, sharru Edi'al, Pilagura sharru Kitrusi, Kisu sharru Sillua, Ituandar sharru Pappa, Eresu sharru Sillu, Damasu sharru Kuri, Atmesu sharru Tamesu, Damusi sharru Karti-hadasti, Unasagusu sharru Lidir, Bususu sharru Nure, δέκα βασιλείς της γης της Ιατνάνα στο μέσο της θάλασσας...»

Για τα ονόματα των βασιλέων και των τόπων τους προτείνεται η εξής μεταγραφή (βλ. επίσης *Χάρτη 8*):

- Ekishtura sharru Edi'al: Ακήστωρ βασιλιάς Ιδαλίου (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 59).
- Pilagura sharru Kitrusi: Φυλαγόρας ή Φιλαγόρας βασιλιάς Χύτρων (Masson 1983, 258· Lipinski 1991, 59).
- Kisu sharru Sillua: Kisu ή Qish βασιλιάς Σαλαμίνας (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 60).
- Ituandar sharru Pappa: Ετέανδρος βασιλιάς Πάφου (Masson 1983, 101· Lipinski 1991, 60).
- Eresu sharru Sillu: Άρατος ή Άρητος βασιλιάς Σόλων (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 60).
- Damasu sharru Kuri: Δάμασος βασιλιάς Κουρίου (Masson 1983, 189· Lipinski 1991, 61).
- Atmesu sharru Tamesu: Άδμητος βασιλιάς Ταμασσού (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 61).
- Damusi sharru Qartihadast: Damusi ή D'm's βασιλιάς του Qartihadast (Gjerstad 1948, 449-50· Lipinski 1991, 61-2).
- Unasagusu sharru Lidir: Ονασαγόρας βασιλιάς Λήδρας (Masson 1983, 229· Lipinski 1991, 62).
- Bususu (?Pususu) sharru Nure ή Nuria: Bususu βασιλιάς της Nuria (Baurain 1981· Lipinski 1991, 62).

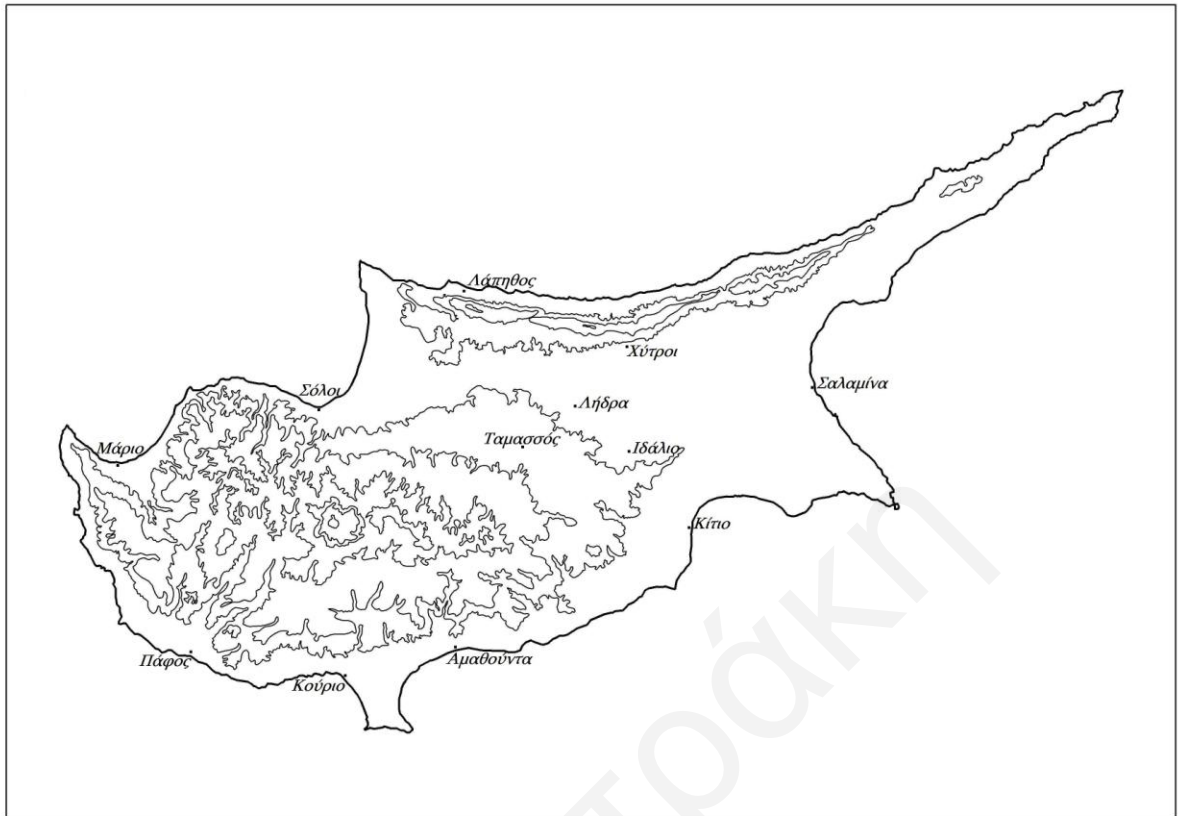
Χάρτης 8: Οι κυπριακές θέσεις στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα

Αυτός παραμένει μέχρι σήμερα ο μοναδικός γνωστός κατάλογος κυπριακών πόλεων-βασιλείων που εκδόθηκε ποτέ είτε από διοικητική αρχή του εξωτερικού είτε από κυπριακή αρχή. Ο ίδιος κατάλογος, με ακριβώς τα ίδια ονόματα πόλεων και ηγετών, επαναλαμβάνεται σε επιγραφή του Ασουρμπανιπάλ, σε σχέση με την πρώτη του επίθεση στην Αίγυπτο το έτος 667, πέντε μόλις χρόνια μετά το πρίσμα του Εσσαρχαδόνα (Luckenbill 1968, 340-1). Σύμφωνα με το Στυλιανού (Stylianou 1989, 20) είτε οι βασιλείς είχαν παραμείνει οι ίδιοι στη διάρκεια αυτών των πέντε ετών, είτε οι γραφείς του Ασουρμπανιπάλ, που συνέταξαν το κείμενο το 647 (Lipinski 2004, 63) αντέγραψαν τα ονόματα από τις επιγραφές του Εσσαρχαδόνα (Stylianou 1989, 20).

Οι ασσυριακοί κατάλογοι των κυπριακών θέσεων του 7^{ου} αιώνα π.Χ. αποτελούν το *terminus ante quem* στο θέμα της ανάδειξης των κέντρων των αρχαϊκών και κλασικών βασιλείων (Iaconou 2002α). Επομένως, οι ασσυριακές επιγραφές είναι ένα εξαιρετικής σημασίας ορόσημο που τίθεται στην αρχή της εξέτασης των τεκμηρίων για κάθε κυπριακή θέση, που διετέλεσε κέντρο ανεξάρτητης πολιτείας κατά την Εποχή του Σιδήρου στην Κύπρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ-ΒΑΣΙΛΕΙΑ

Στη συνέχεια εξετάζονται (α) τα αρχαιολογικά δεδομένα από τις θέσεις που αποτέλεσαν τα κέντρα των βασιλείων. Μαζί με τα αρχαιολογικά δεδομένα παρουσιάζονται (β) οι κυπριακές πηγές (επιγραφές και νομίσματα), σε συνάρτηση με (γ) τις αναφορές στην αρχαία γραμματεία. Μέσα από αυτή τη διαδικασία τεκμηριώνεται ότι συγκεκριμένες θέσεις λειτούργησαν ως πρωτεύοντα διοικητικά κέντρα πολιτειών κατά την ΚΑ και/ή την ΚΚ περίοδο. Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα κατάλογο δέκα θέσεων, που φαίνεται ότι υπήρξαν κέντρα βασιλείων για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Είναι οι εξής: Πάφος, Σαλαμίνα, Κούριο, Αμαθούντα, Ιδάλιο, Κίτιο, Λάπηθος, Σόλοι, Μάριο και Ταμασσός (Χάρτης 9). Μαζί με τις θέσεις αυτές, εξετάζονται και τα τεκμήρια από τη Λήδρα και τους Χύτρος. Οι δύο αυτές θέσεις δεν μπορούν να χαρακτηριστούν βασιλικά κέντρα, γιατί καμιά πρωτογενής πηγή δεν αναφέρεται σε βασιλιά οποιασδήποτε από αυτές τις θέσεις· ούτε τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν δικαιολογούν αυτό το χαρακτηρισμό. Καθώς, όμως, αναφέρονται στις ασσυριακές επιγραφές ως έδρες δύο Κυπρίων ηγετών των αρχών του 7^{ου} αιώνα, είναι απαραίτητο να διερευνήσουμε το ρόλο που διαδραμάτισαν στο πολιτειακό τοπίο του νησιού, μετά το ορόσημο των ασσυριακών επιγραφών.

Χάρτης 9: Θέσεις πρωτογενούς σημασίας στην εποχή των βασιλείων

Η παρουσίαση των αρχαιολογικών, επιγραφικών και φιλολογικών τεκμηρίων γίνεται ανά θέση και ακολουθείται κατά το δυνατό χρονολογική σειρά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η χρονολογική εξέταση των τεκμηρίων εγκαταλείπεται για χάρη της καθαρότητας. Στόχος σε κάθε περίπτωση είναι να απαντηθεί ένα βασικό αλλά εξαιρετικά δύσκολο ερώτημα: πόση διάρκεια είχε κάθε μια από αυτές τις θέσεις ως πρωτεύον πολιτειακό κέντρο.

1. Πάφος

Οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές

Η Πάφος αναγνωρίζεται χωρίς αμφιβολία ως η Pappa στις ασσυριακές επιγραφές. Ο ηγέτης της πόλης φέρει το ελληνικό όνομα Ετέανδρος. Ένα ζεύγος χρυσά ψέλια που συμπεριλήφθηκαν από τον Cesnola στο «θησαυρό του Κουρίου» (βλ. Masson 1984α και 1984β), φέρουν στο παφιακό συλλαβάριο το όνομα του *Ετέανδρου βασιλέως της Πάφου* (ΠΑ2, Βλ. Mitford 1971, αρ. 1). Ακόμα κι αν τα δύο αυτά πρόσωπα δεν ταυτίζονται, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη μιας δυναστείας που βασιλεύει στην Πάφο στον 7^ο και 6^ο αιώνα. Ένα αργυρό κύπελλο, επίσης από το «θησαυρό του Κουρίου» του Cesnola, φέρει την επιγραφή στο παφιακό συλλαβάριο *Ακήστορος τω Πάφω*

βασιλῆος (**ΠΑ1**, Βλ. Mitford 1971, αρ. 217). Ο Mitford χρονολογεί την επιγραφή στον 7^ο αιώνα, είναι, δηλαδή, αρχαιότερη της προηγούμενης.

Οι επιγραφές αυτές, μαζί με τις επιγραφές σε δύο αργυρά κύπελλα από το «θησαυρό του Κουρίου» του Cesnola, αποτελούν τα αρχαιότερα τεκμήρια, που μαρτυρούν τη χρήση του όρου *βασιλεύς* στην Κύπρο της Εποχής του Σιδήρου, για να δηλωθεί ο ανώτατος ηγέτης μιας κυπριακής πολιτείας (Iaconou 2006α, βλ. επίσης Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο 1.7). Τα δύο διακοσμημένα αργυρά κύπελλα φέρουν επιγραφές στο παφιακό συλλαβάριο. Στο πρώτο (**ΑΓΝ1**), πάνω από μια ανακεκλιμένη ανδρική μορφή, που φέρει το αιγυπτιακό στέμμα - σύμβολο βασιλικής εξουσίας και στη γλυπτική (Maier 1989α) - διαβάζεται η λέξη *βασιλῆς*. Απέναντι βρίσκεται μια γυναικεία μορφή, πάνω από την οποία υπάρχει η επιγραφή *Κυπρομέδουσα*, ίσως ένα από τα ονόματα της θεάς της Κύπρου (Hermayr 2000α). Από το Markoe χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα (Markoe 1985, αρ. κατ. Cy6). Στο δεύτερο, που επίσης χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα (**ΑΓΝ2**, Markoe 1985, αρ. κατ. Cy14), διαβάζεται το όνομα *Διείθεμις*. Ο τίτλος που ακολουθεί διαβάζεται με αμφιβολίες ως *βασιλείδης*, στη γενική. Σύμφωνα με το Mitford, ίσως να πρόκειται για το γιο ενός βασιλιά (Mitford 1971, 15).

Το παφιακό συλλαβάριο χρησιμοποιείται και στο Κούριο κατά την ΚΑ περίοδο, επομένως, οι δύο αυτές επιγραφές, στις οποίες δεν προσδιορίζεται η πόλη των δύο ανδρών, είναι πιθανόν να προέρχονται από το Κούριο, πόλη που απέδωσε μια από τις πρωιμότερες βασιλικές επιγραφές (**ΚΟΥ1**, βλ. Mitford 1971, αρ. 16). Αν, όμως, προέρχονται από την Πάφο, όπως και οι επιγραφές **ΠΑ1** και **ΠΑ2**, τότε πρόκειται για τέσσερις πρωιμότερες βασιλικές επιγραφές από μια και μόνο θέση, φαινόμενο εξαιρετικά σπάνιο, όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια.

Οι άνδρες αυτοί, που κατά τα φαινόμενα είναι οι πρώτοι που καταγράφουν το όνομα και το αξίωμά τους σε αντικείμενα πολυτελείας, είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με πλούσιες ταφές της ΚΑΙ περιόδου στα Κούκλια (*Εικ. 40*). Στα *Κάτω Αλώνια*, αμέσως στα νότια του ιερού, βρέθηκε ένας λαξευτός θαλαμοειδής τάφος με μεγάλο δρόμο. Περιείχε δύο ταφές, που ανήκουν στην ΚΑΙ και στην ΚΑΙΙ περίοδο (Karageorghis 1963). Στην αρχαιότερη ταφή ανήκε ένα ζεύγος κρατευτών, χάλκινη εξάρτυση αλόγων, τμήματα από ασπίδα και οβελοί. Στο δρόμο του τάφου βρέθηκε ο σκελετός ενός αλόγου και κατάλοιπα από ένα δεύτερο. Οι θυσίες αλόγων και η ταφή τους στο δρόμο του τάφου είναι ένα έθιμο που συναντάται την ίδια περίοδο στους κτιστούς τάφους της Σαλαμίνας. Παρά το γεγονός ότι ο τάφος στα *Κάτω Αλώνια* δεν ήταν κτιστός, ο πλούτος των

ευρημάτων και η θέση του πολύ κοντά στο ιερό δείχνουν ότι θα ανήκε σε μια οικογένεια της άρχουσας τάξης.

Το 1965 συνελέγησαν στα Κούκλια από το Τμήμα Αρχαιοτήτων ένας μεγάλος αμφοροειδής κρατήρας και άλλα μεγάλα αγγεία, ένας χάλκινος κρατήρας, ένα χάλκινο κωνικό κράνος με παράσταση φτερωτού ηλιακού δίσκου και δύο ερπετών, ένα χάλκινο σουρωτήρι με κυπροσυλλαβική επιγραφή, φύλλα χρυσού, σιδερένια όπλα και ένα χάλκινο κύπελλο. Τα αντικείμενα αυτά είχαν ανασκαφεί παράνομα από τάφο της περιοχής. Ο Καραγιώργης πρότεινε ότι το υλικό αυτό προήλθε από δύο λαξευτούς τάφους στη θέση *Μαυρομάτης*, στο νότιο άκρο του πλατώματος *Ελιομόλια* (Karageorghis 1967γ). Είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος από τους δύο τάφους είχε κτιστά στοιχεία στο θάλαμο, ίσως ένα έδρανο πάνω στο οποίο τοποθετούνταν οι νεκροί. Ο ανασκαφέας περιέγραψε τις ταφές αυτές, που χρονολογήθηκαν στην ΚΑΙ, ως ταφές «πολεμιστών», γιατί περιείχαν μεγάλο αριθμό όπλων. Είναι προφανές ότι ένα κωνικό κράνος με φτερωτό ηλιακό δίσκο, σύμβολο εξουσίας στη φαραωνική Αίγυπτο, αποτελούσε ιδιοκτησία ενός ανθρώπου με ισχύ και πλούτο. Οι τάφοι στο *Μαυρομάτη* θα βρίσκονταν στην Εποχή του Σιδήρου πιο κοντά στην ακτογραμμή απ'ό,τι βρίσκονται σήμερα. Η τοπογραφία των τάφων, η ύπαρξη κτιστών στοιχείων και τα αντικείμενα που δείχνουν κατοχή πλούτου και εξουσίας, είναι πιστεύω επαρκείς ενδείξεις για διατύπωση της υπόθεσης ότι οι κάτοχοί τους σχετίζονταν με την πρωιμότερη επιγραφικά τεκμηριωμένη βασιλική δυναστεία της Πάφου.

Το 1989 βρέθηκε αδιατάραχος ένας ακόμα πλούσιος θαλαμοειδής τάφος της ΚΑ στα *Ελιομόλια* (Hadjisanvas 2001β). Περιείχε τουλάχιστον τρεις ενήλικες ταφές. Τα περισσότερα ευρήματα ήταν κοσμήματα από χρυσό, ασήμι και ορεία κρύσταλλο. Βρέθηκαν, επίσης, τέσσερα χάλκινα αντικείμενα, από τα οποία, ένα κύπελλο, το οποίο έφερε επιγραφή στο κυπριακό συλλαβάριο (Εικ. 41). Η επιγραφή διαβάστηκε από τον Olivier ως *Τρωγέδαμου ρα*. Η συλλαβή *ρα* θα μπορούσε να είναι συντομογραφία της λέξης *βασιλέως* ή και της λέξης *Παφίου* (Hadjisanvas 2001β, Appendix II). Ακόμα και αν ισχύει η δεύτερη ανάγνωση, δεν αποκλείεται αυτός ο επώνυμος Πάφιος με την πλούσια ταφή να ήταν ένας βασιλεύς. Σύμφωνα, ωστόσο, με τον García-Ramón, που μελέτησε από γλωσσολογικής άποψης την επιγραφή, είναι απίθανο ένας βασιλιάς να έφερε αυτό το δυσφημιστικό όνομα: η πιο πιθανή ετυμολογία του ονόματος είναι *τρώγω* + *δάμος*, δηλαδή «αυτός που κατατρώγει, βασανίζει το δήμο» (Hadjisanvas 2001β, Appendix III). Ανεξάρτητα από την ετυμολογία του ονόματος, η θέση, το περιεχόμενο του τάφου και το γεγονός

ότι περιείχε μια από τις πρωιμότερες συλλαβικές επιγραφές, υποδηλώνουν ότι ο Τρωγέδαμος θα ήταν μέλος της άρχουσας τάξης του βασιλείου.

Η πόλη-βασίλειο: τα αρχαιολογικά τεκμήρια

Το ιερό, η μνημειακή κατασκευή του τέλους της Ύστερης Χαλκοκρατίας, συνεχίζει να επιτελεί κεντρικό λατρευτικό ρόλο στην Εποχή του Σιδήρου. Φαίνεται ότι διατηρείται η αρχιτεκτονική μορφή του ιερού (δηλαδή ανοιχτό τέμενος) και παραμένει ένα αρχαίο σύμβολο εξουσίας. Ο κεντρικός ρόλος του ιερού στην πολιτεία της Πάφου τεκμηριώνεται από τον τίτλο που φέρουν οι βασιλείς στον 4^ο αιώνα: βασιλικές επιγραφές κατονομάζουν τους βασιλείς της Πάφου και *ιερείς της Άνασσας* (Maier 1989a). Πιστεύουμε ότι το ιερό θα επιτελούσε κεντρικό ρόλο στην οικονομική (και όχι μόνο λατρευτική) ζωή της πολιτείας στην Ύστερη Χαλκοκρατία και η συνέχιση της λειτουργίας του ως κεντρικού σημείου αναφοράς στο βασίλειο της Πάφου μαρτυρεί τις βασικές συνέχειες στην πολιτειακή οργάνωση, που κληροδοτήθηκαν από την Ύστερη Χαλκοκρατία στην Εποχή του Σιδήρου (Iaconou υπό δημοσίευση (γ)).

Πριν από τον 4^ο αιώνα, οι επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό, κατονομάζουν τη θεότητα που λατρεύεται εκεί ως *η θεά* (J. Karageorghis 1997). Από το ιερό προέρχεται επίσης ένας μεγάλος αριθμός γυναικείων ειδωλίων και μικρών αγαλμάτων σε πηλό της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, ορισμένα από τα οποία φαίνεται ότι παριστάνουν τη *θεά* (Mitford και Piffie 1951· Leibundgut Wieland 2003). Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί για τον τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια, που αποτελεί και το πιο χαρακτηριστικό εύρημα στις περιοχές εντός της ευρύτερης περιφέρειας του βασιλείου (Leibundgut Wieland 2003, 163· Fourrier 2007, 79, 80-82). Θραύσματα από πήλινα και λίθινα αγάλματα δείχνουν ότι στο ιερό ανατίθονταν επίσης και μεγάλου μεγέθους έργα γλυπτικής και κοροπλαστικής (Karageorghis J. 2005, 36).

Από την ΚΑΙ εμφανίζονται και άλλα μνημειακά κτίρια στην Πάφο, που υποθέτουμε ότι θα είχαν σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της θέσης ως βασιλικού κέντρου. Στο τέλος του 8^{ου} αιώνα π.Χ. κτίζεται στο λόφο *Μαρτσέλλο*, περίπου 750μ. στα ανατολικά του ιερού, ένα αμυντικό τείχος με πύλη (Εικ. 42). Οι ανασκαφές της αγγλικής (1950-55) και της ελβετογερμανικής αποστολής (1966-1996) (Maier 2008) και οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Κύπρου (2006-2008) (Iaconou 2008a) αποκάλυψαν ένα ογκώδες και μνημειακό τείχος, συνολικού μήκους πέραν των 160μ. Σύμφωνα με την παραδοσιακή ερμηνεία του μνημείου, που εκφράστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 (Mitford και Piffie 1951, 54-57) πρόκειται για μέρος ενός οχυρωματικού τείχους με

τάφρο, που περιέκλειε την πόλη, με κέντρο το ιερό. Η πύλη που ανασκάφηκε, ονομάζεται στη βιβλιογραφία η Βορειοανατολική πύλη (προσανατολισμός σε σχέση με το ιερό).

Οι έρευνες που διεξήχθησαν στο *Μαρτσέλλο* από το 2006 έως το 2008, τείνουν να αλλάξουν την παραδοσιακή ερμηνεία, διότι κατ'αρχάς επιβεβαιώνουν ότι το τείχος δεν προεκτείνεται πέραν του λόφου. Η νέα ερμηνεία προτείνει ότι περιέκλειε μάλλον μέρος του *Μαρτσέλλου*, δημιουργώντας ένα είδος αυτόνομης «ακρόπολης» (citadel) (Ιακονου 2008α). Εξάλλου, το θέμα της τάφρου είχε διερευνηθεί από τον ίδιο το Maier, ο οποίος παραδέχτηκε ότι ούτε η λεγόμενη τάφρος δεν συνεχίζεται πέραν του νότιου ανεσκαμμένου τμήματος του τείχους (ARDAC 1973, 23). Ακόμα και αν απορριφθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για ένα τείχος πόλης, δεν αναιρείται το γεγονός ότι πρόκειται για ένα μνημειακό έργο (το τείχος έχει 5μ. πλάτος), που χρονολογείται πριν από το τέλος του 8^{ου} αιώνα. Είναι, χωρίς αμφιβολία, έργο μιας κεντρικής αρχής η οποία συνεχίζει να το συντηρεί και να το αναβαθμίζει. Όπως μαρτυρούν οι βασιλικές επιγραφές της Πάφου, ο επικεφαλής της αρχής αυτής, από τον 7^ο αιώνα και εντεύθεν, έφερε τον τίτλο *βασιλεύς*.

Στο τέλος του 6^{ου} αιώνα το τείχος και η πύλη ενισχύονται με πρόσθετα αμυντικά έργα (Maier 2008, 32, 48). Στην αμέσως επόμενη φάση, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, το τείχος καταστρέφεται και παραμένει εγκατελειμμένο για μεγάλο διάστημα. Το ίδιο επεισόδιο που προκάλεσε την καταστροφή, προκάλεσε, σύμφωνα με το Maier, και τη δημιουργία ενός τεράστιου τύμβου, που εφάπτεται του τείχους στα ανατολικά. Μέσα στην επίχωση του τύμβου βρέθηκε το μεγαλύτερο γνωστό σύνολο κυπροσυλλαβικών επιγραφών σε λίθο (σύμφωνα με την Bazemore 268 επιγραφές, βλ. Masson και Mitford 1986) καθώς και περισσότερα από 1800 θραύσματα από αγάλματα, βωμούς, στήλες, μικρογραφικούς αναθηματικούς πεσσούς και αρχιτεκτονικά μέλη (βλ. Tatton-Brown 1994). Στα 1000 περίπου θραύσματα από γλυπτά συμπεριλαμβάνονται δύο γυναικεία κεφάλια με αιγυπτιακού τύπου φαινάκη και πλούσια κοσμήματα (ενώτια και περιδέραια) και περίπου 12 αγάλματα νέων ανδρών, ορισμένοι από τους οποίους φέρουν αιγυπτιαζόντα ενδύματα. Ένας από αυτούς φέρει στο κεφάλι ταινία με ανάγλυφους ρόδακες, που σύμφωνα με τους μελετητές της κυπριακής γλυπτικής αποτελεί σύμβολο ανώτερης κοινωνικής τάξης. Δύο ανδρικές μορφές φέρουν το διπλό αιγυπτιακό στέμμα (Tatton-Brown 1994).

Αυτό το σύνολο, που παραμένει αδημοσίευτο, υπήρξε το πιο δύσκολο για την ερμηνεία εύρημα της ανασκαφής στο *Μαρτσέλλο* (Maier 2008, 63). Η ανασκαφή της τάφρου έγινε τη δεκαετία του 1950 βιαστικά και χωρίς μέθοδο από την ομάδα των Mitford και Pliffe και δεν άφησε περιθώρια για κατανόηση του χώρου. Ερμηνεύθηκε ως τάφος τείχους πόλεως μέσα στην οποία

απορρίφθηκαν τα αντικείμενα αυτά. Οι ανασκαφείς υποστήριξαν ότι τα ευρήματα αυτά πρέπει να ανήκαν σε ένα ιερό που υπήρχε στην περιοχή, εκτός του τείχους (Maier 2008, 66-67). Ποια αιτία, όμως, θα μπορούσε να είχε προκαλέσει την απόρριψη και την κατάχωση τους;

Όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος (3.19.3), οι Κύπριοι βασιλείς είχαν συμμετάσχει στην εκστρατεία του Πέρση βασιλιά Καμβύση εναντίον της Αιγύπτου το 525 π.Χ. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (*Κύρου Παιδεία*, 1.1.4), δύο δεκαετίες νωρίτερα, ο Κύρος είχε ήδη φέρει κάτω από την εξουσία του τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και τους Κύπριους. Όμως, η πληροφορία αυτή δεν θεωρείται αξιόπιστη από τους ιστορικούς (Briant 1996, 59). Πάντως, φαίνεται ότι σχεδόν δύο αιώνες μετά τη συλλογική «υποταγή» στη Νεοσασσυριακή αυτοκρατορία, οι Κύπριοι βασιλείς, εν σώματι και πάλι, δηλώνουν την επιθυμία τους να συμμετάσχουν στη νέα υπερδύναμη που γεννιέται στην ανατολική Μεσόγειο, την Περσική αυτοκρατορία (Briant 1996). Ο Ηρόδοτος και πάλι (3.91.1) μας πληροφορεί ότι η Κύπρος αποτελούσε μαζί με τη Φοινίκη και τη Συρία τον 5^ο νομό της Περσικής αυτοκρατορίας. Ο Ξενοφώντας από την άλλη (*Κύρου Παιδεία*, 7.4.1-2) υποστηρίζει ότι τουλάχιστον επί Κύρου, ποτέ δεν εστάλη Πέρσης σατράπης στο νησί αλλά «ἤρκουν αὐτῶ ἀεὶ οἱ ἐπιχώριοι βασιλεύοντες· δασμόν μέντοι ἐλάμβανε καὶ στρατιᾶς ὁπότε δέοιτο ἐπήγγελεν αὐτοῖς». Φαίνεται, πραγματικά, ότι δεν υπήρξε ποτέ επιβολή σατράπης στην Κύπρο (Christodoulou 2006, 12. Βλ. όμως Zournatzi 2005) και ότι ο Μεγάλος Βασιλέας δεν επενέβαινε στις κυπριακές υποθέσεις, αφήνοντας τις κυπριακές πολιτείες να λειτουργούν σε καθεστώς πλήρους πολιτικής ανεξαρτησίας (Mehl 2004).

Πάντως, το 499 π.Χ. βρίσκουμε στις ελληνικές ιστοριογραφικές πηγές (Ηρόδοτος, 5.103.1 κ.ε.) ορισμένους Κύπριους βασιλείς (για πρώτη φορά όχι όλους μαζί), να συμμετέχουν μαζί με τις πόλεις της Ιωνίας σε μια επαναστατική προσπάθεια εναντίον των Περσών (Murray 1988). Από τη στιγμή αυτή και εξής, η κυπριακή ιστορία δένεται στενά με την ιστορία των ελληνικών πόλεων στον πόλεμο κατά των Περσών (Christodoulou 2006). Ο Ηρόδοτος αναφέρεται ονομαστικά στη Σαλαμίνα και το βασιλιά της Ονήσιλο - που πρωτοστάτησε από την πλευρά των Κυπρίων σε αυτό που στη βιβλιογραφία ονομάζεται «κυπριακή επανάσταση» - στους Σόλους και το βασιλιά τους Φιλόκυπρο (βασικό σύμμαχο του Ονήσιλου), στο Κούριο και το βασιλιά του Στασήνορα (που λιποτάκτησε στην κρίσιμη μάχη έξω από τη Σαλαμίνα οδηγώντας σε αποτυχία την Κυπριακή επανάσταση) και στην Αμαθούντα.

Η αποτυχία της επανάστασης κατέληξε στο θάνατο του Ονήσιλου και του Φιλόκυπρου. Το θρόνο της Σαλαμίνας ανέλαβε και πάλι ο εκθρονισμένος αδερφός του Ονήσιλου, Γόργος. Σύμφωνα με

τον Ηρόδοτο (5.115.2), «τῶν δέ ἐν Κύπρῳ πολιῶν ἀντέσχε χρόνον ἐπὶ πλεῖστον πολιορκουμένη Σόλοι, τὴν πέριξ ὑπορύσσοντες τὸ τεῖχος πέμπτῳ μηνὶ εἶλον οἱ Πέρσαι». Σύμφωνα με τους Mitford και Piffie, με τους οποίους συμφώνησε στη συνέχεια και ο Maier, στην περιοχή του τείχους στο *Μαρτσέλλο* υποτίθεται ότι τεκμηριώνεται το επεισόδιο αυτό: οι Πέρσες κατά την πολιορκία της πόλης, αποξήλωσαν ένα ιερό που βρισκόταν έξω από τα τείχη και έριξαν το υλικό στην τάφρο, δημιουργώντας έναν τύμβο, ώστε να περάσουν πάνω από το τείχος μέσα στην πόλη. Οι αμυνόμενοι υπέσκαπταν με σήραγγες την πολιορκητική ράμπα των Περσών: τέσσερεις τέτοιες σήραγγες αποκαλύφθηκαν κάτω από το τείχος και από την επίχωση (Maier 2008, 71-80).

Αυτή η ερμηνεία είναι πολύ ελκυστική, καθώς στο υλικό από την τάφρο συμπεριλαμβάνονται αιχμές βελών, λίθινες οβίδες από βαλλιστικές μηχανές, καθώς και ένα κορινθιακό κράνος (Maier 2008, 71), απόδειξη του γεγονότος ότι κάποιο πολεμικό επεισόδιο διαδραματίστηκε εκεί. Η αποξήλωση ενός υποθετικού ιερού είναι πιο παρακινδυνευμένη υπόθεση. Ειδικά αν απορριφθεί η θεωρία περί ύπαρξης ενός συνεχόμενου τείχους με συνεχή τάφρο γύρω από ένα συμπαγή οικισμό και αποδεχτούμε την πρόταση ότι το τείχος προστάτευε ένα χώρο ή ένα κτίριο που βρισκόταν στο λόφο του *Μαρτσέλλου* (ίσως ένα αρχαϊκό διοικητικό κέντρο), τότε είναι πιθανό τα ευρήματα να προέρχονται από αυτό το εξίσου υποθετικό κτίριο, που πάντως δεν ήταν «ιερό εκτός των τειχών». Είναι σημαντικό ότι μέσα στο μεγάλο σύνολο των επιγραφών, μόνο μια φέρει αναφορά σε θεό (*τῶι θεῶι*, Masson και Mitford 1986, αρ. 17). Η επιγραφή αυτή, όπως και μια από τις βασιλικές επιγραφές που συζητούνται αμέσως πιο κάτω (**ΠΑ3**), στην οποία γίνεται αναφορά σε ανάθεση βωμού, συνδέονται προφανώς με λατρευτικές διαδικασίες, αυτή όμως η ερμηνεία δεν εξηγεί εύκολα τις υπόλοιπες επιγραφές που δεν δείχνουν κάτι τέτοιο.

Δύο τουλάχιστον βασιλικές επιγραφές συμπεριλαμβάνονται στο σώμα των επιγραφών από το *Μαρτσέλλο*. Η πρώτη, που θεωρείται με παλαιογραφικά κριτήρια και η αρχαιότερη (ίσως από τον πρώιμο 6^ο αιώνα), καταγράφει την ανάθεση ενός βωμού από ένα βασιλιά, του οποίου το όνομα δεν σώζεται και ο οποίος είναι γιος επίσης βασιλιά, του [...]κρέτη (**ΠΑ3**, βλ. Masson και Mitford 1986, αρ. 1). Η δεύτερη βασιλική επιγραφή (**ΠΑ4**, βλ. Masson και Mitford 1986, αρ. 2), που σώζεται ολόκληρη, μας προσφέρει δύο πλήρη βασιλικά ονόματα της Πάφου του 6^{ου} αιώνα, του Ονασιγάρη και του πατέρα του Στάση. Πατέρας του Στάση ήταν ο Στασίφιλος, ο οποίος όμως δεν φέρει τον τίτλο του βασιλιά. Η επιγραφή θεωρείται αναθηματική από το Masson, ο οποίος συμπληρώνει στην αρχή: [ανάθημα του...]. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι στις αναθηματικές επιγραφές, το όνομα του βασιλιά είναι πάντα σε ονομαστική και ακολουθεί το ρήμα και το αντικείμενο της ανάθεσης μαζί με άλλες πληροφορίες (Βλ. Μέρος Δεύτερο-Κεφάλαιο 1.7.4). Εδώ

το όνομα του βασιλιά τίθεται σε γενική, χωρίς να δηλώνεται οτιδήποτε άλλο. Αυτή η φόρμουλα συνηθίζεται σε επιγραφές ταφικές ή σε περιπτώσεις όπου δηλώνεται ιδιοκτησία, π.χ. *Ακήστορος* (ΠΑ1), *Ετέανδρου* (ΠΑ2). Αν το μεγάλο μέγεθος της λίθινης πλάκας που φέρει την επιγραφή του Ονασιχάρη (μήκος περίπου 98εκ.) μπορεί να θεωρηθεί υπερβολικό για ένα ταφικό μνημείο, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι είναι μικρότερη από τις δύο ταφικές επιγραφές των βασιλέων Τιμοχάρη (ΠΑ7, μήκος 116εκ.) και Εχέτιμου (ΠΑ8, συνολικό μήκος 175εκ.), οι οποίες, μάλιστα, βρέθηκαν εντός ενός ημίκτιστου τάφου (βλ. πιο κάτω). Ακόμα και αν είναι δύσκολο να εξακριβωθεί ο προορισμός της επιγραφής αυτής, δεδομένου ότι η ερμηνεία τόσο της επίχωσης όσο και γενικότερα της σημασίας του λόφου του *Μαρτσέλλου* παραμένει ένα ερώτημα υπό εξέταση για την έρευνα της εποχής των βασιλείων, πιστεύω ότι οφείλουμε να θεωρούμε με πολλές επιφυλάξεις την επιγραφή του Ονασιχάρη ως αναθηματική.

Σε ένα κυλινδρικό λίθινο μνημείο μικρών διαστάσεων, επίσης από το *Μαρτσέλλο*, είναι χαραγμένη η επιγραφή *ti-mo-ka-ri-wo-seltoipa* (ΠΑ5), που πιθανόν να διαβάζεται *Τιμοχάρης τω βα(σιλεως)*. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν συνηθίζεται η συντομογραφημένη απόδοση της λέξης βασιλιάς σε επιγραφές σε λίθο, όπως συμβαίνει στα νομίσματα. Όμως, το γεγονός ότι σε νόμισμα της Πάφου των αρχών του 5^{ου} αιώνα διαβάζεται το όνομα Τιμο- καθιστά την ταύτιση του Τιμοχάρη της συγκεκριμένης επιγραφής με βασιλιά πιθανή. Μια τέταρτη, πολύ αποσπασματική επιγραφή από την τάφο στο *Μαρτσέλλο*, είναι πιθανό να περιλαμβάνει τη λέξη *βασιλεύς* (ΠΑ6).

Είναι εξαιρετικής σημασίας η αναγνώριση των ανθρώπων, τα ονόματα των οποίων διαβάζονται στους ενεπίγραφους λίθους που βρέθηκαν στο *Μαρτσέλλο*. Ορισμένα ονόματα, όπως Εσλότιμος (εσ(θ)λός + τιμή), Στασιάναξ (Στάσις + άναξ), Τασιάναξ (τάσσω + άναξ), δείχνουν ότι ίσως να ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της πόλης και του βασιλείου, ίσως, ακόμη, ορισμένοι να ήταν μέλη της βασιλικής οικογένειας, δηλαδή άνακτες. Μάλιστα, σε μια από τις επιγραφές διαβάεται η φράση *Θεμιστώνατ(τα)ο(ς) ἴνις* (Masson και Mitford 1986, αρ. 5). Τόσο ο προσδιορισμός του γιου του Θεμιστώνακτα με τη λέξη ἴνις, που χρησιμοποιείται για βασιλικές οικογένειες, όσο και το ίδιο το όνομα του πατέρα, που έχει ως δεύτερο συνθετικό τη λέξη άναξ, δείχνουν, πιστεύω, ότι τα πρόσωπα αυτά ανήκαν στην ανώτερη τάξη του βασιλείου της Πάφου.

Ορισμένα από τα αγάλματα που βρέθηκαν στην τάφο, αποτελούν χωρίς αμφιβολία παραστάσεις βασιλέων και άνακτων. Ο Maier πρότεινε με πειστικά επιχειρήματα ότι το γενειοφόρο κεφάλι με διπλό στέμμα, που βρίσκεται σήμερα στο μουσείο του Liverpool, αποτελεί το πορτραίτο του βασιλιά της πόλης στο τέλος του 6^{ου} αιώνα. Ο λεγόμενος «ερέας-βασιλιάς» (priest-king), φέρει το

ίδιο βασιλικό σύμβολο που φέρει και η ανακεκλιμένη μορφή στο αργυρό κύπελλο με την επιγραφή *βασιλέης και Κυπρομέδουσα (ΑΓΝΙ)*. Τα άλλα αιγυπτιαζόντα αγάλματα από την επίχωση χρονολογούνται με τεχνοτροπικά κριτήρια στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (Faegersten 2003, 291-93). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ο τύπος αυτός της ανδρικής απεικόνισης, με έντονα αιγυπτιαζόντα στοιχεία, συναντάται πολύ στον 6^ο αιώνα στα ιερά της Μεσσαορίας και, εκτός της ανατολικής πεδιάδας, μόνο στην Πάφο (Faegersten 2003, 213). Από το τέλος του 6^{ου} αιώνα παρατηρούμε σημαντικές συνάψεις της Πάφου με την ανατολική ακτή και την πόλη της Σαλαμίνας, που σταδιακά θα γίνονται πιο έντονες, με αποκορύφωμα τη σύναψη συμμαχίας μεταξύ των δύο αυτών πόλεων, στο τέλος του 5^{ου} αιώνα (βλ. πιο κάτω).

Ένα δεύτερο μνημειακό κτίσμα της ΚΑ περιόδου ανασκάφηκε στο πλάτωμα του *Χατζηαμπουλλά*, νότια από το *Μαρτσέλλο* (Εικ. 43). Η οικοδόμησή του χρονολογείται από τους ανασκαφείς του Mitford και Piffe στην περίοδο 600-475. Εκτός από τα αρχιτεκτονικά ευρήματα, που χαρακτηρίζονται από μνημειακότητα - σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι κομποί πελεκητοί λίθοι (Schäfer 1960) - τίποτε άλλο δεν έχει δημοσιευθεί από αυτό το κτίριο. Τα κινητά ευρήματα και η κεραμική από την ανασκαφή στο *Χατζηαμπουλλά* παραμένουν άγνωστα. Πάντως, σύμφωνα με το Maier, ο χαρακτήρας του ως ανακτόρου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί (Maier 1989β, 17· 2007, 24). Το κτίριο προτείνεται ότι υπήρξε βασιλική οικία, τουλάχιστον στον 5^ο αιώνα. Σύμφωνα πάντα με το Maier, το «ανάκτορο» στο *Χατζηαμπουλλά* καταστρέφεται ή εγκαταλείπεται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα. Μετά από ένα περίπου αιώνα ανοικοδομείται με εμφανώς λιγότερο μνημειακή μορφή. Τελικά καταρρέει στο τέλος του 4^{ου} αιώνα (Maier 1989β, 17).

Οι βασιλείς του 5^{ου} αιώνα

Ένα μοναδικό εύρημα, μια λίθινη σαρκοφάγος με γραπτές εικονιστικές παραστάσεις, εντοπίστηκε πρόσφατα από το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Η σαρκοφάγος βρισκόταν σε τάφο που είχε ήδη διαταραχθεί (τάφος 176), στη θέση *Κάτω Αλώνια*, εκεί όπου είχε ανασκαφεί η πλούσια ταφή της ΚΑΙ περιόδου (Karageorghis 1963, βλ. πιο πάνω) και σε μικρή απόσταση από το ιερό. Ο τάφος ήταν λαξευτός θαλαμοειδής, όμως, λίθινες πλάκες που βρέθηκαν μέσα στο θάλαμο, δείχνουν ότι ορισμένα στοιχεία στο εσωτερικό του ήταν κτιστά. Από τα ελάχιστα αντικείμενα που παρέμειναν στον τάφο μετά τη σύλησή του, είναι σιδερένια όπλα, αιχμές βελών και μια στλεγγίδα (Flourentzos 2007, 35-39). Οι δύο μακρές πλευρές της σαρκοφάγου παριστάνουν σε ανάγλυφο και με έντονα χρώματα τη διαφυγή του Οδυσσέα και των συντρόφων του από τη σπηλιά του

Πολύφημου και σκηνή μάχης μπροστά από μια τειχισμένη πόλη. Οι στενές πλευρές φέρουν παράσταση ενός πολεμιστή που μεταφέρει στην πλάτη ένα νεκρό σύντροφό του (χωρίς αμφιβολία ο Αϊάντας που μεταφέρει τον Αχιλλέα) και πάλι μεταξύ ενός λιονταριού με ένα αγριογούρουνο (Flourentzos 2007, 15-27· Raptou 2007). Στη σαρκοφάγο αυτή, χωρίς αμφιβολία, είχε ενταφιαστεί ένας βασιλιάς της Πάφου των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Τίποτα στο συλημένο τάφο δεν μαρτυρά το όνομά του, μπορούμε, όμως να υποθέσουμε ότι όπως και οι βασιλείς της Σαλαμίνας, είχε πολύ καλή γνώση των ομηρικών επών και εμπλούτισε την εικονογραφία της εξουσίας του με στοιχεία από τον κόσμο των αριστοκρατών της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.

Τα νομίσματα αποτελούν τη μοναδική πηγή για τα ονόματα των βασιλέων της Πάφου στον 5^ο αιώνα. Οι κοπές νομισμάτων που αποδίδονται στο βασίλειο της Πάφου είναι από τις αρχαιότερες της Κύπρου, καθώς ξεκινούν από το τέλος του 6^{ου} αιώνα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η παλαιότερη βιβλιογραφία απέδιδε στην Πάφο μια σειρά νομισμάτων του τέλους του 6^{ου} αιώνα με ταύρο με ανθρώπινο κεφάλι και *ankh* στον εμπροσθότυπο και αστράγαλο σε έγκοιλο κύκλο στον οπισθότυπο (Masson 1968, 111). Τα συλλαβικά σημεία σε αυτά τα νομίσματα διαβάζονταν παλαιότερα ως *Po-ka-ro-se pa-si*, όμως σύμφωνα με νεότερες αναγνώσεις πρέπει να αναγράφεται το όνομα *Siromose* (από Seltman 1964, 78, αμφιβολίες από Masson 1968, 114). Στην πρόσφατη βιβλιογραφία υποστηρίζεται όλο και περισσότερο η άποψη ότι αυτή η σειρά πρέπει να αποσυνδεθεί από την Πάφο και να αποδοθεί σε άλλο νομισματοκοπείο (Kagan 2000, 88).

Οι αρχαιότερες κοπές που αποδίδονται στους βασιλείς της Πάφου φέρουν παράσταση ταύρου και αετού, σύμβολα που θα επικρατήσουν στη νομισματοκοπία της πόλης καθ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα. Στην πρώτη σειρά νομισμάτων απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο ταύρος που βαδίζει και στον οπισθότυπο κεφάλι αετού σε έγκοιλο τετράγωνο. Σε αυτά αναγνωρίζεται το συλλαβόγραμμα *pa* (Hill 1904, lxiv-lxvi· Kagan 2000). Ένα από τα πρώιμα νομίσματα της Σαλαμίνας με κριάρι και με άτυπο οπισθότυπο, με επιγραφή με το όνομα του Ευέλθοντα στην ονομαστική, είναι επικεκομμένο σε νόμισμα της Πάφου αυτής της σειράς, παρατήρηση που επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση αυτών των κοπών στον 6^ο αιώνα (Destrooper 1984).

Η σειρά με το κεφάλι του αετού στον οπισθότυπο συνεχίζεται μέχρι περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Στις πρώτες κοπές διαβάζονται οι συλλαβές *pa-a*, που αποτελούν συντομογραφία της λέξης βασιλεύς (*pa*) και ενός ονόματος από A[...] (Hill 1904, §40.2· Kagan 2000). Στη συνέχεια, σε κοπές στις οποίες εμφανίζεται το φοινικικό γράμμα *aleph*, διαβάζονται οι συλλαβές *ti-mo*, πιθανόν συντομογραφία ονόματος βασιλιά. Αυτά τα νομίσματα φαίνεται ότι χρονολογούνται λίγο

μετά την «κυπριακή επανάσταση» καθώς ανευρίσκονται στο θησαυρό του Αντιλιβάνου και στο θησαυρό της Λάρνακας (Kagan 2000). Ακολουθούν τα νομίσματα στους ίδιους τύπους με το όνομα *pu-nu* (Hill 1904, §40.2).

Αυτή είναι η μοναδική σειρά από την Πάφο που αντιπροσωπεύεται στο θησαυρό της Λάρνακας (IGCH 1272), έναν από τους μεγαλύτερους (περιείχε περίπου 700 νομίσματα) και αρχαιότερους θησαυρούς (κατάχωση 480-470 π.Χ.) που βρέθηκαν στην Κύπρο (Destrooper-Georgiades 1984. Βλ. πιο κάτω «Κίτιο»). Τα νομίσματα των βασιλέων της Πάφου των αρχών του 5^{ου} αιώνα, συνολικά 297, αποτελούν το μεγαλύτερο σύνολο στο θησαυρό αυτό (Destrooper-Georgiades 1984, 148).

Στις σειρές που ακολουθούν μέχρι περίπου το τέλος του 5^{ου} αιώνα, το κεφάλι αετού αντικαθίσταται με αετό σε πτήση ή με όρθιο αετό στον οπισθότυπο. Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (2000α, 122), προηγούνται χρονολογικά οι κοπές με αετό σε πτήση. Σε αυτές τις κοπές διαβάζονται σε συλλαβική γραφή τα ονόματα *aristo-* (Hill 1904, lxxi) (*Εικ. 44.1*), *pasi[leus] onasi* (Hill 1904, lxxi-lxxii) και *moageta* (Hill 1904, lxxiii). Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (2000β, 195), ο βασιλιάς Ονασι- προηγείται του Αριστο-, ενώ δεν πρέπει να θεωρείται βέβαιη η ανάγνωση του ονόματος Moageta.

Τα νομίσματα με όρθιο αετό στον οπισθότυπο φέρουν τα πλήρη ή συντομογραφημένα ονόματα Ο-να-, Στάσανδρος (στους σίγλους καταγράφεται πλήρως το όνομα και ο τίτλος βασιλεύς) (*Εικ. 44.2*), Μινεύς, Ζωάλιος και Πνύτος (Destrooper-Georgiades 2000β, 195). Τα νομίσματα του βασιλιά Ο-να- πρέπει να είναι τα αρχαιότερα αυτής της σειράς και χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Τελευταία στη σειρά πρέπει να είναι τα νομίσματα του Πνύτου, που η Destrooper-Georgiades χρονολογεί στο τέλος του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα (2000β, 197).

Η Destrooper-Georgiades υποστηρίζει ότι είναι πιθανόν οι δύο σειρές με αετό σε πτήση και όρθιο αετό να συνυπάρχουν χρονολογικά για ένα διάστημα. Είναι, επομένως, πιθανό ο βασιλιάς Ονασι- της πρώτης σειράς να ταυτίζεται με το βασιλιά Ονα- της δεύτερης (2000β, 197). Όμως ο Schwabacher, που δημοσίευσε το θησαυρό του Βουνιού, πιστεύει ότι προηγούνται τα νομίσματα που έχουν στον οπισθότυπο όρθιο αετό και ακολουθούν τα νομίσματα με αετό σε πτήση. Τοποθετεί, συνεπώς, τους βασιλείς στην ακόλουθη χρονολογική σειρά: Στάσανδρος, Πνύτος Β', Μινήας, Ζωάλιος, Ονασίοικος, Αριστο- και Μοαγέτας (Schwabacher 1981).

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν κάποιοι από τους βασιλείς των επιγραφών του *Μαρτσέλλου* ταυτίζονται με βασιλείς από τα νομίσματα. Η ταύτιση δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι και οι δύο πηγές δύσκολα χρονολογούνται. Αν αποδεχτούμε την παραδοσιακή χρονολόγηση του υλικού που προήλθε από τις βρετανικές και ελβετογερμανικές ανασκαφές στο *Μαρτσέλλο*, τότε ο βασιλιάς Ονασιχάρης της επιγραφής **ΠΑ4**, βασίλευσε πριν από το 498, άρα δεν μπορεί να ταυτίζεται με το βασιλιά Ονασι- των νομισμάτων, που χρονολογούνται περίπου στα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Ο Τιμοχάρης της επιγραφής **ΠΑ5** από το *Μαρτσέλλο*, αν όντως υπήρξε βασιλιάς, θα μπορούσε ίσως να ταυτίζεται με το βασιλιά Τιμο- των νομισμάτων, καθώς τα τελευταία χρονολογούνται, αν και πολύ υποθετικά, στα χρόνια κοντά στην «κυπριακή επανάσταση» (σύμφωνα με τον Kagan 2000 αμέσως μετά την επανάσταση).

Το όνομα ενός Πάφιου, που συμμετείχε στην εκστρατεία του Ξέρξη στην Ελλάδα το 480 π.Χ., αναφέρεται από τον Ηρόδοτο. Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Πάπιος στρατηγός Πενθύλος ο Δημονόου, *ὃς ἤγε μὲν δώδεκα νέας ἐκ Πάφου*, πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Έλληνες, οι οποίοι αφού τον ανέκριναν, τον έστειλαν στον ισθμό της Κορίνθου (Ηρόδοτος, 7.195.1). Ο Πενθύλος δεν φέρει τον τίτλο ούτε του βασιλέα ούτε του τύραννου (όπως χαρακτηρίζονται συχνά οι Κύπριοι βασιλείς από τον Ηρόδοτο), θα μπορούσαμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι ήταν ένας *άναξ*. Ένας άλλος *άνακτας*, ο Σαλαμίνιος Φιλάων, αδελφός του βασιλιά Γόργου συμμετείχε επίσης με πλοία στην εκστρατεία αυτή (Ηρόδ. 8.11.2). Ειδικά η περίπτωση του Φιλάωνα, που μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί με πρόσωπο της δυναστικής οικογένειας της Σαλαμίνας, δείχνει ότι μια από τις θέσεις που θα κατείχαν οι *άνακτες* στις κυπριακές πολιτείες ήταν και αυτή των επικεφαλής του στρατού και του στόλου.

Ο 4^{ος} αιώνας

Από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα ένα μοναδικό νόμισμα (έκτη σίγλου) παρουσιάζει στον εμπροσθότυπο Ηρακλή καθισμένο σε βράχο, τύπο γνωστό από τα νομίσματα του Ευαγόρα Α' της Σαλαμίνας, και στον οπισθότυπο τον όρθιο αετό, γνωστό παφιακό τύπο. Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (2007a, 29-30) η συνύπαρξη αυτών των στοιχείων στο ίδιο νόμισμα αλλά και η πιθανή ύπαρξη δύο βασιλικών ονομάτων στο νόμισμα - υπάρχουν δυσανάγνωστα συλλαβικά σημεία, που αποδίδουν ένα ή δύο βασιλικά ονόματα (Destrooper-Georgiades 2007β, 198) - συμβολίζει τη συμμαχία Σαλαμινίων και Παφίων την εποχή αυτή εναντίον του βασιλιά Μελικιάθωνα του Κιτίου. Το τρόπαιο του βασιλιά του Κιτίου (**ΚΙ3**), αναφέρει ρητά ότι στήθηκε μετά τη νίκη του εναντίον των εχθρών του και των συμμάχων τους, των Παφίων.

Στη νοτιοδυτική πλαγιά του *Χατζηαμπουλλά*, στη θέση *Αρκάλου* βρίσκεται ένας μεγάλος τάφος με θαλάμους λαξευτούς στο φυσικό βράχο. Κτιστές είναι μόνο οι πλευρές ένθεν και ένθεν του δρόμου, το δάπεδο του οποίου είναι επιστρωμένο με λιθόπλακες (Maier 1992, 10). Δύο συλλαβικές βασιλικές επιγραφές, που είχαν εντοπιστεί στον τάφο αυτό, μεταφέρθηκαν το 19^ο αιώνα στο Λούβρο. Καταγράφουν τα ονόματα (όχι όμως και την πόλη) των βασιλέων και ιερέων της Άναςσας Τιμοχάρη (ΠΑ7) και Εχέτιμου (ΠΑ8). Σύμφωνα με το Masson (1983, αρ. 16 και 17) χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα. Είναι οι μοναδικές βασιλικές επιγραφές της Κύπρου που μπορούν να συσχετιστούν με τάφο και μάλιστα κτιστό. Είναι, επίσης, οι αρχαιότερες επιγραφές που μαρτυρούν το διπλό ρόλο των βασιλέων της Πάφου ως ιερέων της Άναςσας. Είναι σημαντικό ότι με τα διαθέσιμα δεδομένα, μόνο οι βασιλείς της Πάφου φέρουν τον τίτλο των ιερέων της πιο σημαντικής λατρείας του βασιλείου τους. Σε άλλες θέσεις, όπως στην Αμαθούντα και στο Βουνί, τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η βασιλική εξουσία τίθεται υπό την προστασία θεοτήτων, ιερά των οποίων, μάλιστα, στεγάζονται εντός του ανακτόρου (Hermayr 2001a). Ωστόσο, ποτέ ένας βασιλεύς δεν φέρει και τον τίτλο του ιερέα.

Στον 4^ο αιώνα, οι παφιακοί νομισματικοί τύποι αλλάζουν. Σε ένα σπάνιο αργυρό σίγλο απεικονίζεται ένθρονος Δίας στον εμπροσθότυπο και η Αφροδίτη-Νέμεσις στον οπισθότυπο (Εικ. 44.3). Με τεχνοτροπικά κριτήρια το νόμισμα χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα (Hill 1904, lxxiv-lxxv· Masson 1992). Με συλλαβικούς χαρακτήρες αναγράφεται *βασιληος Τιμοχαρηος*. Είναι, ως εκ τούτου, πολύ πιθανό να ταυτίζεται με το βασιλιά Τιμοχάρη της επιγραφής ΠΑ7 από τον κτιστό τάφο στη θέση *Αρκάλου*, που επίσης χρονολογείται - με παλαιογραφικά κριτήρια - στον 4^ο αιώνα. Όμως, η ταύτιση αμφισβητείται πλέον από τον Egetmeyer (Destrooper-Georgiades 2007, 14, σημ. 27). Τόσο αυτός όσο και η Destrooper-Georgiades πιστεύουν ότι το νόμισμα αυτό πρέπει να ανήκει στο Μάριο. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μοναδική βασιλική επιγραφή που βρέθηκε στην Πόλη Χρυσοχούς, η οποία ταυτίζεται με το αρχαίο Μάριο, αναφέρει το όνομα του βασιλιά Τιμοχάρη και χρονολογείται στον 4^ο αιώνα, (ΜΑ1 βλ. και στη συνέχεια «Μάριο»).

Σε ορισμένα νομίσματα του 4^{ου} αιώνα, που φέρουν κεφάλι Αφροδίτης και περιστέρι, με *ankh* και αστέρι, διακρίνεται η επιγραφή *ba e*. Πιθανόν να πρόκειται για συντομογραφία του ονόματος του Εχέτιμου (Hill 1904, lxxvii· Destrooper 2000, 125-6).

Λίγο πριν από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα χρονολογείται μια ομάδα χρυσών, αργυρών και χαλκών νομισμάτων με προτομή Αφροδίτης με πυργωτό στέμμα και περιστέρι σε πτήση. Δυσανάγνωστοι

συλλαβικοί χαρακτήρες σε μια αργυρή υποδιαίρεση αυτού του τύπου πιθανόν να διαβάζονται *Χαριδαμος βασιλευς*. Είναι σημαντική η παρατήρηση του Masson ότι, ενώ οι αρχαιότερες κοπές που αποδίδονται στην Πάφο φέρουν επιγραφές στο κοινό συλλαβάριο και όχι στο παφιακό, οι κοπές με κεφάλι Αφροδίτης φέρουν πια επιγραφές στο παφιακό συλλαβάριο του 4^{ου} αιώνα (Masson 1982β, 153).

Σύμφωνα με το Maier (2008, 98) στα μέσα του 4^{ου} αιώνα ξανακτίζεται σε μνημειακή κλίμακα το τείχος στο *Μαρτσέλλο*. Ένας τοίχος κτίζεται γύρω από την επίχωση των Περσών (Siege Ramp) και μετατρέπεται σε προμαχώνα, που ενισχύει την πύλη. Βασιλιάς της Πάφου την περίοδο αυτή φαίνεται ότι θα ήταν ο Τίμαρχος, ο πατέρας του Νικοκλή. Από τον Τίμαρχο έχουμε χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα με κεφάλι Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και περιστέρι στον οπισθότυπο. Το όνομά του αναγράφεται στο συλλαβάριο, ενώ προστίθεται και η αλφαβητική επιγραφή ΠΑΦΙ (Hill 1904, lxxvi-lxxvii· Destrooper-Georgiades 2005, 245). Ο Τίμαρχος αναφέρεται στις μισές από τις βασιλικές επιγραφές του Νικοκλή, όπου ονομάζεται και *βασιλεύς*. Η μοναδική επιγραφή που πιθανόν να «εκδόθηκε» από τον ίδιο τον Τίμαρχο (ΠΑ9) βρέθηκε σε μια νεκρόπολη στη θέση *Ελληνικά*, μεταξύ της Γεροσκήπου και της Νέας Πάφου (Nicolau 1979· Μιχαηλίδης 2008, 44). Είναι λαξευμένη στο δρόμο ενός υπόγειου λαξευτού θαλάμου. Σε αυτή την επιγραφή το όνομα Τίμαρχος συνοδεύεται μόνο από τον τίτλο του *ιερέα της άνασσας* (Masson 1979· Masson 1983, αρ. 4).

Το τελευταίο μνημειακό κτίριο που κτίζεται στην Πάφο πριν από την κατάλυση του βασιλείου είναι μια περίστυλη οικία στη θέση *Ευρετή*, στο πλάτωμα κάτω από το λόφο του *Χατζηαμπουλλά*. Το κτίριο, από το οποίο ανασκάφηκε μικρό μέρος, ερμηνεύθηκε ως ανάκτορο (Maier 1989, 17). Είναι πάντως σημαντικό να παρατηρήσει κανείς ότι η θέση στην οποία βρίσκεται η περίστυλη οικία βρίσκεται πολύ χαμηλά σε σχέση με τα δύο ισουψηή πλατώματα του *Μαρτσέλλου* και του *Χατζηαμπουλλά*, στα οποία βρέθηκαν μνημειακά οικοδομήματα. Εύλογα, λοιπόν, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η *Ευρετή* στην ΚΚ περίοδο ήταν μια περιοχή με ξεχωριστή κοινωνική σημασία, χωρίς απαραίτητα το κτίριο να επρόκειτο για ένα ανάκτορο (Ιακονου υπό δημοσίευση (γ)).

Νικοκλής, ο τελευταίος βασιλιάς της Πάφου

Το φθινόπωρο του 333 π.Χ. ο Αλέξανδρος νίκησε τον περσικό στρατό στην Ισσό, στην ανατολική Κιλικία, βόρεια της συριακής ακτής και ετοιμαζόταν να επιτεθεί στη Σιδώνα. Ο Αρριανός

(*Ανάβασις Αλεξάνδρου*, 2.20.3) και ο Πλούταρχος (*Αλέξανδρος*, 24.2) μας πληροφορούν ότι αμέσως, μετά τόσο οι κυπριακές όσο και οι φοινικικές πόλεις, με εξαίρεση την Τύρο, έσπευσαν να του παραδοθούν. Το ναυτικό των κυπριακών πόλεων συνέβαλε σημαντικά στην κατάληψη της Τύρου, γεγονός που ο Αλέξανδρος φέρεται να αναγνώρισε. Η ενσωμάτωση των κυπριακών πόλεων στην αυτοκρατορία του Μακεδόνα βασιλιά ήταν πλέον γεγονός. Αυτή η εξέλιξη αποτέλεσε την αρχή του τέλους των κυπριακών βασιλείων, που ολοκληρώθηκε μερικά χρόνια αργότερα (Collombier 1993, 124).

Για πρώτη φορά, επί Αλέξανδρου, οι κυπριακές πόλεις-βασίλεια φαίνεται να έχουν ενιαίο νόμισμα, με κοινούς εικονογραφικούς τύπους, κοινό σταθμητικό κανόνα (αττικός) και επιγραφές. Τα χρυσά νομίσματα του Αλέξανδρου παριστάνουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και στον οπισθότυπο Νίκη. Τα αργυρά νομίσματα φέρουν κεφάλι Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και ένθρονο Δία στον οπισθότυπο καθώς και την αλφαβητική επιγραφή *Αλεξάνδρου βασιλέως*. Τα χαλκά φέρουν κεφάλι Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και ρόπαλο και τόξο σε θήκη ή φαρέτρα στον οπισθότυπο (Destrooper-Georgiades 2007β, 269). Ωστόσο, η χάραξη μεμονωμένων συλλαβών του κυπριακού συλλαβαρίου στον οπισθότυπο, δηλώνει το νομισματοκοπείο από το οποίο προήλθε κάθε νόμισμα (βλ. Michaelidou-Nicolaou 1976). Αυτά τα νομίσματα συνέχισαν να εκδίδονται και μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, στο όνομα του ετεροθαλούς αδερφού του, Φίλιππου Αρριδαίου Γ' (Destrooper-Georgiades 2007β, 272).

Ούτε η Πάφος ούτε κάποιος Πάφιος βασιλιάς δεν αναφέρονται από Έλληνες ιστορικούς σε σχέση με τα γεγονότα της εποχής του Αλέξανδρου. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η πόλη εντάχθηκε στη νέα αυτοκρατορία καθώς, από το 332 π.Χ., οι βασιλικές κοπές φαίνεται να διακόπτονται και το νομισματοκοπείο της Πάφου κόβει αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Αλέξανδρου (Destrooper-Georgiades 2007β, 271). Το όνομα του Νικοκλή γραμμένο στο αλφάβητο (*ΝΙΚΟΚΛΕΟΥΣ*) διακρίνεται με πολύ μικρά γράμματα στον εμπροσθότυπο των αργυρών τετραδράχμων. Στον οπισθότυπο, στο πεδίο μπροστά από το Δία, υπάρχει το συλλαβικό μονόγραμμα *Πά(φου)*. Οι κοπές αυτές συνεχίστηκαν και μετά το 323 π.Χ. (Michaelidou-Nicolaou 1976, 22-23).

Το όνομα του Νικοκλή αναγράφεται σε τουλάχιστον οκτώ κυπριακές επιγραφές. Από αυτές, οι πέντε μνημονεύουν αναθέσεις του βασιλιά σε ιερά στην Πάφο (αργότερα Παλαιά), στη Νέα Πάφο και στην Αγία Μονή. Όλες είναι γραμμένες στο κυπριακό συλλαβήριο, ενώ σε αυτή που βρέθηκε στη Νέα Πάφο το ίδιο κείμενο αποδίδεται και στο ελληνικό αλφάβητο. Σε όλες φέρει τον τίτλο

του βασιλιά της Πάφου και (με εξαίρεση την επιγραφή από τη Νέα Πάφο) του ιερέα της Άνασσας.

Οι δύο επιγραφές που βρέθηκαν ενσωματωμένες στην εκκλησία στην Αγία Μονή, περίπου 22χλμ στα βορειοδυτικά των Κουκλιών, είναι εξαιρετικής σημασίας στη μελέτη της περιφερειακής οργάνωσης των πόλεων-βασιλείων (Εικ. 45). Αποτελούν τη μοναδική περίπτωση βασιλικών επιγραφών που βρέθηκαν στην περιφέρεια ενός βασιλείου σε τόσο μεγάλη απόσταση από το διοικητικό κέντρο (ΠΑ14 και ΠΑ15). Σύμφωνα με το κείμενο ο Νικοκλής έστησε νέους κίονες σε υφιστάμενο ιερό της Ήρας στην περιοχή. Στην ίδια θέση βρέθηκε και ένας ιερός νόμος (*lex sacra*), που αναφέρεται σε μια θηλυκή θεότητα – *τήν θεόν* – η οποία τιμούνταν στο ιερό και που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (Mitford 1961β, 105-7). Αυτό αποδεικνύει ότι όντως στην περιοχή της Αγίας Μονής υπήρχε ένα ιερό και ότι οι δύο επιγραφές του Νικοκλή δεν βρέθηκαν τυχαία εκεί.

Σε μια επιγραφή από το ιερό της Ήρας στη Σάμο γίνεται αναφορά σε ένα βασιλιά της Πάφου, του οποίου, όμως, δεν σώζεται το όνομα. Χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, οπότε θα πρόκειται είτε για το Νικοκλή είτε για τον πατέρα του Τιμάρχο. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς τη σχέση με τη θεά Ήρα, που υπάρχει μεταξύ του Νικοκλή και του βασιλείου της Πάφου από τη μια και τη Σάμο από την άλλη (Hallos 2007).

Στο ιερό της θεάς στα Κούκλια, βρέθηκαν δύο συλλαβικά κείμενα, τα οποία καταγράφουν όρκους/συμφωνίες μεταξύ του βασιλιά και υψηλά ιστάμενων προσώπων. Και τα δύο είναι χαραγμένα σε μαρμάρινες πλάκες. Στο ένα από αυτά (ΠΑ12) καταγράφεται ο όρκος ενός ανθρώπου προς το βασιλιά και στο δεύτερο μέρος ο «παράλληλος όρκος» του βασιλιά Νικοκλή. Στο δεύτερο κείμενο δεν σώζεται το όνομα του βασιλιά (ΠΑ13) αλλά, σύμφωνα με το Masson, και το δεύτερο πρέπει να χρονολογείται στην περίοδο της βασιλείας του Νικοκλή (Masson 1980α). Το ότι θα υπήρχαν και άλλα τέτοια κείμενα μαρτυρείται από ένα πολύ αποσπασματικό κείμενο παρόμοιου χαρακτήρα (Masson 1983, αρ. 9).

Μια βάση αγάλματος που βρέθηκε στη Λευκωσία (στην περιοχή του Bedestan) φέρει αλφαβητική επιγραφή, με την οποία κάποιος ονόματι Αρχαίος μας πληροφορεί ότι ανέθεσε το άγαλμα του βασιλιά της Πάφου Νικοκλή, γιου του Τιμάρχου, στο ιερό της Παφίας στη Λήδρα (ΠΑ18*, βλ. Mitford 1961α, 136-8). Είναι η μοναδική, εξ όσων γνωρίζω, περίπτωση όπου γίνεται τιμητική αναφορά σε ένα βασιλιά εκτός του βασιλείου του. Κατακρίβειαν, είναι πολύ δύσκολο να

καταλάβουμε εντός ποιου βασιλείου έγινε η ανάθεση. Η Λήδρα αναφέρεται ως η έδρα ενός Κύπριου ηγέτη, του Ονασαγόρα, στις επιγραφές του Εσσαρχαδόνα και του Ασσουρμπασιπάλ. Όπως θα δούμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, δεν έχει βρεθεί καμιά βασιλική επιγραφή και καμιά νομισματική κοπή που να αναφέρονται σε βασιλιά της Λήδρας, οπότε υποθέτουμε ότι η θέση δεν λειτούργησε σαν βασιλικό κέντρο μετά τον 7^ο αιώνα. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό να ενσωματώθηκε σε ένα άλλο βασίλειο, ίσως της Σαλαμίνας, η οποία θα κυριαρχούσε στην ανατολική πεδιάδα.

Από την περίοδο μετά το θάνατο του Αλέξανδρου μέχρι την κατάλυση, τα περισσότερα κυπριακά νομισματοκοπεία επαναρχίζουν τις κοπές νομισμάτων σε διαφορετικούς ανά βασίλειο τύπους (Destrooper-Georgiades 2007β, 270). Από την Πάφο έχουμε μια μικρή ομάδα αργυρών νομισμάτων με κεφάλι Αφροδίτης με ψηλό πυργωτό διάδημα και την επιγραφή [Π]ΒΑ στον εμπροσθότυπο και με Απόλλωνα καθιστό σε ομφαλό στον οπισθότυπο, με την αλφαβητική επιγραφή ΝΙΚΟΚΛΕΟΥΣ ΠΑΦΙΟΝ (Hill 1904, lxxix-lxxx· Michaelidou-Nicolaou 1976, 22).

Ο Νικοκλής αναφέρεται για πρώτη φορά από τους Έλληνες ιστορικούς σε σχέση με την προσπάθεια του Πτολεμαίου να προσεταιριστεί τους Κύπριους βασιλείς, το 313 π.Χ. (Αρριανός, *Τά μετά Αλέξανδρον*, ΑΚΕΠ 80.1). Οι συγκρούσεις των διαδόχων του Αλεξάνδρου και κυρίως του Πτολεμαίου και του Αντίγονου για κυριαρχία επί της Κύπρου, οδήγησαν τους Κύπριους βασιλείς σε συμμαχίες τότε με τον ένα και τότε με τον άλλο. Η περίοδος αυτή της αβεβαιότητας κράτησε περίπου μια δεκαετία (323-312 π.Χ.) (Collombier 1993, 127-38). Στα (πολεμικά κυρίως) γεγονότα αυτής της περιόδου ο Νικοκλής και η Πάφος εμφανίζονται μόνο μια φορά στους Έλληνες ιστορικούς, σε σχέση με τα γεγονότα του 321 π.Χ., όταν μαζί με το Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας, τον Πασικράτη (ή Στασικράτη) των Σόλων και τον Ανδροκλή της Αμαθούντας είχαν συμμαχήσει με τον Πτολεμαίο εναντίον του Περδίκκα (Αρριανός, *Τά μετά Αλέξανδρον*, ΑΚΕΠ 80.1· Collombier 1993, 128 και σημ. 35).

Το 312 ο Πτολεμαίος είχε επιβεβαιώσει την κυριαρχία του στο νησί, μέχρι τότε, όμως, από τους Κύπριους βασιλείς, μόνο ο Νικοκρέων της Σαλαμίνας και ο Νικοκλής της Πάφου φαίνεται ότι είχαν καταφέρει να διατηρήσουν την εξουσία τους. Τελικά, ο πρώτος πεθαίνει το 311/310 (Πάριο μάρμαρο) ενώ το 310 «ή μὲν οὖν τῶν ἐν Πάφῳ βασιλέων οἰκία τραγικοῖς συγκληρήσασα πάθεισι τὸν εἰρημένον τρόπον κατελύθη». Με αυτή την πρόταση τελειώνει ο Διόδωρος την εξιστόρηση του τραγικού τέλους της οικογένειας του Νικοκλή, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος ο βασιλιάς

εξαναγκάστηκε από τον Πτολεμαίο να αυτοκτονήσει επειδή είχε συμμαχήσει μυστικά με τον Αντίγονο (Διόδωρος, 20.21.1-3).

Σύνθεση

Τα αρχαιολογικά ευρήματα της ΥΚΧ από τα Κούκλια μαρτυρούν ότι ο οικισμός που ιδρύθηκε εκεί στο τέλος της ΜΚΧ, εξελίχθηκε από ένα εμπορικό λιμάνι στο αστικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιφέρειας (Iaconou 2008α, 269-70). Μέχρι το τέλος της ΥΚΧ ο οικισμός συνεχίζει να αναπτύσσει αστικά χαρακτηριστικά. Φαίνεται μάλιστα ότι επωφελείται από τη μεσογειακή κρίση που επηρεάζει ορισμένες κυπριακές πολιτείες. Έτσι, η μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου συμβαίνει ομαλά χωρίς κατάρρευση των αστικών δομών. Οι πολλές πλούσιες ταφές στα νέα, εκτός του οικισμού, νεκροταφεία της ΚΓ περιόδου μαρτυρούν ότι συνεχίζουν να υφίστανται σύνθετες κοινωνικές δομές και ότι η οικονομία του οικισμού βασίζεται στο εξαγωγικό εμπόριο του χαλκού.

Το βασίλειο της Πάφου της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου συγκεντρώνει το ευρύτερο χρονολογικά και πυκνότερο επιγραφικό τεκμήριο. Από βασιλείς της Πάφου προέρχονται οι αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές, τουλάχιστον δύο και ίσως μέχρι και τέσσερις. Είναι αυτές που μας επιτρέπουν να κάνουμε χρήση του όρου βασίλεια για να περιγράψουμε την πολιτειακή οργάνωση του νησιού από τον 7^ο αιώνα και εξής. Εκτός από αυτές τις πρώιμες επιγραφές, μνημειακή αρχιτεκτονική που εμφανίζεται πριν από το τέλος του 8^{ου} αιώνα πιστοποιεί την ύπαρξη κεντρικής διαχειριστικής εξουσίας. Τα μνημειακά έργα στο *Μαρτσέλλο* της ΚΑ περιόδου είναι μοναδικής σημασίας, καθώς αποτελούν το μοναδικό σύνολο σε αστικό βασιλικό κέντρο, όπου συνυπάρχουν βασιλικές επιγραφές μαζί με έργα γλυπτικής σε βασιλικούς τύπους. Είναι, επίσης, σημαντικό ότι τόσο στο λόφο του *Μαρτσέλλου* όσο και στο λόφο του *Χατζηαμπτουλλά* γίνεται μεγάλη χρήση πελεκητής τοιχοδομίας στην αρχαϊκή αρχιτεκτονική, κάτι που θυμίζει τη μεγαλιθική αρχιτεκτονική του ιερού.

Μοναδική, επίσης, στην Πάφο είναι και η σχέση βασιλικών επιγραφών με εν μέρει κτιστό τάφο. Οι δύο βασιλικές επιγραφές του 4^{ου} αιώνα που βρέθηκαν στο μεγάλο θαλαμοειδή τάφο με κτιστές τις πλευρές του δρόμου και με πλακόστρωτο δάπεδο, πιστοποιούν τη σχέση της μνημειακής ταφικής αρχιτεκτονικής με την άρχουσα τάξη των βασιλείων. Σε άλλες θέσεις, όπως η Σαλαμίνα, όπου οι δρόμοι των τάφων ανασκάφηκαν επιστημονικά, το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται και στη μεγαλοπρέπεια των ταφικών δρώμενων και των πλούσιων συνευρημάτων.

Εκτιμώντας σε αριθμούς τα τεκμήρια που σχετίζονται με την Πάφο, μπορούμε να πούμε ότι είναι γνωστά τουλάχιστον τρία βασιλικά ονόματα από την περίοδο των ασσυριακών επιγραφών μέχρι τον 6^ο αιώνα· τρία έως πέντε βασιλικά ονόματα του 6^{ου} αιώνα από επιγραφές της επίχωσης στο *Μαρτσέλλο*· εννιά πλήρη ή συντομογραφημένα ονόματα του 5^{ου} αιώνα από νομίσματα· πέντε βασιλικά ονόματα από νομίσματα, επιγραφές και φιλολογικές πηγές για τον 4^ο αιώνα. Από τον τελευταίο βασιλιά, το Νικοκλή, σώζονται οκτώ επιγραφές που εξέδωσε ο ίδιος. Από το Νικοκλή προέρχεται και οι δύο επιγραφές από την Αγία Μονή, μια θέση στην περιφέρεια του βασιλείου, 22χλμ από το αστικό κέντρο, στις χαλκοφόρες νοτιοδυτικές υπώρειες του Τροόδους. Η μέριμνα του Νικοκλή να ενισχύσει το ιερό της Ήρας στην περιοχή αποκαλύπτει τη στενή σχέση της ιερής τοπογραφίας με την οικονομική και πολιτική ισχύ των κυπριακών βασιλείων.

Παλαιά και Νέα Πάφος

Μια αλφαβητική επιγραφή με την οποία τιμάται ο Νικοκλής (**ΠΑ17***), χαραγμένη σε βωμό που ανατέθηκε στο ιερό, αναφέρει ότι ο βασιλιάς περιέβαλε την ευρύχωρο πόλη με ψηλούς πύργους (Mitford 1960, 198, 203). Η αναφορά αυτή θεωρήθηκε ότι αφορούσε στην επιδιόρθωση του τείχους στο *Μαρτσέλλο*, έργο που οι ανασκαφείς χρονολόγησαν στο τέλος του 4^{ου} αιώνα. Μια εξίσου πιθανή περίπτωση είναι να αναφέρεται στην οχύρωση της Νέας Πάφου, του οικισμού που βρίσκεται 16χλμ βορειοδυτικά του βασιλικού κέντρου, της αρχαίας Πάφου (Mitford 1960, 198, 204· Maier 2007, 30. Βλ. επίσης Ιακωνου υπό δημοσίευση (δ)).

Η Νέα Πάφος αποτέλεσε το αστικό κέντρο της περιοχής από την Ελληνιστική περίοδο και εξής. Η ίδρυσή της αποδίδεται στο Νικοκλή, ο οποίος φέρεται να μετακίνησε την πρωτεύουσα του βασιλείου του σε μια πιο κατάλληλη θέση για λιμάνι. Αν όντως η Νέα Πάφος ιδρύθηκε από το Νικοκλή (στην περιοχή προϋπήρχε οικισμός, βλ. Daszewski 1987 και Mlynarczyk 1990, άρα ουσιαστικά πρόκειται για μεταφορά του αστικού κέντρου), θα αποτέλεσε για ένα μικρό χρονικό διάστημα βασιλικό κέντρο πριν από την κατάλυση των βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α΄. Από την έναρξη της πτολεμαϊκής περιόδου, η Νέα Πάφος αναλαμβάνει το ρόλο του αστικού και διοικητικού κέντρου της περιφέρειας, καθώς και της πρωτεύουσας του ενοποιημένου πλέον νησιού. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις πηγές, από το 2^ο αιώνα π.Χ., ξεκινά η διάκριση ανάμεσα στην *Πάφο* (δηλαδή τη Νέα Πάφο) και την *Παλαιά* (δηλαδή την Παλαίπαφο) (βλ. Mitford 1980, 1309, σημ. 83· Mlynarczyk 1990, 23).

Η θέση που ονομάστηκε Νέα Πάφος, ίσως να λειτουργούσε σαν ένα δευτερεύον κέντρο στην περιφέρεια του βασιλείου της Πάφου (για Εποχή του Χαλκού βλ. Μέρος Πέμπτο, Κεφάλαιο 3). Στα δυτικά της Γεροσκήπου, στη θέση *Αλώνια του Πισκόπου*, σε ένα υπόγειο λαξευτό χώρο βρέθηκαν χαραγμένες στο βράχο δύο σχεδόν όμοιες συλλαβικές επιγραφές, που χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα (Masson 1983, αρ. 2-3· Μιχαηλίδης 2008, 41). Αναφέρεται ότι ένας αξιωματούχος (*άρχός*) ονόματι Σατράπας «αφιέρωσε την πρόσβαση στο σπήλαιο στο θεό Απόλλωνα Υλάτη». Ο ίδιος *άρχός* καταγράφεται σε μια μαρμάρινη στήλη, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση σε εκκλησία στην Τάλα (Masson 1988). Ο *άρχός* αυτός ίσως να αποτελούσε ένα διοικητικό όργανο του βασιλείου της Πάφου. Είναι ενδιαφέρον ότι το ιερό του Υλάτη της Πάφου βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα νότια του τάφου του Τίμαρχου, του ιερέα της Άναςσας (Nicolau 1979). Ο Τίμαρχος αυτός ίσως να ταυτίζεται με το βασιλιά Τίμαρχο, τον πατέρα του τελευταίου βασιλιά Νικοκλή.

Η μοναδική αθωρική στήλη από την περιοχή της Πάφου (σήμερα στο Λούβρο) βρέθηκε στη Νέα Πάφο (Masson και Hermary 1986). Ίσως να είχε μεταφερθεί κατά την αρχαιότητα ή το 19^ο αιώνα ως προϊόν παράνομων ανασκαφών. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να προέρχεται από ένα μνημειακό κτίριο της περιοχής. Οι διπλής όψεως λίθινες αθωρικές στήλες, που κυκλοφορούν κυρίως στον 6^ο και 5^ο αιώνα, αποτελούν την κυπριακή εκδοχή της εικονογραφίας της θεάς Αθώρ. Πάνω από ένα τμήμα του άνθους του λωτού βρίσκεται το κεφάλι της θεάς, με περίτεχνη κόμμωση, το οποίο επιστέφεται από ένα ναΐσκο. Εξαιτίας του ότι βρέθηκαν σε περιεχόμενα που σχετίζονται με ανάκτορα και με κεντρικές λατρείες βασιλείων, θεωρούνται μέρος της βασιλικής εικονογραφίας των κυπριακών βασιλείων.

Το νέο λιμάνι θα αποτέλεσε για ένα μικρό χρονικό διάστημα βασιλικό κέντρο πριν από την κατάλυση των βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α΄. Από την έναρξη της πτολεμαϊκής περιόδου η Νέα Πάφος έχει αναλάβει το ρόλο του αστικού και διοικητικού κέντρου της περιφέρειας, καθώς και της πρωτεύουσας του ενοποιημένου πλέον νησιού. Η αλλαγή αυτή έχει ως αποτέλεσμα αλλαγή και στη λειτουργία της Παλαιάς Πάφου, που χάνει το χαρακτήρα του περιφερειακού διοικητικού κέντρου. Η μετακίνηση του αστικού κέντρου, δηλαδή των διοικητικών και οικονομικών λειτουργιών επέφερε μείωση του πληθυσμού της Παλαιάφου, που αντικατοπτρίζεται στη σταδιακή συρρίκνωση του οικιστικού χώρου και των νεκροταφείων. Όλα τα μνημειακά οικοδομήματα εγκαταλείπονται και καταρρέουν (Maier 2007, 27). Εξαίρεση αποτελεί το ιερό. Οι επιγραφές που ανατίθενται σε όλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου, μαρτυρούν αφενός ότι η λατρευόμενη θεότητα ονομάζεται πλέον Αφροδίτη (Karageorghis J.

2005, 39) αφετέρου δε ότι και στην πτολεμαϊκή περίοδο παραμένει σημαντικότατο θρησκευτικό κέντρο, με εμβέλεια πλέον όχι μόνο στην περιφέρεια αλλά σε ολόκληρο το ενοποιημένο νησί (Maier 2007, 32).

2. Σαλαμίνα

Η τρίτη πόλη στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα είναι η Sillua. Με αυτό το όνομα πιστεύεται ότι δηλώνεται η Σαλαμίνα, η πόλη που διαδέχθηκε την Έγκωμη της Ύστερης Χαλκοκρατίας ως το μεγάλο αστικό και διοικητικό κέντρο της ανατολικής ακτής. Το όνομα του βασιλιά της Sillua, Kisu, δεν μπορεί να μεταφραστεί με βεβαιότητα (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 60).

Η Σαλαμίνα αναπτύχθηκε πάνω στην ακτή ως λιμάνι. Η ακτή της Σαλαμίνας μόλις είχε αρχίσει να ερευνείται πριν από το 1974. Οι πρώτες υποβρύχιες έρευνες έδειξαν ότι στο φυσικό κόλπο, που βρίσκεται νότια της θέσης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης, στο σημείο όπου εκβάλλει ο Πεδιαίος, υπάρχουν βυθισμένοι δύο δρόμοι και πολλοί πελεκητοί λίθοι που σχηματίζουν ευθείες γραμμές (Flemming 1974). Πιθανόν στο σημείο αυτό να βρίσκεται το λιμάνι της Σαλαμίνας.

Οι βασιλείς της Σαλαμίνας: τα αρχαιότερα τεκμήρια

Από τους βασιλείς της Σαλαμίνας δεν σώζεται καμιά επιγραφική μαρτυρία. Πιθανή εξαίρεση αποτελεί μια αποσπασματική επιγραφή (ΣΑ1) που διασώζει τμήμα του ονόματος Ευαγόρας και που θα συζητηθεί πιο κάτω. Ονόματα βασιλέων της Σαλαμίνας μάς παραδόθηκαν μέσα από τις σύντομες επιγραφές στα νομίσματα. Η μαρτυρία, όμως, των νομισμάτων ξεκινά μόλις στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, επομένως το μακρύ διάστημα από τις ασσυριακές επιγραφές μέχρι τον Ευέλθοντα, το βασιλιά της Σαλαμίνας στον οποίο αποδίδεται η κοπή των πρώτων κυπριακών νομισμάτων, παραμένει κενό. Για το ίδιο διάστημα, όπως είδαμε πιο πάνω, η Πάφος διαθέτει μέχρι και τέσσερις βασιλικές επιγραφές.

Η αρχαιολογική μαρτυρία δίνει πληροφορίες για την πόλη και το βασίλειο από τον 8^ο αιώνα. Όπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η θέση ξεκινά σαν οργανωμένος οικισμός από την αρχή της ΚΓ περιόδου (Yon 1999). Ο οικισμός της εποχής του βασιλείου βρίσκεται κοντά στην ακτή και στην υποτιθέμενη θέση του λιμανιού, ενώ τα νεκροταφεία εκτείνονται προς τα δυτικά. Μεταξύ της Έγκωμης (της παλαιάς Σαλαμίνας) και της νέας πόλης αναπτύσσεται από τον ύστερο

8^ο αιώνα η «βασιλική νεκρόπολη», το νεκροταφείο των κτιστών τάφων της ΚΑ περιόδου (Εικ. 46).

Η βασιλική νεκρόπολη αποτελείται από δέκα γνωστούς και ερευνημένους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, ο οποίος ανέσκαψε τους τάφους εκ μέρους του Τμήματος Αρχαιοτήτων, υπάρχουν ενδείξεις και για άλλους κτιστούς τάφους στην περιοχή, που δεν πρόλαβαν να ερευνηθούν (Karageorghis 1973α, 1). Οι θάλαμοι όλων των τάφων βρέθηκαν συλημένοι και η ανασκαφή συνήθως περιορίστηκε στους δρόμους. Οι δρόμοι, και αυτοί κτιστοί με μεγάλους πελεκητούς λίθους, ήταν συχνά φαρδείς για να διαδραματίζονται εκεί τα ομηρικά ταφικά δρώμενα, επιπλέον μάρτυρες της σημασίας των κατόχων των τάφων (Karageorghis 2002β). Η ύπαρξη αλόγων με πλούσια εξάρτυση και αρμάτων μέσα στο δρόμο σε πολλούς από αυτούς, που αποτελούν σύμβολα εξουσίας στους πολιτισμούς της Ανατολής (Petit 1996, 104-54), δηλώνει ότι οι νεκροί ανήκαν στην τάξη των αριστοκρατών της πόλης.

Ο κάθε ένας από τους κτιστούς τάφους παρουσιάζει μια μοναδική εικόνα αρχιτεκτονικής και ευρημάτων. Ο πιο πλούσια κτερισμένος ήταν ο Τάφος 79. Η πυρά στο έδαφος πάνω από τον τάφο έδειξε ότι η αποτέφρωση του νεκρού της πρώτης ταφής, που χρονολογείται στην αρχή της ΚΑ περιόδου (δηλαδή στα τέλη του 8^{ου} αιώνα), έγινε επί τόπου. Εκτός από τα χάλκινα εξαρτήματα των αλόγων και των αρμάτων, βρέθηκαν ένας μεγάλος χάλκινος λέβητας με προτομές σειρήνων και γρυπών και ένας δεύτερος με κεφάλια ταύρων και αθωρική προτομή, οβελόι και ζεύγος κρατευτών, αλλά και ξύλινα έπιπλα (θρόνοι και κρεβάτι) με διακόσμηση από ελεφαντόδοντο (Karageorghis 1973α, 4-122). Στα ευρήματα του Τάφου 2, του οποίου οι ταφές χρονολογούνται στην αρχή της ΚΑ περιόδου, συμπεριλαμβάνεται ένα διακοσμημένο αργυρό κύπελλο, όπως αυτά που έφεραν επιγραφές με ονόματα βασιλέων από το θησαυρό του Κουρίου (Gjerstad 1946α). Ο Τάφος 3, που βρίσκεται στο κέντρο της νεκρόπολης καλυπτόταν με τύμβο (Karageorghis 1967α, 25-53). Ένας αμφορέας που χρονολογείται περίπου στο 600 π.Χ., έφερε την επιγραφή *ἐλαίFω*, που δηλώνει το περιεχόμενο του αγγείου (Masson στο Karageorghis 1967α, 132-3). Ο υστερότερος από τους κτιστούς τάφους (τέλος της ΚΑ - αρχή της ΚΚ περιόδου), ο Τάφος 80 είναι ο μοναδικός χωρίς φαρδύ δρόμο, ο θάλαμός του, όμως, φέρει επιζωγραφισμένα τοιχώματα (Karageorghis 1973α, 123-7).

Η μνημειακότητα και ο πλούτος των ταφών τονίζονται περισσότερο όταν συγκριθούν με τις ταφές του νεκροταφείου στη θέση *Κελλάρκα*, που βρίσκονται μεταξύ της βασιλικής νεκρόπολης και της πόλης (Karageorghis 1970). Η ανασκαφή περίπου εκατό λαξευτών θαλαμοειδών τάφων της ΚΑ

και ΚΚ περιόδου, που βρίσκονταν πυκνά τοποθετημένοι και φτωχά κτερισμένοι, έδειξε ότι αυτοί προορίζονταν για ανθρώπους που δεν ανήκαν στην αριστοκρατία του βασιλείου της Σαλαμίνας.

Κοροπλαστική: τα εργαστήρια της Σαλαμίνας

Η παραγωγή πήλινων ειδωλίων είναι μια τέχνη με μακρά παράδοση στην κυπριακή ιστορία (βλ. Vandenaabeele και Laffineur επιμ. 1991). Ωστόσο οι πρώτες μεγάλες, μνημειακές πήλινες μορφές εμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα (Hermay 1991· Karageorghis 1993β, 6). Το μεγαλύτερο σύνολο έργων κοροπλαστικής της ΚΑ περιόδου βρέθηκε σε ένα ιερό στην Αγία Ειρήνη, στην ακτή βόρεια της Μόρφου, το οποίο ανέσκαψε η σουηδική αποστολή. Βασισμένος κυρίως σε αυτό το σύνολο, ο Gjerstad κατέταξε την κοροπλαστική παραγωγή της ΚΑ περιόδου με βάση την τεχνολογία, σε Proto-Cypriot και Neo-Cypriot στυλ (Gjerstad 1948, 92-112). Εκτός από την Αγία Ειρήνη, μεγάλου μεγέθους πήλινα αγάλματα έχουν βρεθεί σε θέσεις σε ολόκληρο το νησί, από το Καζάφани και το Πατρίκι στα βόρεια και ανατολικά μέχρι την Πέγεια και των Πωμό στα νότια και δυτικά (Karageorghis 1993β).

Οι ανασκαφές της βρετανικής αποστολής του 1890 στη θέση *Τούμπα*, στα νότια της Σαλαμίνας, έφεραν στο φως ένα μεγάλο αριθμό ειδωλίων και θραυσμάτων από πήλινα αγάλματα, τα οποία ήταν κατασκευασμένα με μήτρα. Η δημοσίευση των Βρετανών είναι περιληπτική και τα ευρήματα έχουν διαμοιραστεί σε μουσεία της Βρετανίας (στο Βρετανικό, του Cambridge και της Οξφόρδης). Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι πρόκειται κυρίως για ανδρικές μορφές, ορισμένες κολοσσιαίου μεγέθους (κάποιες φαίνεται ότι ξεπερνούσαν τα 4μ., βλ. Hermay 1991, 143· Karageorghis 1993β, 31). Ανάμεσά τους βρίσκονται και μορφές με θώρακα, με πλούσια γραπτή διακόσμηση (στην πραγματικότητα, σύμφωνα με την Yon 2005, διακοσμημένο είναι το ύφασμα πάνω από το θώρακα). Παρόμοια έργα έχουν βρεθεί μόνο στο Καζάφани. Τα έργα αυτά, που χρονολογούνται στον 7^ο και στον 6^ο αιώνα, δείχνουν τη υψηλό επίπεδο των εργαστηρίων κοροπλαστικής της Σαλαμίνας σε μια πρώιμη περίοδο.

Εντός της πόλης, στην περιοχή του τείχους και του ιερού της ΚΓ περιόδου, βρέθηκαν μόνο δύο σύνολα μικρού μεγέθους έργων κοροπλαστικής. Το πρώτο περιλάμβανε στην πλειονότητά τους χειροποίητα ζώομορφα ειδώλια και κένταυρους (Monloup 1984), ενώ το δεύτερο σύνολο περιλάμβανε ειδώλια στον τύπο της όρθιας ντυμένης γυναικείας μορφής, που χρονολογούνται από το τέλος της ΚΑ περιόδου μέχρι την αρχή της Ελληνιστικής περιόδου (Monloup 1994).

Η επανεξέταση των έργων κοροπλαστικής της ΚΑ περιόδου από τη Fourier, οδήγησε σε σημαντικές διαπιστώσεις, που διορθώνουν την κατάταξη του Gjerstad και συμβάλλουν στην κατανόηση της διάδοσης των έργων των διαφόρων εργαστηρίων σε ολόκληρο το νησί και εκτός (Fourrier 2007). Η Fourier πρότεινε ότι η τεχνοτροπία “Neo-cypriot” δεν ακολουθεί χρονολογικά την τεχνοτροπία “Proto-cypriot”, αλλά ότι πρόκειται για σύγχρονες τεχνοτροπίες διαφορετικών εργαστηρίων της ΚΑ περιόδου. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από τη διαπίστωσή της ότι τα πήλινα αγάλματα κατασκευασμένα με μήτρα, της τεχνοτροπίας που ο Gjerstad ονόμασε “Neo-cypriot”, παράγονται στα εξειδικευμένα εργαστήρια κοροπλαστικής της Σαλαμίνας πριν από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα. Τα έργα που ανήκουν στην τεχνοτροπία “Proto-cypriot”, και που είναι κατασκευασμένα στο χέρι, χωρίς τη χρήση μήτρας, ανήκουν σύμφωνα πάντα με τη Fourier, στα εργαστήρια κοροπλαστικής των Σόλων. Έργα που ανήκουν στην τεχνοτροπία “Proto-cypriot” βρέθηκαν μόνο στο ιερό στην Αγία Ειρήνη.

Ήδη από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, διακινούνταν στην ανατολική Μεσόγειο έργα κοροπλαστικής, που έφεραν έντονα χαρακτηριστικά της κυπριακής παραγωγής αλλά και της αιγαιακής και αιγυπτιακής τέχνης. Πήλινα αγάλματα μεσαίου μεγέθους και μικρότερα ειδώλια, βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς σε ιερά στη Σάμο, στην Κνίδο, στη Ρόδο, στη Ναύκρατη, στη Σιδώνα και αλλού. Κατά τον 6^ο αιώνα συνοδεύονται από λίθινα αγαλμάτια σε τύπους και τεχνοτροπία και πάλι μεικτή, με εντονότερα, όμως, τα κυπριακά χαρακτηριστικά. Η κυκλοφορία τους φαίνεται να σταματά γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα.

Ο Schmidt που δημοσίευσε το υλικό από τη Σάμο, είχε προτείνει ότι τα έργα, οι μήτρες και γενικότερα οι επιρροές αυτών των έργων προέρχονται από το Άρσος, μια θέση ιερού στην ανατολική Μεσαορία, όπου βρέθηκαν πήλινα ειδώλια που παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τα ειδώλια από τη Σάμο (Schmidt 1968). Ο Hermary (1991) υποστήριξε ότι τα εργαστήρια που προμήθευαν τα ιερά του Άρσους πρέπει να βρίσκονταν στη Σαλαμίνα και η Fourier συμφώνησε ότι η τεχνοτροπία των πήλινων έργων του Άρσους είναι στην πραγματικότητα η τεχνοτροπία της Σαλαμίνας, του πολιτειακού και πολιτισμικού κέντρου της περιφέρειας. Οι πήλινες μορφές, που παράγονται από μήτρα και είναι κενές εσωτερικά αποτελούν χαρακτηριστική παραγωγή των εργαστηρίων της Σαλαμίνας (Fourrier 2007, 27). Ένα πρόσφατο πρόγραμμα εξέτασε την προέλευση των έργων αυτής της κατηγορίας από τη Σάμο και τη Ρόδο με χημικές αναλύσεις, επιβεβαιώνοντας ότι πολλά από αυτά κατασκευάστηκαν στα νησιά αυτά. Οι αναλύσεις, επιβεβαίωσαν επίσης ότι ορισμένα έργα, ακόμα και μεγάλου μεγέθους, που θα αποτελέσαν τα πρότυπα για μικρότερα, εισήχθησαν από την Κύπρο (Karageorghis *et al.* 2009).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Σαλαμίνα βρίσκεται στην πρωτοπορία της δημιουργίας και της διάδοσης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό των μεγάλου και μεσαίου μεγέθους αγαλμάτων σε πηλό (Hermay 1991, 146). Είναι, επίσης, σημαντικό ότι ήδη πριν από το τέλος του 7^{ου} αιώνα εμφανίζονται στην περιοχή της Αθηαίνου οι πρώτες μεγάλες μορφές σε ασβεστόλιθο, που μιμούνται τα πήλινα αγάλματα (Hermay 1991, 146). Από τα αρχαιότερα δείγματα είναι ένα κολοσσιαίο κεφάλι που προέρχεται από το πιο πλούσιο σε γλυπτά αναθήματα ιερό της Κύπρου, το οποίο ανέσκαψε ο Cesnola, στην Αθηαίνου-Άγιος Φώτιος. Είναι σημαντικό να εξακριβωθεί η σχέση της Σαλαμίνας με το ιερό αυτό. Η εξέταση των περιφερειών της ΥΚΧ έδειξε ότι είναι πιο πιθανό η Αθηαίνου να ανήκε στην περιφέρεια της Έγκωμης παρά σε οποιαδήποτε άλλη πολιτεία. Πιστεύω ότι και στην Εποχή του Σιδήρου η περιοχή της Αθηαίνου ανήκε διοικητικά στο βασίλειο της ανατολικής ακτής, δηλαδή στη Σαλαμίνα, ωστόσο το θέμα αυτό θα συζητηθεί εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Είναι, επίσης, πιθανόν να σχετίζονται με τη Σαλαμίνα και τα ασβεστολιθικά αναθηματικά αγάλματα μικρού μεγέθους που βρέθηκαν σε ιερά του Αιγαίου (π.χ. Ρόδο, Σάμο, Χαλκήδα), στην ακτή της Μικράς Ασίας (π.χ. Σμύρνη, Έφεσο, Κνίδο), σε ιερά της φοινικικής ακτής (Αμρίτ, Σιδώνα) και σε θέσεις της βόρειας Αιγύπτου (Ναύκρατη, Σαΐς). Στην Κύπρο ασβεστολιθικά ειδώλια αυτής της κατηγορίας βρέθηκαν λίγα μόνο στη Σαλαμίνα και στο Άρσος (Hermay 1998α, 269). Ωστόσο, ένα μόνο σύνολο λίθινων γλυπτών βρέθηκε στην πόλη της Σαλαμίνας (σε βόθρο κοντά στο μοναστήρι του Αποστόλου Βαρνάβα, Υον 1974), το οποίο περιλάμβανε σχεδόν αποκλειστικά γυναικείες μορφές.

Ο Ευέλθων

Ο πρώτος βασιλιάς της Σαλαμίνας του οποίου γνωρίζουμε το όνομα είναι ο Ευέλθων. Ο Ευέλθων είναι ο πρώτος Κύπριος βασιλιάς που έκοψε νόμισμα, γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, δηλαδή σε μια πολύ πρόιμη περίοδο της νομισματοκοπίας γενικότερα στη Μεσόγειο. Είναι, επίσης, ο ένας από τους δύο Κύπριους βασιλείς τους οποίους μνημονεύει ο Ηρόδοτος (4.162.2-5) πριν από την «κυπριακή επανάσταση» - ο άλλος είναι ο Φιλόκυπρος των Σόλων. Ο ιστορικός αναφέρει ότι «τῆς δε Σαλαμῖνος τοῦτον τόν χρόνον ἐπεκράτεε Εὐέλθων, ὃς τό ἐν Δελφοῖσι θυμητήριον, ἐόν ἀξιοθέητον, ἀνέθηκε, τό ἐν τῷ Κορινθίων θησαυρῷ κεῖται». Περισσότερο από έναν αιώνα νωρίτερα, ένας άλλος Κύπριος (βασιλιάς;), ο Ερμαίος, είχε αφιερώσει και πάλι στους Δελφούς έναν τρίποδα (Rolley και Masson 1971). Στο ίδιο απόσπασμα ο ιστορικός παραθέτει και το περιστατικό με τη Φερετίμη της Κυρήνης, που είχε προσφύγει στον Ευέλθοντα, ζητώντας τη

βοήθειά του, για να πάρει ξανά μαζί με το γιο της Αρκεσίλαο την εξουσία στην Κυρήνη, επιβεβαιώνοντας ότι στην εποχή του ο Ευέλθων ήταν μια προσωπικότητα με «διεθνή» απήχηση.

Τα πρώτα νομίσματα της Σαλαμίνας, σίγλοι και μικρότερες υποδιαιρέσεις, έχουν στον εμπροσθότυπο κριάρι. Ο οπισθότυπος είναι λείος (Hill 1904, lxxxv). Νομίσματα αυτού του τύπου βρέθηκαν στο θησαυρό της Ras Shamra (IGCH 1478, χρονολογία κατάχωσης 525/520), οπότε έχουν ως *terminus ante quem* το 525 π.Χ. Οι μικρότερες υποδιαιρέσεις φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι κριαρού ενώ εξακολουθούν να έχουν λείο οπισθότυπο (Hill 1904, lxxxv). Ένας νόμισμα αυτής της ομάδας, φέρει το σύμβολο της κυπροσυλλαβικής που δηλώνει το ελληνικό γράμμα Ε. Ερμηνεύεται ως το αρχικό του Ευέλθοντα (Hill 1904, lxxxv). Από τα αρχαιότερα δείγματα κυπριακών νομισμάτων με επιγραφή είναι ο σίγλος στους ίδιους τύπους με πλήρες, πλέον, το όνομα *Ευελεθοτοσε* (στη γενική) (Hill 1904, lxxxvi. Βλ. επίσης Masson 1983, 318-19).

Στο θησαυρό της Λάρνακας (χρονολογία κατάχωσης λίγο μετά το 480 π.Χ.) συμπεριλαμβάνονται 53 αργυροί σίγλοι από τη Σαλαμίνα, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στον τύπο με κριάρι και λείο οπισθότυπο, στους οποίους διακρίνεται καθαρά η επιγραφή *Ευελεθων* στο κυπριακό συλλαβάριο (Destrooper-Georghiadis 1984, 154-56).

Πιθανόν σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη είναι η ομάδα των νομισμάτων με κριάρι στον εμπροσθότυπο και με *ankh* στην πίσω όψη. Σε αυτά (κυρίως στις μεγάλες υποδιαιρέσεις) συναντάται η επιγραφή *Ευελεθων* και συχνότερα *Ευελεθοτοσε*. Σε ορισμένα από αυτά, μέσα στον κύκλο του *ankh* βρίσκεται το συλλαβικό σημείο *κν*. Σε άλλα, στην πίσω όψη συναντώνται άλλα σημεία της κυπροσυλλαβικής, που μπορούν να διαβαστούν ως *κο-ρν* ή *πο-ρν* και *κε* ή *κι*. Οι ομάδες αυτές χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (Hill 1904, lxxxvi-lxxxvii). Σε ορισμένους σίγλους αυτού του τύπου, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, το όνομα Ευέλθων αναγράφεται συντομογραφημένο (*Εν*) και συνοδεύεται από τον τίτλο *Βασι(λευς)* (Hill 1904, lxxxviii). Ορισμένες από τις κοπές που φέρουν το όνομα του Ευέλθοντα είναι μεταθανάτιες και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το όνομα του Ευέλθοντα συνεχίζει να εμφανίζεται στις κοπές της Σαλαμίνας μέχρι και μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα (Hermay 2006, 114) (*Εικ. 47.1*).

Η επιλογή των συμβόλων της νομισματοκοπίας του Ευέλθοντα είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Το *ankh* είναι ένα κατεξοχήν αιγυπτιακό σύμβολο, είναι, όμως εμφανές ότι στα νομίσματα της

Σαλαμίνας παριστάνεται σε μια καθαρά κυπριακή εκδοχή του (Stieglitz 1985, 274). Το κριάρι συνδέεται με την εικονογραφία μιας θεότητας που λατρευόταν στα ιερά της Μεσαορίας στην ΚΑ και ΚΚ περίοδο και που παριστάνεται σε ασβεστόλιθο στον τύπο του Διός-Άμμωνος. Η μορφή αυτή παριστάνεται είτε με κεφάλι είτε με κέρατα κριαριού, συνοδευόμενος συχνά από τα ίδια τα ζώα (Counts 2004). Η εμφάνιση του κριαριού στα αρχαιότερα νομίσματα της Σαλαμίνας, την ίδια περίοδο που η Μεσαορία μέχρι την Ταμασσό κατακλύζεται από τα ειδώλια με τη μορφή του Διός-Άμμωνα δεν μπορεί να είναι τυχαία. Παράλληλα, η επιλογή ενός αιγυπτιακού συμβόλου θυμίζει τις έντονες αιγυπτιακές επιδράσεις στις ανδρικές ασβεστολιθικές μορφές, συνήθως μεγάλου μεγέθους που έχουν την ίδια διάδοση, από την Ταμασσό μέχρι τη Σαλαμίνα (Faegersten 2003. Βλ. και στη συνέχεια, Κεφάλαιο 3.7). Η δυνατή κοινή πολιτισμική και λατρευτική παράδοση που συνδέει την ανατολική Μεσαορία θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα (αλλά και το έρεισμα) μιας κοινής πολιτειακής ταυτότητας.

Ο Ονήσιλος και η «κυπριακή επανάσταση»

Ο Ηρόδοτος είναι η μοναδική πηγή για τους άμεσους διαδόχους του Ευέλθοντα: «Ἦν Ὀνήσιλος Γόργου μὲν τοῦ Σαλαμινίων βασιλέος ἀδελφεός νεώτερος, Χέρσιος δὲ τοῦ Σιρώμου τοῦ Εὐέλθοντος παῖς» (5.104.1). Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Ονήσιλος προσπάθησε να πείσει τον αδερφό του Γόργο να επαναστατήσει εναντίον των Περσών την περίοδο που ξέσπασε η Ιωνική επανάσταση. Ο Γόργος δεν επείθετο, έτσι ο Ονήσιλος άρπαξε την εξουσία, με αποτέλεσμα ο Γόργος να καταφύγει στους Πέρσες. Ο Ονήσιλος έπεισε «πάντας Κυπρίους συναπίστασθαι... Ἀμαθουσίους δὲ οὐ βουλομένους οἱ πείθεσθαι ἐπολιόρκει προσκατήμενος» (Ηρόδοτος, 5.103.1-5.105.1). Ενώ ο Ονήσιλος πολιορκούσε την Αμαθούντα, έμαθε ότι έφτανε στην Κύπρο περσικός στρατός και στόλος με επικεφαλής τον Αρτύβιο.

Όμως, στόλος από την Ιωνία είχε ξεκινήσει με προορισμό την Κύπρο για να ενισχύσει τον Ονήσιλο. Ήταν η πρώτη φορά που ελληνικά πλοία έπλεαν 400 μίλια ανατολικά από τη βάση τους. Αυτό προφανώς δεν θα γινόταν εκτός κι αν υπήρχε η απόλυτη πεποίθηση ότι στην Κύπρο θα έβρισκαν μια αξιόμαχη δύναμη κατά των Περσών. Στόχος ήταν να δημιουργηθεί ένα ελληνικό μέτωπο απέναντι από τους Πέρσες, που θα ξεκινούσε από το Βυζάντιο για να καταλήξει στην Κύπρο (Christodoulou 2006, 19). Η σύγκρουση πραγματοποιήθηκε στην πεδιάδα και στη θάλασσα της Σαλαμίνας. Απέναντι από τα φοινικικά πλοία παρατάχθηκε ο ελληνικός στόλος, ενώ στη στεριά οι Σαλαμίνοι και οι σύμμαχοί τους θα αντιμετώπιζαν τον περσικό στρατό. Ενώ, όμως, στη ναυμαχία στη θάλασσα οι Ίωνες νίκησαν τους Φοίνικες και ενώ η μάχη στη ξηρά έβαινε υπέρ

του Ονήσιλου, που είχε μάλιστα σκοτώσει τον Αρτύβιο, ο βασιλιάς του Κουρίου Στησήνωρ λιποτάκτησε προς τους Πέρσες. Τον ακολούθησαν οι Κουριείς και *τά Σαλαμινίων πολεμιστήρια ἄρματα*. Μετά από αυτή την εξέλιξη, σκοτώθηκαν ο Ονήσιλος και ο τελευταίος του πιστός σύμμαχος, ο Αριστόκυπρος ο βασιλιάς των Σόλων (Ηρόδοτος, 5.108.1-5.113.2).

Η συμμετοχή των κυπριακών πόλεων πλην της Αμαθούνας στην επανάσταση των Ιώνων εναντίον των Περσών, θα σηματοδοτήσει μια νέα εποχή στις σχέσεις της Κύπρου και ειδικότερα της Σαλαμίνας, με τον ελληνικό κόσμο. Όποιοι κι αν ήταν οι λόγοι που ώθησαν τον Ονήσιλο στην αποστασία εναντίον του αδερφού του και στο ξεκίνημα ενός παγκύπριου πολέμου κατά των Περσών, η απήχηση της πράξης αυτής θα παρουσιαστεί από τη Σαλαμίνα και θα εκληφθεί από του Έλληνες του Αιγαίου ως προερχόμενη από ένα κομμάτι του ελληνικού κόσμου. Δεν είναι τυχαίο ότι, αμέσως μετά την αποτυχία της «κυπριακής επανάστασης» εμφανίζονται οι πρώτες αναφορές στους δεσμούς της Σαλαμίνας με τον ελληνικό κόσμο στην ελληνική ποίηση. Ο Πίνδαρος στους Νεμεονίκες του (IV, 44-48) αναφέρει τον Τεύκρο, που άρχει στην Κύπρο, μακριά από την πατρίδα του. Στους Πέρσες του Αισχύλου (891-896), έργο που διδάχτηκε το 472, ο Δαρειός αναφέρει την Πάφο, τους Σόλους και τη Σαλαμίνα και συμπληρώνει ότι η μητρόπολη της τελευταίας υπήρξε η αιτία των συμφορών του. Η μυθική γενεαλογία των Σαλαμινίων βασιλέων θα αποτελέσει το μέσο για τη σφυρηλάτηση ακόμα πιο ισχυρών δεσμών με την Αθήνα στον 5^ο και τον Αλέξανδρο και τους Μακεδόνες του στο τέλος του 4^{ου} αιώνα.

Οι βασιλείς της Σαλαμίνας στον 5^ο αιώνα

Ένα νέο όνομα, αυτό του βασιλιά Φάυση, διαβάστηκε σε ορισμένα από τα νομίσματα της Σαλαμίνας του πρώτου μισού του 5^{ου} αιώνα (Kagan και McGregor 1995). Πιθανολογείται, με βάση τη μαρτυρία των νομισμάτων, ότι η βασιλεία του Φάυση τοποθετείται στην περίοδο 478-450 και ότι πρέπει να ακολούθησε αυτή άλλων διαδόχων του Ευέλθοντα, τα ονόματα των οποίων συντομογραφημένα, αναγράφονται σε νομίσματα μαζί με το όνομα του Ευέλθοντα.

Πιθανόν την αρχή ενός βασιλικού ονόματος αποδίδουν οι συλλαβικοί χαρακτήρες *ti-mi-le* που διαβάζονται σε ένα μοναδικό νόμισμα κάτω από ανακεκλιμένο κριάρι. Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα (Destrooper-Georgiades 2007a, 30).

Το επόμενο όνομα που μπορεί να διαβαστεί με βεβαιότητα είναι αυτό του Νικόδαμου, μαζί με τον τίτλο βασιλεύς και το όνομα της πόλης: *Βασιληοσε Νικοδαμω Σελαμινι* (Hill 1904, xcii). Από το

βασιλιά Νικόδαμο ήταν γνωστά μέχρι πρόσφατα μόνο τετράβολα (Masson 1983, αρ. 323), με ανακεκλιμένο κριάρι και την επιγραφή *pa-si-le-wo-se ni-ko-ta-mo* στον εμπροσθότυπο και με *ankh* σε έγκοιλο τετράγωνο και τη συλλαβική επιγραφή *pa se-la-mi-ni* στον οπισθότυπο. Από το θησαυρό του Αφγανιστάν προέρχεται ένας σίγλος με ανακεκλιμένο κριάρι και την επιγραφή *e-u-we-le-to-to-se* στον εμπροσθότυπο και με άγκυ, στον κύκλο του οποίου διαβάζεται το σημείο *pa* και στις τέσσερις γωνίες τα σημεία *ko, ni, ta, mo*. Ένας δεύτερος σίγλος άγνωστης προέλευσης φέρει παράσταση κριαριού μαζί με οινοχόη στον εμπροσθότυπο και την επιγραφή *βασιλέως Νικοδάμω* και κεφάλι κριαριού σε έγκοιλο κύκλο, μαζί με στέλεχος κριθαριού και κλαδί δάφνης στον οπισθότυπο (Masson και Amandry 1988).

Η εμφάνιση του ονόματος του Ευέλθοντα σε κοπές νομισμάτων των διαδόχων του μέχρι και την εποχή του Νικόδαμου, αποτελεί υπόμνηση της συνέχειας της δυναστείας του Ευέλθοντα (Hermay 2006, 114). Με την προσθήκη του ονόματος του Φάυση στη δυναστεία, η βασιλεία του Νικόδαμου χρονολογείται πια στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα.

Μετά τις κοπές του Νικόδαμου ακολουθούν κοπές με κριάρι και πάλι στον εμπροσθότυπο και κεφάλι κριαριού στον οπισθότυπο, στις οποίες διαβάζεται στο κυπριακό συλλαβάριο το όνομα του βασιλιά Ευάνθη (Hill 1904, xcvi-xcvii). Η βασιλεία του Ευάνθη προηγείται αυτής του Ευαγόρα Α', τα πρώτα νομίσματα του οποίου διαφοροποιούνται από τους παραδοσιακούς τύπους που χρησιμοποιούνταν από την εποχή του Ευέλθοντα στις κοπές της Σαλαμίνας.

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, το θρόνο της Σαλαμίνας είχε υφαρπάξει από τη νόμιμη δυναστεία των Τευκριδών ένας Φοίνικας, τον οποίο διαδέχτηκε κάποιος Αβδήμων (επίσης φοινικικό όνομα) και ο οποίος τελικά εκδιώχθηκε από τον Ευαγόρα. Νομίσματα σε μικρές υποδιαίρεσεις, με κεφάλι κριαριού στον εμπροσθότυπο και κεφάλι νέου σε έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο και με σημεία που θεωρήθηκε ότι μοιάζουν με γράμματα του Φοινικικού αλφαβήτου, είχαν αποδοθεί στο Φοίνικα σφετεριστή του θρόνου της Σαλαμίνας (Hill 1904, xcix). Η Troxell, όμως, αναγνώρισε ότι τα γράμματα είναι Καρικά και συνεπώς αποσυνδέθηκαν τα νομίσματα αυτά από την Κύπρο (βλ. Masson και Amandry 1988, 34).

Ο Ευαγόρας Α'

Ο Ευαγόρας ανέλαβε την εξουσία πριν από το *terminus* του 410, έτος κατά το οποίο τιμήθηκε με ψήφισμα από την Αθήνα (μαζί με τους γιους του Πνυταγόρα και Πυθάγγελο) για πολλές και

μεγάλες ευεργεσίες (Chavane και Yon 1978, αρ. 247. Βλ. επίσης Stylianou 1989, 89, που χρονολογεί το ψήφισμα στο 412 π.Χ.). Μια αποσπασματική διγραφική επιγραφή σε λίθο (ΣΑ1), που βρέθηκε στη Σαλαμίνα και χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα, είναι το αρχαιότερο κείμενο στο αττικοϊωνικό αλφάβητο (αν εξαιρέσουμε μεμονωμένες λέξεις ή φράσεις σε επιγραφές του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα). Σε αυτή μπορεί να διαβαστεί το όνομα Ευαγόρας (Pouilloux *et al.* 1987, 14). Παρά το γεγονός ότι δεν σώζεται ή δεν υπήρξε αναφορά στον τίτλο βασιλεύς, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι το αρχαιότερο κείμενο στο ελληνικό αλφάβητο και μάλιστα με συνοδεία συλλαβικού κειμένου εκδόθηκε από άλλο Σαλαμίνιο, που έφερε μάλιστα το όνομα του βασιλιά του τέλους του 5^{ου} αιώνα (Collombier 2003, 142). Ωστόσο, οι Νικολάου και Παναγιώτου απορρίπτουν την πιθανότητα να αναφέρεται στο βασιλιά Ευαγόρα (Michaelidou-Nicolaou και Panayotou-Triantaphylloroulou 1998, 95-102).

Ως αρχαιότερες κοπές του Ευαγόρα θεωρούνται μια σειρά νομισμάτων σε μικρές υποδιαίρεσεις, με λεία πίσω όψη, που φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι νέου (Hill 1904, xcix). Η επόμενη σειρά φέρει στον οπισθότυπο τροχό με τέσσερις ακτίνες (Hill 1904, xcix) και μετά ακολουθούν άλλα με κεφάλι Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και τον τροχό στον οπισθότυπο (Hill 1904, cii-ciii). Σε ορισμένα από αυτά διακρινόταν ένα συλλαβικό σημείο, που διαβαζόταν ως το σημείο *pa*. Οι Jacqueline και Βάσος Καραγιώργης, στη δημοσίευση ενός θησαυρού που βρέθηκε στο Μένικο, υποστήριξαν ότι πρόκειται για το σημείο που μεταγράφεται ως υ- και που αποτελεί το αρχικό του Ευαγόρα, *υ-φα-γο-ρω*, που διαβάζεται και σε άλλες κοπές (Karageorghis και Karageorghis 1964). Αυτό το κεφάλι Ηρακλή υπάρχει και σε χρυσά νομίσματα, που είναι αναμφίβολα του Ευαγόρα, αφού έχουν επιγραφή (Destrooper-Georgiades 1987).

Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι από την αρχή οι κοπές του Ευαγόρα διαφοροποιούνται από τους παραδοσιακούς τύπους των κοπών της Σαλαμίνας, που είχαν καθιερωθεί από την εποχή του Ευέλθοντα και ίσχυσαν για ένα ολόκληρο αιώνα. Στη συνέχεια (επί Ευαγόρα και των διαδόχων του), κόβονται αργυρά και χρυσά νομίσματα (Εικ. 47.2) σε μια πληθώρα τύπων, που παριστάνουν εντελώς νέα θέματα. Οι αργυροί σίγλοι του Ευαγόρα φέρουν κεφάλι γενειοφόρου Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και αίγα στον οπισθότυπο. Με συλλαβικούς χαρακτήρες διαβάζεται η επιγραφή *Ευαγορω βασιληοσε*, ενώ, σε κάποιες κοπές, προστίθεται το αρχικό του βασιλιά *EY*, με αλφαβητικούς χαρακτήρες (Hill 1904, κατάλογος, αρ. XI.17). Αυτή είναι η πρώτη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου σε κυπριακά νομίσματα.

Το έτος 394 ο Ευαγόρας βοήθησε τον περσικό και τον αθηναϊκό στόλο με επικεφαλής τον Αθηναίο Κόνωνα να κατατροπώσουν τους Σπαρτιάτες στα ανοιχτά της Κνίδου. Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, οι Αθηναίοι εξέδωσαν ένα δεύτερο τιμητικό ψήφισμα, το οποίο συνοδεύτηκε από την ανέγερση του ανδριάντα του Ευαγόρα και του Κόνωνα στην αγορά της πόλης των Αθηνών (Chavane και Yon 1978, αρ. 250). Οι ανδριάντες στήθηκαν μπροστά από τη Στοά του Διός, δίπλα από το άγαλμα του Διός Σωτήρος (Ισοκράτη, *Ευαγόρας*, 57· Πausanίας 1.3.2). Αυτά ήταν τα πρώτα αγάλματα θνητών που στήνονταν στην Αγορά της Αθήνας μετά το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων.

Οι κυπριακοί λόγοι του Ισοκράτη (*Ευαγόρας, Προς Νικοκλέα*) αποτελούν εγκώμια για το Σαλαμίνιο βασιλιά. Σύμφωνα με τον Αθηναίο ρήτορα, ο Ευαγόρας ενίσχυσε τη Σαλαμίνα, ώστε να μην υπολείπεται τίποτε των άλλων ελληνικών πόλεων. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς τη σχέση της βασιλικής οικογένειας της Σαλαμίνας με το Δία Σωτήρα. Στην ανασκαφή του τείχους στο Δαιμονοστάσιο, βρέθηκαν θραύσματα κεραμεικής του 4^{ου} αιώνα, που έφεραν εγχάρακτες επιγραφές: [ΔΙΟ]ΣΣΩΤΗΡΟΣ (Yon 1980, 97-8). Μάλιστα δύο αγγεία έφεραν συλλαβική επιγραφή *ti-wo*, που μεταγράφεται σε ΔιΦός (Jehasse 1978, 100). Αυτό είναι και το μοναδικό όνομα θεού που συναντάται στους κυπριακούς λόγους του Ισοκράτη και χρησιμοποιείται συχνά για να τονίσει τη θεϊκή καταγωγή του Ευαγόρα (Yon 1980, 96). Φαίνεται ότι η λατρεία του Δία, που πιθανότατα συνδέεται με τη λατρεία ενός αρσενικού θεού στο αρχαιότερο ιερό της πόλης, είναι η βασική λατρεία στη Σαλαμίνα της εποχής του βασιλείου και θα παραμείνει, αιώνες μετά την κατάλυση του βασιλείου. Μάλιστα ο Τάκιτος (*Χρονικά* III, 62. Βλ. Chavane και Yon 1978, αρ. 37) αναφέρει ότι το ιερό του Δία της Σαλαμίνας, το οποίο ίδρυσε ο Τεύκρος ήταν ένα από τα τρία αρχαιότερα ιερά της Κύπρου.

Ανάμεσα στα ιστορικά στοιχεία που προκύπτουν από τους κυπριακούς λόγους του Ισοκράτη είναι ότι ο Ευαγόρας είχε προσπαθήσει να καταλάβει ολόκληρη την Κύπρο και ότι «μικροῦ μὲν ἔδεξε Κύπρον ἅπασαν κατασχεῖν» (Ευαγ. 62) Το γεγονός αυτό ήταν που εγκαινίασε το λεγόμενο «κυπριακό πόλεμο» του Ευαγόρα, που κράτησε μια ολόκληρη δεκαετία (Briant 1996, 667-72).

Ο δεκαετής πόλεμος του Ευαγόρα

Ο Διόδωρος (14.98.1-4) αναφέρει στα γεγονότα του έτους 391 π.Χ. ότι ο Ευαγόρας «ἐπεχείρησεν ἅπασαν τήν νῆσον σφετερίσασθαι. Τῶν δε πόλεων, ἅς μεν βία χειρωσάμενος, ἅς δε πειθοῖ προσλαβόμενος τῶν μεν ἄλλων πόλεων ταχύ τήν ἡγεμονίαν παρέλαβεν». Ενώ οι Αμαθούσιοι, οι

Σόλιοι και οι Κιτιείς είχαν ήδη, σύμφωνα με το Διόδωρο, δεχτεί επίθεση και αντιστέκονταν, έστειλαν πρέσβεις στον Αρταξέρξη ζητώντας βοήθεια και κατηγορώντας τον Ευαγόρα ότι είχε σκοτώσει το βασιλιά Άγυρι [διόρθ. Αναξαγόραν] που ήταν σύμμαχος των Περσών.

Με τα γεγονότα αυτά πρέπει να συνδέονται δύο ανεκτίμητης αξίας αρχαιολογικά τεκμήρια. Το πρώτο είναι το τρόπαιο του βασιλιά του Κιτίου Μελικιάθωνα (ΚΙ3), που αναφέρει ότι στήθηκε μετά τη νίκη του εναντίον των εχθρών του και των συμμάχων τους, των Παφίων. Το δεύτερο είναι ένα νόμισμα, μια έκτη σίγλου. Είναι το μοναδικό νόμισμα που φέρει στον εμπροσθότυπο τύπους της Σαλαμίνας και στον οπισθότυπο τύπους της Πάφου μαζί με συλλαβικά σημεία, που μάλλον καταγράφουν δύο βασιλικά ονόματα (Destrooper-Georgiades 2007α, 29-30, βλ. υποκεφάλαιο «Πάφος»). Το νόμισμα αυτό συμβολίζει, αναμφίβολα, τη συμμαχία Σαλαμινίων και Παφίων την εποχή αυτή εναντίον του βασιλιά Μελικιάθωνα του Κιτίου.

Ο Αρταξέρξης διέταξε δύο σατράπες, της Λυδίας και της Καρίας να εκστρατεύσουν εναντίον του Ευαγόρα, κάτι που δεν έγινε ποτέ. Αντίθετα ο Ευαγόρας ζήτησε βοήθεια από την Αθήνα, που δεν άργησε να φτάσει το 390 π.Χ., με τη μορφή δέκα τριήρων (Stylianou 1989, 99). Μια δεύτερη μοίρα αποτελούμενη από δέκα τριήρεις με επικεφαλής τον Αθηναίο στρατηγό Χαβρία έφτασε στη Σαλαμίνα το 387 π.Χ. (Ξενοφών, *Ελληνικά* 5.1.10). Στη χρονική αυτή στιγμή, ο Ευαγόρας πρέπει να είχε ενδυναμωθεί εξαιρετικά. Εκτός από την αθηναϊκή βοήθεια, είχε καταφέρει να συνάψει συμμαχία με τον Άκωρη της Αιγύπτου καθώς και με άλλους ηγεμόνες της περιοχής, ενώ είχε φτάσει να καταλάβει, σύμφωνα με το Διόδωρο (15.2.4), όλες τις πόλεις της Κύπρου και επιπλέον την Τύρο και άλλες πόλεις της Φοινίκης.

Ωστόσο, η Ανταλκίδειος ειρήνη που συμφωνήθηκε το 387/6 μεταξύ Αθήνας, Σπάρτης και Περσίας, προνοούσε ότι η Κύπρος ανήκε στο Μεγάλο Βασιλέα και συνεπώς ανάγκαζε τους Αθηναίους να ανακαλέσουν τη βοήθεια που είχαν αποστείλει στον Ευαγόρα (Stylianou 1989, 101). Το επόμενο έτος ο Ορόντης και ο Τιρίβαζος, απεσταλμένοι του Αρταξέρξη έφτασαν στην Κύπρο με σκοπό να καθυποτάξουν τον Ευαγόρα. Οι εχθροπραξίες κράτησαν σχεδόν πέντε χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων και οι Πέρσες απεσταλμένοι διχάστηκαν. Τελικά, το 380 επιτεύχθηκε συμφωνία μεταξύ του Ευαγόρα και του Μεγάλου Βασιλέα, που προνοούσε την παράδοση του πρώτου και το σεβασμό της αυτονομίας του από το δεύτερο (Ισοκράτης, *Ευαγόρας*, 57-64· Διόδωρος, 15.2.1-15.10.2. Βλ. επίσης Stylianou 1989, 105).

Ο Ευαγόρας βασίλευσε για έξι ακόμα χρόνια στη Σαλαμίνα. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές δολοφονήθηκε μαζί με το γιο του Πνυταγόρα, το έτος 374/3 π.Χ. (βλ. ΑΚΕΠ αρ. 66.43δ, 66.43ε, 66.43ζ).

Οι βασιλείς του 4^{ου} αιώνα

Το θρόνο της Σαλαμίνας, μετά τη δολοφονία του Ευαγόρα, ανέλαβε ο γιος του Νικοκλής (Θεόπομπος, *FGrHist* 115 F 103.12· Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 5.13116). Στο Νικοκλή αποδίδεται μια σειρά από χρυσά νομίσματα με προτομή Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και προτομή Αθηνάς στον οπισθότυπο, που φέρουν τα συλλαβικά σημεία *βα νι* (Markou 2007, 285) (*Εικ.* 47.3). Υπάρχουν, επίσης, και χρυσά νομίσματα του Νικοκλή με κεφάλι Αφροδίτης και δελφίνι στον οπισθότυπο, που φέρουν τις συλλαβές *βα νι* και τα γράμματα Β Ν (Hill 1904, *civ*). Ο Νικοκλής φαίνεται ότι βασίλευσε τουλάχιστον μέχρι το 354/3, έτος κατά το οποίο αναφέρεται από τον Ισοκράτη ως βασιλεύσαντα «κατ'εκείνον τον χρόνον» (Stylianou 1989, 108).

Διάδοχος του Νικοκλή ανέλαβε ο αδερφός ή γιος του, Ευαγόρας Β', οποίος φαίνεται ότι βασίλευσε για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Το νωρίτερο που θα ανέλαβε την εξουσία είναι το έτος 353. Το 350/1 ξέσπασε η λεγόμενη επανάσταση των σατραπών, που πυροδοτήθηκε από μια αποτυχημένη επίθεση του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Γ' Ώχου κατά της Αιγύπτου. Ο Ευαγόρας Β' προσπάθησε να κρατήσει τη Σαλαμίνα εκτός της επανάστασης, αλλά έχασε το θρόνο του, στον οποίο ανήλθε ο Πνυταγόρας (Διόδωρος, 16.46.2). Ο Διόδωρος αναφέρει ότι ο Ευαγόρας Β', που στο μεταξύ κατέφυγε στο Μεγάλο Βασιλέα, μαζί με τον Αθηναίο Φωκίωνα τέθηκαν το 345 επικεφαλής περσικής στρατιωτικής δύναμης και μετέβησαν στην Κύπρο, όπου πολιορκήσαν τη Σαλαμίνα (16.41.1-9). Κατά την πολιορκία, ο Ευαγόρας ανακλήθηκε από τον Πέρση βασιλιά, ο οποίος επέτρεψε στον Πνυταγόρα να συνεχίσει να είναι βασιλιάς της Σαλαμίνας (Διόδωρος, 16.42.8). Σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό ο Ευαγόρας Β' έγινε στη συνέχεια ηγεμόνας μιας περιοχής στην Ασία. Τελικά επέστρεψε στην Κύπρο όπου τιμωρήθηκε. Ο δε Πνυταγόρας έκουσίως ύποταγείς τοῖς Πέρσαις τό λοιπόν ἄδεῶς ἐβασίλευσε τῆς Σαλαμίνας (Διόδωρος, 16.46.3. Βλ. Stylianou 1989, 110).

Στο μικρό διάστημα της βασιλείας του ο Ευαγόρας Β' εγκατέλειψε τον τοπικό σταθμητικό κανόνα και υιοθέτησε το «ροδιακό» για τα νομίσματά του. Στο βασιλιά αυτό αποδίδεται μια σειρά χρυσών, αργυρών και χάλκινων νομισμάτων με λιοντάρι, πότε στον εμπροσθότυπο και πότε στον οπισθότυπο. Στους τύπους συμπεριλαμβάνονται και προτομή Αφροδίτης, κεφάλι Αθηνάς, αετός,

αστέρι και άλογο. Φέρουν αλφαβητικές επιγραφές: ΒΑ, ΕΥΑ και συλλαβές (Hill 1904, εν· Markou 2007, 285-6).

Σε αυτή την ταραγμένη περίοδο καταγράφεται μια σημαντική εδαφική απώλεια για τη Σαλαμίνα, η απώλεια της Ταμασσού. Η Ταμασσός είναι μια από τις δέκα κυπριακές πολιτείες που εμφανίζονται στις ασσυριακές επιγραφές του 7^{ου} αιώνα. Ηγέτης της είναι ο Άδμητος. Όπως θα δούμε και στο συναφές υποκεφάλαιο, όπου εξετάζονται τα αρχαιολογικά τεκμήρια από την ίδια τη θέση, οι κτιστοί τάφοι και τα αντικείμενα γοήτρου που ανευρέθηκαν εκεί μαρτυρούν την ύπαρξη μιας άρχουσας τάξης στην αρχή της ΚΑ περιόδου. Η άρχουσα τάξη της Ταμασσού δεν φαίνεται να συνέχισε να λειτουργεί αυτοτελώς μέχρι το τέλος της εποχής των βασιλείων, κάτι που μαρτυρείται από την απουσία νομισματοκοπίας και από την απουσία βασιλικών επιγραφών.

Όπως συμπεραίνουμε για την ΥΚΧ, η περιοχή της Ταμασσού πρέπει να ανήκε σε ένα δίκτυο οικισμών που επικοινωνούσε με μια παράκτια θέση, την οποία προμήθευε με χαλκό προς εξαγωγή (Keswani και Knapp 2003, 218-19). Όπως υποθέτουμε ότι συνέβαινε στην ΥΚΧ, έτσι και στην Εποχή του Σιδήρου η Ταμασσός είναι η περιοχή που μέσω του Πεδιαίου και με ενδιάμεσους κομβικούς σταθμούς στη Μεσαορία, θα προμήθευε τη Σαλαμίνα με χαλκό (Peltenburg 1996· Iaconou 2002a, 79). Το γεγονός ότι το έτος 341 ο Πουμιάθων, που μέχρι το 355 δηλωνόταν ως βασιλιάς «Κιτίου και Ιδαλίου» (ΚΠ11, βλ. Υον 2004, αρ. 181), φέρει τον τίτλο «βασιλιάς Κιτίου, Ιδαλίου και Ταμασσού», δηλώνει εύγλωττα ότι η εδαφική αυτή προσάρτηση έγινε κάποια στιγμή πριν από το 341 και μετά το 355. Η ενσωμάτωση της Ταμασσού από το Κίτιο θα έγινε είτε στα τελευταία χρόνια του Νικοκλή (373-353) είτε κατά τη βασιλεία του Ευαγόρα του Β' (353-350) είτε, ακόμα, κατά τα πρώτα χρόνια του Πνυταγόρα (350-331).

Μια αναφορά στον Αθήναιο, φαίνεται ότι περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η Ταμασσός πέρασε στο βασίλειο του Κιτίου. Κατά τον Αθήναιο, ο Δούρις στο έβδομο βιβλίο των Μακεδονικών του αναφέρει ότι ο βασιλιάς Πασίκυπρος είχε πουλήσει για 50 τάλαντα στον Πουμιάθωνα του Κιτίου «ἄμα τό χωρίον καί τήν αὐτοῦ βασιλείαν». Σύμφωνα με το ίδιο απόσπασμα, αργότερα ο Αλέξανδρος μαζί με άλλες δωρεές, έδωσε το «χωρίον» αυτό στον Πνυταγόρα, ο οποίος και το είχε ζητήσει (Αθήναιος 4.167 c-d). Η αξίωση του Πνυταγόρα να αποκτήσει το «χωρίον», θα βασιζόταν σε δικαιώματα που είχε στο παρελθόν η Σαλαμίνα επί της περιοχής αυτής (Iaconou 2002a, 78-79). Η ταύτιση με την Ταμασσό είναι, πιστεύω, πλήρως δικαιολογημένη.

Φαίνεται ότι τον Πνυταγόρα διαδέχεται αμέσως μετά την πολιορκία της Τύρου ο Νικοκρέων. Ο Πλούταρχος στο βίο του Αλεξάνδρου αναφέρει ότι όταν ο Αλέξανδρος επέστρεψε στη Φοινίκη μετά την Αίγυπτο, δηλαδή το 331, διοργάνωσε τραγικούς αγώνες, στους οποίους ήταν χορηγοί «οί βασιλείς τῶν Κυπρίων... Μάλιστα δε Νικοκρέων ὁ Σαλαμίνιος καὶ Πασικράτης ὁ Σόλιος διεφιλονίκησαν...» (Αλέξανδρος, 29.1-2).

Ο Πνυταγόρας έκοψε χρυσά με κεφάλι Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και κεφάλι Αφροδίτης ή Αρτέμιδος στον οπισθότυπο. Το όνομά του αναγράφεται με το ελληνικό αλφάβητο, ενώ εξακολουθούν να εμφανίζονται και κυπριακές συλλαβές (Hill 1904, cx-cxi· Markou 2006a· 2007, 286). Ο τελευταίος βασιλιάς της Σαλαμίνας, ο Νικοκρέων, έκοψε αργυρά και χρυσά νομίσματα. Τα αργυρά, που επίσης ακολουθούν το «ροδιακό» κανόνα, φέρουν κεφάλι Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και κεφάλι Απόλλωνα με τόξο στον ώμο στον οπισθότυπο. Τα χρυσά φέρουν και στις δύο όψεις κεφάλι Αφροδίτης (Hill 1904, cxiii). Τα αρχικά του τίτλου και του ονόματος του Νικοκρέοντα αναγράφονται με αλφαβητικούς χαρακτήρες. Η Ευαγγελινή Μάρκου αναγνώρισε στον οπισθότυπο των χρυσών νομισμάτων του Πνυταγόρα και του Νικοκρέοντα μια ανδρική μορφή (αντί της Αφροδίτης), που παριστάνει πιθανότατα την (ιδανική) εικόνα του βασιλιά της Σαλαμίνας (Markou 2005, 269· 2006a).

Νομίσματα της Σαλαμίνας του 4^{ου} αιώνα κυκλοφόρησαν σε ολόκληρη την Κύπρο. Σύμφωνα με τον Callot (στο Salles 1983, 104-6) όλα τα νομίσματα της κλασικής περιόδου που ανακαλύφθηκαν στις ανασκαφές στην *Παμπούλα* του Κιτίου προέρχονται από τη Σαλαμίνα. Την παραμονή της κατάκτησης από τους Πτολεμαίους, το νόμισμα της Σαλαμίνας είναι το πιο δυνατό στο νησί και έχει ευρεία κυκλοφορία.

Ο τελευταίος βασιλιάς της Σαλαμίνας, ο Νικοκρέων βασίλευσε είκοσι χρόνια. Όταν παρέλαβε το θρόνο από τον πατέρα του Πνυταγόρα, το 332 π.Χ. το βασίλειό του ήταν μεγάλο και δυνατό. Ο Αλέξανδρος είχε χαρίσει στον Πνυταγόρα την περιοχή που για λίγο είχε ενσωματωθεί στο βασίλειο του Πουμιάθωνα. Ο Πνυταγόρας, είχε επίσης καταφέρει να συνυπολογίζεται από τον Αλέξανδρο ανάμεσα στους πιστούς συμμάχους του Μακεδόνα βασιλιά, κάτι που του είχε εξασφαλίσει την τιμητική θέση του επικεφαλής - μαζί με τον Κρατερό - τμήματος του στρατού που πολιορκήσε την Τύρο (Αρριανός, *Ανάβασις Αλεξάνδρου*, 2.20.6). Από το Νικοκρέοντα προέρχεται η μοναδική επιβεβαιωμένη επιγραφή από βασιλιά της Σαλαμίνας (Εικ. 48). Η επιγραφή αυτή, χαραγμένη στη βάση ενός αγάλματος του βασιλιά, δεν βρέθηκε στη Σαλαμίνα. Βρέθηκε στο Άργος, εκεί όπου ο Νικοκρέων είχε αποστείλει το χαλκό με τον οποίο οι Αργεΐτες

κατασκεύασαν τα έπαθλα για τους αγώνες προς τιμήν της Ήρας (Chavane και Yon 1978, αρ. 309). Έμμετρη και σε πρώτο πρόσωπο - μορφή που δεν συναντάται σε καμιά βασιλική επιγραφή από το ίδιο το νησί - αναφέρεται στην καταγωγή του βασιλιά από τον Αιακό και το ομηρικό Πελασγικό Άργος. Προβάλλεται, έτσι, η στενή συγγένεια με τον Αλέξανδρο: μέσω του Αιακού, κοινού πρόγονου του Τεύκρου και του Αχιλλέα και μέσω του Πελασγικού Άργους, του στόλου του οποίου, σύμφωνα με τον Όμηρο ηγείται ο Αχιλλέας (B 681-685), οι Τευκρίδες της Σαλαμίνας της Κύπρου παρουσιάζονται ως συγγενείς του «νέου Αχιλλέα», του Αλέξανδρου. Παράλληλα, μέσα από ένα ρητορικό παιχνίδι, ο Νικοκρέων χρησιμοποιεί τις λέξεις και τους συμβολισμούς και πετυχαίνει τη σύνδεση και με το Άργος της Πελοποννήσου (Christodoulou υπό δημοσίευση).

Η κατάλυση

Το 321 Περδίκκας έμαθε ότι ο Νικοκρέων της Σαλαμίνας, ο Πασικράτης (ή Στασικράτης) των Σόλων, ο Νικοκλής της Πάφου και ο Ανδροκλής της Αμαθούντας είχαν συμμαχήσει με τον Πτολεμαίο (Αρριανός, *Τά μετά Αλέξανδρον*, ΑΚΕΠ 80.1). Αυτοί οι Κύπριοι βασιλείς είχαν συγκεντρώσει σχεδόν 200 πλοία και πολιορκούσαν μια πόλη, ίσως το Μάριο (βλ. Styliανου 1989, 113, σημ. 489 για αμφιβολίες σχετικά με το όνομα της υπό πολιορκία πόλης). Ο Περδίκκας ετοίμασε μια στρατιωτική δύναμη, η οποία θα μετέβαινε στην Κύπρο, όμως, το απόσπασμα του Αρριανού που μας δίνει αυτές τις πληροφορίες διακόπτεται σε αυτό το σημείο, έτσι δεν μαθαίνουμε τη συνέχεια αυτών των γεγονότων (Styliανου 1989, 113).

Μέχρι το 315 είχαν απομείνει να διεκδικούν την Ανατολή ο Πτολεμαίος με την Αντίγονο. Ο Αντίγονος προσπάθησε να βρει συμμάχους μεταξύ των Κυπρίων βασιλέων, όταν έμαθε ότι ο Νικοκρέων «καί τῶν ἄλλων οἱ κράτιστοι βασιλεῖς» είχαν ήδη συμμαχήσει με τον Πτολεμαίο ενώ «ὁ Κιτιεύς καί Λαπήθιος ἔτι δέ καί Μαρειύς καί Κερυνίτης» επιθυμούσαν να συνάψουν συμμαχία μαζί του (Διόδωρος, 19.59.1). Σύμφωνα με το Διόδωρο, ο Πτολεμαίος έστειλε αμέσως στρατιωτική δύναμη στο νησί, όπου μαζί με το Σέλευκο αλλά και τους Κύπριους βασιλείς που ήταν με το μέρος του, κατέλαβαν μετά από πολιορκία την Κερύνεια και τη Λάπηθο, έφεραν με το μέρος τους το Στασίοικο του Μαρίου, ανάγκασαν το βασιλιά της Αμαθούντας να δώσει ομήρους και πολιορκήσαν το Κίτιο (Διόδωρος, 19.62.6).

Το 312 ο Πτολεμαίος προχώρησε σε οριστική διευθέτηση των πραγμάτων στην Κύπρο. Έφτασε ο ίδιος στο νησί με στρατιωτική δύναμη και αντιλαμβανόμενος ότι ο Πουμιάθων του Κιτίου ήταν σε διαπραγματεύσεις με τον Αντίγονο, τον σκότωσε, ενώ συνέλαβε τον Πράξιππο, βασιλιά της

Λαπήθου και δυνάστη της Κερύνειας. Η πιο σκληρή τιμωρία επήλθε για το Μάριο: κατέστρεψε εντελώς την πόλη και μετέφερε τους κατοίκους στην Πάφο (Διόδωρος, 19.79.4). Σύμφωνα πάντα με το Διόδωρο, ο Πτολεμαίος παρέδωσε τελικά τις πόλεις και τα έσοδα των εκθρονισμένων βασιλέων στο Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας, τον οποίο και διόρισε στρατηγό (Διόδωρος, 19.79.5).

Έχει αμφισβητηθεί το κατά πόσο ο Νικοκρέων υπήρξε πραγματικά στρατηγός του Πτολεμαίου στο νησί από το 312 μέχρι το θάνατό του το 310 π.Χ. (για το θέμα αυτό βλ. Styliανου 1989, 115-16). Φαίνεται, πάντως, ότι ο Σαλαμίνιος βασιλιάς υπήρξε ο πιο σταθερός σύμμαχος του Πτολεμαίου στο νησί. Από τη διήγηση του Διόδωρου σχετικά με τα δραματικά γεγονότα που οδήγησαν στην αυτοκτονία των μελών της βασιλικής οικογένειας της Πάφου, φαίνεται ότι η κατάσταση στο νησί δεν είχε καθόλου οριστικοποιηθεί μετά την επέμβαση του Πτολεμαίου το 312. Ο Νικοκλής φέρεται να συνεννοούνταν μυστικά με τον Αντίγονο, για λόγους τους οποίους δεν μας παραδίδονται και δεν μπορούμε να καταλάβουμε. Όπως ορθά κατά τη γνώμη μου συμπεραίνει ο Στυλιανού, η στρατηγία του Νικοκλή δεν θα ήταν ίδια με τη στρατηγία του Μενέλαου ή με τη στρατηγία του 2^{ου} και του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (Styliανου 1989, 115). Η ενοποίηση του νησιού ήταν ένα σχεδόν τετελεσμένο γεγονός μετά τα αιματηρά γεγονότα του 312 και η ανάδειξη του Νικοκρέοντα, πιστού συμμάχου του Πτολεμαίου, ως ηγέτη ολόκληρης της Κύπρου δεν ήταν παρά το τελευταίο στάδιο πριν από την πλήρη απώλεια της ανεξαρτησίας.

Ένα αινιγματικό μνημείο

Ο Τύμβος 77 της βασιλικής νεκρόπολης της Σαλαμίνας αποτελεί ένα αινιγματικό μνημείο. Μέσα στον τύμβο ανασκάφηκε μια εξέδρα πάνω στην οποία είχε διαδραματιστεί μια τελετή, τα κατάλοιπα της οποίας καλύφθηκαν από τύμβο χώματος, τον οποίο συγκρατούσαν κτιστοί τοίχοι. Η τελετή περιλάμβανε το κάψιμο μιας σειράς πήλινων αγαλμάτων (φυσικού μεγέθους σε λυσίπεια τεχνοτροπία), μαζί με αλάβαστρα, χρυσούς ρόδακες και άλλα πολυτελή ευρήματα, καθώς και το θάψιμο όλων αυτών κάτω από ένα τύμβο (Karageorghis 1973α, 128-202). Εξαιτίας μιας σύγχυσης των ονομάτων των βασιλέων της Πάφου Νικοκλή και της Σαλαμίνας Νικοκρέοντα στις αρχαίες πηγές, (φαινόμενο καθόλου σπάνιο στην εξιστόρηση των γεγονότων της εποχής του Αλέξανδρου και των διαδόχων από τους αρχαίους συγγραφείς, βλ. Mehl 2000, 633), ο Hill υποστήριξε ότι η αφήγηση του Διόδωρου σχετικά με το τέλος του Νικοκλή της Πάφου, αφορά το βασιλιά της Σαλαμίνας και την οικογένειά του (Hill 1904, 160 κ.ε.).

Ο Καραγιώργης, ακολουθώντας της άποψη του Hill, πρότεινε ότι ο Τύμβος 77 της βασιλικής νεκρόπολης της Σαλαμίνας αποτέλεσε το κενοτάφιο της οικογένειας του Νικοκρέοντα (Karageorghis 1973α, 201-202). Ωστόσο, η άποψη ότι τα γεγονότα που αφορούν στο βίαιο τέλος της βασιλικής οικογένειας της Πάφου πρέπει να μεταφερθούν στη βασιλική οικογένεια της Σαλαμίνας δεν είναι πειστική. Η ελλιπής γνώση των συγγραφέων της ύστερης αρχαιότητας για τα πράγματα της Κύπρου είναι προφανής σε πολλές περιπτώσεις.

Το λεγόμενο «Κενοτάφιο του Νικοκρέοντα» τείνει πλέον να αποσυνδεθεί από τον τελευταίο βασιλιά της Σαλαμίνας. Σύμφωνα με μια ερμηνεία που προτάθηκε εντελώς πρόσφατα, το έργο έγινε για να τιμηθεί ο Αντίγονος, ο πατέρας του Δημήτριου του Πολιορκητή, που σκοτώθηκε στη μάχη της Ιψού (301 π.Χ.), το σώμα του οποίου δεν βρέθηκε για να ταφεί. Μετά τη μάχη της Ιψού, η Κύπρος, μαζί με περιοχές στην Έφεσο, ήταν τα μοναδικά εδάφη που είχαν απομείνει στο Δημήτριο. Η Κύπρος, όπου βρισκόταν και η οικογένειά του, ήταν ο ιδανικός χώρος για να τιμήσει ο Δημήτριος τον πατέρα του (Μπουραζέλης υπό δημοσίευση).

Έτσι, η μοναδική πηγή σχετικά με το θάνατο του Νικοκλή είναι το Πάριο μάρμαρο: «*ἀφ' οὗ Νικοκρέων ἐτελεύτησεν καί Πτολεμαῖος κυριεύει τῆς νήσου, ἔτη ΔΔΔΔΠΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Σιμωνίδου*». Η λακωνικότερη αυτή αναφορά σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής της κυπριακής ιστορίας.

3. Κούριο

Η πόλη με το όνομα Kuri που διαβάζεται έκτη στον κατάλογο των κυπριακών πόλεων στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα, ταυτίζεται με βεβαιότητα με το Κούριο. Το όνομα του βασιλιά Damasu μεταφράζεται ως Δάμασος και είναι το ίδιο βασιλικό όνομα που συμπληρώνεται σε μια από τις δύο συλλαβικές βασιλικές επιγραφές του Κουρίου (ΚΟΥ1), η οποία χρονολογείται στον 7^ο ή 6^ο αιώνα (Mitford 1971, αρ. 16).

Πάνω στο λόφο *Παλαιόκαστρο*, που δεσπόζει του κόλπου της Επισκοπής, βρέθηκαν τα κατάλοιπα της πόλης της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου. Όμως, κανένα ίχνος οικισμού ή πόλης της Εποχής του Σιδήρου δεν βρέθηκε εκεί, παρά τις εντατικές έρευνες του Τμήματος Αρχαιοτήτων τα τελευταία χρόνια (Buitron-Oliver 1997, 27). Πάντως, το γεγονός ότι κάτω από την ακρόπολη βρίσκεται το νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (στη θέση *Καλοριζική*), καθώς και το γεγονός ότι πάνω στον ίδιο το λόφο βρέθηκε η μια από τις δύο

βασιλικές επιγραφές του Κουρίου (**ΚΟΥ2**) αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για τοποθέτηση του οικισμού στη θέση αυτή. Στην ακρόπολη βρέθηκαν επίσης θραύσματα από τρία κολοσσιαία αθωρικά κιονόκρανα (δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί, βλ. Hermary 1998β, 69-70 και Ulbrich 2008, 363), γεγονός που στηρίζει την υπόθεση ότι στο λόφο αυτό είναι πιθανό να βρίσκονται τα διοικητικά κτίρια του βασιλείου του Κουρίου.

Στην *Καλοριζική* ανασκάφηκε ο μοναδικός κτιστός αρχαϊκός τάφος που εντοπίστηκε στο Κούριο (Χρήστου 1996, 170-82). Από αυτόν τον τάφο, με το μακρύ δρόμο και την επιβλητική πρόσοψη, που καλύφθηκε με χωμάτινο τύμβο, είναι πιθανό, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, να προέρχονται τα αντικείμενα που ο Cesnola συνέλεξε και ονόμασε «θησαυρό του Κουρίου» (Χρήστου 1996, 167). Τα αντικείμενα που άφησαν πίσω τους οι τυμβωρύχοι, περιλαμβάνουν χρυσά κοσμήματα, έξι σιδερένιους οβελούς, σιδερένια ξίφη και εγχειρίδια και αντικείμενα από χαλκό, ελεφαντόδοντο και οστό (Χρήστου 1996, 199). Για τις τρεις ταφές, που χρονολογούνται από τα μέσα του 6^{ου} μέχρι τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν τρεις σαρκοφάγοι (Χρήστου 1996, 176). Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για ταφικό μνημείο που θα ανήκε στην αριστοκρατική, βασιλική δυναστεία του Κουρίου.

Το ιερό του Υλάτη: τα πρώτα τεκμήρια

Την περίοδο 1932-1953 έσκαψε στο Κούριο ο George McFadden εκ μέρους του Πανεπιστημίου της Πενσυλβανίας. Ο McFadden ανέσκαψε στο ιερό του Υλάτη, λιγότερο από 2χλμ στα δυτικά της ακρόπολης και κατάφερε να εντοπίσει ανάμεσα στα μνημειακά οικοδομήματα του ιερού της Ρωμαϊκής περιόδου την άθικτη περιοχή του αρχαϊκού ιερού, που φαίνεται ότι είχε συνειδητά διατηρηθεί κατά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από μια δεύτερη αμερικανική αποστολή το 1978-1984 (Buitron Oliver 1996). Το αρχαϊκό ιερό αποτελείται από έναν κτιστό περίβολο (που ορίζει στα βόρεια και στα ανατολικά το χώρο του ιερού), ένα μεγάλο κυκλικό βωμό, γύρω από τον οποίο βρέθηκαν καμένα οστά και στάχτες και έναν ημικυκλικό βωμό. Το όνομα Απόλλων καταγράφεται για πρώτη φορά σε συλλαβική επιγραφή σε ένα άγαλμα του τύπου temple boy που βρέθηκε από τον Cesnola στην Αγία Άννα, κοντά στο ιερό και που χρονολογείται στον 5^ο αιώνα (Mitford 1971, αρ. 18). Σε δύο εισηγμένα αντικείμενα χαράχθηκε τον 6^ο αιώνα η συλλαβική επιγραφή *τω θεώ* (Mitford 1971, αρ. 14 και 15). Το επίθετο Υλάτης εμφανίζεται μόλις στην Ελληνιστική περίοδο (Mitford 1971, αρ. 60, 61, 62, 64).

Τα αναθήματα στην επίχωση του Αρχαϊκού ιερού (“Archaic Precinct fill”), σύμφωνα με την ομάδα του McFadden, χρονολογούνται στην ΚΑ περίοδο και δεν εκτείνονται μετά το 480 π.Χ. (Young και Young 1955, 6). Τα αρχαιότερα αναθήματα ήταν ειδώλια ταύρων, ορισμένα από τα οποία είχαν στα πόδια τους φίδια. Από την περιοχή του βωμού προέρχονται και τα μοναδικά χρυσά και αργυρά ειδώλια ταύρων (Buitron-Oliver 1996, 14). Θραύσματα μαρτυρούν ότι κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα, στο ιερό αφιερώνονταν και μεγάλο (σχεδόν φυσικού) μεγέθους πήλινα αγάλματα. Με βάση τα σωζόμενα θραύσματα, η ανάθεση μεγάλων μορφών συνεχίζεται σε εμφανώς μικρότερους αριθμούς μέχρι την Ελληνιστική περίοδο (Winter 1996, 99). Δύο αποθέτες περιείχαν υλικό από καθαρισμό του χώρου στην Ελληνιστική περίοδο. Το μεγαλύτερο μέρος των αναθημάτων αποτελείται από ειδώλια ιππέων και αρμάτων (Young και Young 1996· Winter 1996). Χαρακτηριστικά, από τα 10,000 θραύσματα που προήλθαν από τις αμερικάνικες ανασκαφές της δεκαετίας του 1970-80 στον ένα από τους δύο αποθέτες, υπολογίζεται ότι συμπεριλαμβάνονταν περίπου 1000 ιππείς και 300 άρματα (Winter 1996, 11).

Μέσα στον 5^ο αιώνα τα ειδώλια των ιππέων ήταν το πιο δημοφιλές (αν όχι το μοναδικό) ανάθημα (Buitron-Oliver 1996, 15). Λιγιστά έργα σε λίθο εμφανίζονται από το τέλος του 6^{ου} αιώνα. Ανάμεσα στα λίθινα, και πάλι, τη μεγαλύτερη κατηγορία αποτελούν τα άρματα. Όπως παρατήρησε ο Hermary, οι παραστάσεις αυτές θυμίζουν τις ανάγλυφες πομπές αρμάτων και ιππέων στην περίφημη «σαρκοφάγο της Αμαθούντας» (Hermary 1996α, 148). Όπως και στη σαρκοφάγο, φαίνεται ότι η μια από τις μορφές-επιβάτες πρέπει να ταυτίζεται με μέλη της βασιλικής τάξης. Είναι σημαντικό ότι από το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα εξαφανίζονται τα έργα σε λίθο, μαζί και τα λίθινα άρματα. Σύμφωνα με τον Hermary, αυτή η περίοδος θα είχε σημασία μέσα στην ιστορία του ιερού, την οποία όμως δεν γνωρίζουμε (Hermary 1996α, 140).

Πάντως, η απόλυτη υπεροχή των ιππέων από τον 6^ο αιώνα και εξής - μαζί με τα πήλινα και τα λιγιστά λίθινα συμπλέγματα αρμάτων - μαρτυρούν σύμφωνα με την Buitron-Oliver τη διάθεση να τονιστεί περισσότερο η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ευημερίας του βασιλείου. Αυτό αποτελεί εμφανή μετακίνηση από την πιο αγροτική διάσταση, την οποία αντιπροσώπευαν τα ειδώλια των ταύρων (Buitron-Oliver 1996, 15). Η οργάνωση της λατρείας στο ιερό στο τέλος της ΚΓ περιόδου, μερικά χιλιόμετρα στα δυτικά της ακρόπολης του Κουρίου, όπως συνέβη και με το ιερό στην κορυφή της ακρόπολης της Αμαθούντας, θα συνδέεται ασφαλώς με την παγίωση των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων και με τη λειτουργία μιας κεντρικής διαχειριστικής αρχής. Μια πρωιμότητα βασιλική επιγραφή από το ιερό αυτό, μαρτυρεί τη σημασία του στην εδραίωση της ιδεολογίας της ανερχόμενης βασιλικής δυναστείας.

Οι βασιλείς του Κουρίου, 7^{ος} - 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Η αρχαιότερη βασιλική επιγραφή του Κουρίου βρέθηκε στο Ιερό του Υλάτη (**ΚΟΥ1**). Χρονολογείται στον 7^ο ή στον 6^ο αιώνα και είναι πολύ αποσπασματική. Μόνο σύμφωνα με την αποκατάσταση που πρότεινε ο Mitford - και αποδέχτηκε ο Masson - μπορεί να συμπληρωθεί η λέξη βασιλεύς. Όμως, το γεγονός ότι είναι ανάθημα βασιλικό επιβεβαιώνεται από τη λέξη *ίνις*, που σημαίνει γιος με βασιλική καταγωγή. Σώζεται επίσης η αρχή του ονόματος Δα[μασος], του πατέρα του βασιλιά-αναθέτη.

Η επιγραφή από την ακρόπολη (**ΚΟΥ2**) χρονολογείται μάλλον στον 5^ο αιώνα και προσφέρει αποσπασματικά δύο βασιλικά ονόματα: αυτό του -κρέτη, που είναι και ο εκδότης της επιγραφής και του πατέρα του Στα(σι)-. Η σημασία της είναι μεγάλη, καθώς αποτελεί το μοναδικό κείμενο, μαζί με το κείμενο στην ορειχάλκινη πινακίδα του Ιδαίου, που καταγράφει μια βασιλική απόφαση. Η επιγραφή είναι εξαιρετικής σημασίας για ένα ακόμα λόγο: διασώζει τη μοναδική καταγραφή του ονόματος της πόλης Κούριο. Διαπιστώνει, έτσι, κανείς ότι η πρώτη συλλαβή στο όνομα της πόλης είναι το σημείο *κο-* και όχι *κου-*, γράφεται, δηλαδή ως Κώριον. Αυτή η παρατήρηση υπήρξε καθοριστική σε ό,τι αφορά στην ταύτιση των νομισματικών κοπών του Κουρίου (Kagan 1999, 40-1).

Η νομισματοκοπία του Κουρίου είναι εξαιρετικά προβληματική. Μόλις πρόσφατα αποδόθηκαν στην πόλη κοπές του 5^{ου} αιώνα (*Εικ. 49*). Αυτό έγινε από τον Kagan, ο οποίος πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι, το συλλαβικό σημείο που διαβάζεται ως *κο* και που αναγνωρίζεται σε νομίσματα από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, πρέπει να διαβάζεται ως η πρώτη συλλαβή της λέξης *κο-ρι-ο*, δηλαδή Κούριο. Παλαιότερα, η συλλαβή *κο* αναγνωριζόταν ως η αρχική συλλαβή του ονόματος Γόλγοι (Hill 1904, xlv). Όμως οι Γόλγοι δεν αναφέρονται πουθενά ως κέντρο αυτόνομου βασιλείου, συνεπώς δεν μπορεί να έκοβαν νομίσματα.

Σε ένα αργυρό σίγλο, που φέρει στον εμπροσθότυπο μπροστινό μέρος λιονταριού και στον οπισθότυπο πίσω μέρος λιονταριού σε έγκοιλο τετράγωνο, διαβάζεται το συλλαβικό σημείο *κο*, το ίδιο σημείο που, στην επιγραφή από την ακρόπολη του Κουρίου, αποτελεί την πρώτη συλλαβή στη λέξη *Κωρίω*. Αυτών των κοπών προηγείται μια σειρά νομισμάτων με προτομή λιονταριού στον εμπροσθότυπο και διαφορετικούς τύπους στην οπίσθια όψη. Αυτά δεν φέρουν τη συλλαβή *κο-*, αλλά άλλες συλλαβές που μάλλον αποτελούν συντομογραφημένα ονόματα βασιλέων. Και αυτές αποδίδονται στο Κούριο από τον Kagan. Τα αρχαιότερα νομίσματα αυτής της σειράς, που

δεν έχουν επιγραφές, φέρουν κεφάλι λιονταριού με ανοιχτό στόμα στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο (Destrooper 1987, 41· Kagan 1999). Δείγματα έχουν βρεθεί στους θησαυρούς της Περσέπολης (IGCH 1789), του Demanhur (IGCH 1637), των Αδάνων και της Ανατολικής Μεσογείου, συνεπώς χρονολογούνται πριν το 500 π.Χ. Είναι δηλαδή από τις πρωιμότερες κυπριακές κοπές (Kagan 1999, 36).

Μια περίπου σύγχρονη ομάδα αργυρών νομισμάτων (τέλη 6^{ου} αιώνα) φέρει στον εμπροσθότυπο μπροστινό μέρος λιονταριού, με ανοιχτό στόμα και στον οπισθότυπο ακανόνιστο έγκοιλο τετράγωνο. Σε ένα δείγμα διαβάζονται οι συλλαβές *pa-ta-*, που αποτελούν πιθανότατα συντομογραφία ενός ονόματος και του βασιλικού τίτλου. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι πιθανότατα στην επιγραφή αυτή καταγράφεται το όνομα Δάμασος, το όνομα, δηλαδή, που είχε ο βασιλιάς του Κουρίου στην επιγραφή του Εσσαρχαδόνα (Kagan 2000, 90).

Στο θησαυρό του Asyut (IGCH 1644, κατάχωση τέλη 6^{ου}- αρχές 5^{ου} αιώνα) και στο θησαυρό της Λάρνακας (IGCH 1272) συμπεριλαμβάνεται ένας αριθμός αργυρών σίγλων, που φέρει στον εμπροσθότυπο κεφάλι λιονταριού και στον οπισθότυπο προτομή ταύρου ή σηπία ή *ankh*. Σε ορισμένα από τα νομίσματα του θησαυρού της Λάρνακας η Destrooper διαβάζει τις συλλαβές *pa pi* ενώ σε τρία δείγματα διαβάζονται οι συλλαβές: *re sa to*, *ba e* και *ba te*. Στα νομίσματα με τη σηπία διακρίνονται οι συλλαβές *Ka* ή *Mo* (Destrooper 1984, 157).

Σύμφωνα με τον Kagan (1999, 37-8, 40), είναι σημαντικό ότι στα νομίσματα με τη σηπία, που δείχνουν να είναι τα νεότερα από αυτό το νομισματοκοπείο, απουσιάζει η συλλαβή *pa*, δηλαδή η συντομογραφία της λέξης βασιλεύς. Η παρατήρηση αυτή είναι μπορεί να είναι σημαντική, ειδικά αν η ημερομηνία 479/8 για αυτά τα νομίσματα αποδειχθεί ορθή. Ο Kagan επισημαίνει, επίσης, ότι στην επιγραφή από την ακρόπολη του Κουρίου ο πατέρας του βασιλιά δεν φέρει τον τίτλο του βασιλιά.

Σε νόμισμα από το Cabinet des Médailles με κεφάλι λιονταριού στον εμπροσθότυπο και σηπία στον οπισθότυπο διαβάζεται η επιγραφή *a-ri-si-to-pa-to(?)...*, που μεταγράφεται ως Αριστόφαντος. Πιθανόν να πρόκειται για το όνομα ενός βασιλιά, καθώς στον εμπροσθότυπο αναγνωρίζονται τα σημεία *to* και *pa* (*to pasilewose*) (Egetmeyer 2007). Σύμφωνα με τον Egetmeyer, τα ονόματα με δεύτερο συνθετικό -φάντος συναντώνται μόνο στη δυτική Κύπρο και μάλλον σε βασίλειο της δυτικής Κύπρου πρέπει να αναζητηθεί η προέλευση αυτού του βασιλιά και συνεπώς και του νομίσματος. Αυτό το νόμισμα θα μπορούσε να είναι καθοριστικό για την

απόδοση στο Κούριο των σειρών με κεφάλι λιονταριού στον εμπροσθότυπο. Είναι δύσκολο να αποδεχτούμε ότι θα μπορούσε να ανήκει στην Πάφο γιατί είναι γνωστές και επιβεβαιωμένες οι σειρές της Πάφου.

Το συλλαβικό σημείο *κο*- διαβάζεται και σε ένα αργυρό σίγλο με λιοντάρι στον εμπροσθότυπο και ταύρο στον οπισθότυπο, που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα (Kagan 1999). Πιθανόν στο Κούριο (Kagan 1999) ανήκει και μια σειρά αργυρών νομισμάτων με κεφάλι λιονταριού στον εμπροσθότυπο και γοργόνειο στον οπισθότυπο, που φέρει τα συλλαβικά σημεία *ρα α* και που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Σύμφωνα με τον Hermary (2006, 121), εκπλήσσει η μεγάλη εικονογραφική ποικιλία στις κοπές που αποδίδονται στο Κούριο από τον Kagan. Κάτι τέτοιο δεν συμβαδίζει με τη σχετική συνέχεια στα μοτίβα του οπισθότυπου που παρατηρείται στα κυπριακά νομισματοκοπεία του 5^{ου} αιώνα. Πάντως, η Destrooper-Georgiades (2007α, 18) είναι διστακτική στο να αποδεχθεί την απόδοση αυτών των κοπών (και ειδικά αυτών που φέρουν λιοντάρι/ταύρο), καθώς κανένα δείγμα αυτής της σειράς δεν έχει μέχρι σήμερα βρεθεί στο Κούριο.

Το μοναδικό πλήρες όνομα βασιλιά Κουρίου στον 5^ο αιώνα αναφέρεται από τον Ηρόδοτο. Ο βασιλιάς («τύραννος» σύμφωνα με τον ιστορικό) Στησήνωρ είχε συμπαραταχθεί με τον Ονήσιλο εναντίον των Περσών στην «κυπριακή επανάσταση». Όμως, σε μια κρίσιμη φάση της μάχης, «μαχομένων δε καί τῶν ἄλλων Στησήνωρ, τύραννος ἐὼν Κουρίου, προδιδοῖ ἔχων δύναμιν ἀνδρῶν περὶ ἑωυτόν οὐ σμικρὴν» (Ηρόδοτος, 113.1).

Το Κούριο στον 4^ο αιώνα π.Χ.

Για τον 4^ο αιώνα έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες σχετικά με το κατά πόσο το Κούριο είχε διατηρήσει το καθεστώς της αυτόνομης πόλης-βασιλείου (Iaconou 2002α, 78). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν κοπές που να αποδίδονται με βεβαιότητα στο Κούριο ούτε και καμιά βασιλική επιγραφή. Επιπλέον, στην περιγραφή του Διόδωρου και των άλλων Ελλήνων ιστορικών των επεισοδίων της κατάλυσης των κυπριακών βασιλείων από τους Διαδόχους (βλ. ΑΚΕΠ 70-80), το Κούριο απουσιάζει, ενώ γίνεται αναφορά στις υπόλοιπες πόλεις που γνωρίζουμε ότι λειτουργούσαν ως βασίλεια στο τέλος του 4^{ου} αιώνα.

Μια ελληνική επιγραφή είναι εξαιρετικής σημασίας, στην προσπάθεια να κατανοήσουμε το καθεστώς του Κουρίου στον 4^ο αιώνα. Πρόκειται για ένα κείμενο χαραγμένο σε μια λίθινη στήλη που βρέθηκε στη Νεμέα (*Εικ. 50*). Καταγράφει έναν κατάλογο θεωροδόκων της περιόδου 315-310 (Miller 1988). Σε ένα απόσπασμα αναφέρονται τα εξής:

Ἐγ Κύπρωι ἐν Σαλαμῖνι

Νικοκρέων Πνυταγόρα

Τεῦκρος Ἀκεστοκρέοντος

Ἐγ Κουρίωι

Πασικράτης Ἀριστοκράτους

Θεμισταγόρας Ἀριστοκράτους

Ἐν Σόλοις

Στασικράτης Στασία

Τα πρόσωπα που αναφέρονται στην επιγραφή της Νεμέας δεν φέρουν τίτλους, δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι ο Νικοκρέων από τη Σαλαμίνα είναι ο βασιλιάς της πόλης την περίοδο αυτή, γιος του επίσης βασιλιά Πνυταγόρα. Ο Τεύκρος, ο γιος του Ακεστοκρέοντα, θα πρέπει να είναι ένα μέλος της βασιλικής οικογένειας της Σαλαμίνας, δηλαδή ένας *άναξ*. Ο Σόλιος Στασικράτης ταυτίζεται χωρίς αμφιβολία με το βασιλιά Στασικράτη, γιο του Στασία, γνωστούς από τις επιγραφές **ΣΟ1** και **ΣΟ2** από τους Σόλους. Οι ταυτίσεις αυτές βασίζονται σε άλλες πρωτογενείς πηγές. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τα ονόματα από το Κούριο. Δημιουργείται λοιπόν το ερώτημα: ο Πασικράτης, ο γιος του Αριστοκράτη, είναι ο βασιλιάς του Κουρίου στο τέλος του 4^{ου} αιώνα;

Στην πραγματικότητα, η επιγραφή της Νεμέας μας βοηθά να ξεπεράσουμε τη σύγχυση που προκαλούν οι Έλληνες συγγραφείς σχετικά με τα βασιλικά ονόματα του τέλους του 4^{ου} αιώνα. Τα αποσπάσματα είναι τα εξής:

1. Κατά τη ναυμαχία στην Τύρο, οι Τύριοι εφορούν αιφνιδιαστικά και «τήν τε Πνυταγόρου τοῦ βασιλέως πεντήρη εὐθύς ὑπό τῆ πρώτῃ ἐμβολῆ κατέδυσαν καί τήν Ἄνδροκλέους τοῦ Ἀμαθουσίου καί τήν **Πασικράτους τοῦ Θουριέως** (Αρριανός, *Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου*, 2.22.2).

2. Ο Πλούταρχος στο βίο του Αλεξάνδρου αναφέρει ότι όταν ο Αλέξανδρος επέστρεψε στη Φοινίκη μετά την Αίγυπτο, δηλαδή το 331, διοργάνωσε τραγικούς αγώνες, στους οποίους ήταν χορηγοί «οἱ βασιλεῖς τῶν Κυπρίων... Μάλιστα δε Νικοκρέων ὁ Σαλαμίνιος καί **Πασικράτης ὁ Σόλιος** διεφιλόνικησαν...» (*Ἀλέξανδρος*, 29.1-2).

3. Στο αποσπασματικό έργο του Αρριανού *Τά μετά Αλέξανδρον* (ΑΚΕΠ 80.1): ἐν δε τούτῳ Περδίκας μαθὼν τῶν ἐν Κύπρῳ βασιλέων Νικοκρέοντά τε τὸν Σαλαμίνιον καὶ τοὺς ὑπ'αὐτῷ γενομένους **Πασικράτην τὸν Σόλιον** καὶ Νικοκλέα τὸν Πάφιον, τοῦτον καὶ Ἀνδροκλέα τὸν Ἀμαθούσιον πρὸς μὲν Πτολεμαῖον ξυμμαχίαν πεποιημένους...»

Σε ὅ,τι αφορά στο πρώτο απόσπασμα, η διόρθωση από Θουριέως σε Κουριέως στα χειρόγραφα του Αρριανού είχε προταθεί από το 19^ο αιώνα και, σύμφωνα με το Miller, πρέπει να θεωρείται σωστή (1988, 154 και σημ. 13). Για το δεύτερο απόσπασμα, ο Πιερίδης είχε προτείνει ότι το όνομα Πασικράτης, που διαβάζεται στο χειρόγραφο του Πλούταρχου, πρέπει να διορθωθεί σε Στασικράτης, άποψη με την οποία συμφωνεί και ο Miller (1988, 155 και σημ. 19). Σε ὅ,τι αφορά στο τρίτο, πρέπει να σημειωθεί ότι στο χειρόγραφο υπήρχε κενό το οποίο συμπληρώθηκε με το όνομα Πασικράτης (Destrooper-Georgiades 2007β, 268, σημ. 14).

Φαίνεται, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι ο Πασικράτης του Αριστοκράτους της επιγραφής της Νεμέας είναι ένα πρόσωπο που σχετίζεται με το Κούριο και πιθανό να πρόκειται για βασιλιά ή άνακτα. Η Paula Perlman υποστήριξε (2000, 271) ότι ο Πασικράτης Αριστοκράτους και ο Θεμισταγόρας Αριστοκράτους ανήκουν στην αριστοκρατική τάξη ή ακόμη στην παλιά βασιλική δυναστική οικογένεια αλλά δεν διαθέτουν ουσιαστική εξουσία, καθώς το βασίλειο πιθανότατα έπαψε να λειτουργεί αυτόνομα κάποια στιγμή ίσως μέσα στον 4^ο αιώνα.

Ωστόσο, ορισμένες κοπές νομισμάτων, που εκδόθηκαν κατά πάσα πιθανότητα στο Κούριο, αποτελούν μαρτυρίες ότι η πόλη συνέχισε να λειτουργεί ως διοικητικό κέντρο τουλάχιστον μέχρι τον Αλέξανδρο. Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades, που αποδέχεται την ταύτιση του Πασικράτη με βασιλιά, πρέπει να αποδοθούν σε αυτόν τα αργυρά νομίσματα με κεφάλι Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και με τρίποδα στον οπισθότυπο και με την αλφαβητική επιγραφή ΒΑ ΠΑΣΙ Destrooper-Georgiades (2004β· 2007α, 23). Με τα αργυρά αυτά νομίσματα σχετίζεται ένα μοναδικό χαλκό που βρέθηκε στο Κούριο, με κεφάλι Απόλλωνα και φοράδα που θηλάζει πουλάρι και φέρει την αλφαβητική επιγραφή ΠΑΣΙ (Destrooper-Georgiades (2007α, 27).

Άλλα χάλκινα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του Κουρίου και που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα, φέρουν στον εμπροσθότυπο και πάλι κεφάλι Απόλλωνα και στον οπισθότυπο λύρα από καβούκι χελώνας ή φοράδα που θηλάζει το μικρό της (Destrooper-Georgiades 2000γ). Φέρουν επίσης δυσανάγνωστη επιγραφή. Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades, δεν μπορεί να αμφισβητείται η απόδοσή τους στο Κούριο, καθώς σπάνια

ανευρίσκονται αλλού. Σε ορισμένα από αυτά τα νομίσματα διακρίνεται η αλφαβητική επιγραφή ΕΥΑ, που δεν σχετίζονται κατ'ανάγκη με τον Ευαγόρα (είτε τον Α' είτε το Β') της Σαλαμίνας αλλά είναι πιθανό να ανήκουν σε ένα άγνωστο κατά τα άλλα βασιλιά Ευα- του Κουρίου Destrooper-Georgiades (2007α, 27).

Την περίοδο που εμφανίζεται ο Αλέξανδρος, το Κούριο φαίνεται ότι κόβει μόνο χαλκά νομίσματα (Destrooper-Georgiades 2007β, 270). Κανένα νόμισμα δεν έχει αποδοθεί στο Κούριο για την περίοδο 323-312 π.Χ. (Destrooper-Georgiades 2007β, 270, σημ. 25). Το γεγονός ότι το Κούριο δεν αναφέρεται από τις ελληνικές πηγές στα επεισόδια της κατάλυσης από τον Πτολεμαίο, ενώ όλες οι άλλες πόλεις-βασίλεια που κόβουν νόμισμα αναφέρονται, ίσως να μαρτυρεί ότι η κατάλυση του βασιλείου του Κουρίου συνέβη κάποια στιγμή μετά τον Αλέξανδρο και πριν την επέμβαση του Πτολεμαίου.

Σύνθεση

Τα λιγοστά επιγραφικά τεκμήρια που αφορούν στο βασίλειο του Κουρίου, επιβεβαιώνουν την πρωιμότητα της ύπαρξής του. Μια από τις αρχαιότερες επιγραφές που αναφέρονται σε βασιλιά (η λέξη συμπληρώνεται πειστικά από τον Mitford) προέρχεται από το ιερό του Υλάτη και χρονολογείται στον 7^ο αιώνα (**KOY1**). Ένα επίσης βασιλικό (και σημαντικότερο από άποψη περιεχομένου) κείμενο, που χρονολογείται στον πρώιμο 5^ο αιώνα (**KOY2**), βρέθηκε στο λόφο που θεωρείται ως η ακρόπολη, δηλαδή το διοικητικό κέντρο του βασιλείου. Μαζί με τις αναφορές του Ηρόδοτου για τα γεγονότα της «κυπριακής επανάστασης» (499-498 π.Χ.), αυτό αποτελεί και το υστερότερο επιβεβαιωμένο τεκμήριο της ύπαρξης του βασιλείου. Τα επιχειρήματα του Kagan για την απόδοση ορισμένων νομισματικών κοπών του 5^{ου} αιώνα στο Κούριο είναι ισχυρά (Kagan 1999). Κατά την άποψή μου, όμως, το πρόβλημα με την αναγνώριση της νομισματοκοπίας του Κουρίου δεν μπορεί να θεωρείται οριστικά λυμένο. Βασικό αντεπιχείρημα είναι, όπως παρατήρησε η Destrooper-Georgiades (2001, 179), το γεγονός ότι κανένα από αυτά τα νομίσματα δεν βρέθηκε στην περιοχή του Κουρίου, ενώ πολλά, και μάλιστα σε μικρές υποδιαίρεσεις, βρέθηκαν στην Πόλη Χρυσοχούς, δηλαδή στην πόλη του Μαρίου.

Η κατάσταση είναι εξίσου προβληματική σε ό,τι αφορά στον 4^ο αιώνα. Το Κούριο δεν απαντάται ούτε μια φορά στις περιγραφές του Διόδωρου για την περίοδο από την εμφάνιση του Αλέξανδρου μέχρι την κατάλυση των βασιλείων από τον Πτολεμαίο. Παρόλα αυτά, η επιγραφή των θεωροδόκων από τη Νεμέα βοηθά ώστε, ορθά κατά την άποψή μου, να διορθωθούν λάθη σε τρία

χειρόγραφα που καταγράφουν ελληνικές ιστοριογραφικές πηγές. Μετά τη διόρθωση προκύπτει ότι ένας Πασικράτης Κουριεύς, ο ίδιος κατά πάσα πιθανότητα που συναντάται στην επιγραφή της Νεμέας, συμμετείχε στα γεγονότα της ναυμαχίας της Τύρου το 332 π.Χ. (Αρριανός, *Ανάβασις Αλεξάνδρου*, 2.22.2). Το γεγονός ότι αυτός ο Πασικράτης πρέπει να ήταν βασιλιάς, όπως και ο πατέρας του ο Αριστοκράτης, πιθανόν να μαρτυρείται από ορισμένες κοπές αργυρών και χαλκών νομισμάτων με τύπους που σχετίζονται με τον Απόλλωνα, όπως το κεφάλι του θεού, τρίποδας και λύρα και με την αλφαβητική επιγραφή ΠΑΣΙ. Πρωιμότερες κοπές (πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα) στους ίδιους τύπους φέρουν την επίσης αλφαβητική επιγραφή ΕΥΑ, ίσως το αρχικό κάποιου βασιλιά του Κουρίου την εποχή αυτή.

Στο ιερό του Υλάτη, το χώρο που απέδωσε το πρωιμότερο τεκμήριο, θα πρέπει, πιστεύω, να αναζητήσουμε επίσης την απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο το Κούριο έχασε νωρίς το καθεστώς της πόλης-βασιλείου.

4. Αμαθούντα

Η θέση που λειτούργησε ως διοικητικό κέντρο του βασιλείου, η πόλη της Αμαθούντας, ήταν γνωστή καθ'όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και η ανάμνηση του ονόματος παρέμεινε ζωντανή μέχρι σήμερα. Ο λόφος με το όνομα *Κάστρος* - στην ύστερη αρχαιότητα ονομαζόταν *Κυπρία* (βλ. Hermary στο Fourrier και Hermary 2006, 11) - λειτούργησε ως η ακρόπολη της Αμαθούντας (*Εικ. 51*). Σε αυτό το λόφο, τα αρχαιότερα τεκμήρια χρήσης από κοινωνία ανθρώπων, χρονολογούνται στην αρχή της ΚΓ περιόδου (βλ. Μέρος Έκτο).

Η Αμαθούντα στις ασσυριακές επιγραφές

Το όνομα της Αμαθούντας δεν αναγνωρίζεται στον κατάλογο των δέκα κυπριακών πόλεων-βασιλείων του Εσσαρχαδόνα. Ο Baurain υποστήριξε ότι η Nugia, η δέκατη πόλη στον κατάλογο του πρίσματος του Εσσαρχαδόνα, μπορεί να διαβαστεί ως [Κι]νυρία. Παραθέτοντας τα αποσπάσματα αρχαίων συγγραφέων που συνδέουν τον Κινύρα με την Αμαθούντα, πρότεινε μάλιστα ότι αυτή η [Κι]νυρία ταυτίζεται με την Αμαθούντα (Baurain 1981· 1984). Πρόβλημα για αυτή την υπόθεση αποτελεί το γεγονός ότι η Κινυρία συναντάται σε πηγές της ύστερης αρχαιότητας ως όνομα κυπριακής πόλης (Baurain 1981, 364) αλλά δεν ταυτίζεται με την Αμαθούντα ή άλλη θέση στο νησί. Εάν η [Κι]νυρία ήταν όντως ένα άλλο όνομα της Αμαθούντας στον 7^ο αιώνα, η χρήση του ονόματος παραμένει μέχρι στιγμής ένα άπαξ. Πρέπει, επίσης, να

σημειωθεί ότι πρόσφατα υποστηρίχθηκε, με βάση γλωσσολογικές παρατηρήσεις, ότι η Nuria του πρίσματος του Εσσαρχαδόνα ταυτίζεται με το Μάριο (Lipinski 1991).

Έχει επίσης προταθεί ότι το Qartihadast, η δεύτερη μη ταυτισμένη θέση στον κατάλογο του Εσσαρχαδόνα, μπορεί να αναφέρεται στην Αμαθούντα. Qartihadast σημαίνει Νέα Πόλη στη σημιτική γλώσσα (βλέπε Καρχηδόνα). Η μοναδική γραπτή αναφορά σε Qartihadast που προέρχεται από την Κύπρο, εντοπίζεται σε φοινικικές επιγραφές χαραγμένες σε δύο χάλκινα κύπελλα, που χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα. Πρόκειται για προϊόντα αρχαιοκαπηλίας, που εντοπίστηκαν σε αρχαιοπωλείο στη Λεμεσό. Λέγεται ότι βρέθηκαν στη *Μούττη Σινόας*, κοντά στο Κελλάκι (Lipinski 1983). Σύμφωνα με το ίδιο το κείμενο, οι φιάλες είχαν ανατεθεί από τον κυβερνήτη (*soken*) του Qartihadast, υπηρέτη του βασιλιά της Σιδώνας Χιράμ, στο Βαάλ του Λιβάνου, «από την πρώτη σοδεία χαλκού». Αν και η θέση από την οποία υποτίθεται ότι προήλθαν οι δύο φιάλες είναι μόλις 12χλμ βόρεια της Αμαθούντας, το Qartihadast ταυτίστηκε με το Κίτιο, με το σκεπτικό ότι ήταν η νέα αποικία που ίδρυσε η Τύρος στην Κύπρο. Όμως ο Hermary (1987· 1996β) υποστήριξε βάσιμα ότι το Κίτιο δεν θα μπορούσε να παρουσιάζεται στις ασσυριακές πηγές του 7^{ου} αιώνα με αυτό το όνομα, αφού δεν φαίνεται να απέκτησε το καθεστώς της ανεξάρτητης πόλης-βασιλείου πριν από τον 5^ο αιώνα. Επιπλέον, το Κίτιο μαζί με την Πάφο αποτελούν τις δύο θέσεις με αδιάλειπτη συνέχεια από την Ύστερη Χαλκοκρατία στην Εποχή του Σιδήρου, επομένως είναι δύσκολο να φανταστούμε το λόγο για τον οποίο στον 7^ο αιώνα φέρει το χαρακτηρισμό Νέα Πόλη, σε αντίθεση με την Αμαθούντα, που όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο αποτελεί θέση χωρίς προηγούμενη εγκατάσταση στην Εποχή του Χαλκού (Iaconou 2002β).

Η πόλη-βασιλείο: τα αρχαιότερα τεκμήρια

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η οργανωμένη κατοίκηση του χώρου ξεκινά από την αρχή της ΚΓ περιόδου και φαίνεται ότι λειτουργεί σαν κέντρο της γύρω περιφέρειας το αργότερο από τις αρχές του 8^{ου} αιώνα. Τμήματα τείχους, που χρονολογείται στην ΚΑ περίοδο, ανασκάφηκαν στα νοτιοδυτικά της ακρόπολης κοντά στη θάλασσα, στη βορειοδυτική κλιτύ της ακρόπολης και στα βόρεια (Βόρειο Τείχος) με δύο πύργους. Φαίνεται ότι το τείχος δεν περιέκλειε μόνο την ακρόπολη αλλά έναν ευρύτερο χώρο προς τα νότια, μέχρι τη θάλασσα, βόρεια και ανατολικά (Aupert και Leriche 1994, 338-9· Aupert και Leriche στο Aupert 1996, 145-7). Υποθαλάσσιες έρευνες στα νότια της ακρόπολης, έδειξαν ότι μεταξύ του λιμανιού που έκτισε ο

Δημήτριος Πολιορκητής και το οποίο βρίσκεται πια κάτω από τη στάθμη της θάλασσα και της ρωμαϊκής αγοράς, βρίσκεται το λιμάνι της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου (Aupert 1996, 168-9).

Έξω από το τείχος βρίσκονται τα νεκροταφεία της πόλης. Θυμίζουμε ότι στην Αμαθούντα βρέθηκαν οι αρχαιότεροι κτιστοί τάφοι της Εποχής του Σιδήρου, που χρονολογούνται στην ΚΓΙ-ΙΙΙ περίοδο (βλ. Μέρος Έκτο, Κεφάλαιο 3.2). Από τους αρχαϊκούς κτιστούς τάφους, ο αρχαιότερος είναι ο Τάφος 194 στο βορειοδυτικό νεκροταφείο (Tytgat 1995· Petit 2001, 60). Είναι λαξευτός με δρόμο, το στόμιο όμως ήταν κτιστό με μεγάλους λιθόπλινθους. Ορισμένοι, μάλιστα, λίθοι έφεραν ανάγλυφη διακόσμηση (Tytgat 1995, 182). Χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα από την αρχή της ΚΑ περιόδου (μέσα του 8^{ου} αιώνα) μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο. Η πρώτη ταφή, που χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αιώνα, περιείχε μεγάλη ποσότητα εισηγμένης κεραμικής από τη φοινικική ακτή, από την Αίγυπτο και από τον ελλαδικό χώρο, κυρίως από την Εύβοια. Η εισηγμένη κεραμική χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα (Coldstream 1995).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοπογραφία των εννέα κτιστών τάφων της Αμαθούντας για τους οποίους υπάρχει τεκμηρίωση¹. Βρέθηκαν ανά τρεις στο βόρειο, στο δυτικό και στο ανατολικό νεκροταφείο, γύρω από την ακρόπολη. Οι τρεις τάφοι του ανατολικού νεκροταφείου που παραμένουν αδημοσίευτοι (βλ. σύντομη αναφορά σε *Chronique* 1977, 765) χρονολογήθηκαν στην ΚΚ περίοδο, ενώ οι υπόλοιποι στην ΚΑ περίοδο. Στον ένα από τους τρεις τάφους του βόρειου νεκροταφείου, τον οποίο ανέσκαψε ο Cesnola (Χρήστου 1996, 67-69) βρέθηκε μια μοναδική λίθινη σαρκοφάγος με ανάγλυφες παραστάσεις στις τέσσερις πλευρές, η περίφημη «σαρκοφάγος της Αμαθούντας» (έκτοτε στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης).

Η «σαρκοφάγος της Αμαθούντας» είναι ένα από τα πιο σημαντικά έργα γλυπτικής σε ό,τι αφορά στη βασιλική εικονογραφία (Εικ. 52). Χρονολογείται από τον Hermary στο 480 π.Χ., περίπου 20 χρόνια μετά την «κυπριακή επανάσταση». Οι μακρές πλευρές της φέρουν παραστάσεις με πομπές αρμάτων, έφιππων και πεζών στρατιωτών. Στη μια στενή πλευρή απεικονίζονται τέσσερις Βες, ενώ στην άλλη τέσσερις γυμνές (αλλά με πλούσια κοσμήματα), γυναικείες μορφές («Αστάρτες»), που κρατούν το στήθος τους. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου σε κάθε στενή πλευρά,

¹ Βλ. Χρήστου 1996, 64-65 για τις έρευνες στα νεκροταφεία της Αμαθούντας. Τέσσερις ημίκτιστοι τάφοι, δηλαδή με κτιστά ορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, της ΚΑ περιόδου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων αλλά παραμένουν αδημοσίευτοι.

που διαμορφώνεται σαν αέτωμα, φέρει δύο ολόγλυφες σφίγγες και ένα ανθέμιο. Έντονα χρώματα θα κάλυπταν το γλυπτό διάκοσμο (βλ. αναλυτική περιγραφή από τη V. Tatton-Brown στο Hermary 1981, 74-83 και πρόσφατα Stylianou και Schollmeyer 2007).

Στη μια μακρά πλευρά, μια γενειοφόρος μορφή που επιβαίνει σε άρμα, φέρει στο κεφάλι το κάλυμμα που ταυτίζεται με τη μίτρα, την οποία αναφέρει ο Ηρόδοτος ως το χαρακτηριστικό των Κυπρίων βασιλέων (7.90) και κρατά σκιάδιο. Ο Petit (1996, 112) πρότεινε την ταύτιση της μορφής με το βασιλιά της Αμαθούντας των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Είναι πιθανόν, σύμφωνα με τον Petit, να πρόκειται για τον ίδιο βασιλιά που ήταν στην εξουσία την εποχή της «κυπριακής επανάστασης». Πάντως, η εικονογραφία της σαρκοφάγου φαίνεται να επιβεβαιώνει την περιγραφή του Ηρόδοτου, ο οποίος αναφέρει ότι οι Κύπριοι βασιλείς χρησιμοποιούν ακόμη άρματα στις αρχές του 5^{ου} αιώνα (Petit 2004β, 54-55).

Δύο ακόμα μνημειακές σαρκοφάγοι βρέθηκαν σε τάφους της Αμαθούντας. Ανήκουν στον τύπο των ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων, τύπος που συναντάται αποκλειστικά στο Κίτιο και στην Αμαθούντα (Hermary 1981, 85). Η μια από αυτές (σήμερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης), κατασκευασμένη από κυκλαδίτικο μάρμαρο, έχει γυναικείο κεφάλι και είναι έντονα εμπνευσμένη από ελληνικά πρότυπα (Karageorghis *et al.* 2000, 226-27). Χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} ή στον 4^ο αιώνα (Hermary 1981, αρ. 82). Σύμφωνα με την περιγραφή των συνθηκών ανεύρεσης της σαρκοφάγου από τον Cesnola, φαίνεται ότι βρισκόταν σε ένα κτιστό τάφο. Δεν πρέπει, όμως, να προέρχεται από έναν από τους γνωστούς και εντοπισμένους κτιστούς τάφους που αναδημοσίευσε ο Χρήστου (1996). Η δεύτερη ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος (στο Βρετανικό Μουσείο), κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο, έχει ανδρικό κεφάλι, αποδοσμένο με καθαρά κυπριακή τεχνοτροπία. Χρονολογείται στον 5^ο αιώνα. Βρέθηκε μαζί με άλλες δύο σαρκοφάγους χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση σε λαξευτό θαλαμοειδή τάφο στο ανατολικό νεκροταφείο (Τάφος 256, Murray *et al.* 1900, 125).

Το ιερό της θεάς

Στην κορυφή του λόφου της ακρόπολης η λατρεία αποκτά επίσημο χαρακτήρα από την αρχή της ΚΑ περιόδου. Το ιερό θα ήταν στον τύπο του ανοιχτού τεμένους (Hermary στο Fourier και Hermary 2006, 47). Ο χώρος είναι πολύ διαταραγμένος από τη μεταγενέστερη οικοδόμηση (ελληνιστικός/ρωμαϊκός ναός, παλαιοχριστιανική βασιλική), όμως δεν υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη οικοδομήματος πριν από την Ελληνιστική περίοδο. Μια αθωρική στήλη που βρέθηκε

ενσωματωμένη σε ένα τοίχο της παλαιοχριστιανικής περιόδου, βρισκόταν στην είσοδο του αρχαϊκού-κλασικού ιερού (Hermay 1985) (Εικ. 53). Είναι μια από τις πολλές μαρτυρίες ότι η μορφή της θεάς που λατρευόταν στο ιερό της ακρόπολης είχε αφομοιώσει στοιχεία από την εικονογραφία της αιγυπτιακής Αθώρ, μεταφρασμένα σε ένα κυπριακό τύπο. Η στήλη αυτή δεν είχε αρχιτεκτονική σημασία, κάτι που θυμίζει τη γραπτή παράσταση σε όστρακο αγγείου του λεγόμενου «ρυθμού της Αμαθούντας» (Hermay 1994, 120-21). Στο όστρακο αυτό μια μεγάλη αθωρική στήλη περιβάλλεται εκατέρωθεν από ανδρικές μορφές, μια από τις οποίες συνοδεύεται από ένα ζώο, ενώ μια άλλη κρατά μια μακριά ράβδος, ίσως ένα σκήπτρο (Des Gagniers και Karageorghis 1974, 510).

Υλικό της ΚΑ περιόδου βρέθηκε σε αποθήκη κάτω από κτίριο της Ρωμαϊκής περιόδου, που βρίσκεται κοντά στον ελληνιστικό/ρωμαϊκό ναό. Της ίδιας περιόδου είναι και το υλικό από τον τάφο στην κορυφή της ακρόπολης. Στην αρχή του 7^{ου} αιώνα φαίνεται ότι έλαβε χώρα μια αναδιοργάνωση του χώρου στην κορυφή της ακρόπολης (Fourrier και Hermay 2006, 21-22). Τα μοναδικά μνημειακά κατάλοιπα του ιερού της εποχής του βασιλείου που παρέμειναν ορατά, είναι δύο κολοσσιαία λίθινα αγγεία. Φαίνεται, μάλιστα, ότι υπήρχε και τρίτο κολοσσιαίο αγγείο (Hermay στο Fourrier και Hermay 2006, 27). Το ένα από τα δύο αγγεία σώζεται σε θραύσματα, το άλλο παραμένει ακέραιο και βρίσκεται από το 1865 στο Λούβρο. Χρονολογείται με βάση τον ανάγλυφο διάκοσμο (φύλλα φοίνικα, πρωτοαιολικά κιονόκρανα, ταύροι) στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα ή, το αργότερο, στον 6^ο (Hermay 1981, αρ. 81· Hermay στο Fourrier και Hermay 2006, 28). Η ετεοκυπριακή επιγραφή *ana*, που διαβάστηκε στη λαβή του πρόσφατα, ισοδυναμεί με το ελληνικό *τᾶι θεῶι* (Hermay και Masson 1990, 212).

Το γεγονός ότι η λατρεία στην κορυφή της ακρόπολης είχε ως αποδέκτη μια γυναικεία θεότητα, μαρτυρείται τόσο από τις μεταγενέστερες φιλολογικές πηγές (βλ. Aupert και Hellmann 1984, 11 κ.ε.) όσο και από τις δύο επιγραφές του τελευταίου βασιλιά της Αμαθούντας, Ανδροκλή, σε βάσεις που ανατέθηκαν στο ιερό και που θα εξετάσουμε και πιο κάτω. Στη μια από αυτές (AM3), η θεότητα ονομάζεται *Κυπρία* (Hellmann και Hermay 1980, αρ. 63), ενώ στην άλλη (AM4) ονομάζεται *Κυπρία Αφροδίτη* (Masson και Hermay 1982, αρ.66). Αυτές, όμως, οι επιγραφές χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα. Μέχρι τον 4^ο αιώνα, η θεότητα προσδιορίζεται ως *ana*. Τα πήλινα ειδώλια και τα γλυπτά σε λίθο που βρέθηκαν στην περιοχή του ιερού, στο ανάκτορο αλλά και αλλού στην ακρόπολη ανήκουν στην πλειονότητα σε γυναικείους τύπους, γεγονός που συμφωνεί με την παράδοση ανάθεσης γυναικείων ειδωλίων και αγαλμάτων σε γυναικείες θεότητες (Hermay 2000β, 167).

Είναι ενδιαφέρον ότι ο κατεξοχήν ανδρικός τύπος πήλινου ειδωλίου που ανατίθεται στο ιερό, είναι αυτός του ιππέα. Σύμφωνα με τον Hermary (2000, 169), οι μορφές αυτές πρέπει να σχετίζονται με την άρχουσα τάξη της κοινωνίας της Αμαθούντας. Ορισμένοι από τους ιππείς φέρουν ένα κάλυμμα κεφαλής, που μάλλον, και πάλι, πρέπει να ταυτίζεται με τη μίτρα που φορούσαν οι Κύπριοι βασιλείς σύμφωνα με τον Ηρόδοτο.

Από ένα φυσικό σπήλαιο στην περιοχή του ιερού, την είσοδο του οποίου έφραξαν στον 5^ο αιώνα (Fourrier στο Fourrier και Hermary 2006, 23) προέρχεται το πάνω μέρος ενός μεγάλου αρχαϊκού αμφορέα, με παράσταση αντωπών ταύρων και δέντρου της ζωής (*Εικ. 54*). Ο αμφορέας αυτός, που φέρει - ίσως την αρχαιότερη σωζόμενη - ετεοκυπριακή επιγραφή, είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε ως κρατήρας σε συμπόσια στο ιερό (Hermary και Masson 1990, 204). Ορισμένα από τα πέντε συλλαβικά σημεία αποδίδουν αριθμούς (Hermary και Masson 1990, 209).

Δύο επιτάφιας ετεοκυπριακές επιγραφές πιθανόν να ανήκουν σε μέλη της βασιλικής οικογένειας (**AM1** και **AM2**). Στις επιγραφές αυτές αναγνωρίζονται οι λέξεις *erokoro* και *ana matori*, που ισοδυναμούν με τις ελληνικές λέξεις «βασιλεύς» και «η πόλη». Ο Petit που επιχείρησε να μεταφράσει το κείμενο, συμπέρανε ότι το περιεχόμενο αφορά την απόδοση τιμών από ένα βασιλιά προς κάποιους ανθρώπους, που φέρουν ελληνικά ονόματα, ο ένας μάλιστα ίσως να είναι Πάφιος (Petit 1997/8, 266). Η άγνωστη γλώσσα των επιγραφών της Αμαθούντας είναι μια γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά σε αυτό το βασίλειο (Petit 1997/8). Οι ετεοκυπριακές επιγραφές της Αμαθούντας δείχνουν να έχουν άμεση σχέση με τη λατρεία στο ιερό, που βρίσκεται στην κορυφή του διοικητικού κέντρου του βασιλείου και ψηλότερα από το σημείο στο οποίο θα ανεγερθεί το ανάκτορο.

Το ανάκτορο και η βασιλική ιδεολογία

Η ανασκαφή στο άνδηρο κάτω από το ιερό της ακρόπολης έφερε στο φως ένα οικοδόμημα, που περιείχε μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, γεγονός που επιτρέπει να εικάσουμε ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό κτίριο δημόσιας χρήσης (Petit 1991α, 10-11). Το κτίριο ονομάστηκε από τους Γάλλους ανασκαφείς «ανάκτορο» (*palais*). Σύμφωνα με τον Petit, «qui dit royauté, dit residence royale» (Petit 1991α, 11). Η πρώτη φάση του κτιρίου, που θα είχε εξ αρχής μνημειακή μορφή, χρονολογείται με βάση τα πλέον πρόσφατα δεδομένα της ανασκαφής που συνεχίζεται, στο τέλος του 9^{ου} αιώνα (Petit 2001, 57-8). Η δεύτερη χρονολογείται στον 6^ο αιώνα. Η τρίτη και τελευταία φάση, η πιο μνημειακή, ξεκινά γύρω στο 500. Η πρόνοια για συνεχή ανακαίνιση του κτιρίου

δείχνει ότι ήταν σε συνεχή χρήση μέχρι την εγκατάλειψή του, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα (Petit 1991α, 12).

Σε δωμάτια του ανακτόρου βρέθηκαν, ανάμεσα σε άλλα, σκωρίες και άλλα κατάλοιπα επεξεργασίας χαλκού (Petit 2002, 291-2). Φαίνεται, επίσης, ότι εντός του ανακτόρου λειτουργούσε ένα εργαστήριο λιθογλυπτικής (Hermay 2000β, 113-14). Εκτός από αποθήκες και εργαστήρια, το ανεσκαμμένο τμήμα του κτιρίου στέγαζε διάφορες θέσεις λατρείας (Petit 2002). Στο ανάκτορο (όπως και στο ιερό) βρέθηκε και ένας μεγάλος αριθμός λίθινων θυματηρίων, που στηρίζονται στα φτερά μιας ή σπανιότερα δύο σφιγγών. Ο τύπος αυτός, που συναντάται κυρίως μέσα στον 5^ο αιώνα, αποτελεί χαρακτηριστικό δημιούργημα της Αμαθούντας (Hermay 2000β, 134-40· Petit 2002, 297-8).

Τα ευρήματα κοροπλαστικής και γλυπτικής είναι πολύ περισσότερα από αυτά που βρέθηκαν στο ιερό (Petit 2002, 308). Αποτελούν, σύμφωνα με τον Petit, σύμβολα της βασιλικής εξουσίας και τονίζουν τους δύο βασικούς άξονες στους οποίους η βασιλική δυναστεία στήριζε την ισχύ της: την προστασία του βασιλείου και τη διασφάλιση της γονιμότητας της γης και των άλλων πόρων της γης στην οποία εκτείνεται το βασίλειο (Petit 1996).

Η βασιλική εξουσία στην Αμαθούντα φαίνεται ότι έκανε ευρεία χρήση συμβολισμών εμπνευσμένων από τη φαραωνική Αίγυπτο. Παραδόξως, οι μεγάλες ανδρικές ασβεστολιθικές μορφές σε αιγυπτιαζόντες τύπους (που θα ανήκαν στη βασιλική εικονογραφία), όπως για παράδειγμα αυτές που βρέθηκαν στην ανασκαφή της τάφρου στο *Μαρτσέλλο* στα Κούκλια, απουσιάζουν σχεδόν πλήρως από την Αμαθούντα και την ευρύτερη περιοχή. Μια μεσαίου και μια μικρού μεγέθους αιγυπτιαζουσες ανδρικές μορφές (Hermay 1981, αρ. 2 και αρ. 12) και ένα θραύσμα από ανάγλυφο (από τη δυτική νεκρόπολη), στο οποίο σώζεται μόνο το αιγυπτιακό στέμμα, το οποίο θα έφερε μια ανδρική μορφή (Hermay 1981, αρ. 71), είναι το ελάχιστο δείγματα από μια κατηγορία υλικού με μεγάλη διάδοση στην Πάφο (*Μαρτσέλλο*) και στη Μεσαορία (βλ. Faegersten 2003 και στη συνέχεια Κεφάλαιο 3.7). Σε γενικές γραμμές, είναι εξαιρετικά μικρός ο αριθμός των έργων της μεγάλης γλυπτικής, που βρέθηκαν στην ακρόπολη (Hermay 2000β, 163). Σχεδόν απουσιάζουν πλήρως τα αγάλματα από λίθο πριν από τον 5^ο αιώνα, τόσο στο ιερό όσο και στο ανάκτορο.

Εξαίρεση αποτελούν τα αθωρικά κιονόκρανα: εννέα αθωρικά διπλής όψεως κιονόκρανα βρέθηκαν στην Αμαθούντα. Όταν συγκριθεί ο αριθμός αυτός με τον αριθμό των αθωρικών

κιονοκράνων που βρέθηκαν σε άλλες περιοχές του νησιού (δύο στο Κίτιο, δύο στην Ταμασσό, δύο στο Κούριο, ένα στην Πάφο και ένα στο Βουνί, βλ. Hermary 1998β, 70) διαφαίνεται η σημασία της θεότητας αυτής στο βασίλειο της Αμαθούντας. Από αυτά, ένα προέρχεται από το ιερό (Hermary 2000β, αρ. 972), τρία από το ανάκτορο και την περιοχή αμέσως στα νότια (Hermary 1981, αρ. 75· 1985· 2000β, αρ. 969) και δύο από την κάτω πόλη (Hermary 1998β). Για τα υπόλοιπα τρία δεν είναι γνωστή η αρχική τους θέση.

Η μορφή της Κύπριας Αθώρ, που αποτελεί συγχώνευση της Κύπριας Μεγάλης Θεάς με την αιγυπτιακή θεότητα (για την εικονογραφία βλ. Hermary 1985), είναι συνδεδεμένη με τη βασιλική δυναστεία της Αμαθούντας περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη δυναστεία του νησιού (Petit 1995β, 135-7). Φαίνεται ότι ήταν η θεά προστάτιδα των βασιλέων της Αμαθούντας (Petit 1996, 101). Αυτό συνάγεται και από το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αριθμός αθωρικών κιονοκράνων προέρχεται από το ανάκτορο. Ένα μεγάλο αθωρικό κιονόκρανο βρέθηκε νότια του ανεσκαμμένου μέρους του διοικητικού κέντρου και μάλλον ανήκει σε ένα από τα τμήματα του ανακτορικού συμπλέγματος που δεν έχει ακόμη ερευνηθεί (Petit 2002, 290). Όπως επεσήμανε πρόσφατα ο Peltenburg (2007), η Αθώρ υπήρξε και στην Εποχή του Χαλκού θεότητα συνδεδεμένη με την προστασία της παραγωγής του χαλκού στην Αίγυπτο και στη Συροπαλαιστίνη και χωρίς αμφιβολία και στην Κύπρο. Στην βασιλικά σύμβολα και συνεπώς στην τέχνη της «αυλής» ανήκουν και ο φτερωτός ηλιακός δίσκος και ο Uraeus (Parayre 1990).

Πήλινα αγαλμάτια, ζώα και ανθρώπινες μορφές (κυρίως γυναικείες) βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στην ακρόπολη. Από τα ανδρικά ειδώλια, τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο του ιπέα (Hermary στο Fourrier και Hermary 2006, 131). Ορισμένοι από τους ιπέεις που βρέθηκαν σε τάφους και δύο στο ανάκτορο, καθώς και ένα ασβεστολιθικό κεφάλι, και αυτό από το ανάκτορο, φέρουν στο κεφάλι τη μίτρα· παριστάνουν, ίσως, βασιλείς της Αμαθούντας (Hermary 2000β, 33-34). Ένα ασβεστολιθικό άγαλμα μικρών διαστάσεων μιας ανδρικής μορφής με μακρύ χιτώνα, που φέρει προσωπίο ταύρου, θυμίζει πιθανότατα την ταύτιση του βασιλιά της πόλης με την κύρια ανδρική θεότητα του ιερού, που συμβολίζεται από τον ταύρο (Hermary 1994, 122· Hermary 2000β, 133· Petit 2002, 305).

Τα ευρήματα από το διοικητικό κέντρο, που χρονολογούνται αμέσως πριν από την καταστροφή του στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, συμπεριλάμβαναν εισηγμένη κεραμική, κυρίως αττική. Αντικείμενα από το διοικητικό κέντρο έφεραν σύντομες επιγραφές στο κυπριακό συλλαβάριο ή στο ελληνικό αλφάβητο ή απλώς συλλαβές. Φαίνεται ότι οι τεχνίτες του ανακτόρου έκαναν παράλληλη χρήση

του συλλαβαρίου και του αλφαβήτου (Petit 1991β). Η ύπαρξη μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων με επιγραφές δείχνει ότι στο κτίριο αποθηκεύονταν προϊόντα, τα οποία προορίζονταν για αναδιανομή (Petit 1991β, 488). Μάλιστα, πρέπει να υπήρχε κάποιο αρχείο στις αποθήκες του, κάτι που μαρτυρεί η ύπαρξη σφραγισμάτων, στο ένα από τα οποία σώζεται καθαρά η παράσταση γυναικείας μορφή (Άρτεμη ή Εκάτη) με πυρσό. Σφραγίσματα αυτού του είδους θα κρατούσαν κλειστό πάπυρο ή περγαμνή ή άλλου είδους αντικείμενο, το οποίο δεν σώθηκε (Petit 1991β, 485-6).

Οι βασιλείς της Αμαθούνας: οι πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές

Τα νομίσματα αποτελούν τη μοναδική πρωτογενή πηγή για τα ονόματα των βασιλέων της Αμαθούνας στον 5^ο και 4^ο αιώνα, μέχρι τον τελευταίο βασιλιά, τον Ανδροκλή. Μια ομάδα αργυρών νομισμάτων του τέλους του 6^{ου} αιώνα, χωρίς επιγραφές, που φέρουν παράσταση ξαπλωμένου λιονταριού στον εμπροσθότυπο και με λείο οπισθότυπο (Hill 1904, xxix) προτάθηκε από την Destrooper-Georgiades (1987, 45) ότι πιθανόν αποτελεί την αρχαιότερη σειρά της νομισματοκοπίας της Αμαθούνας. Παραδοσιακά, από το Hill και έπειτα, τα νομίσματα αυτά αποδίδονται στο Κίτιο, χωρίς όμως και πάλι να υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις για μια τέτοια ερμηνεία.

Οι πρώτες επιβεβαιωμένες κοπές της Αμαθούνας φέρουν τους τύπους που θα επικρατήσουν στη νομισματοκοπία της πόλης καθ'όλη τη διάρκεια του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η πρώτη σειρά αργυρών νομισμάτων φέρει λιοντάρι ξαπλωμένο στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο μπροστινό μέρος λιονταριού. Δύο νομίσματα αυτής της σειράς, από το θησαυρό του Τάφου 286 της Αμαθούνας, φέρουν την επιγραφή *Wo-ro-i-ko* (Amandry 1984, 58· βλ. και *Chronique* 1981, 1016). Η ανάγνωση του ονόματος Ροίκος σε αυτές τις κοπές, που φέρουν διαχρονικά παραστάσεις λεόντων, αποτέλεσε το καθοριστικό στοιχείο για την απόδοση αυτών των νομισμάτων στην Αμαθούνα.

Ο Ροίκος είναι ο ένας από τους δύο βασιλείς της Αμαθούνας που κατονομάζονται σε ελληνικές φιλολογικές πηγές. Αυτός ο πρώτος γνωστός βασιλιάς της Αμαθούνας, είναι πιθανό να συνδέεται με τα γεγονότα της «κυπριακής επανάστασης». Στην εξιστόρηση των γεγονότων από τον Ηρόδοτο, δεν γίνεται καμιά ονομαστική αναφορά σε βασιλιά της Αμαθούνας, ωστόσο η πόλη πρωταγωνιστεί στα επεισόδια που αφορούν την προσπάθεια του Ονήσιλου να συνενώσει τις κυπριακές πόλεις στον πόλεμο κατά των Περσών και στο τραγικό του τέλος. Σύμφωνα, λοιπόν, με

τον Ηρόδοτο, οι Αμαθούσιοι αρνήθηκαν να συμπαραταχθούν με τον Ονήσιλο και γι' αυτό το λόγο ο Σαλαμίνιος βασιλιάς πολιορκήσε την πόλη τους (Ηρόδοτος, 5.104.1-5.105.1). Μετά το θάνατό του (και την ήττα του), οι Αμαθούσιοι έκοψαν το κεφάλι του και το κρέμασαν πάνω από την πύλη του τείχους της Αμαθούνας. Όταν ένα σμήνος από μέλισσες εγκαταστάθηκε σε αυτό, ζήτησαν χρησμό από ένα ελληνικό μαντείο και ακολουθώντας τη συμβουλή του μαντείου το έθαψαν και εγκαθίδρυσαν μια λατρεία προς τιμήν του (Ηρόδοτος, 5.104.1-2).

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, φαίνεται ότι στην Αμαθούνα καταγράφηκαν καταστροφές στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, που έπληξαν τόσο το ιερό όσο και το διοικητικό κέντρο (βλ. Petit 2004γ, 10). Συγκεκριμένα, η ανασκαφή στο διοικητικό κέντρο έδειξε ότι το κτίριο της ΚΑ περιόδου καταστράφηκε στο τέλος της ΚΑΙΙ και ξανακτίστηκε αμέσως μετά, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα (Petit 2004γ, 10-12). Ο Petit κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι πολύ πιθανό να οφείλεται στο ότι τελικώς ο Ονήσιλος κατέλαβε την πόλη, παρά το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει το αποτέλεσμα της πολιορκίας από το Σαλαμίνιο βασιλιά (Petit 2004γ, 12).

Ο Petit πιστεύει, επίσης, ότι με αυτά τα γεγονότα πρέπει να σχετίζεται η αναφορά στο βασιλιά Ροίκο της Αμαθούνας, που συναντάται στο αποσπασματικό έργο *Αμαθούσια* του Ερατοσθένη (3^{ος} αιώνας π.Χ.) και που διασώζεται από τη Σούδα και τον Ησύχιο. Το επεισόδιο που περιγράφεται - και είναι γνωστό ως «Ροίκου κριθοπομπία» -, αναφέρει ότι ο Ροίκος πιάστηκε αιχμάλωτος και ότι όταν επέστρεψε σπίτι του, απέστειλε κριθάρι στην Αθήνα (ΑΚΕΠ 59.6). Σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνει ο Petit, αυτός ο Ροίκος που αναφέρεται στον Ερατοσθένη ταυτίζεται με το Ροίκο της πρώτης σειράς νομισμάτων της Αμαθούνας και όχι με το Ροίκο Β' που έκοψε νόμισμα τον 4^ο αιώνα. Αυτός ο πρώτος Ροίκος είναι πιθανόν να συνελήφθη από τον Πausανία (Petit 2004γ, 20), που είχε τεθεί επικεφαλής της ελληνικής συμμαχίας στην εκστρατεία του 478 π.Χ. για την απελευθέρωση των πόλεων της Μικράς Ασίας και της Κύπρου από τους Πέρσες (Θουκυδίδης 1.94.1-2· Διόδωρος 11.44.1-3).

Η δεύτερη σειρά νομισμάτων της Αμαθούνας φέρει στον εμπροσθότυπο αετό μαζί με το λιοντάρι και τη συλλαβή *μο* (Hill 1904, xxvii· Amandry 1984, 59). Για τα νομίσματα αυτών των πρώιμων σειρών της Αμαθούνας, προτείνεται χρονολόγηση στην περίοδο 460-430 π.Χ., με βάση την κυκλοφορία τους σε θησαυρούς (Amandry 1984, 58). Σύμφωνα με τον Amandry, μια ομάδα νομισμάτων που φέρουν το συλλαβικό σημείο *lu-*, μάλλον πρέπει να αποδοθούν σε ξεχωριστή σειρά, που όμως είναι δύσκολο να χρονολογηθεί (Amandry 1997, 41). Είναι πιθανόν να τοποθετείται πριν από την πρώτη ή μεταξύ πρώτης και δεύτερης. Επομένως, στον 5^ο αιώνα

υπάρχουν τουλάχιστον τρεις σειρές και τρία πιθανά βασιλικά ονόματα, που αντιστοιχούν στην κάθε μια. Οι σειρές αυτές ακολουθούν τον τοπικό κανόνα. Οι επόμενες, που χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα ακολουθούν το «ροδιακό» σταθμητικό κανόνα (Amandry 1984, 58).

Η πρώτη ομάδα αργυρών νομισμάτων στο «ροδιακό» κανόνα, που χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, με τους ίδιους τύπους πρόσθιας και οπίσθιας όψης, φέρει το αλφαβητικό γράμμα Ε (Hill 1904, xxvii). Το κατά πόσο αυτό σχετίζεται με τον Ευαγόρα της Σαλαμίνας, που αναγράφει στα νομίσματά του το ίδιο γράμμα, την περίοδο του «κυπριακού πολέμου» (391-380 π.Χ.) αυτό παραμένει ερώτημα.

Στον 4^ο αιώνα (αμέσως μετά τις κοπές με το γράμμα Ε) χρονολογείται μια ομάδα νομισμάτων στους καθιερωμένους τύπους της νομισματοκοπίας της Αμαθούντας, που φέρει για πρώτη φορά μια ετεοκυπριακή επιγραφή που διαβάζεται *Pu-ru-wo-so* (Hill 1904, xxvii· Amandry 1984, 61). Η επόμενη σειρά φέρει την επιγραφή ξανά στην ελληνική γλώσσα *zovitimo* ή *zotimo* και *-timo* (Hill 1904, xxvii). Ίσως να πρόκειται για το ίδιο ή για δύο διαφορετικά βασιλικά ονόματα (Amandry 1984, 61-2). Στο θησαυρό της Κιλικίας 1901 (κατάχωση περίπου 370 π.Χ.) συμπεριλαμβάνεται δείγμα των νομισμάτων με την επιγραφή *Λυσαδορω* (Hill 1904, xxviii· Amandry 1984, 62). Γύρω στο 360 (μάλλον μετά το Λύσανδρο, με βάση την κυκλοφορία των νομισμάτων τους σε θησαυρούς) χρονολογούνται τα νομίσματα του Επίπαλου (Hill 1904, xxviii· Amandry 1984, 62) (Εικ. 55).

Γύρω στα μέσα του 4^{ου} αιώνα χρονολογούνται τα τετράβολα και οι οβολοί με τη συλλαβή *ρο*, που αποτελεί συντομογραφημένη μορφή του ονόματος Ροίκος (Hill 1904, xxviii· Amandry 1984, 63-4). Το όνομα αυτό, όπως είδαμε πιο πάνω, συναντάται για δεύτερη φορά στη νομισματοκοπία της πόλης. Είναι δύσκολο να χρονολογηθεί η βασιλεία του Ροίκου Β'. Νομίσματα αυτού του βασιλιά συμπεριλαμβάνονται στο θησαυρό του Βουνιού. Σε αυτό το θησαυρό, τα νομίσματα (εκτός από ένα οβολό του Στασίσιου Β' του Μαρίου) χρονολογούνται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα. Πιθανόν, ο Ροίκος Β' να ήταν σύγχρονος του Ευαγόρα Α' της Σαλαμίνας. Αυτός ίσως εισήγαγε το «ροδιακό» κανόνα στην Αμαθούντα και όχι ο Ευαγόρας, που δεν το έκανε ούτε στη Σαλαμίνα (Amandry 1984, 60-61).

Τέλος, σε ένα μοναδικό σίγλο του 4^{ου} αιώνα, με τους καθιερωμένους τύπους της νομισματοκοπίας της Αμαθούντας, διαβάζεται το όνομα ενός ακόμα βασιλιά, του Εύτιμου (Masson 1983, αρ. 200a· Masson 1994· Egetmeyer 1993). Οι τελευταίες κοπές του νομισματοκοπείου της Αμαθούντας

είναι αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Αλεξάνδρου (Destrooper-Georgiades 2007β, 270). Την περίοδο που εμφανίζεται στο προσκήνιο ο Αλέξανδρος, βασιλιάς της Αμαθούντας είναι ο Ανδροκλής.

Ο βασιλιάς Ανδροκλής

Από τον Ανδροκλή, που σύμφωνα με τις ελληνικές φιλολογικές πηγές υπήρξε ο τελευταίος βασιλιάς της Αμαθούντας, δεν γνωρίζουμε καμιά νομισματική κοπή. Σύμφωνα με την Perlman, ο Ανδροκλής γίνεται βασιλιάς στην Αμαθούντα μετά το 331, αφού δεν φέρει τον τίτλο του βασιλιά στη ναυμαχία της Τύρου (Αρριανός, *Ανάβασις Αλεξάνδρου*, 2.22.2): «τήν τε Πνυταγόρου τοῦ βασιλέως πεντήρη εὐθύς ὑπὸ τῆ πρώτῃ ἐμβολῇ κατέδυσαν καί τὴν Ἀνδροκλέους τοῦ Ἀμαθουσίου καί τὴν Πασικράτους τοῦ Θουριέως». Το έτος 321 ο Αρριανός και πάλι, τον αναφέρει ως έναν από τους συμμάχους του Πτολεμαίου (*Τά μετά Αλέξανδρον*, ΑΚΕΠ 80.1).

Οι μοναδικές βασιλικές επιγραφές από την Αμαθούντα εκδόθηκαν από τον Ανδροκλή και βρέθηκαν στην ακρόπολη. Είναι διγλωσσικές και διγραφικές, δηλαδή το κείμενο καταγράφεται στην ετεοκυπριακή γλώσσα στο κυπριακό συλλαβάριο και στην ελληνική γλώσσα στο ελληνικό αλφάβητο. Σε μια βάση από λευκό μάρμαρο, που βρέθηκε στην κορυφή της ακρόπολης, εντοιχισμένη σε τοίχο της Βυζαντινής περιόδου, είναι χαραγμένη η μια από τις δύο επιγραφές του Ανδροκλή (AM3, βλ. Hellmann και Hermary 1980, αρ. 63). Το συλλαβικό κείμενο είναι πολύ κατεστραμμένο. Ο Masson υποστήριξε ότι θα μπορούσε να διαβαστεί (προς τα αριστερά) *(τα)ι θε(ω)ι*, ίσως δηλαδή το συλλαβικό κείμενο να ήταν ελληνικό και όχι ετεοκυπριακό (Masson στο Hellmann και Hermary 1989, 260-61. Βλ. όμως και Masson και Hermary 1982, 239). Στο έμμετρο ελληνικό αλφαβητικό κείμενο καταγράφεται ότι ο βασιλιάς Ανδροκλής ανέθεσε στην Κυπρία ένα *θησαυρό* καθώς και την εικόνα της μορφής του γιου του, [Ορεσ]θέως (για την αποκατάσταση του ονόματος βλ. Masson και Hermary 1982, 240). Από τα ίχνη στη βάση και από τις πληροφορίες που δίνει το ίδιο το κείμενο, φαίνεται ότι θα στήριζε μια βάση με προσφορές και πιθανόν *άγαλμα* του Ορεσθέα σε παιδική ηλικία, στον τύπο του «temple boy». Ο Hermary πρόσφατα (στο Fourrier και Hermary 2006, 154) υποστήριξε ότι είναι επίσης πιθανόν, να στήριζε το *άγαλμα* του γιου του βασιλιά, με αφορμή το γάμο του.

Μια βάση από ψαμμίτη, που επίσης ανακαλύφθηκε στο ιερό στην κορυφή της ακρόπολης, θα στήριζε δύο *χάλκινα αγάλματα*, το ένα από τα οποία κρατούσε κάποιο αντικείμενο ή ίσως ζώο (Masson και Hermary 1982, 235 και σημ. 4). Η βάση φέρει με βεβαιότητα διγλωσσική και

διγραφική επιγραφή (AM4). Το κείμενο δεν σώζεται ολόκληρο καθώς, υπάρχει κενό στο κέντρο της βάσης. Από το συλλαβικό ετεοκυπριακό κείμενο, ο Masson κατάφερε να διαβάσει το όνομα του βασιλιά στη γενική, *a-to-ro-ke-le-we-se* (Masson και Hermary 1982, 238). Ακολουθείται από τη λέξη *erokoro*, που είναι πιθανόν να αποτελεί τον ετεοκυπριακό όρο, που ισοδυναμεί με τον ελληνικό βασιλεύς (Petit 1997/1998, 249). Το ελληνικό αλφαβητικό κείμενο δεν είναι έμμετρο, όπως στην επιγραφή του Ανδροκλή που εξετάσαμε πιο πάνω. Είναι επίσης πολύ κατεστραμμένο, όμως η αποκατάσταση του ονόματος του Ανδροκλή στην αρχή (σε ονομαστική) θεωρείται βέβαιη, αφού το όνομα αναγνωρίζεται και στο ετεοκυπριακό κείμενο. Ακολουθούν τα ονόματα του [Ορ]εσθέα και του Ανδραγόρα στη γενική. Περισσότερες πληροφορίες για την ανάθεση δεν σώζονται, εκτός από τον αποδέκτη, που είναι η Κυπρία Αφροδίτη. Αυτή είναι η αρχαιότερη σωζόμενη αναφορά σε κυπριακό ελληνικό αλφαβητικό κείμενο στην Αφροδίτη (Masson και Hermary 1982, 241).

Πρόσφατα ο Petit υποστήριξε ότι και η τρίτη διγραφική και διγλωσσική επιγραφή της Αμαθούνας, ένα κείμενο με το οποίο η πόλη των Αμαθουσίων τιμά τον *ευπατρίδη* Αρίστωνα Αριστώνακτος, πρέπει να ανήκει στην εποχή των βασιλείων (Petit 2007) (Εικ. 56). Ο Mitford είχε χρονολογήσει την επιγραφή αυτή στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, μετά την κατάλυση του βασιλείου, εξαιτίας, από τη μια, της απουσίας αναφοράς στο βασιλιά και αναγνωρίζοντας στην αναφορά στην πόλη, από την άλλη, έναν τόνο δημοκρατικό (βλ. παραπομπή σε Masson 1983, 207). Αν αποδεχτούμε τη νέα χρονολόγηση, τότε προκύπτει ένας νέος τίτλος για μέλος της άρχουσας τάξης, αυτός του ευπατρίδη. Ο τίτλος αυτός ίσως να ισοδυναμούσε με τον τίτλο του άνακτα, που συναντάται σε άλλα βασίλεια ή ακόμα θα μπορούσε να αφορά ένα διαφορετικό αξίωμα. Το σημαντικό σε κάθε περίπτωση είναι ότι χρονολογώντας την επιγραφή αυτή στην εποχή πριν από την κατάλυση, επιβεβαιώνεται ακόμα πιο έντονα η σχέση της βασιλικής εξουσίας στην Αμαθούνα με την ετεοκυπριακή γλώσσα, η οποία με βάση τα νέα δεδομένα δεν εμφανίζεται ποτέ ξανά μετά την κατάλυση του βασιλείου.

Επιστρέφοντας στον Ανδροκλή, το όνομα του βασιλιά διαβάστηκε επίσης σε καταλόγους αντικειμένων στα ιερά της Δήλου. Μάλιστα σε κατάλογο του 313 π.Χ. (IG XI², 135, l. 39-41) προσδιορίζεται ως *Αμαθούσιος βασιλεύς*. Στην επιγραφή αναφέρεται, ανάμεσα στα αναθήματα της χρονιάς, ένα χρυσό στεφάνι από τον Ανδροκλή. Δύο άλλα στεφάνια από χρυσό αναφέρονται σε καταλόγους των ιερών της Δήλου στον 3^ο αιώνα, δεν γνωρίζουμε όμως πότε έγινε η ανάθεση (IG XI², 161· 203, B, l.51-52· 205, Ab, l.7-8· 219, B, l.45).

Η κατάλυση

Στις διαμάχες των διαδόχων, ο Ανδροκλής μαζί με το Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας, το Στασικράτη των Σόλων και το Νικοκλή της Πάφου συμμάχησε το 321 π.Χ. με τον Πτολεμαίο εναντίον του Περδίκκα (Αρριανός, *Τά μετά Αλέξανδρον*, ΑΚΕΠ 80.1). Το έτος 316/5 π.Χ. ο Διόδωρος (19.59.1) αναφέρει ότι ο Νικοκρέων και «τῶν ἄλλων οἱ κράτιστοι βασιλεῖς» έκαναν και πάλι συμμαχία με τον Πτολεμαίο. Πρέπει να είναι η ίδια ομάδα που είχε προσχωρήσει στο στρατόπεδο του Πτολεμαίου και το έτος 321, με εξαίρεση όμως την Αμαθούντα, καθώς οι σύμμαχοι του Πτολεμαίου - πάντα σύμφωνα με το Διόδωρο - ακολούθως πολιορκήσαν την Κερύνεια και τη Λάπηθο, έφεραν με το μέρος τους το Στασιόικο του Μαρίου, πολιορκήσαν το Κίτιο και ανάγκασαν «τόν Αμαθουσίων δυνάστην ὄμηρα δοῦναι» (Διόδ., 19.62.6). Τελικά, το 313/12 ο ίδιος ο Πτολεμαίος πέρασε στην Κύπρο από την Αίγυπτο με στρατιωτική δύναμη και επιτέθηκε εναντίον των βασιλέων που δεν υπάκουαν (Διόδ., 19.79.4-5). Σε αυτές τις περιγραφές δεν αναφέρεται η Αμαθούντα οπότε δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάλυση του βασιλικού οίκου του Ανδροκλή.

Πάντως, η κατάλυση του βασιλείου τεκμηριώνεται και αρχαιολογικά: το ανάκτορο εγκαταλείπεται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα. Η εγκατάλειψη (πρώτα) και η καταστροφή (αργότερα) του κτιρίου είναι σύγχρονα με την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων από τον Πτολεμαίο (Petit 1991a). Είναι σημαντικό ότι το άνδηρο της ακρόπολης της Αμαθούντας, στο οποίο έστεκε το ανάκτορο για περισσότερο από πέντε αιώνες, παρέμεινε εγκαταλειμμένο μέχρι τη Βυζαντινή περίοδο, όταν απλά κτίστηκε ένας τοίχος. Η μνημειακή διαμόρφωση του ιερού στην κορυφή, κατά την Ελληνιστική, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο παρέβλεψε εντελώς τη θέση του ανακτόρου.

Σύνθεση

Η επιγραφική τεκμηρίωση του βασιλείου της Αμαθούντας είναι δυνατή μόνο από τον 5^ο αιώνα και εξής. Για την περίοδο από τις ασσυριακές επιγραφές μέχρι τις πρώτες νομισματικές κοπές τα επιγραφικά τεκμήρια είναι ανύπαρκτα. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα στις αρχές της ΚΑ περιόδου (όταν δηλαδή αρχίζουν να πληθαίνουν) σαφώς παρουσιάζουν οργανωμένη χρήση του χώρου, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ιεραρχημένης και κεντρικά ελεγχόμενης κοινωνίας. Από τον 8^ο αιώνα το αργότερο, γίνεται η διάκριση σε χώρο ιερό και χώρο κοσμικό στην ακρόπολη. Στην κορυφή ο χώρος αφιερώνεται στη λατρεία της θεάς, ενώ στο κεντρικό άνδηρο κτίζεται ένα πρώτο

μνημειακό κτίριο, του οποίου τα ευρήματα μαρτυρούν ότι λειτούργησε ως το διοικητικό κέντρο, δηλαδή ως το ανάκτορο της πόλης και του βασιλείου. Η περιοχή γύρω από την ακρόπολη τειχίζεται στην ΚΑ περίοδο και εκτός των τειχών βρίσκονται τα νεκροταφεία, που αναπτύσσονται στην ίδια περιοχή ήδη από την ίδρυση της πόλης στον ΚΓ ορίζοντα. Η συγκέντρωση των έξι κτιστών αρχαϊκών τάφων ανά τρεις στο βόρειο και στο δυτικό νεκροταφείο και των τριών κλασικών τάφων στο ανατολικό νεκροταφείο, είναι πιθανό να παραπέμπει σε ομαδοποίηση που σχετίζεται με τα γένη των βασιλικών δυναστειών.

Όμως, η Αμαθούντα δεν αναφέρεται στις ασσυριακές επιγραφές με αυτό τουλάχιστον το όνομα, ενώ οι πρώτες επιβεβαιωμένες νομισματικές κοπές ξεκινούν μόλις πριν από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα (Amandry 1984, 58). Κατά την άποψή μου, η Αμαθούντα πρέπει να ταυτίζεται με μια από τις δύο πόλεις που εμφανίζονται στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα και που δεν μπορούν να αναγνωριστούν στο χάρτη. Η άποψη που θέλει την Αμαθούντα να ταυτίζεται με τη Nuria στηρίζεται περισσότερο στην εκτίμηση ότι το Κίτιο είναι οπωσδήποτε το Qartihadast. Η θεωρία του Baurain έδωσε φαινομενικά το φιλολογικό έρεισμα για αυτή την ταύτιση, βασίζεται όμως εξολοκλήρου σε ερμηνεία και καθόλου σε δεδομένα. Η νεότερη άποψη ότι το Qartihadast είναι η Αμαθούντα είναι, πιστεύω, πιο πειστική.

Πάντως, από τον 5^ο αιώνα και εξής βασιλικά ονόματα είναι γνωστά από τις νομισματικές κοπές και, στην περίπτωση του τελευταίου βασιλιά Ανδροκλή, από επιγραφές που εξέδωσε ο ίδιος και από τις ελληνικές πηγές. Κατά τα άλλα, η πόλη της Αμαθούντας έχει αποδώσει υλικό που είναι εξαιρετικής σημασίας στην προσέγγιση της ιδεολογίας που νομιμοποιούσε και ενίσχυε τη βασιλική εξουσία. Η ιδεολογία αυτή στηριζόταν αφενός στη χρήση μιας γλώσσας, που φαίνεται ότι συνδεόταν άμεσα με τη λατρεία στο ιερό και με τη λειτουργία του ανακτορικού κέντρου και αποτελούσε επιβεβαίωση του μύθου περί της γενεαλογίας των Αμαθουσίων, που έφτανε μέχρι τον αυτόχθονα, προέλληνα Κινύρα. Αφετέρου, επένδυε στη χρήση της μορφής της θεάς Αθώρ, ως συμβόλου μιας κραταιάς βασιλικής εξουσίας, που διασφάλιζε τη γονιμότητα της γης σε γεωργικά και μεταλλευτικά προϊόντα.

5. Ιδάλιο

Το *Ed-il*, η πρώτη πόλη στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα, ταυτίζεται με γενική συναίνεση με το Ιδάλιο, που σύμφωνα με επιγραφές υπήρξε κέντρο ενός αυτόνομου βασιλείου μέχρι τουλάχιστον το 450 π.Χ., οπότε προσαρτήθηκε στο βασίλειο του Κιτίου. Το όνομα του βασιλιά του Ιδαλίου

στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα είναι Ακήστωρ. Η θέση του Ιδαλίου ήταν πάντα γνωστή, καθώς το ίδιο όνομα φέρει και σήμερα η κωμόπολη, που συνεχίζει να ζει στο ίδιο σημείο. Έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα η ακρόπολη, το θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο του βασιλείου του Ιδαλίου. Είναι ο λόφος της *Αμπελλερής* στον οποίο εντοπίστηκε από τη σουηδική αποστολή ένα κτίριο της ΥΚΧ (βλ. Μέρος Πέμπτο).

Τοπογραφία

Συνεχείς έρευνες από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα αποκάλυψαν τμήματα της τοπογραφίας του αρχαίου Ιδαλίου πάνω στην ακρόπολη και γύρω από αυτήν. Βασικό στοιχείο του ιερού τοπίου της πόλης είναι ο λόφος στα ανατολικά της *Αμπελλερής*, η *Μούτη του Αρβίλη*. Έρευνες στη *Μούτη του Αρβίλη* διεξήγαγε ο Ohnefalsch-Richter (1883 και 1885) αλλά άφησε συγκεχυμένες πληροφορίες για τους χώρους όπου ανέσκαψε (Ohnefalsch-Richter 1893). Οι δύο λόφοι υποτίθεται ότι συνδέονταν με ενιαίο τείχος, που εκτεινόταν και στην ενδιάμεση κοιλάδα. Ωστόσο, κανένα ίχνος τείχους δεν εντοπίστηκε ποτέ στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των δύο λόφων (Gjerstad *et al.* 1935, 461). Η αμερικανική αποστολή που διενήργησε έρευνες στο Ιδάλιο τη δεκαετία του 1970, ονόμασε την περιοχή γύρω από τις δύο ακροπόλεις Κάτω Πόλη. Επιφανειακή έρευνα και ανασκαφές αποκάλυψαν οικίες (Stager *et al.* 1974, 42-4) και τμήματα τείχους (Stager *et al.* 1974, 44-8).

Το πιο μεγάλο νεκροταφείο της πόλης εντοπίστηκε στα βόρεια της ακρόπολης, στη θέση *Ελιούθκια του Κουζουρτού* (ΒΔ νεκροταφείο). Οι ταφές εκτείνονται από την ΚΓΙ μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Σε αυτό το νεκροταφείο βρέθηκε το 1963 συλημένος ένας κτιστός τάφος της ΚΑ περιόδου (Karageorghis 1963). Στο εσωτερικό του θαλάμου φαίνεται ότι θα υπήρχε μια κτιστή σαρκοφάγος. Παρά το γεγονός ότι ο τάφος είχε συληθεί, στην ανασκαφή του 1963 βρέθηκε κεραμική που οδήγησε στη χρονολόγησή του στην ΚΑΙ (Karageorghis 1963, 48-49). Άλλοι δύο κτιστοί αρχαϊκοί τάφοι υποτίθεται ότι υπήρχαν στο ίδιο νεκροταφείο. Ο ένας καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 1912, ενώ ο άλλος εντοπίστηκε από τον Ohnefalsch-Richter και καταστράφηκε αργότερα (Ohnefalsch-Richter 1893, εικ. II, αρ. 22. Βλ. Χρήστου 1996, 89).

Τα πρώτα τεκμήρια

Η πρώτη φάση του ιερού στην ακρόπολη στην Εποχή του Σιδήρου χρονολογείται από τους Σουηδούς αρχαιολόγους στην ΚΓΙΙΙ. Την ίδια εποχή η ακρόπολη τειχίστηκε. Δύο πύργοι

ενίσχυσαν το τείχος στη δυτική γωνιά και μια πύλη εισόδου ανοίχτηκε στο νοτιοδυτικό του σκέλος. Το ιερό που βρίσκονταν μέσα στην τειχισμένη ακρόπολη, αποτελούνταν από ένα ανοιχτό χώρο με ένα βωμό και ένα μικρό κτίριο (Gjerstad *et al.* 1935, 627).

Στην ΚΑΙ το τέμενος επεκτάθηκε. Το τείχος της ακρόπολης ενισχύθηκε και πάλι και ένας μεγάλος πύργος αντικατέστησε το μικρό στη δυτική γωνιά. Αυτός ο πύργος συνδέονταν με το τείχος της Κάτω Πόλης. Μικρές αλλαγές καταγράφονται στην αρχιτεκτονική του ιερού, που διατηρεί τη μορφή του ανοιχτού τεμένους με ένα μικρό κλειστό χώρο. Στην ΚΑΙΙ γίνονται επιδιορθώσεις στα τείχη. Ο μικρός πύργος στα ανατολικά συνδέεται με ένα μεγάλο. Τα αναθήματα από το ιερό της ΚΓ και της ΚΑ περιόδου είναι στην πλειονότητά τους όπλα (ξίφη, εγχειρίδια, δόρατα, αιχμές βελών, ασπίδες, κράνη), εργαλεία (πελέκεις) και προσωπικά αντικείμενα (περόνες, πόρπες, ενώτια, δαχτυλίδια ψέλια) (Gjerstad *et al.* 1935, 628).

Λίγο πριν από το 1850 βρέθηκαν από κατοίκους του χωριού στο πιο ψηλό σημείο του λόφου της *Αμπελλερής*, στο νότιο μέρος του λόφου, επιχρυσωμένα κύπελλα, μαζί με την ορειχάλκινη πινακίδα με το μακροσκελές συλλαβικό κείμενο (Masson 1983, αρ. 217). Ο δούκας De Luynes αγόρασε μερικά από αυτά τα αντικείμενα. Δύο από τα αργυρά κύπελλα βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου. Ο Gjerstad χρονολόγησε το πρώτο, που φέρει σκηνές με κυνήγι και βασιλιά σε άρμα στο 700 π.Χ. και το δεύτερο, με παράσταση Φαραώ που σκοτώνει αιχμαλώτους, στο 600 π.Χ. (Gjerstad 1946a, 10-11). Ο Markoe χρονολογεί τα δύο κύπελλα από την *Αμπελλερή* στο τέλος του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} αιώνα (Markoe 1985, αρ. κατ. Cy1 και Cy2). Πρέπει να σημειωθεί ότι το αρχαιότερο μεταλλικό κύπελλο με εικονιστική διακόσμηση από την Κύπρο, που ο Markoe κατατάσσει στην Περίοδο Ι της κατηγορίας των Κυπρο-φοινικικών κυπέλλων (850-750 π.Χ.), βρέθηκε σε ένα τάφο στα βόρεια της *Αμπελλερής* (Markoe 1985, αρ. κατ. Cy3). Τα αντικείμενα αυτά θα ήταν αναθήματα ανθρώπων που κατείχαν υψηλή θέση στην πολιτεία του Ιδαλίου. Σε αυτό το σύνολο ευρημάτων από την *Αμπελλερή* συμπεριλαμβάνεται και ένα χάλκινο αντικείμενο, πιθανότατα λαβή δόρατος, που φέρει τη συλλαβική επιγραφή *tā Athāna tā in Ἐδαλλίωι* και τα συλλαβικά σημεία *pa ka-ra*, που μπορεί να αποτελούν συντομογραφία της φράσης *βασιλεύς Γρας* (Masson 1983, αρ. 218, **ΙΔ2**). Το γεγονός ότι η ίδια συντομογραφία συναντάται σε νομίσματα της πόλης (Hill 1904, §29.iii-v) ενισχύει την ανάγνωση. Τα συνευρήματα του αντικειμένου αυτού, ενισχύουν επίσης την ταύτισή του με βασιλικό ανάθημα στο ιερό της ακρόπολης του βασιλείου.

Η μαζική ανάθεση μεταλλικών - και κυρίως χάλκινων - αντικειμένων είναι χαρακτηριστικό φαινόμενο στο ιερό της ακρόπολης του Ιδαλίου. Αυτό, χωρίς αμφιβολία, μαρτυρεί τη σημασία της κατεργασίας του μετάλλου και κυρίως του χαλκού στην οικονομία της πόλης και ολόκληρου του βασιλείου (Βλ. Koucky και Steinberg στο Stager και Walker 1989). Μεγάλες ποσότητες από σκωρίες και κομμάτια από χωνευτήρια ανευρίσκονται και στην ανασκαφή του κλασικού διοικητικού κέντρου στην ακρόπολη (Hadjicosti 1997, 52-3).

Οι βασιλείς από το τέλος του 6^{ου} μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα

Οι νομισματικές εκδόσεις της πόλης του Ιδαλίου ξεκινούν λίγο μετά από αυτές της Σαλαμίνας και της Πάφου, είναι δηλαδή από τις αρχαιότερες νομισματοκοπίες της αρχαϊκής Κύπρου. Οι αρχαιότεροι σίγλοι φέρουν στον εμπροσθότυπο καθιστή σφίγγα και στον οπισθότυπο ένα έγκοιλο τετράγωνο. Νομίσματα αυτής της πρώτης σειράς έχουν βρεθεί στους θησαυρούς του Demanhur 1637 (500 π.Χ.), του Φαγιούμ 1646 (490-485 π.Χ.), του Δέλτα 1640 (485) και της Λάρνακας (λίγο μετά το 480) (Destrooper-Georgiades 2002, 352, σημ. 9). Στον ίδιο τύπο, η αμέσως επόμενη σειρά φέρει σημεία της κυπροσυλλαβικής γραφής, όπου μεταξύ άλλων μπορούν να αναγνωριστούν οι συλλαβές *pa* και *sa*, που συνήθως ερμηνεύονται ως Βα[σιλευς] Σ[τασικυπρος] και σε άλλα οι συλλαβές (*e-*)*ta-li*, που δηλώνουν είτε το εθνικό της πόλης είτε (το πιο πιθανό) το όνομα του νομίσματος (Hill 1904, li). Τα πρώτα νομίσματα με παράσταση στον οπισθότυπο χρονολογούνται στο 480 ή λίγο μετά. Στον οπισθότυπο υπάρχει άνθος λωτού, ενώ προστίθενται σταδιακά άλλα σύμβολα, όπως φύλλα κισσού και αστράγαλος σε έγκοιλο τετράγωνο και αργότερα κύκλο (γενικά για νομισματοκοπία Ιδαλίου βλ. Hill 1984-1990 και Destrooper-Georgiades 2002, 352-54). Στη σειρά με παραστάσεις στον οπισθότυπο διαβάζονται διαδοχικά τα ονόματα βασιλιάς *Ki-*, βασιλιάς *Ka-ra-* και βασιλιάς *Σα-* (Hill 1904, li) (Εικ. 57).

Στις τελευταίες κοπές του νομισματοκοπείου του Ιδαλίου συμπεριλαμβάνονται νομίσματα σε μικρές υποδιαίρεσεις, στα οποία η καθιστή σφίγγα αντικαθίσταται από κεφάλι Αθηνάς με κράνος (Masson 1996α) και όχι Αφροδίτης όπως εσφαλμένα πίστευε ο Hill (1904, lii). Με συλλαβικά σημεία αναγράφεται ξανά η λέξη (*eta*)*li*. Σύμφωνα με τον Masson (1996β) η επιγραφή *etalī* μπορεί να διαβαστεί είτε ως *Εδαλιήων* είτε ως *Εδαλιεύς* ή ακόμη ως *Εδαλικόν* (δηλαδή το όνομα του νομίσματος).

Η νομισματοκοπία του Ιδαλίου τελειώνει με την κατάκτηση της πόλης από τον Αζβαάλ του Κιτίου. Με βάση τη μελέτη των νομισμάτων, η Destrooper-Georgiades είναι βέβαιη ότι η

κατάκτηση του Ιδαλίου από το Κίτιον συμβαίνει «χωρίς αμφιβολία περίπου το 450» (Destrooper-Georgiades 2002, 353).

Η χάλκινη πινακίδα του Ιδαλίου

Από το ιερό της Αθηνάς προέρχεται η περίφημη χάλκινη πινακίδα του Ιδαλίου, που φέρει το πιο μακροσκελές ελληνικό συλλαβικό κείμενο. Σύμφωνα με το ίδιο το κείμενο, η πινακίδα ανατέθηκε στο ιερό της Αθηνάς στο Ιδάλιο από το βασιλιά και την πόλη (*βασιλεύς κας ά πόλις κατέθιγαν ίν τάν θιόν τάν Αθάναν τάν περ' Έδάλιον*) και αποτελεί τη γραπτή συμφωνία με μια οικογένεια γιατρών, που περιέθαλψαν τους τραυματίες κατά την πολιορκία της πόλης από τους Μήδους και τους Κιτιείς (Masson 1983, αρ. 217· Egetmeyer 2004).

Η πινακίδα αποτελεί ένα θησαυρό πληροφοριών τόσο για την ιστορία όσο και για τους θεσμούς ενός τουλάχιστον κυπριακού βασιλείου στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Σε ό,τι αφορά στους πολιτικούς θεσμούς το κείμενο μάς πληροφορεί τα εξής:

- 1) Το όνομα του βασιλιά είναι Στασίκυπρος.
- 2) Το όνομα του βασιλιά ακολουθεί πάντα η φράση «η πόλις των Ιδαλιέων» ή απλά «η πόλις» (*ά πόλις ΈδαλιήFες*).
- 3) Υπάρχει βασιλική γη και δημόσια γη, όπως και βασιλικό ταμείο και δημόσιο ταμείο.
- 4) Η πολιορκία της πόλης χρονολογείται από το ίδιο το κείμενο στο έτος του Φιλοκύπρου, του γιου του Ονασαγόρα. Συνεπώς, φαίνεται ότι υπάρχει ένας επώνυμος άρχοντας.
- 5) Χορηγείται ατέλεια στον Ονάσιλο και στα αδέρφια του.
- 6) Τα νομίσματα της πόλης ονομάζονται *Εδάλια*. Υποδιαίρεσεις του αργυρού νομίσματος ονομάζονται πε[λεκυσ?] και δι[δραχμα]. Υπάρχει επίσης αναφορά σε τα[λαντον] (Masson 1983, 241).

Ο βασιλιάς Στασίκυπρος της πινακίδας μπορεί να είναι ο βασιλιάς Σα- της δεύτερης ομάδας των νομισμάτων της πόλης ή μπορεί να είναι ο βασιλιάς Σα- της τελευταίας σειράς νομισμάτων της πόλης ή μπορεί ακόμα να είναι κάποιος βασιλιάς άγνωστος από τα νομίσματα (Stylianou 1989, 30).

Από το κείμενο μπορούμε να καταλάβουμε (έμμεσα) ότι το Ιδάλιο είχε καταφέρει να απωθήσει αυτή την πρώτη επίθεση. Είναι, ωστόσο, δεδομένο ότι κάποια στιγμή επί βασιλείας Αζβαάλ του Κιτίου, το αυτόνομο βασίλειο του Ιδαλίου καταλύεται και η πόλη (μαζί πιθανότατα με την

περιφέρεια ή μέρος της περιφέρειας του βασιλείου) ενσωματώνεται στο βασίλειο του Κιτίου. Αυτό τεκμαίρεται από δύο επιγραφές στις οποίες ο Αζβαάλ και ο γιος του Βααλμελέκ φέρουν τον τίτλο «βασιλεύς Κιτίου και Ιδαλίου» (**KI1** και **KI2**). Ο προκάτοχος του Αζβαάλ, Βααλμελέκ Α', φέρει τον τίτλο «βασιλεύς Κιτίου». Φαίνεται, λοιπόν, ότι η πινακίδα καταγράφει μια προηγούμενη προσπάθεια των Κιτιέων να καταλάβουν το Ιδάλιο. Το γεγονός ότι η πρώτη αυτή προσπάθεια τελειώνει ανεπιτυχώς, μαρτυρείται από το γεγονός ότι συνεχίζουν να λειτουργούν οι θεσμοί του αυτόνομου Ιδαλίου και ο βασιλιάς Στασίκυπρος συνεχίζει να έχει τον έλεγχο της περιφέρειάς του (τουλάχιστον μέχρι την Αλάμπρα).

Τα γεγονότα που καταγράφει η πινακίδα χρονολογούνται με γενική συναίνεση στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα. Ο Gjerstad έθεσε ως *terminus ante quem* το 470 π.Χ. Σύμφωνα με τα ευρήματα των ανασκαφών του, το ιερό της Αθηνάς καταστράφηκε περίπου το 470 π.Χ. και δεν επιδιορθώθηκε ποτέ. Καθώς, σύμφωνα με το ίδιο το κείμενο, η πινακίδα τοποθετήθηκε στο ιερό της Αθηνάς, η ανάθεση έγινε χωρίς αμφιβολία πριν από την καταστροφή του ιερού. Ο Στυλιανού ορίζει ως *terminus post quem* το 498/7, δηλαδή την «κυπριακή επανάσταση» (Stylianou 1989, 30).

Σύμφωνα με τους Αμερικανούς αρχαιολόγους, τα αρχαιολογικά δεδομένα καταγράφουν τη μέριμνα για ενίσχυση των αμυντικών έργων της πόλης στο τέλος της ΚΑ και στην αρχή της ΚΚ περιόδου (δηλαδή στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα). Στο Δυτικό Άνδηρο (το χώρο του ανακτόρου) αναδιοργανώνονται τα αμυντικά έργα. Παράλληλα, για πρώτη φορά τειχίζεται η Κάτω Πόλη, όπου κτίζεται ένας μεγάλος τοίχος με πελεκητούς λίθους στην πρόσοψη. Μάλιστα, ένας τοίχος που λειτουργούσε ως μέρος του ανακτόρου προεκτεινόταν στα βόρεια μέχρι την Κάτω Πόλη. Αυτό το αμυντικό σύστημα βρισκόταν σε χρήση μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα οπότε φαίνεται ότι καταστρέφεται (Stager και Wright 1989, 18-9).

Η κατάλυση του βασιλείου του Ιδαλίου

Τα έργα αυτά φαίνεται ότι δεν υπήρξαν αποτελεσματικά μακροπρόθεσμα. Έμμεσα, οι δύο επιγραφές του Βααλμαλέκ Β' (**KI1** και **KI2**), μαρτυρούν ότι επί βασιλείας του πατέρα του, Αζβαάλ, καταλήφθηκε η πόλη και καταλύθηκε το αυτόνομο βασίλειο του Ιδαλίου. Έκτοτε, όλοι οι βασιλείς του Κιτίου, μέχρι την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α', φέρουν τον τίτλο του βασιλιά «του Κιτίου και του Ιδαλίου»: *mlk kty w' dyl*.

Η χρονολόγηση της κατάλυσης του βασιλείου του Ιδαλίου εξαρτάται από τη χρονολόγηση της βασιλείας του Αζβαάλ, που στηρίζεται σε νομισματικά δεδομένα. Η περίοδος βασιλείας του προκατόχου του, Βααλμελέκ Α΄, τοποθετείται στο διάστημα 479-449 π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι δεν συμπεριλαμβάνονται κοπές αυτού του βασιλιά στο θησαυρό της Λάρνακας (IGCH 1272, κατάχωση περίπου 480 π.Χ.). Νομίσματα του Βααλμελέκ Α΄ (όχι όμως και του Αζβαάλ) συμπεριλαμβάνονται στο θησαυρό της Ιορδανίας (IGCH 1482, κατάχωση λίγο μετά το 450 π.Χ.). Όπως φαίνεται από τις επιγραφές και τα νομίσματα, πριν από τον Αζβαάλ και μετά το Βααλμελέκ δεν πρέπει να μεσολάβησε άλλος βασιλιάς.

Δύο νομίσματα του Αζβαάλ που βρέθηκαν σε θησαυρούς, είναι επικεκομμένα σε νομίσματα της Αίγινας. Το πρώτο σε νόμισμα με χελώνα της θάλασσας (κοπές που χρονολογούνται στις αρχές του 5^{ου} αιώνα) και το δεύτερο σε νόμισμα με χελώνα της στεριάς (χρονολογούνται στο 446-431 π.Χ.). Η δεύτερη σειρά νομισμάτων της Αμαθούντας φέρει στον εμπροσθότυπο αετό μαζί με το λιοντάρι και τη συλλαβή *μο* (Hill 1904, §9.ii· Amandry 1984, 59). Είναι σημαντικό για τη χρονολόγηση των νομισμάτων του Κιτίου το γεγονός ότι ένας σίγλος του Αζβαάλ είναι επικεκομμένος σε νόμισμα της δεύτερης σειράς της Αμαθούντας. Για τα νομίσματα των δύο πρώτων σειρών της Αμαθούντας προτείνεται χρονολόγηση στην περίοδο 460-430 π.Χ. με βάση την κυκλοφορία τους σε θησαυρούς (Amandry 1984, 58). Τα δεδομένα, λοιπόν, συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι ο Αζβαάλ ανέλαβε την εξουσία λίγο μετά το 450 και βασίλευσε στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (Destrooper-Georgiades 1996, 108).

Αν αποδεχτούμε τη χρονολόγηση αυτή σχετικά με τη βασιλεία του Αζβαάλ και την κατάληψη του Ιδαλίου, τότε προκύπτει ένα άλλο πρόβλημα: ότι η καταστροφή και εγκατάλειψη του ιερού συμβαίνει το 470 και η κατάληψη του Ιδαλίου το 450 π.Χ. Πάντως, στη δημοσίευση των ερευνών της αμερικανικής αποστολής, παρουσιάζεται η άποψη ότι η χρονολόγηση της καταστροφής του ιερού της Αθηνάς στην κορυφή της ακρόπολης δεν συμβαίνει το 470, όπως είχε υποστηρίξει ο Gjerstad, αλλά γύρω στο 450 π.Χ., όταν καταστροφές παρατηρούνται και στις οικίες της Κάτω Πόλης (Stager και Walker 1989, 464). Είναι γεγονός ότι ο Gjerstad είχε ανακαλύψει στο ιερό νομίσματα της «μετα-αρχαϊκής περιόδου» (post-archaic date, Gjerstad *et al.* 1935, 617), τα οποία θεώρησε ότι παρεισέφεραν στα στρώματα καταστροφής (βλ. και Maier 1985, 34, σημ. 11).

Γλυπτική και κοροπλαστική: το ιερό με τα βασιλικά αναθήματα

Το 1868/69 ο R. Hamilton Lang ανέσκαψε ένα ιερό στο βόρειο πλάτωμα της ανατολικής ακρόπολης (Lang 1878. Για τη θέση του ιερού βλ. Gaber 1994). Μέσα σε αυτό το ιερό βρέθηκαν τέσσερις βασιλικές φοινικικές επιγραφές του 4^{ου} αιώνα (**KI4**, **KI5**, **KI6** και **KI11**. Βλ. Senff 1993, 87), της περιόδου της βασιλείας των Μελικιάθωνα και Πουμιάθωνα, βασιλέων «Κιτίου και Ιδαλίου». Χωρίς αμφιβολία, τον 4^ο αιώνα π.Χ. το ιερό αυτό λειτούργησε ως βασικό μέσο προώθησης της βασιλικής ιδεολογίας των βασιλέων του Κιτίου στο Ιδάλιο, την οικονομική πρωτεύουσα της πολιτείας του (Sznycer 2004). Οι επιγραφές αυτές ονομάζουν τη λατρευόμενη θεότητα Reshef Mikal, ενώ στο συλλαβικό ελληνικό κείμενο της διγλωσσικής **KI6**, ονομάζεται Απόλλων Αμύκλος. Τα δώρα που προσέφεραν οι βασιλείς «του Κιτίου και του Ιδαλίου» και ο άναξ Βααλρόμ στο θεό του ιερού ήταν, σύμφωνα με τα ίδια τα κείμενα, ένα χρυσό κύπελλο (**KI4**) και δύο (μικρού μεγέθους) αγάλματα (**KI5**, **KI6**).

Στο ιερό δεν βρέθηκαν επιγραφές των βασιλέων του Ιδαλίου πριν από την κατάληψη από το Κίτιο. Πάντως, από την ΚΑ περίοδο και εξής είχαν ανατεθεί στο ιερό ένας μεγάλος αριθμός λίθινων γλυπτών (Senff 1993). Βρέθηκαν ακόμη πήλινα αγαλμάτια κατασκευασμένα με μήτρα (τα περισσότερα παραμένουν αδημοσίευτα, βλ. Fourtner 2007, 41) και 13 χάλκινα ειδώλια, το μεγαλύτερο σύνολο χάλκινων ειδωλίων που βρέθηκε στην Κύπρο (Reyes 1992). Στην πλειονότητά τους πρόκειται για ανδρικές μορφές με αιγυπτιακού τύπου χιτωνίσκο, σε ορισμένες περιπτώσεις και με κολλάρο και κωνικό κράνος, που συχνά μιμείται το αιγυπτιακό Λευκό στέμμα και χρονολογούνται στην ΚΑ περίοδο. Ένα από τα μεγαλύτερα ειδώλια (ύψος 14εκ.) φέρει διπλό κερασφόρο κράνος με ιερή κόμπρα (αρ. κατ. 28), ενώ ένα άλλο φέρει τη χαρακτηριστική πλατιά ταινία στο σχήμα της μίτρας (αρ. κατ. 40): το πρώτο ερμηνεύεται ως παράσταση θεότητας (Reyes 1992, 249· Hermay 2001β, 162) και το δεύτερο ως «βασιλική» μορφή (Hermay 2001β, 162).

Σε ένα υπερυψωμένο δωμάτιο στο νοτιοανατολικό τμήμα του ιερού, που θεωρείται το αρχαιότερο, βρέθηκαν, σύμφωνα με το Lang, πήλινα ειδώλια. Εκατέρωθεν της κλίμακας που οδηγεί σε αυτό, ανακαλύφθηκαν δύο βάσεις, που θα στήριζαν δύο κολοσσιαία αγάλματα, ενώ θραύσματα από μεγάλου μεγέθους αγάλματα (αλλά και οι επιγραφές) αναφέρεται ότι βρέθηκαν και στην αυλή που βρίσκεται στα βόρεια. Ωστόσο, τα περισσότερα μικρού και μεγάλου μεγέθους αναθήματα γλυπτικής ανακαλύφθηκαν στο νότιο άκρο της δυτικής αυλής, σε στεγασμένο κατά πάσα πιθανότητα χώρο, όπου αποκαλύφθηκαν τρεις σειρές βάσεων (Senff 1993, 9- 13).

Τα πρώτα λίθινα αγαλμάτια σε ανδρικούς τύπους εμφανίζονται στο ιερό πριν από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και ανήκουν στον τύπο με κωνικό κράνος, χιτώνα και ιμάτιο· η σειρά αυτή συνεχίζεται μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα (Senff 1993, Taf. 3a-d, 5g-i, 3h-j, 4a-i, 6a-l). Φυσικού μεγέθους μορφές στον ίδιο τύπο κάνουν επίσης την εμφάνισή τους την εποχή αυτή (Senff 1993, Taf. 5a-c, 7a-f). Μορφές που φέρουν διάδημα με ρόδακες συναντώνται κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 6^{ου} αιώνα (Senff 1993, Taf. 31a-l, 32a-c). Παριστάνουν όλα αγένειες νεανικές μορφές (Senff 1993, 46-7). Οι αιγυπτιαζόντες τύποι αντιπροσωπεύονται στο ιερό από οκτώ κεφαλές, τρεις κορμούς και ένα πλήρες αγαλμάτιο και η εξέλιξή τους καλύπτει από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} (Senff 1993, 50-3). Στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα τοποθετούνται με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια τρία φυσικού μεγέθους γενειοφόρα κεφάλια, που φέρουν το κάλυμμα της κεφαλής που ταυτίζεται με τη μίτρα των Κυπρίων βασιλέων (Senff 1993, Taf. 37. *Εικ.* 58.1). Καθ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα συνηθέστερος είναι ο τύπος της ανδρικής μορφής με στεφάνι από φύλλα.

Είναι σημαντικό ότι οι μεγάλοι μεγέθους γενειοφόρες μορφές, που ποτέ, όμως, δεν σώζονται ολόκληρες, ανήκουν χρονολογικά στην περίοδο από τα τέλη του 6^{ου} μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (Senff 1993, Taf. 17 a-h, 18, 19 a-h). Η εντυπωσιακή μορφή C154 που διατηρεί σχεδόν ολόκληρο τον άνω κορμό και που στην παλαιότερη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «Απόλλων» (Gaber-Saletan 1986, 18-19) χρονολογείται από το Senff στα τέλη του 6^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα (Senff 1993, 37) (*Εικ.* 58.3). Με βάση τις περιγραφές του Lang (Masson 1968, 388), η μορφή αυτή πιθανόν να κατείχε την κεντρική θέση στην πρώτη σειρά των αναθημάτων στο νότιο άκρο της δυτικής αυλής, απέναντι από τους βωμούς και τις λεκάνες, που υποτίθεται ότι περιείχαν νερό για καθαρμούς (Senff 1993, 13). Αγαλμάτια στον τύπο με στεφάνι συνεχίζουν να αποτελούν το συνηθέστερο ανάθημα μέχρι τον 3^ο αιώνα στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο (Senff 1993, 37-9). Ωστόσο, είναι εξαιρετικά σημαντικό για την ιστορία του βασιλείου το γεγονός ότι, από τα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα μέχρι την Ελληνιστική περίοδο η ανάθεση μεγάλου μεγέθους γλυπτών σε ανδρικούς τύπους διακόπτεται (Senff 1993, 40· Gaber-Saletan 1986, 20).

Ορισμένα από αυτά τα αγάλματα, όπως οι μεγάλοι και υπερφυσικού μεγέθους μορφές με κωνικό κράνος ή με στεφάνι με φύλλα, οι μορφές με διάδημα με ρόδακες και κυρίως οι μορφές με μίτρα και αυτές με αιγυπτιαζόντα ενδύματα, θα αποτελούσαν με βεβαιότητα αναθήματα βασιλέων και ανάκτων (Senff 1993, 70-71). Πραγματικά, ο Hermary αποδίδει τις μνημειακές μορφές του 5^{ου} αιώνα, με στεφάνι με φύλλα στη βασιλική δυναστεία του Κιτίου. Η ταύτιση των μορφών αυτών,

που χρονολογούνται μέχρι τα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα, με τους βασιλείς του Κιτίου και όχι τους βασιλείς του Ιδαλίου, οφείλεται στο γεγονός ότι ο Hermary πιστεύει ότι η κατάληψη του Ιδαλίου έγινε πριν από το 450, λίγο μετά την καταστροφή του ιερού της Αθηνάς στην κορυφή της ακρόπολης, που, όπως είδαμε, σύμφωνα με τη σουηδική αποστολή, τοποθετείται γύρω στο 470 (Hermary 2005).

Αν, όμως, αποδεχτούμε τα επιχειρήματα των νομισματολόγων και συνεπώς τη χρονολόγηση της κατάληψης του Ιδαλίου από το Κίτιο περίπου το 450, τότε οι μορφές αυτές φαίνεται να προέρχονται από το πολιτειακό περιβάλλον του αυτόνομου βασιλείου του Ιδαλίου. Έτσι, συνδέονται με τις πρωιμότερες μνημειακές μορφές, που εμφανίζονται από το τέλος του 7^{ου} αιώνα, και δίνουν την εντύπωση ότι η ανάθεση μεγάλων, «βασιλικών» μορφών στο ιερό του Απόλλωνα στη δυτική ακρόπολη οφειλόταν στους βασιλείς του Ιδαλίου. Τα πρωιμότερα επιβεβαιωμένα αναθήματα βασιλέων «του Κιτίου και του Ιδαλίου» ανήκουν στη βασιλεία του Μελικιάθωνα, δηλαδή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (βλ. **KI4**). Ο Μελικιάθων και ο διάδοχός του ο Πουμιάθων συνεχίζουν να αναθέτουν στο ίδιο ιερό, τα αναθήματά τους όμως διαφοροποιούνται αισθητά από αυτά των βασιλέων του Ιδαλίου. Είναι επιγραφές φοινικικές σε βάσεις που θα έφεραν χάλκινα αγαλμάτια ή άλλου είδους αντικείμενα.

Πάντως, χωρίς αμφιβολία, ο Hermary έχει δίκαιο όταν υποστηρίζει ότι οι Κύπριοι βασιλείς και άνακτες, όποια και να ήταν η «εθνική» καταγωγή τους, χρησιμοποιούσαν την ίδια εικονογραφία στην υπηρεσία της εξουσίας τους και των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων (Hermary 2001γ, 35). Σύμφωνα και με τη Fourrier (2007, 109), υπήρχε ένα *κυπριακό βασιλικό μοντέλο* (“un modèle royal chypriote”) που άγγιζε εξίσου την ελληνική Σαλαμίνα και το φοινικικό Κίτιο. Η απόδοση των βασιλικών μορφών στη βασιλική δυναστεία του Ιδαλίου και όχι στη βασιλική δυναστεία του Κιτίου, δεν σχετίζεται επομένως με το γεγονός ότι η πρώτη ήταν «ελληνική» και η δεύτερη «φοινικική».

Το βασίλειο του Κιτίου και του Ιδαλίου

Η πόλη του Ιδαλίου χάνει το χαρακτήρα του πρωτογενούς κέντρου, της πρωτεύουσας δηλαδή ενός βασιλείου, αλλά φαίνεται ότι διατηρεί μια αναβαθμισμένη θέση στην ιεραρχία του βασιλείου «του Κιτίου και του Ιδαλίου», ως δευτερογενές κέντρο. Σε πλάτωμα κάτω από την κορυφή, εντοπίστηκε σε δοκιμαστικές τομές από τη σουηδική και από την αμερικανική αποστολή το διοικητικό κέντρο της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου (Stager, Walker και Wright 1974, 50-8· Stager

και Wright 1989, 5-31). Οι ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων, που ξεκίνησαν το 1991 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, αποκάλυψαν ένα μεγάλο και μνημειακό σύμπλεγμα δωματίων και πύργων, που αναπτύσσονται γύρω από μια κεντρική αυλή. Η αρχαιότερη φάση του κτιρίου χρονολογείται στον 7^ο αιώνα (*Chronique* 2000, 677-8· 2001, 755), ενώ φαίνεται ότι εγκαταλείπεται στο τέλος του 4^{ου}. Σε τρία από τα δωμάτια του κτιρίου βρέθηκαν περίπου 300 φοινικικές (και ελάχιστες ελληνικές συλλαβικές) επιγραφές, γραμμένες με μελάνι σε όστρακα και σε πλάκες από γύψο. Οι επιγραφές αυτές αποτελούσαν το αρχείο που σχετιζόταν με τη λειτουργία του κτιρίου και κυρίως του ελαιόμυλου, που ανακαλύφθηκε στη βόρεια πτέρυγα (βλ. αναφορές σε Hadjicosti 1995 και 1997 και Sznycer 2004). Φαίνεται, λοιπόν, ότι μέσα στο βασίλειο «του Κιτίου και του Ιδαλίου», το Ιδάλιο παραμένει η οικονομική πρωτεύουσα (Sznycer 2004· Yon 2004β, 124).

Οι επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα Αμύκλου (ή Reshef Mikal) - τρεις βασιλικές επιγραφές και μια επιγραφή ενός άνακτα-adon - απαρτίζουν το μεγαλύτερο σύνολο βασιλικών επιγραφών που εκδόθηκαν από βασιλείς «του Κιτίου και του Ιδαλίου». Από τις βασιλικές επιγραφές, οι δύο αρχαιότερες προέρχονται από τα πρώτα χρόνια βασιλείας του Μελικιάθωνα (**KI4 και KI5**). Η τρίτη συνοδεύει ανάθημα του βασιλιά Πουμιάθωνα (**KI11**). Η διγραφική επιγραφή του άνακτα Baalrom, που επέτρεψε την αποκρυπτογράφηση του κυπριακού συλλαβαρίου (**KI6**), ανήκει στα πρώτα χρόνια βασιλείας του Μελικιάθωνα. Είναι σημαντικό για την κατανόηση της σημασίας του Ιδαλίου στην πολιτική τοπογραφία του βασιλείου, το γεγονός ότι συνυπολογίζοντας και την επιγραφή **KII** από τον Άγιο Γεώργιο, συνολικά πέντε βασιλικές επιγραφές τοποθετήθηκαν από τρεις διαφορετικούς βασιλείς του Κιτίου και του Ιδαλίου στην πόλη του Ιδαλίου, ενώ μόλις μια, το τρόπαιο του Μελικιάθωνα (**KI3**) τοποθετήθηκε στο Κίτιο.

6. Κίτιο

Το Κίτιο, η ίδια θέση στην οποία ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε το αστικό κέντρο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, υπήρξε με βεβαιότητα από τις αρχές του 5^{ου} μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα διοικητικό κέντρο ενός βασιλείου. Επιγραφές και νομίσματα στη φοινικική γλώσσα πιστεύεται ότι καταγράφουν πλήρως τη σειρά των βασιλέων του Κιτίου (*mlk kty*). Φαίνεται, λοιπόν, ότι είναι η πιο καλά καταγεγραμμένη δυναστεία της ΚΚ περιόδου. Εκτός από βασιλικά ονόματα, τα επιγραφικά τεκμήρια του Κιτίου μάς πληροφορούν ότι στο βασίλειο προσαρτήθηκαν σταδιακά πρώτα το Ιδάλιο και λίγο αργότερα και η Ταμασσός. Παραμένει, όμως, το ερώτημα αν το Κίτιο υπήρξε κέντρο ενός ανεξάρτητου βασιλείου από την εποχή του Σαργώνα, αφού δεν αναγνωρίζεται

στις ασσυριακές πηγές ενώ, επίσης, καμιά επιγραφή, καμιά νομισματική κοπή και καμιά φιλολογική πηγή δεν προσφέρει τεκμήριο ύπαρξης ενός βασιλιά ή βασιλείου του Κιτίου πριν από τον 5^ο αιώνα.

Από τη Στήλη του Σαργώνα στον Βααλμελέκ Α΄

Η Στήλη του Σαργώνα, το πρωιμότερο κείμενο που καταγράφει την πολιτειακή κατάτμηση του νησιού στην Εποχή του Σιδήρου, βρέθηκε στη Λάρνακα. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, πρέπει να είχε στηθεί αρχικά στην *Παμπούλα* (Yon και Malbran-Labat 1995). Η *Παμπούλα*, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είναι μια θέση που παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από το 13^ο αιώνα και εξής. Μέχρι και το 10^ο αιώνα, φαίνεται ότι στην περιοχή υπήρχε ένας οικισμός. Από τον 9^ο αιώνα, όμως, ο οικισμός παύει να λειτουργεί (ή μεταφέρεται αλλού) και η θέση αποκτά χαρακτήρα λατρευτικό με το κτίσιμο του μνημειακού ναού 1 (Yon 1987, 372). Η περιοχή αυτή, που όπως κατέδειξε η γαλλική αποστολή που την ανέσκαψε δεν υπήρξε ποτέ «ακρόπολη» (Yon 2002), συνέχισε να λειτουργεί ως ένα από τα λατρευτικά κέντρα του βασιλείου του Κιτίου μέχρι την κατάλυσή του το 312 π.Χ.

Το αρχαιότερο ιερό του 9^{ου} αιώνα βρισκόταν κατά μήκος ενός δρόμου, που έχει κατεύθυνση προς τη θάλασσα. Στην ίδια φάση ανήκαν και διάφορα άλλα κτίρια με αυλές, που περιείχαν δύο βωμούς: ένα μονολιθικό και ένα κτιστό με πέτρες, απέναντι από την είσοδο του ιερού. Στο ιερό αυτό, η κύρια λατρεία θα ήταν αυτή μιας γυναικείας θεότητας, που παριστάνεται με ειδώλια του τύπου της θεάς με υψωμένα χέρια (Yon 2006, 88-90).

Κατά την ΚΑ περίοδο δημιουργείται ένα συγκρότημα λατρευτικών χώρων, που περιλαμβάνει αίθουσες, αυλές με στοές και βωμούς, εστίες προσφορών και πέτρινες λεκάνες. Γύρω βρίσκονταν βοηθητικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, κυρίως εργαστήρια χαλκού. Προς τα νότια του δρόμου, κατά μήκος του ιερού, βρέθηκε τμήμα του τείχους της πόλης, που κτίστηκε τον 6^ο αιώνα. Μεγάλες αθωρικές στήλες, που βρέθηκαν το 19^ο αιώνα στην *Παμπούλα*, θα συνδέονταν με το αρχαϊκό ιερό. Μικρογραφικές αθωρικές στήλες ανακάλυψε και η γαλλική αποστολή, κοντά σε ένα βωμό-εστία του ιερού (Yon 2006, 90-96).

Τα οικοδομικά έργα στην *Παμπούλα*, αλλά και η μέριμνα για ανακατασκευή του ναού της *Καθαρής* που είχε καταστραφεί από πυρκαγιά στο πρώτο μισό του 8^{ου} αιώνα (Karageorghis 2002, 144-46), δείχνουν την ύπαρξη μιας κεντρικής διαχειριστικής αρχής στο Κίτιο. Αυτό μαρτυρούν

και οι τρεις κτιστοί αρχαϊκοί τάφοι του Κιτίου. Ο ένας από αυτούς, ο Τάφος του Ευαγγέλη, βρέθηκε στο λεγόμενο Δυτικό νεκροταφείο (Karageorghis 1976, 149· Yon 2006, 122). Οι άλλοι δύο βρέθηκαν στα νότια της Λάρνακας, ο ένας κοντά στην εκκλησία της Φανερωμένης (Karageorghis 1976, 142-4) και ο δεύτερος στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου. Ο τελευταίος ανασκάφηκε πρόσφατα και αν και συλημένος, στο δρόμο βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα, καθώς και τρία άλογα, που θυσιάστηκαν κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής (Yon 2006, 121).

Θα περίμενε, λοιπόν, κανείς ότι το Κίτιο θα ήταν μια από τις πόλεις που καταγράφονται στις ασσυριακές επιγραφές του πρώτου μισού του 7^{ου} αιώνα. Ωστόσο, το όνομα του Κιτίου δεν αναγνωρίζεται ούτε στις επιγραφές του Εσσαρχαδόνα, ούτε στις (πανομοιότυπες) επιγραφές του Ασσυρμπασιπάλ. Πάντως, από την εποχή του Hill έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία η άποψη ότι το Κίτιο πρέπει να ταυτίζεται με το Qartihadast των επιγραφών του Εσσαρχαδόνα (Hill 1940, 107). Το βασικό επιχείρημα που προβάλλεται διαχρονικά είναι ότι το Κίτιο παρουσιάζεται ως η κατεξοχήν «φοινικική» πόλη της Κύπρου: από το Κίτιο προέρχονται οι περισσότερες φοινικικές επιγραφές, τα μέλη της βασιλικής του δυναστείας φέρουν πάντα φοινικικά ονόματα και κάνουν αποκλειστικά χρήση της φοινικικής γλώσσας στις επιγραφές τους (Gjerstad 1979· Yon 1987, 367).

Ωστόσο, η άποψη αυτή προσκρούει σε δύο βασικά προβλήματα. Πρώτον ότι πηγές από τον 9^ο, 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ. από την ανατολική ακτή της Μεσογείου (Βίβλος, Arad) δείχνουν να γνωρίζουν και να χρησιμοποιούν το όνομα Κίτιο (Kittim, βλ. Dupont-Sommer 1974, 82-85· Yon 1997, 11). Επιπλέον, με το όνομα αυτό (Kty, Κίτιον και Citium) είναι γνωστή η πόλη από τον 5^ο μέχρι τον 3^ο αιώνα π.Χ. σε επιγραφές από το Αιγαίο και την Καρχηδόνα. Μάλιστα, στο κείμενο των «λογαριασμών» του ιερού της Αστάρτης, μια επιγραφή του 4^{ου} αιώνα που βρέθηκε στην Πамπούλα (Yon 2004α, αρ. 1078) καταγράφεται τόσο το όνομα Κίτιο όσο και το όνομα *Qartihadast* ως εθνικό («ο Καρθαγίνιος»), σαν να πρόκειται για δύο διαφορετικούς χώρους.

Δεύτερο εμπόδιο στην ταύτιση του Κιτίου με το Qartihadast αποτελεί το γεγονός ότι το Κίτιο κάθε άλλο παρά μπορεί να χαρακτηριστεί Νέα Πόλη. Οι μετανάστες που έφτασαν στο νησί τον 9^ο αιώνα από τη φοινικική ακτή, δεν βρήκαν μια εγκαταλειμμένη θέση αλλά ένα παλαιό αστικό κέντρο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα της *Καθαρής*, του χώρου όπου υποτίθεται ότι τεκμηριώνεται πληρέστερα το μεταναστευτικό επεισόδιο του 9^{ου} αιώνα, «οι Φοίνικες δεν ίδρυσαν κανονική αποικία στο Κίτιο, όπως έκαναν στην κεντρική και τη δυτική Μεσόγειο, αλλά εγκαταστάθηκαν σε μια ήδη κατοικημένη πόλη και οργανώθηκαν ως εμπορική κοινότητα (emporium), που βαθμιαία

επεκτάθηκε» (Καραγεώργης 2002α, 144). Τα δεδομένα αυτά καθιστούν την ταύτιση του Κιτίου με το Qartihadast εξαιρετικά απίθανη.

Όπως είδαμε πιο πάνω, η Αμαθούντα εμπλέκεται επίσης στη συζήτηση σχετικά με την ταύτιση του κυπριακού Qartihadast. Τα δύο χάλκινα κύπελλα με τις φοινικικές επιγραφές του κυβερνήτη του Qartihadast, αν αληθεύει ότι βρέθηκαν στη Μούττη Σινόας κοντά στη Σανίδα, 10χλμ βόρεια της Αμαθούντας, αποτελούν ένδειξη ότι το Qartihadast πιθανόν να αποτελεί το όνομα της Αμαθούντας.

Η πραγματικότητα είναι ότι δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο που να δείχνει ότι το Κίτιο ήταν η έδρα ενός βασιλιά (ή *mlk*) καθ'όλη τη διάρκεια της ΚΑ περιόδου. Ο Hermary, σχολιάζοντας την απουσία τεκμηρίων αυτόνομης πολιτειακής εξουσίας, όπως βασιλικών επιγραφών και νομισμάτων, υποστήριξε ότι το Κίτιο δεν αναδείχτηκε σε αυτόνομο βασίλειο πριν από τον 5^ο αιώνα (1996β).

Οι βασιλείς του 5^{ου} αιώνα: τα πρώτα τεμήρια

Ορισμένοι ανεπίγραφοι αργυροί σίγλοι (και μικρότερες υποδιαίρέσεις), των αρχών του 5^{ου} αιώνα, που φέρουν παράσταση με ανακεκλιμένο λιοντάρι στον εμπροσθότυπο και με λείο οπισθότυπο, αποδίδονται υποθετικά στο Κίτιο (Hill 1904, §12). Η απόδοση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι η αμέσως επόμενη σειρά είναι μια ομάδα νομισμάτων με τον ίδιο εμπροσθότυπο και με καθιστό λιοντάρι στον οπισθότυπο. Την παράσταση αυτή φέρουν στον οπισθότυπο οι πρώτες σειρές νομισμάτων με επιγραφές, που επιβεβαιώνουν την προέλευσή τους από το Κίτιο. Παρόλ'αυτά, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, μόνο οκτώ από τα νομίσματα του πρώιμου 5^{ου} αιώνα βρέθηκαν στο θησαυρό της Λάρνακας, ποσοστό ελάχιστο σε σχέση με το σύνολο των 700 νομισμάτων, που αποτελούν το θησαυρό. Υπενθυμίζουμε ότι η Destrooper-Georgiades αποδίδει στην Αμαθούντα αυτή την πρώτη ανεπίγραφη σειρά (Destrooper 1987, 45).

Ο θησαυρός της Λάρνακας (IGCH 1272) αποτελείται από 700 αργυρούς σίγλους (Destrooper-Georgiades 1984), πρόκειται δηλαδή για ένα τεράστιο ποσό, που σίγουρα, πριν από την κατάχωσή του το 480 π.Χ., δεν βρισκόταν στην κατοχή ενός ιδιώτη. Στο θησαυρό αυτό περιέχονταν κοπές του τέλους του 6^{ου} και του πρώιμου 5^{ου} αιώνα από τα νομισματοκοπεία της Πάφου (σε ποσοστό 50,86%), της Λαπήθου (27,59%), της Σαλαμίνας (9,48%) και του Ιδαλίου (6,38%). Περιέχονταν ακόμα νομίσματα των οποίων το νομισματοκοπείο δεν έχει ταυτιστεί (4,31%) και ένας πολύ

μικρός αριθμός νομισμάτων της ανεπίγραφης σειράς που αποδίδεται από ορισμένους στην Αμαθούντα και από άλλους στο Κίτιο (Destrooper-Georgiades 1984, 159).

Η πρώτη ομάδα νομισμάτων που προέρχεται χωρίς αμφιβολία από το Κίτιο είναι αργυροί σίγλοι και μικρότερες υποδιαιρέσεις, με Ηρακλή με λεοντή, ρόπαλο και τόξο στον εμπροσθότυπο και με καθισμένο λιοντάρι και φοινικική επιγραφή με το όνομα του βασιλιά Βααλμελέκ στον οπισθότυπο (Hill 1904, xxx-xxxι) (*Εικ. 59*). Τα νομίσματα που αμέσως ακολουθούν έχουν ίδιο τύπο πρόσθιας όψης, ενώ στον οπισθότυπο φέρουν παράσταση λιονταριού που επιτίθεται σε ελάφι και φοινικική επιγραφή με το όνομα του βασιλιά Αζβαάλ (Hill 1904, xxxii). Ακολουθεί μια σειρά με σίγλους και μικρότερες υποδιαιρέσεις με τύπους όπως πιο πάνω και με επιγραφή με το όνομα ενός δεύτερου βασιλιά Βααλμελέκ (Hill 1904, xxxiii).

Τα ονόματα και των τριών αυτών βασιλέων καταγράφονται στις δύο αναθηματικές φοινικικές επιγραφές που εξέδωσε ο Βααλμελέκ Β΄, η μια από τις οποίες βρέθηκε στο Ιδάλιο. Η βασιλεία του Βααλμελέκ Α΄ χρονολογείται παραδοσιακά από το 479 μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, του Αζβαάλ από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα μέχρι το 425 και του Βααλμελέκ Β΄ από το 425 μέχρι το τέλος του 5^{ου} αιώνα (Yon 1992, 249).

Ανάλογα με το αν η επίθεση εναντίον του Ιδαλίου που καταγράφει η χάλκινη πινακίδα από το Ιδάλιο, χρονολογείται στην εποχή της «κυπριακής επανάστασης» του 499 ή λίγο αργότερα (Stylianou 1989, 30), τότε είτε ο Βααλμελέκ Α΄ ήταν ήδη βασιλιάς του Κιτίου ή βασιλιάς ήταν ένας άγνωστος προκάτοχός του (Yon 1992β, 245) ή ακόμα το Κίτιο δεν ήταν ένα αυτόνομο βασίλειο (Hermay 1996β). Πάντως, ο Βααλμελέκ Α΄ δεν κατάφερε να καταλύσει το αυτόνομο βασίλειο του Ιδαλίου. Αυτό έγινε επί βασιλείας του διαδόχου του Αζβαάλ, που, όπως είδαμε πιο πάνω, με βάση την κυκλοφορία των νομισμάτων του σε θησαυρούς, δεν πρέπει να ξεκίνησε πριν από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Η κατάλυση του Ιδαλίου πρέπει να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα για ένα ακόμα λόγο. Μετά την αποτυχία των Περσών να καταλάβουν την ηπειρωτική Ελλάδα και μέχρι το 449, δύο ελληνικές εκστρατείες, μια με επικεφαλής τον Πausανία (478) και μια με επικεφαλής τον Κίμωνα (450 π.Χ.) κρατούσαν ανοιχτό το δρόμο που συνέδεε την Κύπρο με το Αιγαίο. Το 449 υπογράφεται μεταξύ Περσών και Ελλήνων η Ειρήνη του Καλλία που άνοιξε το δρόμο στους Κιτιείς και στους συμμάχους τους, τους Πέρσες, να κατακτήσουν το Ιδάλιο.

Μάλλον επί βασιλείας του Βααλμελέκ Β΄ θα έγινε η αναδιοργάνωση του ιερού στην *Παμπούλα* κατά την ΚΚ περίοδο (Yon 1989, 367). Το αρχαϊκό ιερό επικαλύπτεται ολοκληρωτικά από το νέο, το οποίο επεκτείνεται κατά πολύ, καλύπτοντας τα παλιά κτίρια και το δρόμο και εφάπτεται του αρχαϊκού τείχους, το οποίο καταστρέφεται (*Εικ. 60*). Το ιερό αποτελείται από μια μεγάλη αυλή, η οποία περιλαμβάνει βωμούς και τράπεζες προσφορών. Στο κέντρο μιας κεντρικής εξέδρας, η σουηδική αποστολή ανακάλυψε έναν αποθέτη λίθινων αγαλμάτων με αναθήματα γλυπτικής του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ., τα οποία παριστάνουν νεανικές ανδρικές μορφές (Caubet 1986, 157-8· Yon 2006, 96-99). Από αυτά, άλλα έχουν τα χαρακτηριστικά του Ηρακλή, δηλαδή τη λεοντή και το ρόπαλο και άλλα ανήκουν στον τύπο του κυπριακού κούρου, με στεφάνι στα μαλλιά (Gjerstad *et al.* 1937, 1-75).

Προς τα νότια, βρίσκεται ένα μακρόστενο κτίριο, που προοριζόταν πιθανώς για τελετές, στις οποίες το νερό θα έπαιζε σημαντικό ρόλο. Μέσα στο κτίριο αυτό βρέθηκαν δυο πηγάδια και έξω από αυτό μια δεξαμενή. Επίσης υπήρχαν και μικροί υπόνομοι, που διοχέτευαν τα νερά που προέρχονταν από το κτίριο στον κεντρικό υπόνομο αποχέτευσης. Οι εγκαταστάσεις του τμήματος αυτού λειτούργησαν για περίπου δύο αιώνες, μέχρι την καταστροφή τους στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, πιθανότατα από τον Πτολεμαίο Α΄ (Yon 2006, 99-100).

Ο 4^{ος} αιώνας

Για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στις αρχές του 4^{ου} αιώνα βασιλεύει ο Βααλράμ, τα νομίσματα του οποίου φέρουν τους ίδιους τύπους με αυτά των προκατόχων του (Hill 1904, xxiii). Ολόκληρος ο 4^{ος} αιώνας μέχρι την κατάλυση του βασιλείου μοιράζεται ανάμεσα στη βασιλεία του Μελικιάθωνα (392-361) και του γιου του Πουμιάθωνα (361-312). Ο Μελικιάθων αναφέρει ως πατέρα του το Βααλρόμ, που δεν πρέπει όμως να ταυτίζεται με το βασιλιά των αρχών του 4^{ου} αιώνα, καθώς ο Βααλρόμ των επιγραφών του Μελικιάθωνα δεν φέρει ποτέ στα κείμενα αυτά τον τίτλο του βασιλιά (Yon 1989, 366). Ο πατέρας του Μελικιάθωνα θα μπορούσε να είναι μέλος της βασιλικής οικογένειας του βασιλιά Βααλρόμ, όμως δεν γνωρίζουμε αν και πώς αυτός ο βασιλιάς του τέλους του 5^{ου} αιώνα συνδέεται με τον προκατόχο του, Βααλμελέκ Β΄ (βλ. Yon 1992, 250).

Πάντως, ακόμα κι αν πρόκειται για αλλαγή στη δυναστική οικογένεια, ο Μελικιάθων διατηρεί τους παραδοσιακούς τύπους της νομισματοκοπίας του Κιτίου για τα αργυρά και τα χάλκινα νομίσματα που κόβει, ενώ εκδίδει και χάλκινα με Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και κεφάλι Αφροδίτης στον οπισθότυπο (Hill 1904, xxxv-xxxvii).

Το πρώτο έτος της βασιλείας του, ο Μελικιάθων αφιέρωσε ένα ανάθημα (σήμερα χαμένο) το οποίο στηριζόταν σε μια μαρμάρινη βάση (ΚΙ3, Βλ. Υον 2004, no. 1144). Η επιγραφή που το συνόδευε, μας πληροφορεί ότι στήθηκε στο σημείο όπου έγινε μάχη, για να μνημονεύει τη νίκη του «εναντίον των εχθρών του και των συμμάχων τους, των Παφίων». Η φράση αυτή καταγράφεται δύο φορές, σε καμιά, όμως, περίπτωση δεν κατονομάζονται οι εχθροί του. Είναι σημαντικό ότι η πρώτη λέξη του κειμένου είναι η ελληνική λέξη τρόπαιο, που χρησιμοποιείται εδώ άπαξ. Έχει προταθεί ότι η νίκη του Μελικιάθωνα ίσως να σχετίζεται με την άνοδό του στο θρόνο και σε αυτό το γεγονός να οφείλεται η αναφορά του σε «λαό του Κιτίου». Το τρόπαιο του Μελικιάθωνα βρέθηκε στα βόρεια του Κιτίου, όπου σύμφωνα με την Υον, είχε μεταφερθεί ως μέρος της επίχωσης που κάλυψε την περιοχή. Αρχικά πρέπει να είχε στηθεί στο λιμάνι στην *Παμπούλα*. Τα ίχνη στη βάση δείχνουν ότι θα στήριζε ένα γλυπτό, ίσως, σύμφωνα με την Υον, μια μορφή Νίκης (Υον και Szyncer 1992).

Οι άλλες δύο επιγραφές που εξέδωσε ο ίδιος ο Μελικιάθων, βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο. Η μια από αυτές είναι πολύ αποσπασματική, αλλά φαίνεται ότι αναφέρεται και πάλι σε μια νίκη του, την ίδια πιθανότητα που αναφέρεται και στο τρόπαιο (ΚΙ5). Είναι φανερό ότι ο Μελικιάθων θέλει να μνημονεύεται η νίκη του εναντίον των εχθρών του, ίσως το γεγονός που τον ανέδειξε σε βασιλιά, και στο Ιδάλιο. Από το δεύτερο χρόνο της βασιλείας του χρονολογείται η δεύτερη ανάθεση του Μελικιάθωνα στο ιερό του Ιδαλίου (ΚΙ4).

Στο 7^ο και στο 30^ο έτος της βασιλείας του Μελικιάθωνα (375 και 362 π.Χ.) χρονολογούνται οι δύο διγλωσσικές επιγραφές σε βάσεις αγαλμάτων που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στη θέση *Φράγγισσα*, που βρίσκεται στα ανατολικά της Ταμασσού (ΚΙ8 και ΚΙ9. Βλ. στη συνέχεια «Ταμασσός»). Πρόκειται για αναθήματα δύο διαφορετικών ανθρώπων, που φέρουν φοινικικά ονόματα και στα οποία καταγράφεται το όνομα του βασιλιά ως χρονολογικός προσδιορισμός. Και στις δύο επιγραφές ο Μελικιάθων φέρει τον τίτλο του βασιλιά «του Κιτίου και του Ιδαλίου», συνεπώς δεν τεκμηριώνεται με αυτές και μόνο τις επιγραφές μια ενδεχόμενη κατάληψη της Ταμασσού ήδη από την εποχή του Μελικιάθωνα. Αυτό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιτυγχάνεται για ένα σύντομο διάστημα (που δεν ξεπερνά τα 27 χρόνια) επί βασιλείας του γιου και διαδόχου του, Πουμιάθωνα.

Από το βασιλιά Πουμιάθωνα γνωρίζουμε μια σειρά από χρυσούς ημιστατήρες και δέκατα του στατήρα με Ηρακλή με λεοντή, ρόπαλο και τόξο στον εμπροσθότυπο και λιοντάρι που επιτίθεται σε ελάφι στον οπισθότυπο (Hill 1904, xi-xli· Destrooper-Georgiades 1993) (*Εικ. 61*). Πρόσφατα

ανακαλύφθηκαν και αργυρά νομίσματα του Πουμιάθωνα. Είναι αργυρά δίδραχμα και τετρώβολα, στο «ροδιακό» σταθμητικό κανόνα. Το γεγονός ότι στα νομίσματα του Πουμιάθωνα καταγράφεται το έτος βασιλείας του, μας βοηθά να συμπεράνουμε ότι ο τελευταίος βασιλιάς του Κιτίου και του Ιδαλίου βασίλευσε τουλάχιστον 49 χρόνια, μέχρι το 312 οπότε θανατώνεται από τον Πτολεμαίο Α', συνεπώς υπολογίζεται ότι η βασιλεία του ξεκινά το έτος 362/1 π.Χ. (Destrooper-Georgiades 1993, 249-50, σημ. 2 και 3). Από το 32^ο μέχρι το 39^ο έτος της βασιλείας του (330/29-323/2) δεν του αποδίδονται κοπές. Συνεπώς, συμπεραίνουμε ότι αυτή την περίοδο η νομισματοκοπία του Πουμιάθωνα είχε αντικατασταθεί από αυτήν του Αλέξανδρου (Destrooper 1993).

Η μοναδική βασιλική επιγραφή από τον Πουμιάθωνα βρέθηκε στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο και χρονολογείται στο 8^ο έτος της βασιλείας του (**KI11**). Καθώς το κείμενο είναι πολύ αποσπασματικό, καθίσταται επισφαλής ακόμα και η ταύτιση του αναθέτη με το βασιλιά. Σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις (τέσσερις συνολικά) στις οποίες αναφέρεται το όνομα του Μελικιάθωνα σε επιγραφές, γίνεται ως χρονολογικός προσδιορισμός και σε καμιά περίπτωση δεν είναι ο ίδιος εκδότης των επιγραφών αυτών.

Είναι σημαντικό, όμως, ότι αυτές οι επιγραφές έμμεσα προσφέρουν την πληροφορία ότι κάποια στιγμή ο Πουμιάθων κατάφερε να ενσωματώσει στο βασίλειό του και την Ταμασσό (βλ. και συζήτηση στο υποκεφάλαιο «Σαλαμίνα»). Συγκεκριμένα, στο κείμενο που αναγράφεται σε ένα βωμό που βρέθηκε στη Λάρνακα και που χρονολογείται στο 21^ο έτος της βασιλείας του, ο Πουμιάθων φέρει τον τίτλο του «βασιλιά του Κιτίου, του Ιδαλίου και της Ταμασσού» (**KI12***). Η εξέλιξη αυτή θα έγινε κάποια στιγμή μεταξύ του 8^{ου} (έτος στο οποίο χρονολογείται η επιγραφή από το Ιδάλιο) και του 21^{ου} έτους, δηλαδή μεταξύ του 355 και του 341. Η επόμενη χρονολογικά επιγραφή ανήκει στο 34^ο έτος βασιλείας του, δηλαδή στο 328. Σε αυτή φέρει ξανά τον τίτλο «βασιλιάς Κιτίου και Ιδαλίου» (**KI13***) (Peckham 1968, 19).

Ο 4^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των μεγάλων έργων στο αστικό κέντρο του βασιλείου, έργα που αποτέλεσαν χωρίς αμφιβολία πρωτοβουλίες της βασιλικής δυναστείας. Στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα, πιθανότατα επί βασιλείας του Μελικιάθωνα, πραγματοποιήθηκαν έργα αποξήρανσης στην *Παμπούλα* (όπου το υπέδαφος είναι υγρό μέχρι σήμερα), που περιλάμβαναν την κατασκευή υπονόμων με πέτρες. Η γαλλική αποστολή αποκάλυψε σε έκταση 50μ. ένα μεγάλο υπόνομο, που συνεχίζει κάτω από τα σπίτια της οδού Κίμωνος. Είναι κτισμένος με δύο λίθινους τοίχους ύψους 1,70μ. και πλάτους 0,70μ. και καλύπτεται με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Αυτός ο κεντρικός υπόνομος περνούσε μέσα από τον περίβολο του ιερού και με ένα σύστημα μικρών πλαγιών

υπονόμων δεχόταν τα λύματα όλης της συνοικίας που βρισκόταν στα νότια και, επίσης, με μικρά αυλάκια, το νερό του ιερού. Ο αγωγός κατέληγε στο λιμάνι ή στη θάλασσα. Το δίκτυο αυτό λειτούργησε περίπου 70 χρόνια, μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα (Salles 1983).

Στην *Παμπούλα* οι γαλλικές ανασκαφές αποκάλυψαν επίσης τον πολεμικό ναύσταθμο των βασιλέων του Κιτίου στον 4^ο αιώνα (*Εικ.* 59). Σήμερα βρίσκεται μακριά από την ακτογραμμή, μέχρι όμως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, ένας διάυλος (κανάλι) οδηγούσε σε μια μικρή λεκάνη (ο *κλειστός λιμνών* του Στράβωνα, 14.682.6.3), που επικοινωνούσε με τη θάλασσα. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι αυτή η τεχνητή λεκάνη, που βρίσκεται στα βόρεια του ιερού, διαμορφώθηκε τον 5^ο αιώνα. Την ίδια εποχή κτίστηκαν και τα νεώρια για τα πολεμικά πλοία του βασιλικού ναυτικού. Εκεί σύρονταν τα πλοία για να στεγνώνουν. Τα νεώρια αποτελούνται από πέτρινα επίπεδα με μικρή κλίση (ράμπες), μπροστά από ένα μεγάλο τοίχο. Πάνω στα επικλινή επίπεδα και στον τοίχο ήταν προσαρμοσμένες ξύλινες σκαλωσιές, ίσως με κυλίνδρους, για τη μετακίνηση των πλοίων. Μεταξύ των επιπέδων υπήρχαν μικροί τοίχοι, οι οποίοι χρησίμευαν ως βάσεις για ξύλινους κίονες. Βρέθηκαν, επίσης, μεγάλα κεραμίδια, που δείχνουν ότι τα επίπεδα ήταν στεγασμένα. Τα επίπεδα αυτά χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον για ένα αιώνα, μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα (Yon, Callot και Salles 1996· Yon 2006, 131-138).

Πολιτειακά αξιώματα στο βασίλειο του Κιτίου: οι ταφικές επιγραφές

Παρά την έντονη αστική ανάπτυξη της σημερινής πόλης της Λάρνακας, είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι οι δυτικές, βόρειες και νότιες παρυφές της πόλης αποτελούσαν εκτεταμένα νεκροταφεία στην πρώτη χιλιετία π.Χ. (Nicolau 1976, 160). Πολλοί από τους τάφους της ΚΚ περιόδου περιείχαν λίθινες σαρκοφάγους (Yon 1998, 218), ενώ συχνά ανευρίσκονται ενεπίγραφες στήλες (Hadjisavvas *et al.* 1984). Τα μνημεία αυτά, θα ανήκαν σε μέλη της άρχουσας τάξης του Κιτίου και αυτό επιβεβαιώνουν οι φοινικικές επιγραφές στις ταφικές στήλες. Οι επιγραφές αυτές αποτελούν ένα θησαυρό πληροφοριών σχετικά με τα πολιτειακά αξιώματα του βασιλείου του Κιτίου (Yon 1996, 444).

Στις επιγραφές αυτές συναντάται ο τίτλος του *šrt*, που φαίνεται ότι δηλώνει ένα αξίωμα με νομικές δικαιοδοσίες (ίσως «δικαστής», βλ. Amadasi και Karageorghis 1977, B31), του *Rb*, «άρχοντα», που ακολουθείται συνήθως από άλλους προσδιορισμούς, όπως «άρχοντα των γραφέων» (*rb sprm* βλ. Amadasi και Karageorghis 1977, Amadasi και Karageorghis 1977, A30, Hadjisavvas *et al.* 1984, 103), «άρχοντα των εμπορικών αντιπροσώπων» (*rb srsrm* βλ. Amadasi

και Karageorghis 1977, B45) και «άρχοντας των επιθεωρητών των πηγών» (*rb hz 'nm* βλ. Amadasi και Karageorghis 1977, B45). Η μελέτη των ονομάτων που έφεραν αυτά τα πρόσωπα δείχνει τη συγγενειά τους με τη βασιλική οικογένεια, γεγονός που αποδεικνύει ότι όπως και στην Πάφο και στη Σαλαμίνα, οι άνακτες (*adon*) είχαν ουσιαστικό ρόλο στη διοίκηση (Yon 1989, 369-71).

Μια επιγραφή μαρτυρεί την ύπαρξη ενός αξιωματούχου, που είχε υπό την ευθύνη του την Αλυκή (Yon 1992γ, 303). Το γεγονός αυτό υποδεικνύει τη σημασία της εκμετάλλευσης αυτού του πόρου στην οικονομία του βασιλείου. Μάλιστα, ένα ιερό που ανακαλύφθηκε δίπλα από τη λίμνη, ήταν, σύμφωνα με μια επιγραφή της Ρωμαϊκής περιόδου, αφιερωμένο στην Αρτέμιδα Παραλία. Η Yon υποστήριξε πειστικά ότι το επίθετο της θεάς αφορούσε τη γειτνίαση του ιερού της με την αλυκή λίμνη και όχι με τη θάλασσα (Yon 1992γ, 305).

Άλλες επιγραφές από ταφικά μνημεία αλλά και επιγραφές από τα ιερά της *Καθαρής* και της *Παμπούλας* διασώζουν επαγγέλματα, όπως αυτό του γλύπτη, του κατασκευαστή κυπέλλων και του κατασκευαστή αρμάτων (βλ. Yon 2004α). Η επιγραφή με τους λογαριασμούς του ιερού της *Παμπούλας*, των αρχών του 4^{ου} αιώνα, καταγράφει μια σειρά εξειδικευμένων επαγγελματιών, αρχιτεκτόνων, υπευθύνων των θυσιών, κουρέων και άλλων, που αποτελούσαν το δυναμικό που λειτουργούσε το ιερό. Μέσα σε αυτές τις αναφορές, διακρίνει κανείς αξιώματα που θα ανήκαν στην κεντρική εξουσία του βασιλείου, και όχι απλά στη λειτουργία του ιερού, όπως των «αξιωματούχων του νέου μήνα» και του «αρχηγού των γραφών» (Yon 2004α, 184-85).

Η κατάλυση του βασιλείου του Κιτίου και του Ιδαλίου

Από το 30^ο μέχρι το 40^ο έτος της βασιλείας του Πουμιάθωνα δεν είναι γνωστές κοπές του βασιλιά. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με την εμφάνιση του Αλέξανδρου. Από το 333 μέχρι το 323 το νομισματοκοπείο του Κιτίου κόβει χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Αλέξανδρου (Destrooper-Georgiades 2007β, 270). Το 40^ο έτος ξαναξεκινούν οι βασιλικές κοπές και τερματίζονται οριστικά στο 47^ο έτος. Σύμφωνα με το Διόδωρο (19.79.4-5) ο Πτολεμαίος «Πυγμαλίωνα δε εϋρών διαπρεσβευόμενον προς Ἀντίγονον ἀνεΐλε». Έτσι, ο βασιλιάς του Κιτίου θανατώνεται το 312 μετά από βασιλεία που διήρκεσε τουλάχιστον 47 χρόνια.

Τίποτε από την περιοχή του ιερού δεν χρονολογείται μετά το τέλος του 4^{ου} αιώνα. Φαίνεται ότι σκόπιμα σταματά η λειτουργία του, που σχετίζεται άρρηκτα με το βασίλειο (Yon 1992γ, 335). Με

την καταστροφή που καταγράφεται την εποχή της κατάλυσης του βασιλείου από τον Πτολεμαίο, καταστρέφεται και το σύστημα των αγωγών στην *Παμπούλα* (Salles 1983, 19). Πιθανώς ολόκληρη η περιοχή της *Παμπούλας* εγκαταλείπεται για κάποιο διάστημα, με εξαίρεση μια ιδιωτική οικία του 3^{ου} αιώνα. Η κατάσταση είναι ανάλογη με ό,τι συμβαίνει στο ανάκτορο της Αμαθούνας και στο διοικητικό κέντρο του Ιδαίου: με την κατάλυση των βασιλείων, θέσεις με σημασία στη διοίκηση και στην πολιτική ζωή των βασιλείων εγκαταλείπονται και δεν ξαναχρησιμοποιούνται μέχρι τουλάχιστον την ύστερη αρχαιότητα.

7. Λάπηθος

Η Λάπηθος υπήρξε πρωτεύουσα βασιλείου τουλάχιστον από το τέλος του 6^{ου} αιώνα μέχρι την κατάλυση των βασιλείων από τον Πτολεμαίο. Το όνομα της Λαπήθου διατηρήθηκε μέχρι σήμερα για να δηλώνει το δεύτερο σε σημασία οικισμό της βόρειας ακτής μετά την Κερύνεια. Η ακριβής θέση της αρχαίας Λαπήθου μάς είναι εντελώς άγνωστη. Μέχρι το 1974 κανένα ανασκαφικό πρόγραμμα δεν πρόλαβε να αναπτυχθεί στην περιοχή με στόχο τον εντοπισμό της πόλης της εποχής του βασιλείου. Μεμονωμένες έρευνες κατά το 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μεταξύ Λαπήθου και Καραβά εντόπισαν θέσεις ιερών (Yon και Caubet 1988) και νεκροταφείων (Gjerstad *et al.* 1934, 13-276) της Εποχής του Σιδήρου. Σύμφωνα με τον Myres, που διενήργησε ανασκαφές στη Λάμπουσα, ένας οικισμός της πρώτης χιλιετίας, ίσως η αρχαία Λάπηθος, βρίσκεται κοντά στο μοναστήρι της Αχεροποιήτου, δηλαδή βορειοανατολικά της σημερινής Λαπήθου, πιο κοντά στην ακτή (βλ. χάρτη σε Myres 1940-45 και Karageorghis J. 2005, 201). Στο χάρτη που συμπεριλαμβάνει στη δημοσίευση των ανασκαφών ορίζει το λόφο στα νότια της θέσης ως «ακρόπολη».

Το καθεστώς της Λαπήθου στην περίοδο των ασσυριακών επιγραφών

Το όνομα της Λαπήθου δεν μπορεί να αναγνωριστεί στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα. Αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι πρέπει να αναδείχθηκε σε πόλη-βασίλειο μετά το ορόσημο των ασσυριακών επιγραφών και σίγουρα πριν από το τέλος του 6^{ου} αιώνα, οπότε ξεκινά η νομισματοκοπία της Λαπήθου. Όμως, είναι γεγονός ότι η διαχρονική σημασία της Λαπήθου στην πολιτική γεωγραφία της Κύπρου επισκιάζεται από ένα σοβαρό κενό στις αρχαιολογικές μας γνώσεις για την ευρύτερη περιοχή. Οι αποσπασματικές πληροφορίες για την περιοχή υποδεικνύουν ότι: στη Φάση της Φιλιάς και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρξε σημαντικό περιφερειακό κέντρο, όπως δείχνουν τα νεκροταφεία και οι ενδείξεις για ύπαρξη λιμανιού (Γεωργίου 2006, 459, 463): στην

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου είναι ανάμεσα στις λίγες θέσεις που τοποθετούνται στο χάρτη μετά την έξοδο από τη μεσογειακή κρίση, με πλούσιες για τα δεδομένα της περιόδου ταφές (Iaconou 1994, 152): είναι μια από τις πρώτες πόλεις-βασίλεια που κόβει νόμισμα στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα και διατηρεί το καθεστώς του αυτόνομου βασιλείου μέχρι την κατάλυση όλων των κυπριακών βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α΄· μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. είναι το βασικό περιφερειακό κέντρο². από την παλαιοχριστινική περίοδο υποσκελίζεται από τη γειτονική Κερύνεια³.

Όμως δεν υπάρχει επαρκές αρχαιολογικό τεκμήριο σχετικά με τη σημασία της θέσης στον ορίζοντα της Ύστερης Χαλκοκρατίας (ορίζοντας για τον οποίο γενικά η βόρεια ακτή είναι λιγότερο καλά ερευνημένη). Έτσι παραμένει το ερώτημα αν υπήρχε κάποια κεντρική θέση στη βόρεια ακτή και αν ναι, ποια ήταν η χρονολογική και τοπογραφική σχέση μεταξύ της κεντρικής θέσης της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου.

Το πρόβλημα «κληροδοτείται» στην έρευνα της εποχής των βασιλείων: η απουσία της Λαπήθου (ουσιαστικά απουσία αρχαιολογικού υλικού) στην πρώτη φάση πολιτειακής διαμόρφωσης καθορίζει και την απουσία της πόλης στη συζήτηση για την ταύτιση των πόλεων-βασιλείων στην περίοδο των ασσυριακών επιγραφών. Έτσι, μέχρι σήμερα δεν έχει προταθεί ταύτιση της Λαπήθου με καμιά από τις δύο «άγνωστες» πόλεις του πρίσματος του Εσσαρχαδόνα, το Qartihadast και τη Nuria, αν και κάτι τέτοιο έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί τόσο για το Κίτιο όσο και για το Μάριο, που δεν έχουν κανένα τεκμήριο πρωτεύουσας πολιτικής σημασίας πριν από τον 5^ο αιώνα. Κατά τη γνώμη μου, η Λάπηθος θα μπορούσε να ταυτίζεται είτε με το Qartihadast είτε με τη Nuria. Αν αποκλείσουμε το Qartihadast, για την ταύτιση με το οποίο η Αμαθούντα προσφέρει δυνατό τεκμήριο, τότε μένει η Nuria, ενδεχόμενο που οφείλει να μας προβληματίσει.

Ο Διόδωρος, στα επεισόδια της κατάλυσης των κυπριακών βασιλείων στο τέλος του 4^{ου} αιώνα, αναφέρει ότι ο Πτολεμαίος «Πράξιππον δέ τόν τῆς Λαπηθίας βασιλέα καί τόν τῆς Κερυνίας δυνάστην ὑποπεύσας ἀλλοτρίως ἔχοντα συνέλαβε...» (19.79.4-6). Ο ενικός αριθμός στη μετοχή ἔχοντα δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας στην ταύτιση του Πράξιππου και ως βασιλιά της Λαπήθου και ως δυνάστη της Κερυνείας. Η πραγματικότητα είναι ότι δεν γνωρίζουμε τη σημασία

² Πτολεμαίος 5.14.5: «Τά μὲν οὖν ἀνατολικώτερα τῆς νήσου διείληφεν ἡ Σαλαμινία, τὰ δὲ δυσμικά ἢ Παφία, τῶν δὲ μεταξύ τὰ μὲν μεσημβρινὰ ἢ Αμαθουσία καὶ ὁ Ὀλυμπος τὸ ὄρος, τὰ δὲ ἄρκτικά ἢ Λαπηθία».

³ «Μητροπόλεις. Ο Κωνσταντίας, Ο Πάφου, Ο Κιτιαίων, Ο Αμαθούντος, Ο Κυρηνίας, Ο Κουρίων», βλ. Αρχιμανδρίτου Κυπριανού, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Λευκωσία (1971), 391.

της Κερύνειας στην ιεραρχία των θέσεων του βασιλείου της Λαπήθου. Το γεγονός ότι το όνομα της Κερύνειας αναγνωρίζεται με τη μορφή Kerena ή Kelena (βλ. Barnett 1975, 376· Dikaios 1969-71, 521, no. 493) σε επιγραφή του Ραμσή Γ' στο ναό στο Medinet Habu, δείχνει ότι είτε η ιεραρχία των θέσεων στη βόρεια ακτή «παιζόταν» μεταξύ Λαπήθου και Κερύνειας είτε ότι τα δύο αυτά ονόματα, Κερύνεια και Λάπηθος, εναλλάχθηκαν για να ορίσουν το όνομα της πιο σημαντικής (κεντρικής;) θέσης της βόρειας ακτής. Στην περίοδο των ασσυριακών επιγραφών, η Κερύνεια ίσως να διατηρούσε ακόμη το προβάδισμά της έναντι της Λαπήθου. Είναι, έτσι, πιθανό να πρόκειται για τη Nuria στις ασσυριακές επιγραφές. Στις αρχαίες πηγές, μάλιστα, το όνομα της πόλης συναντάται ως Cinyria (Πλίνιος, *Naturalis Historia* 5.129-30), Κινυρία ή και Κινύρεια (Διονύσιος Περιηγητής, ΑΚΕΠ τ. Β, 155.2, από *Επιτομή Εθνικών* του Στέφανου Βυζάντιου· Νόννος, ΑΚΕΠ 14.42).

Πάντως, αν επρόκειτο πλέον για δύο διαφορετικούς οικισμούς στην εποχή των βασιλείων, τότε είναι πιθανό η Κερύνεια να είχε το ρόλο του δευτερογενούς διοικητικού κέντρου που σταδιακά και μέχρι το τέλος της αρχαιότητας αναβαθμίστηκε και πάλι σε περιφερειακό κέντρο, υποσκελίζοντας τη Λάπηθο και αφήνοντας της το ρόλο της δευτερεύουσας θέσης.

Οι βασιλείς της Λαπήθου: οι πρωτογενείς πηγές

Το νομισματοκοπείο της Λαπήθου φαίνεται ότι ήταν από τα πρώτα που λειτούργησαν στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα στην Κύπρο (*Εικ.* 62). Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (1984), η πρώτη σειρά νομισμάτων της Λαπήθου φέρει στον εμπροσθότυπο Ηρακλή σε επί γούνασι δρόμο. Δείγμα αυτού του τύπου βρέθηκε στο θησαυρό της Περσέπολης (511-500 π.Χ.). Λίγο μεταγενέστερα είναι τα νομίσματα με Ηρακλή που τρέχει. Σε ορισμένα δείγματα αναγνωρίζονται φοινικικά γράμματα (Destrooper-Georgiades 1995, 162).

Σύγχρονα με τη δεύτερη σειρά είναι κοπές με κεφάλι Αθηνάς με κράνος και στις δύο όψεις. Αυτά φέρουν τις πρώτες επιγραφές που μπορούν να διαβαστούν. Σε φοινικικό αλφάβητο αναγράφεται η φράση LM DMWNKS, του (βασιλιά) Δημόνικου (Masson και Sznycer 1972, 98· Robinson 1948). Το όνομα αυτού του πρώτου γνωστού βασιλιά της Λαπήθου, σύμφωνα με μια άποψη, μάλλον πρέπει να διαβαστεί Δημόναξ (Lipinski 2004, 81).

Ακολουθεί μια σειρά με κεφάλι Αφροδίτης ή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και κεφάλι Αθηνάς στον οπισθότυπο, που χρονολογείται γύρω στο 490 π.Χ. Αυτά τα νομίσματα δεν φέρουν

επιγραφές, ο οπισθότυπος όμως σχετίζεται με αυτόν των νομισμάτων που φέρουν το όνομα του βασιλιά Σιδκμελέκ και που χρονολογούνται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα (Hill 1904, §32· Masson και Sznycer 1972, 98-99). Τα νομίσματα αυτής της σειράς φέρουν και στις δύο όψεις κεφάλι Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και τη φοινικική επιγραφή: *του Σιδκμελέκ, βασιλιά της Λαπήθου*.

Στο τέλος του 5^{ου}-αρχές 4^{ου} αιώνα χρονολογείται ένας αργυρός σίγλος με Αθηνά και στις δύο όψεις και με τη φοινικική επιγραφή *του βασιλιά Βα' alzakor*, όνομα που δεν συναντάται σε άλλη πηγή (Destrooper-Georgiades 2007α, 28).

Το επόμενο όνομα βασιλιά της Λαπήθου αναγράφεται και πάλι στο φοινικικό αλφάβητο, αυτή τη φορά, όμως, είναι ελληνικό. Σε νομίσματα που χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου}-αρχές 4^{ου} αιώνα με όρθια Αθηνά στον εμπροσθότυπο και με Ηρακλή με τόξο και ρόπαλο στον οπισθότυπο διαβάζεται η επιγραφή: *Του βασιλιά Ανδρ[]*, *βασιλιά της Λαπήθου*. Το όνομα συμπληρώνεται συνήθως ως Ανδροκλής (Masson και Sznycer 1972, 100), σύμφωνα όμως με το Lipinski (2004) μάλλον πρέπει να διαβαστεί ως Άνδρος.

Ακολουθούν οι κοπές *του βασιλιά Δημόνικου, βασιλιά της Λαπήθου*, στους ίδιους τύπους, με φοινικικές επιγραφές (Masson και Sznycer 1972, 100). Και σε αυτή την περίπτωση, το όνομα ίσως να πρέπει να διαβαστεί ως Δημόναξ. Σε ένα μοναδικό «ροδιακό» δίδραχμο που χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αιώνα, με ένοπλη Αθηνά και Ηρακλή που πολεμά, διαβάζονται, αυτή τη φορά, οι ελληνικοί αλφαβητικοί χαρακτήρες ΔΗ ΒΑ (Destrooper-Georgiades 1987· 1995α, 163). Αυτή η σειρά, που για πρώτη φορά κάνει χρήση της ελληνικής γλώσσας, θα μπορούσε να αποτελεί κοπή του ίδιου Δημόνικου/Δημώνακτα των νομισμάτων με τις φοινικικές επιγραφές ή ενός τρίτου στη σειρά των βασιλέων με αυτό το όνομα.

Η επόμενη ομάδα νομισμάτων, που χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, παρουσιάζει τους ίδιους τύπους όπως και η προηγούμενη και φέρει τους φοινικικούς χαρακτήρες Βr. Το όνομα συμπληρώνεται με βάση την επιγραφή **ΛΑ1** σε Barik Shamash (Honeyman 1938).

Η επιγραφή **ΛΑ1** είναι χαραγμένη σε μαρμάρινη βάση. Μαζί με δύο άλλους ενεπίγραφους λίθους βρέθηκε στο χωριό Λάρνακας της Λαπήθου, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της οροσειράς της Κερύνειας. Η επιγραφή αυτή αναφέρεται σε μια σειρά αναθέσεων που έγιναν από ένα κάτοικο της Λαπήθου και ως χρονολογικοί προσδιορισμοί χρησιμοποιούνται τα έτη των βασιλέων [...]ιππου, γιου του βασιλιά Δημόνικου και του Βrksms (βλ. και Greenfield 1987). Είναι γραμμένη σε

φοινικικό αλφάβητο, στη φοινικική γλώσσα και χρονολογείται από τον Honeyman, που τη δημοσίευσε το 1938, στο 345-315.

Σύμφωνα με το Lipinski (2004) ο βασιλιάς []ιππος πρέπει να ταυτίζεται με τον τελευταίο, γνωστό από φιλολογικές πηγές, βασιλιά της Λαπήθου Πράξιππο. Ως κοπές του Πράξιππου αναγνωρίζονται χρυσά νομίσματα με κεφάλι Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και κρατήρα στον οπισθότυπο, που φέρουν τους ελληνικούς αλφαβητικούς χαρακτήρες ΒΑ ΠΡ (Hill 1904, liv· Destrooper-Georgiades 1995, 163). Ο βασιλιάς (;) Δημόνικος/Δημώνναξ, ο πατέρας του βασιλιά []ιππου θα μπόυσε να ταυτίζεται με το Δημόνικο/Δημώννακτα των νομισμάτων με τις φοινικικές επιγραφές ή (αν δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο) με τον βασιλιά Δη[] των νομισμάτων με τις ελληνικές επιγραφές.

Ο βασιλιάς της Λαπήθου Πράξιππος αναφέρεται στα γεγονότα της κατάλυσης των κυπριακών βασιλείων από το Διόδωρο, το 313/2 π.Χ. Σύμφωνα με τον ιστορικό, «Πτολεμαῖος... Πράξιππον δε τόν τῆς Λαπηθίας βασιλέα καί τόν τῆς Κερυνίας δυνάστην ὑποπεύσας ἄλλοτρίως ἔχοντα συνέλαβε» (Διόδ., 19.79.4-5). Όπως είδαμε και στην αρχή του υποκεφαλαίου για τη Λάπηθο, είναι σαφές ότι σε αυτό το απόσπασμα ο Διόδωρος θεωρεί τον Πράξιππο και βασιλιά της Λαπήθου και δυνάστη της Κερύνειας. Το γεγονός ότι η Κερύνεια αντικατέστησε σταδιακά τη Λάπηθο ως το περιφερειακό κέντρο της βόρειας ακτής, είναι πιθανόν να αποτέλεσε διαδικασία που είχε την αφετηρία της στην εποχή των βασιλείων.

8. Σόλοι

Η πέμπτη πόλη στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα είναι η Sillu και αναγνωρίζεται ως οι Σόλοι. Το όνομα του ηγέτη της (*sharru*) είναι Eresu που μεταφράζεται σε Άρατος ή Άρητος (Hill 1940, 107). Οι αρχαίοι Σόλοι γνωρίζουμε ότι βρίσκονταν στον κόλπο της Μόρφου, η εύφορη πεδιάδα της οποίας (ουσιαστικά το δυτικό κομμάτι της Μεσαορίας) ονομαζόταν από την αρχαιότητα μέχρι τα μεσαιωνικά χρόνια και κοιλάδα της Σολιάς (Mitford 1980, 1327, note 176· Des Gagniers και Tinh 1985, xiii και σημ. 4).

Ο λόφος *Παλαιά Χώρα*, στα δυτικά του κόλπου της Μόρφου, ταυτίστηκε από νωρίς με την ακρόπολη των Σόλων. Από την κορυφή του λόφου, η θέα φτάνει μέχρι την πεδιάδα της Μεσαορίας. Αμέσως στα δυτικά εκβάλλει ο Ποταμός του Κάμπου. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν εγκαταστάσεις λιμανιού (Des Gagniers 1985). Ο λόφος της ακρόπολης φαίνεται ότι ήταν

τειχισμένος προς τα ανατολικά, νότια και δυτικά και τα σκέλη του τείχους συνέχιζαν μέχρι τους δύο κτιστούς βραχίονες του λιμανιού (Gjerstad *et al.* 1937, 402).

Η σουηδική αποστολή κατέγραψε στη δυτική νεκρόπολη τάφους της ΚΚ και της Ελληνιστικής περιόδου, ενώ αναφέρεται στην ίδια περιοχή η καταστροφή ενός κτιστού τάφου (Gjerstad *et al.* 1937, 405).

Οι ανασκαφές της καναδικής αποστολής τη δεκαετία του 1970 στην ακρόπολη των Σόλων ανέδειξαν τα μνημειακά κτίρια της πόλης της Ρωμαϊκής και Παλαιοχριστιανικής περιόδου. Παράλληλα, έφεραν στο φως και ενδείξεις ότι στον ίδιο λόφο βρισκόταν και ένας οικισμός τουλάχιστον από την ΚΑ περίοδο. Προς τα βόρεια του λόφου, υλικό και οικίες της ΚΑ περιόδου συνέχισαν να εμφανίζονται σχεδόν μέχρι τη θάλασσα (Des Gagniers και Tinh 1985, xviii). Κάποια στιγμή οι αρχαϊκές οικίες φαίνεται ότι καταστράφηκαν και τα νέα κτίρια ακολούθησαν διαφορετικό προσανατολισμό. Οι Καναδοί αρχαιολόγοι συνέδεσαν την καταστροφή με τα γεγονότα της «κυπριακής επανάστασης» του 499 π.Χ.

Σε τομές που έγιναν στην Κάτω Πόλη, αμέσως στα βόρεια του λόφου της ακρόπολης, ανακαλύφθηκε τμήμα κτιρίου του 5^{ου} αιώνα, κτισμένο με πελεκητούς λίθους (Ginounès 1989, 29-32). Στον ίδιο το λόφο και πάλι σε τομές, εμφανίστηκαν τοίχοι καλής ποιότητας· οι ανασκαφείς ονόμασαν το κτίριο αυτό ανάκτορο. Το κτίριο χρονολογήθηκε στον 4^ο αιώνα π.Χ. με πιθανότητα να υπήρχαν και αρχαιότερες φάσεις (*Chronique* 1973, 885-887). Οι Σουηδοί αρχαιολόγοι, που είχαν αποκαλύψει τμήμα του ίδιου κτιρίου, διατύπωσαν και αυτοί την υπόθεση ότι πρόκειται για ένα ανάκτορο, το οποίο χρονολόγησαν «στην ίδια περίοδο με αυτό στο Βουνί ή λίγο μεταγενέστερο» (Gjerstad *et al.* 1937, 413).

Αν είναι σωστή η ταύτιση του λόφου με το διοικητικό κέντρο του βασιλείου των Σόλων γεννιέται το ερώτημα ποια θα ήταν η σχέση με το μνημειακό κτίριο στο Βουνί, 6χλμ στα δυτικά των Σόλων, το οποίο η σουηδική αποστολή, που το ανέσκαψε το 1928-29, δίκαια ονόμασε ανάκτορο. Το Βουνί είναι ένας βραχώδης και απόκρημνος λόφος, σε μικρή απόσταση από την ακτογραμμή, με μέγιστο υψόμετρο 268μ. στα νότια (Gjerstad *et al.* 1937, 77). Υπάρχουν κατάλοιπα τείχους, που δείχνει ότι μάλλον ο λόφος ήταν τειχισμένος περιμετρικά. Φαίνεται ότι υπήρχε πύλη στα ανατολικά, στο σημείο όπου κατέληγε ένας δρόμος που ερχόταν από τους Σόλους (Gjerstad *et al.* 1937, 78-79). Τάφοι και οικίες, που βρέθηκαν στη χαμηλότερη πλαγιά του λόφου στα βόρεια μέχρι τη θάλασσα, μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού σκέλους του τείχους του λόφου,

έδειξαν ότι το κτίριο δεν ήταν απομονωμένο αλλά μέρος ενός οικισμού (Gjerstad *et al.* 1937, 81-82). Πάντως, δεν μπορούσε να προσεγγίσει κανείς το ανάκτορο με άμαξες, καθώς στα βόρεια, ένα τείχος απέκλειε το ανάκτορο και το ιερό από την Κάτω Πόλη.

Στο πιο ψηλό σημείο του λόφου στα νότια, ήταν κτισμένο το ιερό της Αθηνάς, στον τύπο του τεμένους με δωμάτια γύρω από αυλή (*Εικ. 63*). Με βάση τα ευρήματα, οι Σουηδοί αρχαιολόγοι χρονολόγησαν το κτίσιμο και τη λειτουργία του ιερού στην ΚΚ περίοδο (Gjerstad *et al.* 1937, 103, 110-11). Η ταύτιση της θεότητας που λατρευόταν στο ιερό οφείλεται στο γεγονός ότι βρέθηκαν αγαλμάτια Αθηνάς με κράνος (Gjerstad *et al.* 1937, 103) και μάλιστα κοντά στο δωμάτιο που χρησίμευε ως το κυρίως ιερό (Gjerstad *et al.* 1937, 110). Στην αυλή που χρησίμευε ως είσοδος για το κυρίως δωμάτιο-ιερό βρέθηκαν βάσεις για αγάλματα (Gjerstad *et al.* 1937, 92). Είναι σημαντικό ότι η βασική θεότητα που λατρεύονταν στο βασίλειο των Σόλων είναι η Αθηνά. Εκτός από το ιερό στο Βουνί, όπου η λατρεία της τεκμηριώνεται και επιγραφικά, λατρεία Αθηνάς μαρτυρούν τα ευρήματα από το ιερό στην Κακοπετριά-*Αγιλάδες*, μια θέση που αναμφίβολα ανήκε στο βασίλειο των Σόλων. Η μοναδική βασιλική επιγραφή που μας σώζεται από βασιλιά των Σόλων, είναι ένα κείμενο που αναφέρεται σε μια ανάθεση προς την Αθηνά.

Στο άνδηρο κάτω από το ιερό βρισκόταν το ανάκτορο, ένα συγκρότημα χώρων που περιλάμβανε αποθηκευτικούς χώρους αλλά και μικρότερα ιερά. Η παρουσία πολλών ειδωλίων και αγαλμάτων με τη μορφή θεοτήτων σε διάφορους χώρους του συγκροτήματος και σε ένα μνημειακό πρότυλο, δείχνει ότι οι δραστηριότητες που συνέβαιναν μέσα σε αυτό είχαν τεθεί υπό θεϊκή προστασία (Hermay 2001α).

Το ανάκτορο φαίνεται ότι κτίστηκε λίγο μετά το 500 π.Χ. και καταστράφηκε το 380 π.Χ. Ένας θησαυρός που βρέθηκε στο κτίριο, περιείχε 252 νομίσματα (τέσσερα χρυσά, τα υπόλοιπα αργυρά), τρεις αργυρές φιάλες, τέσσερα χρυσά και 15 αργυρά ψέλια, δύο αργυρά περιδέραια και τέσσερα κομμάτια χρυσού. Τα αντικείμενα αυτά είχαν τοποθετηθεί σε ένα αγγείο και θάφτηκαν κάτω από το κλιμακοστάσιο στη νοτιοανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (Gjerstad 1948, 23-29). Η κατάχωση του θησαυρού πρέπει να είναι σύγχρονη με την καταστροφή του ανακτόρου. Τα νεότερα και τα περισσότερα νομίσματα στο θησαυρό του Βουνίου είναι αυτά του βασιλιά του Μαρίου, Τιμοχάρη (Destrooper-Georgiades 1985, 98).

Σε ένα από τους τάφους στα βόρεια του λόφου βρέθηκε σε δευτερογενή απόθεση τμήμα ενός πίθου με τη φοινικική επιγραφή: *lmlk*, δηλαδή «του βασιλιά» (ΑΓΝ4). Ο πίθος σε πρώτη χρήση

θα αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα ιδιοκτησία του ανακτόρου, το οποίο είναι πιθανόν να λειτουργούσε ως δευτερογενές κέντρο εξαρτώμενο από ένα βασιλικό κέντρο, τους Σόλους ή το Μάριο, με αποθηκευτικές δυνατότητες (Masson και Sznycer 1972, 86-88).

Ο Gjerstad προσπάθησε να εξηγήσει την παρουσία του πιο μνημειακού οικοδομήματος της Εποχής του Σιδήρου σε μια θέση που δεν ταυτίζεται με το κέντρο ενός βασιλείου, αποδίδοντας την οικοδόμησή του στους βασιλείς του Μαρίου των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Αυτό το πρώτο ανάκτορο, που σύμφωνα πάντα με τον Gjerstad κτίστηκε από τη «φιλοπερσική» δυναστεία του Μαρίου (Δόξανδρος και Σασμάς) μετά την «κυπριακή επανάσταση», δείχνει δηλαδή ανατολική επίδραση. Το δεύτερο ανάκτορο (τρίτη και τέταρτη οικοδομική φάση) χαρακτηρίζεται από το μετασχηματισμό των χώρων υποδοχής στο κτίριο της εισόδου, σε οικοδόμημα του τύπου του μεγάρου. Ο μετασχηματισμός, που έγινε περίπου το 450-440 οφείλεται στο «φιλέλληνα» βασιλιά που εγκατέστησε ο Κίμωνας στο Μάριο το 449 (Gjerstad 1946β).

Όπως υπέδειξε ο Maier σε άρθρο του το 1985, κανένα από τα επιχειρήματα του Gjerstad για αυτή την ερμηνεία δεν στηρίζεται σε αδιάσειστα αρχαιολογικά και ιστορικά τεκμήρια, αλλά αποτελούν προϊόντα υποθέσεων και εικασιών. Τίποτα δεν αποδεικνύει ότι οι βασιλείς Δόξανδρος και Σασμάς του Μαρίου ήταν «φιλοπέρσες», ούτε ότι οι επόμενοι, Στασίοικος και Τιμοχάρης ήταν «φιλέλληνες». Το γεγονός ότι τα περισσότερα νομίσματα στο θησαυρό που βρέθηκε στο ανάκτορο ανήκουν στον Τιμοχάρη του Μαρίου δεν σημαίνει κατ'ανάγκη ότι το ανάκτορο λειτουργούσε υπό την κηδεμονία του βασιλείου του Μαρίου, αλλά ότι τα νομίσματα αυτά είχαν κυρίαρχο ρόλο σε αυτή την περιοχή αυτή την εποχή (Destrooper-Georgiades 1985, 98). Από την άλλη, τα νομίσματα των Σόλων δεν έχουν αναγνωριστεί. Εύκολα, λοιπόν, μπορεί κανείς σήμερα να απορρίψει αυτή την ερμηνεία.

Ο ίδιος ο Maier (1989β, 18) πρότεινε ότι αρχικά το ανάκτορο είχε κυρίως «βασιλικές και θρησκευτικές λειτουργίες» ενώ, με το μετασχηματισμό στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, προστέθηκαν δωμάτια που σχετίζονταν με διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες. Το ανάκτορο στο Βουνί θα πρέπει να λειτούργησε για ένα διάστημα ως διοικητικό κέντρο, ίσως του βασιλείου των Σόλων. Είναι πιθανό αυτό να έγινε παράλληλα με την ύπαρξη ενός δεύτερου διοικητικού κέντρου στην *Παλαιά Χώρα*. Η Bazemore πρότεινε, μάλιστα, ότι το Βουνί και η *Παλαιά Χώρα* συνυπήρξαν ως δύο ακροπόλεις στο βασίλειο των Σόλων, όπως πιστεύεται ότι έγινε και με την *Αμπελλερή* και τη *Μούτη του Αρβίλη* στο Ιδάλιο (Bazemore 2009). Θα μπορούσαμε, επίσης, να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μεταφορά διοικητικού κέντρου, φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί και άλλες φορές

στην ιστορία της αυτόνομης πολιτειακής οργάνωσης του νησιού (Εγκωμη-Σαλαμίνα, Παλαιά-Νέα Πάφος). Ίσως, λοιπόν, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα το διοικητικό κέντρο του βασιλείου των Σόλων να μεταφέρθηκε (για άγνωστους λόγους) από το Βουνί, στην *Παλαιά Χώρα*. Η λατρεία της Αθηνάς στην κορυφή του λόφου πάνω από το ανάκτορο είναι ένα στοιχείο που «δένει» το χώρο με τη λατρευτική ταυτότητα του βασιλείου των Σόλων.

Οι πηγές

Πριν από οποιαδήποτε πρωτογενή πηγή, ελληνικές φιλολογικές πηγές κάνουν λόγο για τους Σόλους και για βασιλείς των Σόλων. Ο Πλούταρχος, στο βίο του *Σόλωνα* (26.2-3) αναφέρει ότι ο Αθηναίος νομοθέτης «πλεύσας εις Κύπρον ήγαπήθη διαφερόντως υπό Φιλοκύπρου τινός τῶν ἐκεῖ βασιλέων, ὃς εἶχεν οὐ μεγάλην πόλιν ὠκισμένην υπό Δημοφῶντος τοῦ Θησέως». Όπως μας πληροφορεί το ίδιο απόσπασμα, η πόλη της οποίας βασιλιάς ήταν ο Φιλόκυπρος ονομαζόταν Αίπεια. Προς τιμήν του Σόλωνα ο Φιλόκυπρος μετονόμασε την πόλη του σε Σόλους.

Στο *Βίο Ἀράτου*, ένα έργο του 2^{ου}-3^{ου} αιώνα μ.Χ. (ΑΚΕΠ 39.3) διασώζεται το ίδιο περιστατικό, ο βασιλιάς όμως της πόλης που φιλοξένησε το Σόλωνα ονομάζεται Κυπράνωρ: «...πρός Κυπράνωρα τόν βασιλέα, ὃς συμβουλευθείς υπό Σόλωνος κτίσαι τήν πόλιν χάριν τοῦ ἀνδρός Σόλους ὠνόμασε...».

Οι Σόλοι είναι μια από τις τέσσερις πόλεις που αναφέρονται στον Ηρόδοτο (5.113.2): «...τετραμμένου δέ τοῦ στρατοπέδου ἄλλοι τε ἔπεσον πολλοί... καί ὁ βασιλεύς Αριστόκυπρος ὁ Φιλοκύπρου, Φιλοκύπρου δε τούτου τόν Σόλων ὁ Ἀθηναῖος ἀπικόμενος ἐς Κύπρον ἐν ἔπεσι αἶνεσε τυράννων μάλιστα». Η επίσκεψη του Σόλωνα στην Κύπρο υποτίθεται ότι έγινε λίγο πριν από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Συνεπώς, δεν είναι εντελώς απίθανο ο Φιλόκυπρος που φιλοξένησε το Σόλωνα να ταυτίζεται με το Φιλόκυπρο τον πατέρα του Αριστόκυπρου, του βασιλιά των Σόλων την περίοδο της «κυπριακής επανάστασης», περίπου 60 χρόνια μετά.

Η απόδοση νομισματικών κοπών στους Σόλους για τον 5^ο αιώνα γίνεται με μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας. Οι πρώτες αποδόσεις στην πόλη στηρίζονται στο γεγονός ότι σε ορισμένα νομίσματα διαβάζονται οι επιγραφές *ρα ρι* και *ρα α*. Ο Hill συνέδεσε αυτές τις συντομογραφίες με τους γνωστούς από τον Ηρόδοτο βασιλείς των Σόλων Αριστόκυπρο και Φιλόκυπρο. Οι κοπές φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι λιονταριού και στον οπισθότυπο προτομή ταύρου ή γοργόνειο ή σηπία. Ειδικά η τελευταία παράσταση σχετίζεται από τον Kagan με την Ερέτρια, πόλη που

συμμετείχε στην Ιωνική επανάσταση, απότοκο της οποίας υπήρξε η «κυπριακή επανάσταση» του 498, στην οποία συμμετείχαν οι Σόλοι (Kagan 1999, 37).

Σύμφωνα με τον Kagan (1999, 36) τα νομίσματα με προτομή λιονταριού και με διαμορφωμένο οπισθότυπο αντιπροσωπεύονται με αρκετά δείγματα σε θησαυρούς της ύστερης αρχαϊκής περιόδου με κυπριακά νομίσματα, του Ασιούτ (475) και της Λάρνακας (λίγο μετά το 480), επομένως πρέπει να χρονολογούνται τουλάχιστον από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Ο ίδιος είναι διστακτικός στο να αποδώσει αυτές τις σειρές στους Σόλους. Πιστεύει ότι επειδή η πόλη συμμετείχε στην αποτυχημένη «κυπριακή επανάσταση» του 498 (μάλιστα είναι η μοναδική που αναφέρεται συγκεκριμένα από τον Ηρόδοτο ότι υπέστη πολιορκία και καταστροφή από τους Πέρσες) θα πρέπει να της ανήκει κάποια από τις ομάδες νομισμάτων που φαίνεται ότι διακόπτονται γύρω στις αρχές του 5^{ου} αιώνα (Kagan 2000, 90).

Στο θησαυρό της Λευκωσίας που ανακαλύφθηκε πρόσφατα στις ανασκαφές που γίνονται από το Τμήμα Αρχαιοτήτων στην περιοχή Άγιος Γεώργιος (ΠΑΣΥΔΥ) το μεγαλύτερο σύνολο νομισμάτων ανήκει σε μια σειρά που δεν έχει μέχρι σήμερα αποδοθεί με βεβαιότητα σε κάποιο βασίλειο (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008). Τα νομίσματα αυτά, που χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα, φέρουν στον εμπροσθότυπο προτομή λιονταριού μπροστά από προτομή αγριόχοιρου και στον οπισθότυπο φτερωτό ηλιακό δίσκο. Δείγματα αυτής της σειράς είχαν βρεθεί στο παρελθόν μόνο σε θησαυρούς εκτός Κύπρου (Kagan 2000). Όλα τα νομίσματα φέρουν κυπροσυλλαβικούς χαρακτήρες, η ανάγνωση όμως δεν είχε μέχρι πρόσφατα επιτευχθεί. Στα νομίσματα από το θησαυρό της Λευκωσίας διαβάζονται οι εξής επιγραφές: *ba-p(h)i*, *pa/si-p(h)i/o* και *pa-si/p(h)i/lo*.

Η πρώτη επιγραφή πιθανόν να διαβάζεται ως βασιλέως Φι- ή ακόμη ως συντομογραφία του εθνικού Πάφιος (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008, 322). Σύμφωνα με τον Kagan (2000, 92), η επιγραφή *pa/si-p(h)i/o* μπορεί να διαβαστεί ως βασιλέως P(h)io-, όνομα που διαβάζεται (με δυσκολία) και σε επιγραφή σε λίθο από το *Μαρτσέλλο* της Πάφου (Masson και Mitford 1986, 60, αρ. 63). Η τρίτη επιγραφή είναι και πάλι πιθανόν να αντιπροσωπεύει τον βασιλικό τίτλο και ένα όνομα: βασιλέως Φιλο- (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008, 323).

Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades, τα νομίσματα του θησαυρού της Λευκωσίας πρέπει να προέρχονται από ένα γειτονικό νομισματοκοπείο, πιθανόν από το Ιδάλιον, την Ταμασσό, τους Σόλους ή από την ίδια τη Λήδρα. Γνωρίζουμε τις κοπές του Ιδαλίου του τέλους του 6^{ου} αιώνα στις

οποίες είναι δύσκολο να «χωρέσει» η νέα σειρά. Η Ταμασσός και η Λήδρα χάνονται από τις πρωτογενείς πηγές μετά τις ασσυριακές επιγραφές. Από την άλλη για τους Σόλους, πόλη γνωστή στις ασσυριακές επιγραφές και που συνεχίζει μετά να μαρτυρείται μέσα από τις πρωτογενείς πηγές και τους Έλληνες συγγραφείς, δεν έχουν αποδοθεί μέχρι σήμερα με βεβαιότητα κοπές νομισμάτων για το τέλος του 6^{ου} και για τον 5^ο αιώνα. Τα νομίσματα του θησαυρού της Λευκωσίας δεν δίνουν ενδείξεις για την προέλευσή τους, ωστόσο, οι Σόλοι είναι μια δυνατή υποψηφιότητα. Η διακίνησή τους εκτός Κύπρου στο τέλος του 6^{ου} αιώνα δείχνει ότι προέρχονται από μια πόλη με σχέσεις με το εξωτερικό.

Οι βασιλείς των Σόλων στον 4^ο αιώνα

Δύο επιγραφές που αφορούν στο βασίλειο των Σόλων, εκδόθηκαν η μια από το βασιλιά Στασικράτη (ΣΟ2) και η άλλη από τον άνακτα Στασία (ΣΟ1). Χρονολογούνται και οι δύο στον 4^ο αιώνα, είναι όμως δύσκολο να δοθεί πιο ακριβής χρονολόγηση. Η επιγραφή του βασιλιά Στασικράτη είναι ελληνική διγραφική, δηλαδή το ελληνικό κείμενο καταγράφεται δύο φορές, μια στο συλλαβάριο και μια στο αλφάβητο. Ο βασιλιάς Στασικράτης αναφέρει και τον πατέρα του, βασιλιά Στασία. Η συλλαβική επιγραφή του άνακτα Στασία αναφέρει ως πατέρα του άνακτα το Στασικράτη. Είναι δύσκολο να εξακριβωθούν οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων των δύο επιγραφών. Ο Στασίας της επιγραφής ΣΟ1 θα μπορούσε να είναι είτε ο πατέρας είτε ο γιος του Στασικράτη της επιγραφής ΣΟ2.

Πρόσφατα η Μάρκου πρότεινε τη σύνδεση των χρυσών νομισμάτων με παράσταση Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και ταύρο ή αετό στον οπισθότυπο με το βασιλιά Στασικράτη ή Στασία των Σόλων (Markou 2006β). Στις κοπές αυτές διαβάζονται οι συλλαβές *pa sa* και οι αλφαβητικοί χαρακτήρες Β, Σ και Α. Παλαιότερα πιστευόταν ότι μπορούσε να διαβαστεί και η επιγραφή ΜΑΡ, κάτι που είχε οδηγήσει στην απόδοση αυτών των νομισμάτων στο Μάριο και στο βασιλιά Στασιόικο Β' (βλ. Masson 1983, 184), πλέον, όμως, η ανάγνωση αυτή δεν ισχύει.

Μια τρίτη επιγραφή που βρέθηκε στους Σόλους, αλφαβητική έμμετρη, είναι αποσπασματική (ΣΟ3*). Δεν εκδόθηκε από βασιλιά, αλλά είναι το επιτάφιο επίγραμμα κάποιου προσώπου που τάφηκε στους Σόλους. Στο δεύτερο στίχο σώζεται η φράση «γης Σολίωμ βασιλεί». Με βάση αυτό το στοιχείο είναι πιθανό να χρονολογείται πριν από την κατάλυση του βασιλείου (βλ. όμως Mitford 1961β, 133 που την τοποθετεί στην αρχή της πτολεμαϊκής περιόδου, στην εποχή του Πτολεμαίου Α').

Οι δύο βασιλικές επιγραφές μαζί με τη μαρτυρία της επιγραφής των θεωροδόκων από τη Νεμέα (Miller 1988), τεκμηριώνουν ότι οι τελευταίοι βασιλείς των Σόλων είναι ο Στασίας και ο γιος του ο Στασικράτης. Με αυτό τον τρόπο διορθώνεται τελεσίδικα και το λάθος των αρχαίων πηγών, που συγχέουν το Στασικράτη με τον Πασικράτη, πιθανώς βασιλιά του Κουρίου, την ίδια περίοδο (βλ. πιο πάνω «Κούριο»). Μάλιστα ίσως να ανήκει στο βασιλιά Στασικράτη η περίφημη μαρμαρίνη σαρκοφάγος Fugger, που βρίσκεται στο Μουσείο της Ιστορίας της Τέχνης στη Βιέννη και η οποία είχε βρεθεί στους Σόλους: χωρίς αμφιβολία επρόκειται για ένα βασιλικό ταφικό μνημείο (Hermayr 1986).

Πάντως, σε γενικές γραμμές, όπως και στον 5^ο αιώνα, ούτε για τον 4^ο αιώνα δεν είναι ασφαλείς οι αποδόσεις νομισμάτων στην πόλη. Μια σειρά αργυρών νομισμάτων με Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και Αθηνά καθισμένη σε πλήρη πλοίου στον οπισθότυπο και με συλλαβική επιγραφή *Αρι* αποδίδονται από τους Babelon, Masson και τους J. και B. Καραγιώργη (1964) στους Σόλους. Το ίδιο υποστήριξε πρόσφατα και η Destrooper-Georgiades (2007α, 23-4), η οποία διαβάζει χωρίς αμφιβολία το όνομα Αριστόκυπρος, όνομα που είχε χρησιμοποιηθεί από τη δυναστεία των Σόλων. Αυτός ο Αριστόκυπρος θα ήταν ίσως απόγονος του Αριστόκυπρου του 5^{ου} αιώνα που αναφέρει ο Ηρόδοτος (5.113).

Τα νομίσματα αυτά αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των νομισμάτων του θησαυρού που βρέθηκε στο Μένικο (J. και B. Καραγιώργη 1964, κατάχωση αρχές-μέσα 4^{ου} αιώνα). Οι J. και B. Καραγιώργη υποθέτουν ότι ο βασιλιάς *Αρι*- πρέπει να είχε βασιλεύσει για μια μακρά περίοδο στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα. Είναι παράδοξο ότι κανένα νόμισμα αυτού του τύπου δεν συμπεριλαμβάνεται στο θησαυρό του Βουνιού, που χρονολογείται στην ίδια περίπου περίοδο (390 π.Χ.).

Κοντά στο θέατρο των Σόλων βρέθηκε ένας αριθμός χάλκινων νομισμάτων, που φέρουν στον εμπροσθότυπο γυναικείο κεφάλι σε κατατομή και στον οπισθότυπο *ankh* σε στεφάνι από φύλλα δάφνης. Τα χάλκινα νομίσματα ήταν μικρά ποσά για καθημερινές συναλλαγές, κάτι που δικαιολογεί το ότι δεν κυκλοφορούσαν εκτός των ορίων των βασιλείων που τα εξέδιδαν. Επομένως, είναι πιθανό να ανήκουν σε ένα από τους βασιλείς των Σόλων, του 4^{ου} αιώνα. Πράγματι, η Destrooper-Georgiades αναγνώρισε σε αυτά τα νομίσματα το συλλαβόγραμμα *sa*, το οποίο θα είναι το αρχικό είτε του ονόματος Στασίας είτε του ονόματος Στασικράτη, των βασιλέων των Σόλων στο τέλος του 4^{ου} αιώνα (Destrooper-Georgiades 1992· 2007α, 17).

Από τον Αλέξανδρο στην κατάλυση

Οι Σόλοι παρουσιάζονται σχετικά συχνά στις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων στις εκστρατείες του Αλέξανδρου. Ο Σόλιος Νικοκλής, γιος του Πασικράτη, μαζί με το Νιφάθωνα, το γιο του Πινυταγόρα, συμμετείχαν ως τριήραρχοι στην εκστρατεία στην Ινδία (Αρριανός, *Ινδική*, 18.1-3 και 8). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Αρριανό (*Ανάβασις Αλεξάνδρου*, 78.1), ο Σόλιος Στασάνωρ, υπήρξε ένας από τους εταίρους του Αλέξανδρου.

Το νομισματοκοπείο των Σόλων κόβει χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Αλεξάνδρου (Destrooper-Georgiades 2007β, 270). Οι τελευταίες κοπές που αποδίδονται στους Σόλους, είναι μια σειρά χρυσών και χαλκών νομισμάτων με κεφάλι Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και κεφάλι Αφροδίτης στον οπισθότυπο, που φέρει συλλαβικούς και αλφαβητικούς χαρακτήρες, οι οποίοι υποτίθεται ότι αποδίδουν συντομογραφημένο το όνομα Εύνοστος (Hill 1904, §80). Ο Εύνοστος είναι γνωστός και από φιλολογικές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες παντρεύτηκε την κόρη του Πτολεμαίου Α΄ και της εταίρας Θαΐδας (Αθήναιος, 13.576e, βλ. ΑΚΕΠ 82) και βασίλευσε στους Σόλους τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα, δηλαδή για μια δεκαετία περίπου μετά την κατάλυση των υπόλοιπων βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α΄ Σωτήρα. Ο γάμος του Εύνοστου με την κόρη του Πτολεμαίου και της Θαΐδας θα έγινε το νωρίτερο την τελευταία δεκαετία του 4^{ου} αιώνα, καθώς ο Πτολεμαίος και η Αθηναία εταίρα είχαν παντρευτεί μετά το θάνατο του Αλέξανδρου. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι ο Εύνοστος συνέχισε να βασιλεύει μετά το 310 (Hermay 1986, 15). Σύμφωνα με το Mørkholm, τα αργυρά τετράδραχμα που εξέδωσε ο Εύνοστος στο όνομα του Αλέξανδρου, πρέπει να χρονολογηθούν με βάση το σταθμητικό κανόνα στην περίοδο 313-310 π.Χ., και οπωσδήποτε όχι μετά το 310 (Mørkholm 1978, 145-6). Έτσι, το έτος 310 παραμένει ως το ορόσημο της κατάρτησης και του τελευταίου βασιλικού οίκου του νησιού.

9. Μάριο

Το όνομα του Μαρίου δεν αναγνωρίζεται στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα. Ο Lipinski πρότεινε ότι η τελευταία πόλη στο πρίσμα μεταγράφεται ως Nōriy- και προέρχεται ετυμολογικά από το Māriy. Συνεπώς ταύτισε το Μάριο με τη *Nuria* της οποίας βασιλιάς είναι ο Bususu. Η υπόθεση του Lipinski δεν έπεισε τον Masson (1992, 29). Νομίσματα που φέρουν και το εθνικό Μαρριεύς μαζί με ονόματα βασιλέων, και φιλολογικές πηγές αποτελούν τεκμήρια της ύπαρξης ενός βασιλείου με κέντρο το Μάριο τουλάχιστον από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Σύμφωνα με το Διόδωρο (19.79), ο Πτολεμαίος Α΄ κατέστρεψε εντελώς την πόλη το 312 και μετέφερε τους κατοίκους στη Νέα Πάφο. Λίγο αργότερα, γύρω στο 270, ο Πτολεμαίος Β΄ Φιλάделφος έκτισε μια Αρσινόη στην ίδια θέση. Η έρευνα σήμερα τοποθετεί το Μάριο κοντά στην Πόλη Χρυσοχούς, εκεί όπου υπάρχει μια από τις τρεις ή τέσσερις πόλεις που φέρουν το όνομα Αρσινόη που ίδρυσε ο Φιλάделφος. Περίπου 5χλμ στα ανατολικά, στην περιοχή *Λίμνη* μέχρι την *Κινούσα*, υπάρχουν μεταλλεία χαλκού, που λειτουργούσαν από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες (Raber 1987). Μια επιγραφή με το όνομα του βασιλιά Τιμοχάρη (MA1), όνομα που συναντάται και στις κοπές νομισμάτων του βασιλιά του Μαρίου, βρέθηκε στην περιοχή *Λίμνη*, αποτελώντας καθοριστικό τεκμήριο στην ταύτιση της θέσης του Μαρίου. Στην περιοχή της Πόλης Χρυσοχούς βρέθηκε μεγάλος αριθμός νομισμάτων που αποδίδονται στο Μάριο (Destrooper και Symeonides 1998). Δεδομένου ότι τα νομίσματα διακινούνται κυρίως εντός της περιοχής στην οποία κόβονται, αυτό ενισχύει την ταύτιση της περιοχής με τη θέση της πρωτεύουσας του αρχαίου Μαρίου.

Ο Ohnefalsch-Richter ανέσκαψε πλούσιους τάφους σε νεκροταφείο στα βορειοανατολικά της Πόλης Χρυσοχούς. Εκτεταμένα νεκροταφεία με ταφές από την ΚΓ μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο βρίσκονται στα ανατολικά και στα δυτικά της Πόλης της Χρυσοχούς (Νικολάου 1964). Από τους τάφους του Μαρίου, προήλθαν πολλά επιτύμβια μνημεία (στήλες και αγαλμάτια) από μάρμαρο και ασβεστόλιθο, ορισμένα από τα οποία έφεραν επιγραφές στο κυπριακό συλλαβάριο (Nicolau 1971, plate IV, V, VI, X, XII· Masson 1983, 154-81).

Συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή διεξάγονται από το 1983 από το Πανεπιστήμιο του Princeton, υπό τη διεύθυνση του W.A.P. Childs. Τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν στο 10^ο αιώνα και βρέθηκαν στην περιοχή E.F.2 των ανασκαφών, στα βορειοανατολικά όρια της Πόλης Χρυσοχούς, κάτω από μια παλαιοχριστιανική βασιλική (Childs 2003, 97). Οι ενδείξεις σχετικά με τη θέση της πόλης της εποχής του βασιλείου συνεχίζουν προς τα βόρεια και τα ανατολικά της Πόλης.

Ένα κτίριο στην περιοχή A.H9, στα βορειοανατολικά της Πόλης, είναι κτισμένο από καλές πελεκητές πέτρες. Μέσα σε αυτό, σε στρώμα στάχτης, βρέθηκαν πήλινα ειδώλια και αγαλμάτια, και τμήματα από μεγάλου μεγέθους αγάλματα από πηλό (Serwint 1991, 213-7). Μάλιστα σε αυτό το ιερό ανακαλύφθηκαν τμήματα από ένα κολοσσιαίο πήλινο άγαλμα μιας ανδρικής μορφής με *shenti*. Το άγαλμα, που έφτανε τα 3μ., είναι το μεγαλύτερο πήλινο άγαλμα που βρέθηκε μέχρι σήμερα στο νησί (Serwint 2000). Καθώς δεν βρέθηκε τίποτε νεότερο του τέλους του 4^{ου} αιώνα,

ερμηνεύθηκε ως ιερό που καταστράφηκε από τον Πτολεμαίο Α' (Childs 1988, 124-6). Φαίνεται ότι κτίστηκε πάνω από άλλο μεγάλο πρωιμότερο κτίριο (Childs 1999, 227-8). Στα βόρεια του ιερού εντοπίστηκε ένας πλατύς τοίχος, ίσως τείχος πόλης (Childs 1988, 127· 1999, 227). Στα νοτιοδυτικά (E.G0) κάτω από ένα μεγάλο κτίριο της Ρωμαϊκής περιόδου, βρέθηκαν πελεκητοί λίθοι από ένα πρωιμότερο κτίριο, ένας από τους οποίους φέρει το συλλαβικό σημείο ra (Childs 1999, 232-3).

Τα τελευταία χρόνια σημαντικές ανακαλύψεις στο οροπέδιο που ονομάζεται *Περιστεριές*, στα βορειοανατολικά όρια της Πόλης Χρυσοχούς κοντά στη θάλασσα, δείχνουν ότι σε εκείνο το σημείο βρίσκεται κατά πάσα πιθανότητα ο αστικός οικισμός του Μαρίου (*Εικ. 64*). Η πρώτη ανακάλυψη είναι ένα ιερό που αποτελείται από έναν περίβολο και ένα μικρό οικοδόμημα με βωμό. Οι αρχαιότερες ενδείξεις χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα, ενώ η πρώτη αρχιτεκτονική φάση ανήκει στον ύστερο 7^ο ή στον πρώιμο 6^ο αιώνα. Πήλινα ειδώλια, λίθινες βάσεις για αναθήματα (ίσως αγάλματα), κοσμήματα, ένας οβελός και άλλα αντικείμενα βρέθηκαν στη στοά μπροστά από το οικοδόμημα. Στα δύο κεντρικά του δωμάτια στεγάζονταν τα «ακριβά» αναθήματα, δηλαδή τα χάλκινα αγγεία και αγαλμάτια (Smith 1997, 85-6). Σε βόθρο ανακαλύφθηκαν πήλινα ειδώλια της ΚΑ περιόδου (Smith 1997, 88 κ.ε.). Υπάρχουν επίσης κατάλοιπα από εργαστηριακή παραγωγή, κεραμική και μεταλλοτεχνία και σπασμένα αποθηκευτικά αγγεία, ορισμένα από τα οποία έφεραν σημεία του κεραμέως, που μοιάζουν με σημεία του κυπριακού συλλαβαρίου (Smith 1997, 90-91· 2002, 26-27). Τα ίχνη βίαιου τέλους στο αρχαϊκό ιερό, οφείλονται, σύμφωνα με τη Smith, σε καταστροφή που προκλήθηκε από τους Πέρσες (Smith 1997). Στον πρώιμο 5^ο αιώνα κτίστηκε πάνω από το αρχαϊκό οικοδόμημα ένα μεγάλο δωμάτιο, το οποίο δεν χρησιμοποιήθηκε για πολύ (Childs 1999, 227).

Γεωφυσικές έρευνες το 2000 έδειξαν ότι το ιερό δεν ήταν το μοναδικό κτίσμα στις *Περιστεριές*. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών, μικρά κτίρια, πιθανόν οικίες, κάλυπταν ολόκληρο το οροπέδιο μαζί με ένα σύστημα δρόμων, δύο από τους οποίους διασχίζουν την περιοχή νότια του ιερού και καταλήγουν σε ένα μνημειακό κτίριο, που πιθανόν να ταυτίζεται με «ανάκτορο» (Childs 2003, 103). Πρόκειται για ένα πολύ κατεστραμμένο και λεηλατημένο οικοδόμημα, που ανασκάπτεται από το 1999. Βρίσκεται 180μ. νοτιοανατολικά του ιερού, στο νοτιοανατολικό άκρο του οροπεδίου. Αποτελείται από συμπλέγματα δωματίων και αυλή, όλα με συμπαγή δάπεδα. Υπολογίζεται ότι το κτίριο θα συνέχιζε σε έκταση προς τα βόρεια και ότι μεγάλο μέρος του βρίσκεται κάτω από το χώρο του Δημοτικού Σχολείου της Πόλης Χρυσοχούς. Σε ορισμένα σημεία γίνεται χρήση μεγάλων πελεκητών λίθων. Οι εσωτερικοί τοίχοι φαίνεται ότι καλύπτονταν

με ασβεστοκονίαμα (Papalexandrou 2006· 2008). Τα ευρήματα είναι μόνο όστρακα κεραμεικής της ΚΑΠ περιόδου (συμπεριλαμβανομένων μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων) αλλά και ένας μεγάλος αριθμός οστράκων από καλή κεραμεική εισηγμένη από το Αιγαίο, του τέλους του 6^{ου} αιώνα (Papalexandrou 2006, 233· 2008, 253-4). Είναι σημαντικό ότι σε κτίριο με οικιστικό χαρακτήρα συναντάται τόση πολλή εισηγμένη κεραμεική, κάτι που για πρώτη φορά επιβεβαιώνει την εικόνα από τους τάφους στην Πόλη Χρυσοχούς (Papalexandrou 2008, 255).

Μοναδικό εύρημα αποτελεί ένας φουσητήρας μιας εγκατάστασης για επεξεργασία χαλκού, που βρέθηκε *κατά χώραν*, μαζί με σκωρίες (Papalexandrou 2006, 232-3). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, από άποψη οργάνωσης των χώρων, κατασκευής και μεγέθους συγκρίνεται με άλλα παρόμοια οικοδομήματα που ερμηνεύθηκαν ως ανάκτορα, όπως στο Βουνί, την Αμαθούντα και το Ιδάλιο (Papalexandrou 2006, 223).

Η θέση του στο οροπέδιο, ώστε να δεσπόζει του δρόμου που οδηγεί - σήμερα και ίσως και στην αρχαιότητα - ανατολικά, προς τα μεταλλεία του χαλκού στη *Λίμνη*, δείχνει ότι πρόκειται για ένα κτίριο με σημαντικό ρόλο στην οικονομική και πολιτειακή οργάνωση της πόλης και του βασιλείου (Papalexandrou 2006, 235). Όπως έδειξε η έρευνα πεδίου στην περιοχή, από το τέλος του 8^{ου} αιώνα ξεκινά η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού στην περιοχή *Λίμνη* και *Κινούσα*: δεν μπορεί να είναι τυχαίο ότι η μοναδική γνωστή βασιλική επιγραφή από το Μάριο βρέθηκε στην περιοχή *Λίμνη*. Το κτίριο έχει μια αρχιτεκτονική φάση, που ανήκει στον 6^ο αιώνα. Μετά εγκαταλείπεται για άγνωστη αιτία.

Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Princeton έδειξαν ότι ο οργανωμένος σε ενιαίο πολεοδομικό σύστημα οικισμός χρονολογείται από τον 6^ο αιώνα (Childs 2003, 104). Δεν βρέθηκαν ίχνη λιμανιού στην ακτή βόρεια της Πόλης, ωστόσο ο Childs υποθέτει ότι πρέπει να βρίσκεται στο Λατσί (2003, 105. Βλ. όμως Θεοδούλου 2006, 112).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η αμερικανική αποστολή είχε παλαιότερα εντοπίσει ένα κτιστό με μεγάλους πελεκητούς λίθους τάφο της ΚΑ περιόδου. Όπως αναφέρεται συνοπτικά, η ασταθής κατάσταση του τάφου δεν επέτρεψε την περαιτέρω διερεύνηση του μνημείου (Childs 1997, 46).

Οι πρωτογενείς πηγές

Στην περιοχή της Πόλης Χρυσοχούς βρέθηκαν 24 νομίσματα στους τύπους που ο Kagan απέδωσε στο Κούριο, δηλαδή με κεφάλι λιονταριού στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο με έγκοιλο τετράγωνο ή *ankh* ή γοργόνειο ή σηπία (Kagan 1999). Καθώς αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα στο σύνολο των νομισμάτων που βρέθηκαν στην περιοχή της Πόλης (24/30) και μάλιστα σε μικρές υποδιαιρέσεις, που συνήθως κινούνται στην περιοχή στην οποία εκδίδονται, η Destrooper-Georgiades υποστήριξε ότι αποτελούν τις πρωιμότερες κοπές του βασιλείου του Μαρίου (Destrooper-Georgiades 2001, 179).

Τα πρώτα νομίσματα που αποδίδονται με βεβαιότητα στο Μάριον χρονολογούνται μόλις πριν από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια ομάδα αργυρών νομισμάτων με λιοντάρι ξαπλωμένο και διπλό πέλεκυ στον εμπροσθότυπο και παράσταση του Φρίξου με κριάρι και διπλό πέλεκυ στον οπισθότυπο. Φέρουν την ελληνική συλλαβική επιγραφή *Σασμάος Δοζάνδρω*, και τα φοινικικά σημεία *ml* (Masson 1983, αρ. 168· Masson και Sznycer 1972, 80· Gjerstad 1946β· Destrooper-Georgiades 1995). Η φοινικική επιγραφή διαβάζεται ως συντομογραφία είτε της λέξης *mlk*, δηλαδή βασιλεύς είτε του ονόματος της πόλης (Μάλιον) ή ακόμα ενός ονόματος (Destrooper-Georgiades 2001, 174). Πρόσφατα αναγνωρίστηκαν νέες υποδιαιρέσεις του αργυρού σίγλου, στις οποίες το εθνικό *Μαριεύς* αναγράφεται στο συλλαβάριο (Destrooper και Symeonides 1998, 117). Πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για μια από τις ελάχιστες και πιο πρώιμες αναφορές στο νομισματοκοπέιο από το οποίο προήλθε ένα κυπριακό νόμισμα.

Οι επόμενες κοπές, που τοποθετούνται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα, φέρουν εντελώς διαφορετικές παραστάσεις. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται κεφάλι Απόλλωνα με στεφάνι ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζεται η Ευρώπη στον ταύρο. Φέρουν σε συλλαβική γραφή τα ονόματα του βασιλιά Στασίοικου και αργότερα του βασιλιά Τιμοχάρη, ενώ ορισμένα έχουν και φοινικικούς χαρακτήρες (Gjerstad 1946β· Hill 1904, lix). Ορισμένα φέρουν και το εθνικό *Μαριεύς* (Hill 1904, Ivii· Gjerstad 1946β). 150 νομίσματα του Στασίοικου και του Τιμοχάρη αποτελούν το 60% του θησαυρού των νομισμάτων που βρέθηκε στο ανάκτορο στο Βουνί. Είναι τα νεότερα νομίσματα του θησαυρού (Schwabacher 1946, 30· Destrooper-Georgiades 1985, 98).

Σύμφωνα με τον Hermary (2006, 122), η απότομη αλλαγή από άποψη εικονογραφίας, από τα νομίσματα του Σασμά στα νομίσματα του Στασίοικου και του Τιμοχάρη, δείχνει ότι συνέβησαν σημαντικές αλλαγές στο βασίλειο μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα.

Σύμφωνα με το Θουκυδίδη (1.94.1-2) και το Διόδωρο (11.44.1-3), ο Σπαρτιάτης Πausanίας, που είχε τεθεί επικεφαλής των Ελλήνων εναντίον των Περσών στις Πλαταιές, απεστάλη στο 477 π.Χ. στην Κύπρο για να ελευθερώσει «τῶν πόλεων τὰς ἔτι φρουράς ἐχούσας Περσικάς» (Διόδωρος, 11.44.2). Μια δεκαετία αργότερα, το 468, μια νέα προσπάθεια με αθηναϊκή πρωτοβουλία και επικεφαλής τον Κίμωνα ξεκίνησε, με στόχο να απελευθερωθούν από τους Πέρσες οι πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας (Διόδωρος, 11.61.1-7). Στην εκστρατεία του αυτή, ο Κίμωνας παρουσιάζεται να κατέπλευσε και στην Κύπρο, όπου συγκρούστηκε με κυπριακά πλοία. Μάλιστα, πέτυχε δυο λαμπρές νίκες, σε ξηρά και θάλασσα (Διόδωρος, 11.61.7). Σε αυτές τις περιγραφές για τις ελληνικές επιχειρήσεις κανένα όνομα κυπριακής πόλης ή βασιλιά δεν αναφέρεται. Σε μια νέα αθηναϊκή επιχείρηση με επικεφαλής και πάλι τον Κίμωνα το 449 π.Χ., ο Διόδωρος αναφέρει ότι «Κίτιον μὲν καὶ Μάριον ἐξεπολιόρκησε» (12.3.3).

Σύμφωνα με τον Gjerstad, τα νομίσματα του Σασμά χρονολογούνται περίπου το 470-460 π.Χ. Συνεπώς, υποστηρίζει, ο Δόξανδρος και ο Σασμάς ήταν μέλη της δυναστείας που βασίλευσε στο Μάριο μετά την «κυπριακή επανάσταση» και μέχρι το 449, όταν εκθρονίστηκαν από τον Κίμωνα. Οι βασιλείς αυτής της δυναστείας πρέπει να ήσαν Φοίνικες, όπως δείχνει το όνομα του Σασμά και Δόξανδρος πρέπει να ήταν το ελληνικό όνομα ενός Φοίνικα. Αυτοί είναι, σύμφωνα πάντα με τον Gjerstad, οι βασιλείς που έκτισαν το ανάκτορο στο Βουνί, για να επιβλέπουν τη δυναστεία των Σόλων.

Οι βασιλείς του 4^{ου} αιώνα

Οι νομισματικές κοπές του Μαρίου μετά τα νομίσματα του Τιμοχάρη δεν είναι καλά γνωστές. Από τις φιλολογικές πηγές γνωρίζουμε ότι ο βασιλιάς του Μαρίου την περίοδο της κατάλυσης των βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α΄ ονομαζόταν Στασίοικος. Νομίσματα που φέρουν το όνομα αυτό (ή συντομογραφίες που σχετίζονται με αυτό) αποδίδονται σε αυτό το δεύτερο γνωστό Στασίοικο του Μαρίου, αν και είναι πολύ πιθανό να ανήκουν σε περισσότερους από ένα βασιλείς με αυτό το όνομα στον 4^ο αιώνα. Ο Hill (1904, 1x) απέδωσε έξι ομάδες χρυσών νομισμάτων στο Στασίοικο Β΄. Τα νομίσματα αυτά έχουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι Αθηνάς ή Δία και στον οπισθότυπο ταύρο ή αετό ή κεφάλι Αφροδίτης. Ορισμένα φέρουν την επιγραφή Βα Σα στο συλλαβάριο και τα γράμματα ΜΑ ή ΜΑΡ στο ελληνικό αλφάβητο. Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (2001β, 176), χωρίς αμφιβολία πρέπει να αποδοθούν στο Στασίοικο Β΄ του Μαρίου τα χρυσά σε μικρές υποδιαίρεσεις, ενώ η ίδια εξέφρασε αμφιβολίες για την απόδοση αυτών με Αθηνά και ταύρο σε μεγάλες υποδιαίρεσεις. Πρόσφατα η Μάρκου αποδέσμευσε από το Μάριο τη

σειρά των χρυσών με Αθηνά και ταύρο ή αετό στον οπισθότυπο, τα οποία πρότεινε ότι ανήκουν στους Σόλους (Markou 2006β). Στο βασιλιά Στασίικο Β΄ αποδίδονται επίσης επτά ομάδες αργυρών νομισμάτων (Hill 1904, lx-lxi). Τα νομίσματα αυτά έχουν στον εμπροσθότυπο κεφάλι Δία ή Αφροδίτης ή Απόλλωνα και στον οπισθότυπο κεφάλι Αφροδίτης ή Δία ή *ankh*. Φέρουν και αυτά το όνομα και τον τίτλο στο συλλαβάριο και το εθνικό στο ελληνικό αλφάβητο. Τέλος, δύο ομάδες χάλκινων νομισμάτων με την αλφαβητική επιγραφή ΜΑΡΙΕΥΣ αποδίδονται στο Στασίικο Β΄ (Hill 1904, lxi-lxii).

Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades, τα νομίσματα αυτά πρέπει να ανήκουν σε περισσότερους από ένας βασιλείς του 4^{ου} αιώνα, εκ των οποίων οι δύο έφεραν το όνομα Στασίικος (Destrooper και Symeonides 1998, 118-9· Destrooper-Georgiades 2001, 176). Αυτό είναι πολύ πιθανό, καθώς νομίσματα από αυτές τις σειρές βρέθηκαν στο θησαυρό του Βουνιού, που γενικώς περιέχει νομίσματα του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα (J. και V. Karagerorghis). Επομένως, είναι πιθανόν ορισμένες από αυτές τις κοπές να ανήκουν σε κάποιο Στασίικο που βασίλευσε στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα και άλλες να ανήκουν σε άλλο συνωνόματό του βασιλιά του τέλους του 4^{ου} αιώνα.

Πρόσφατα, αναγνωρίστηκε σε νέα ευρήματα η επιγραφή *Ba Ti* ΜΑΡΙΕΥΣ. Πρόκειται πιθανόν για ένα βασιλιά του Μαρίου που φέρει, όπως και ο προκάτοχός του του 5^{ου} αιώνα, το όνομα Τιμοχάρης (Destrooper-Georgiades 2001). Μια μικρή σειρά αργυρών νομισμάτων με παράσταση ένθρονου Δία και Αφροδίτης-Νέμεσης και με το όνομα Τιμοχάρης αποδόθηκε στην Πάφο λόγω συλλαβάριου (Masson 1992β). Σήμερα αυτή η ταύτιση αμφισβητείται και εκφράζεται η πιθανότητα να ανήκουν στο Μάριο (Destrooper-Georgiades 2007α, 14).

Η μοναδική βασιλική επιγραφή από το Μάριο βρέθηκε στην περιοχή *Λίμνη*, κοντά στα μεταλλεία χαλκού (Masson 1983, 184). Το όνομα Τιμοχάρης είναι όνομα που συναντάται στο ονοματολόγιο της (ή των) δυναστείας που βασίλευσε στο Μάριο. Η επιγραφή χρονολογείται από το Masson με βάση παλαιογραφικά κριτήρια στον 4^ο αιώνα. Την επιγραφή είδε το 1914 ο Γερμανός επιγραφολόγος E. Sittig σε σπίτι στη *Λίμνη* και έκανε μια λακωνική αναφορά σε άρθρο του στο περιοδικό *Historia* (1960, 244). Σύμφωνα με την περιγραφή του, επρόκειτο για δύο λίθινα βάρθρα, σχετικά μικρών διαστάσεων. Υπέθεσε ότι θα ήταν τοποθετημένα στο δρόμο που οδηγεί από τη *Λίμνη* στην Πόλη Χρυσοχούς, μαζί με ένα λίθινο λέοντα που είχε δει σε άλλο σημείο στο χωριό *Λίμνη* (Masson 1983, 185, σημ. 2). Ο Masson υπέθεσε ότι λόγω της φόρμουλας που

χρησιμοποιείται και λόγω του λέοντος, πρέπει να πρόκειται για επιτύμβια επιγραφή (Masson 1983, 185-6).

Το νομισματοκοπείο του Μαρίου κόβει αργυρά νομίσματα του Αλέξανδρου (Destrooper-Georgiades 2001, 179). Αριθμός χαλκών νομισμάτων του Αλεξάνδρου, που βρέθηκαν στην Πόλη Χρυσοχούς και φέρουν κάτω από το ρόπαλο έναν κεραυνό, φαίνεται ότι κόπηκαν από το νομισματοκοπείο του Μαρίου (Destrooper και Symeonides 1998, 120).

Το τέλος του βασιλείου του Μαρίου συνέβη με τον πιο τραγικό τρόπο. Καθώς ο Πτολεμαίος υποπετεύθηκε ότι ο βασιλιάς του Μαρίου Στασίοικος είχε συμμαχήσει με τον Αντίγονο, τον συνέλαβε *καί τήν μεν πόλιν κατέσκαψε, τούς δ οίκοῦντας μετήγαγεν εἰς Πάφον* (Διόδ. 19.79.4-5). Η πόλη θα ξανακτιστεί μόλις στα χρόνια του Πτολεμαίου Φιλάδελφου, όμως θα φέρει το όνομα της Αρσινόης. Το νέο όνομα «έσβησε» τη μνήμη του Μαρίου στην περιοχή.

10. Ταμασσός

Η Ταμασσός είναι η έβδομη πόλη στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα. Ο βασιλιάς της Tamesu φέρει το όνομα Atmesu, που μεταφράζεται ως Άδμητος (Hill 1940, 107· Lipinski 1991, 61). Το όνομα της θέσης διατηρήθηκε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, οπότε γνωρίζουμε ότι βρίσκεται στο σημερινό χωριό Πολιτικό, στη δυτική όχθη του Πεδιαίου (Masson 1964, 199).

Στη θέση *Λαμπερτής*, στα νότια του χωριού Πολιτικό βρίσκεται ένα νεκροταφείο της Εποχής του Χαλκού, που ανασκάφηκε από τον Ohnefalsch-Richter το 1889 και το 1894 (Masson 1964, 202-3) και από το Τμήμα Αρχαιοτήτων (Χρήστου 1996, 153). Τάφοι της ΚΓ περιόδου ανασκάφηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων στη θέση *Λίμνες*, στα βόρεια του Πολιτικού (Χρήστου 1996, 153). Το γεγονός ότι ούτε οι τάφοι στο *Λαμπερτή* ούτε οι τάφοι στις *Λίμνες* δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ (το έργο που είχε προαναγγείλει ο Ohnefalsch-Richter, με τίτλο *Tamassos und Idalion* δεν εκδόθηκε ποτέ, βλ. Buchholz 1973, 338-40) δεν επιτρέπει να εξετάσουμε τη σημασία της θέσης στον ορίζοντα της ΥΚΧ και της ΚΓ περιόδου. Ωστόσο, τα κατάλοιπα στην περιοχή του Πολιτικού που ανήκουν στην ΚΑ και στην ΚΚ περίοδο, δείχνουν τη σημασία της Ταμασσού στην περίοδο των κυπριακών βασιλείων.

Οι θέσεις *Αλακάτι*, *Παμπουλάρι* και η περιοχή κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Μνάσωνα υπήρξαν νεκροταφεία στην πρώτη χιλιετία π.Χ. (Buchholz και Untiedt 1996, 41-3· Hadjisavvas 1978). Το

1889 ο Ohnefalsch-Richter ανέσκαψε ένα νεκροταφείο της ΚΑ περιόδου στη θέση *Χωματσούδια* (Εικ. 65). Ανάμεσα στους 24 τάφους βρίσκονταν τρεις κτιστοί τάφοι (Τάφοι 5, 11 και 12) και ένας λαξευτός θαλαμοειδής (Τάφος 4) με μακρύ δρόμο και πλούσια κτερίσματα (Buchholz και Untiedt 1996, 56). Ο Ohnefalsch-Richter αναγνώρισε τους τάφους αυτούς ως τους τάφους των βασιλέων της Ταμασσού. Πραγματικά, η ανάγλυφη διακόσμηση στα κτιστά σημεία των τάφων παραμένει μοναδικό φαινόμενο στην ταφική αρχιτεκτονική της Κύπρου (Matthäus 2007, 212). Το 1997 βρέθηκαν έξι μοναδικά ασβεστολιθικά αγάλματα μεταξύ των τάφων 5 και 12. Πρόκειται για ένα ζεύγος σφιγγών, που φέρουν στο κεφάλι το αιγυπτιακό κάλυμμα *nemes* και το διπλό στέμμα *pschent* και δύο ζεύγη λεόντων (Solomidou-Ieronymidou 2001). Ίσως να ήταν τοποθετημένα πάνω από τους τάφους (σε τύμβο;) ως σήματα ή ακόμα να πλαισίωναν το δρόμο από τον οποίο περνούσε η νεκρική πομπή, ως φύλακες του νεκρού βασιλιά (Matthäus 2007, 219). Τα αγάλματα αυτά αποτελούν επιπρόσθετες μαρτυρίες του εκπληκτικού πλούτου των κτιστών τάφων της Ταμασσού, μέσα στους οποίους βρέθηκαν σαρκοφάγοι, όπλα, σύνεργα συμποσίων και ταφές αλόγων (Matthäus 2007). Μάλιστα, από το δρόμο του αρχαιότερου λαξευτού Τάφου 4 προήλθε ένα αργυρό επιχρυσωμένο κύπελλο με εικονιστικές παραστάσεις, που χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα (Markoe 1985, αρ. κατ. Cy15).

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του H.-G. Buchholz, ανέσκαψε στην Ταμασσό από το 1970 μέχρι το 1986. Στα νότια του νεκροταφείου των κτιστών τάφων βρέθηκαν τμήματα του οικισμού. Εκεί ανακαλύφθηκε ένα κτίριο της ΚΑΠ περιόδου, που ταυτίστηκε με ιερό της Αφροδίτης-Αστάρτης. Κάτω από το αρχαϊκό ιερό βρέθηκαν στρώματα που μαρτυρούν αρχαιότερη χρήση του χώρου. Ο βωμός που σχετίζεται με το ιερό της Αφροδίτης-Αστάρτης, χρονολογείται στον 6^ο αιώνα. Αναθήματα που εντοπίστηκαν γύρω από αυτόν, καταδεικνύουν ότι η λατρεία συνεχίζεται μέχρι και τα κλασικά χρόνια. Ένα μνημειακότερης μορφής ιερό, που κτίστηκε στα χρόνια του Πτολεμαίου Α', απάλειψε σε πολλά σημεία τα ίχνη των προηγούμενων κτιρίων (Buchholz και Untiedt 1996, 25-31). Δυτικότερα ανακαλύφθηκε ένας ακόμη βωμός, που σύμφωνα με επιγραφή που βρέθηκε στην ίδια περιοχή το 19^ο αιώνα, ήταν αφιερωμένος στη λατρεία της «Μητέρας των Θεών». Ειδώλια που βρέθηκαν στο χώρο, παριστάνουν την Κυβέλη. Στα ελληνιστικά χρόνια ο βωμός αυτός φαίνεται ότι καταστρέφεται και καλύπτεται από σύστημα αγωγών (Buchholz και Untiedt 1996, 31-2). Στην περιοχή των ιερών αποκαλύφθηκαν εν μέρει άλλα κτίρια δημόσιου χαρακτήρα, τμήμα του τείχους των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων και εργαστήρια επεξεργασίας του χαλκού (Buchholz 1985, 240-43).

Θραύσματα από δύο αθωρικά κιονόκρανα, τα οποία κατά τα φαινόμενα σχετίζονται πάντα με κεντρικά ιερά και με τα διοικητικά κέντρα των πόλεων-βασιλείων, δείχνουν ότι τα κτίρια της περιοχής αυτής θα ήταν μνημειακά. Θραύσμα από ένα ακόμα αθωρικό κιονόκρανο βρέθηκε στην περιοχή των κτιστών τάφων (Buchholz 1993).

Ο Ohnefalsch-Richter ανέσκαψε δύο ιερά του Απόλλωνα «εκτός των τειχών». Το ένα από τα δύο ιερά βρισκόταν στη δυτική όχθη του Πεδιαίου και στη συνέχεια καταστράφηκε. Από το ιερό αυτό προήλθε το 1836 ένα χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα. Από το άγαλμα αυτό, ένα έργο εισηγμένο από τον ελληνικό χώρο, σώζεται σήμερα μόνο το κεφάλι, στο Βρετανικό Μουσείο (Κεφάλι Chatsworth) (Buchholz και Untiedt 1996, 46-7· Gjerstad 1948, 337). Το δεύτερο ιερό του Απόλλωνα που ανέσκαψε ο Ohnefalsch-Richter, βρίσκεται στη *Φράγγισσα*, στην ανατολική όχθη του χείμαρρου *Αργάκι της Ασπρογής*, περίπου 4χλμ στα ανατολικά του Πολιτικού (βλ. Buchholz 1991· Buchholz και Untiedt 1996, 48). Εκεί βρέθηκαν, σύμφωνα με τον Ohnefalsch-Richter, πολλά πήλινα αγάλματα, που στέκονταν ακόμα στις βάσεις τους (Buchholz 1991, 4). Από τα περίπου 400 αντικείμενα που βρέθηκαν στη *Φράγγισσα*, τα περισσότερα παραμένουν άγνωστα, καθώς δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ (Fourrier 2007, 46). Από τα πήλινα αγάλματα, ορισμένα είναι κολοσσιαίου μεγέθους· μάλιστα ο λεγόμενος «κολοσσός της Ταμασσού», που έφερε αιγυπτιακό *shenti* με ανάγλυφο φτερωτό ηλιακό δίσκο, έφτανε τα 2,60μ. (Karageorghis 1993β, 28).

Από το ιερό αυτό προέρχονται δύο διγλωσσικές επιγραφές, όπου το ίδιο περίπου κείμενο καταγράφεται στη φοινικική γλώσσα, στο φοινικικό αλφάβητο και στην ελληνική, στο κυπριακό συλλαβάριο (Masson 1983, 223- 8). Οι δύο διγλωσσικές επιγραφές, που χρονολογούνται η μια το 375 (ΚΙ8*) και η άλλη το 362 π.Χ. (ΚΙ9*), μαρτυρούν την ανάθεση από δύο διαφορετικά πρόσωπα, που φέρουν φοινικικά ονόματα, αγαλμάτων προς τιμήν του θεού Resher LHYTS και του Resher Eleitas, αντίστοιχα. Τα ονόματα του θεού στο ελληνικό κείμενο καταγράφονται ως Απόλλων Αλασιώτας και Απόλλων Ελείτας. Και στις δύο επιγραφές ο Μελικιάθων αναφέρεται στο φοινικικό κείμενο ως βασιλεύς «του Κιτίου και του Ιδαλίου».

Το πολιτειακό καθεστώς της Ταμασσού

Με βάση την απουσία ενδείξεων για ύπαρξη νομισματοκοπίας και οποιασδήποτε βασιλικής επιγραφής, δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε στην Ταμασσό καθεστώς πραγματικά ανεξάρτητου βασιλικού κέντρου στην περίοδο από τον 7^ο μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα. Η μοναδική φιλολογική πηγή που κάνει λόγο για βασιλιά της Ταμασσού, μετά τις ασσυριακές επιγραφές του πρώτου

μισού του 7^{ου} αιώνα, είναι ένα απόσπασμα από τον Αθήναιο. Στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται ότι ο βασιλιάς Πασίκυπρος είχε πουλήσει για πενήντα τάλαντα στον Πουμιάθωνα του Κιτίου «ἄματο χωρίον καί τήν αὐτοῦ βασιλείαν». Σύμφωνα με το ίδιο απόσπασμα, αργότερα ο Αλέξανδρος μαζί με άλλες δωρεές, έδωσε το «χωρίον» αυτό στον Πνυταγόρα, ο οποίος και το είχε ζητήσει (Αθήναιος, 4.167 c-d). Η αξίωση του Πνυταγόρα να αποκτήσει το «χωρίον», θα βασιζόταν σε δικαιώματα που είχε στο παρελθόν η Σαλαμίνα επί της περιοχής αυτής (Iaconou 2002a, 78-79). Η επιγραφική μαρτυρία δείχνει ότι το «χωρίον» είναι πιθανό να πρόκειται για την Ταμασσό, αφού επιγραφές από το Κίτιο μας πληροφορούν ότι για ένα διάστημα, οπωσδήποτε μετά το 355 και πριν το 328, ο Πουμιάθων υπήρξε βασιλιάς του Κιτίου, του Ιδαλίου και της Ταμασσού.

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η Ταμασσός ανήκε κατά την ΚΑ περίοδο στο βασίλειο του Ιδαλίου. Η Fourrier έφτασε σε αυτό το συμπέρασμα μέσα από τη μελέτη των έργων κοροπλαστικής που βρέθηκαν στην Ταμασσό και τα οποία ανήκουν στην τεχνοτροπία του Ιδαλίου (Fourrier 2004, 201). Ωστόσο, αν η Ταμασσός ανήκε στο βασίλειο του Ιδαλίου, αποτελεί πρόβλημα το γεγονός ότι ο Αζβαάλ δεν ανακηρύχθηκε αυτόματα και σε βασιλιά της Ταμασσού όταν κατέλαβε το Ιδάλιο και το προσέθεσε στον τίτλο του. Κάτι το οποίο έκανε ο Πουμιάθων, ο οποίος κάποια στιγμή προσέθεσε την πόλη αυτή στον τίτλο του (μετά το 355), για να αφαιρεθεί λίγο αργότερα, πριν από το έτος 328 (για τις επιγραφές που αποδεικνύουν αυτή τη χρονολόγηση βλ. «Κίτιο»). Αυτό αποδεικνύει ότι η ενσωμάτωση της Ταμασσού υπήρξε ένα επεισόδιο σύντομης διάρκειας: δεν επιτεύχθηκε συγχρόνως με την ενσωμάτωση του Ιδαλίου και σίγουρα δεν παρέμεινε στο βασίλειο του Κιτίου για περισσότερο από 30 χρόνια.

Πότε έγινε η προσάρτηση και υπό ποιες συνθήκες είναι αδύνατο να το γνωρίζουμε με τα υπάρχοντα δεδομένα. Πάντως, φαίνεται να έγινε με διαφορετικό τρόπο από την προσάρτηση του Ιδαλίου. Για να ενσωματώσει το Ιδάλιο, το Κίτιο χρειάστηκε να πραγματοποιήσει τουλάχιστον δύο επιθέσεις, η πρώτη από τις οποίες μάλλον αποκρούστηκε. Αν αποδεχτούμε ότι το βασίλειο του οποίου βασιλιάς ήταν ο Πασίκυπρος είναι η Ταμασσός τότε φαίνεται ξεκάθαρα ότι η ενσωμάτωση δεν έγινε με τη βία αλλά μέσω οικονομικής συναλλαγής.

Είναι, λοιπόν, φανερό, ότι οι διγλωσσικές επιγραφές της *Φράγγισσας*, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα, δεν αποτελούν επαρκή μαρτυρία ότι η Ταμασσός ανήκε στο Κίτιο πριν από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα (Yon 2004β, 121). Είναι, πιστεύω, σημαντικό (αν και εξ όσων γνωρίζω δεν σχολιάστηκε ποτέ), το γεγονός ότι, στο ελληνικό κείμενο των διγλωσσικών επιγραφών της *Φράγγισσας*, δεν γίνεται καμμία μνεία στο βασιλιά Μελικιάθωνα. Είναι, επίσης, εξαιρετικά

σημαντικό το γεγονός ότι το ιερό αυτό βρίσκεται σε απόσταση 4χλμ στα ανατολικά της Ταμασσού (βλ. χάρτη αρ. I, στο Ohnefalsch-Richter 1891. Βλ. επίσης Ulbrich 2008, Tafel 66a και 66b) (*Χάρτης 10*). Ο ίδιος ο Ohnefalsch-Richter είχε επισημάνει την απόσταση αυτού του ιερού από την Ταμασσό και είχε συστήσει την προσοχή στην ονομασία του χώρου, που ουσιαστικά ανήκει στα όρια του χωριού Αναλιόντας (Masson 1983, 223). Με άλλα λόγια, είναι εξίσου πιθανό, το ιερό αυτό να ανήκει στην επικράτεια του βασιλείου «του Κιτίου και του Ιδαίου». Σε κάθε περίπτωση, είτε το ιερό της *Φράγγισσας* βρισκόταν εντός είτε εκτός της περιφέρειας της Ταμασσού, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι φοινικικές επιγραφές δεν έχουν άμεση σχέση με την καθαυτό πόλη της Ταμασσού.

Χάρτης 10: Η θέση Φράγγισσα στα ανατολικά της Ταμασσού

Ακόμα και αν αποδεχτούμε ότι η περιοχή της Ταμασσού αποτελούσε εξαρτώμενη περιφέρεια σε ένα άλλο βασίλειο και δεν αποτελούσε μια ανεξάρτητη πολιτεία, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που ανασκάφηκαν στην ίδια την Ταμασσό δεν ανήκουν σε ένα απλό αγροτικό οικισμό. Ωστόσο, από τον 6^ο αιώνα και εξής, τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η πόλη αυτή λειτουργούσε ως ένα δευτερογενές κέντρο στην περιφέρεια μιας άλλης πόλης. Στα δευτερογενή κέντρα, το σύστημα της περιφερειακής διοίκησης θα εξυπηρετούνταν από εξίσου μνημειακά κτίρια, με σύμβολα της βασιλικής εξουσίας και κτιστούς τάφους, όπως αυτά που συναντούμε στα βασιλικά κέντρα. Επικεφαλής των περιφερειακών κέντρων δευτερογενούς σημασίας θα ήταν ίσως άνακτες, δηλαδή μέλη της βασιλικής οικογένειας, που θα είχαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν το σύστημα των συμβολισμών της βασιλικής τους δυναστείας για να εδραιώνουν την κυριαρχία της σε περιοχές μακριά από τις πρωτεύουσες.

Έρευνες στην περιοχή δεν απέφεραν ενδείξεις για ύπαρξη ενός πρωτογενούς αστικού κέντρου στην περιοχή ούτε και κατά την ΥΚΧ (Knapp και Keswani στο Given και Knapp 2003, 268· Knapp και Given 2004, 83). Ωστόσο, η ευρύτερη περιοχή με τις μεταλλευτικές θέσεις και τις θέσεις δευτερογενούς σημασίας δείχνει να είναι μια αυτάρκης μικρο-περιφέρεια με δική της ιδιαίτερη κοινωνική οργάνωση. Το χαρακτηριστικό αυτό φαίνεται ότι κληροδοτείται και στην Ταμασσό της εποχής των βασιλείων.

11. Λήδρα

Στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα η ένατη πόλη είναι η Lidir, που αναγνωρίζεται ως η Λήδρα, με ηγέτη τον Ονασαγόρα (Unasagusu) (Masson 1992, 28). Αυτή είναι η πρώτη και τελευταία αναφορά σε βασιλιά της Λήδρας. Κανένα άλλο τεκμήριο δεν μαρτυρεί ότι η Λήδρα συνέχισε να είναι βασιλικό κέντρο μετά τις ασσυριακές επιγραφές. Το εθνικό *Λέδριος* συναντάται σε επιγραφές της εποχής των βασιλείων, ακόμα και εκτός Κύπρου: επτά μισθοφόροι Λέδριοι άφησαν τις υπογραφές τους στον τοίχο του ναού του Άκωρη στο Καρνάκ της Αιγύπτου (περ. 385) (Masson 1980β· 1983, αρ. 421, 438).

Η θέση που υπήρξε για μικρό, έστω, διάστημα βασιλικό κέντρο, πρέπει να βρίσκεται στην περιοχή της σημερινής Λευκωσίας. Σε κείμενα της ύστερης αρχαιότητας διαφαίνεται η σύνδεση της Λευκωσίας με τη Λήδρα (π.χ. ΑΚΕΠ 125.2α, 125.3), η οριστική όμως επιβεβαίωση προήλθε το 1953 με την ανακάλυψη στο Bedestan της Λευκωσίας (Κυπριακό Μουσείο, 1953/VII- 5/3) μιας βάσης αγάλματος του Νικοκλή, τελευταίου βασιλιά της Πάφου, ανάθημα του Αρχαίου, που στήθηκε *Λεδρίωι ε[ν] τεμένει (ΠΑ18*)*.

Τα τελευταία χρόνια σωστικές ανασκαφές στο λόφο του Αγίου Γεωργίου (ΠΑΣΥΔΥ) στη Λευκωσία έφεραν στο φως κατάλοιπα ενός οικισμού που χρονολογείται από την ΚΑΙ και εξής. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα ο οικισμός αναδιοργανώθηκε με βάση πολεοδομικό σχεδιασμό. Στην Ελληνιστική περίοδο οργανώθηκε με βάση παράλληλους δρόμους, έντεκα από τους οποίους έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα (Pilides 2004, 156-8). Τα κινητά ευρήματα (βαρίδια, λίθινα εργαλεία, σκωρίες, ειδώλια, πηλός κ.ά.) καθώς και οι εγκαταστάσεις που ανασκάφηκαν (εστίες, πηγάδια, κλίβανοι) μαρτυρούν ότι, σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού, από την ΚΑ μέχρι την Ελληνιστική περίοδο, η περιοχή αυτή καταλαμβάνονταν από εργαστήρια πηλού, λίθου και μετάλλου. Μεμονωμένα κατάλοιπα από οικισμό της Εποχής του

Σιδήρου βρέθηκαν βορειότερα μέχρι και την εντός του βενετικού τείχους πόλη (Flourentzos 1981· Pilides 2004, 156).

Από τις ανασκαφές στην περιοχή ΠΑΣΥΔΥ προήλθε ο αρχαιότερος θησαυρός νομισμάτων από την Κύπρο (κατάχωση τέλος 6^{ου} αιώνα, βλ. και πιο πάνω «Σόλοι») (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008). Η σειρά που αντιπροσωπεύεται ως επί το πλείστον στο θησαυρό της Λευκωσίας (στον εμπροσθότυπο προτομή λιονταριού μπροστά από προτομή αγριόχοιρου και στον οπισθότυπο φτερωτός ηλιακός δίσκος) δεν έχει μέχρι σήμερα αποδοθεί με βεβαιότητα σε κάποιο βασίλειο. Οι συλλαβικές επιγραφές δεν βοηθούν στην ταύτιση του νομισματοκοπείου, καθώς το μόνο που μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα είναι ότι αναγράφεται ο βασιλικό τίτλος μαζί με ένα όνομα, *βασιλεύς Φιλο-*. Η Destrooper-Georgiades που δημοσίευσε το θησαυρό κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτά τα νομίσματα θα μπορούσαν να ανήκουν σε οποιοδήποτε από τα νομισματοκοπεία του Ιδαλίου, της Ταμασσού, των Σόλων ή της Λήδρας (Pilides και Destrooper-Georgiades 2008, 327).

Ένα ακόμα πρόσφατο εύρημα από τις ανασκαφές στην περιοχή της ΠΑΣΥΔΥ είναι η επιγραφή σε ένα μελαμβραφές κύπελλο (ΛΗ1). Στο εσωτερικό του κυπέλλου είναι χαραγμένη με συλλαβικούς χαρακτήρες η φράση: *είμαι ο άναξ Τιμάς*. Αυτή είναι η τρίτη μόλις αναφορά σε πρωτογενή πηγή σε άνακτα. Οι δύο άλλες προέρχονται η μια από τους Σόλους (ΣΟ1) και η άλλη από το Ιδάλιο μετά την ενσωμάτωσή του στο Κίτιο (ΚΙ6). Αυτή η επιγραφή, μαζί με την ανάθεση του Αρχαίου, αποτελούν μαρτυρίες για την πιθανή διατήρηση από τη Λήδρα του καθεστώτος του κέντρου, δευτερεύουσας όμως σημασίας.

12. Χύτροι

Η αρχαία πόλη των Χύτρων, που ταυτίζεται με τη σημερινή Κυθραία, συναντάται για πρώτη και τελευταία φορά σε κείμενα σύγχρονα της ύπαρξης των κυπριακών βασιλείων στην επιγραφή του πρίσματος του Εσσαρχαδόνα. Ο Pilagura (όνομα ελληνικό, με πιθανότερη ανάγνωση Φιλαγόρας) κατονομάζεται ως ο βασιλιάς των Χύτρων, της δεύτερης από τις δέκα συνολικά κυπριακές πόλεις. Απουσία άλλων μαρτυριών οδηγούν μάλλον στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια των ύστερων αρχαϊκών ή των κλασικών χρόνων οι Χύτροι χάνουν την αυτονομία τους και ενσωματώνονται σε κάποιο άλλο βασίλειο. Οι πρωιμότερες επιγραφές που αναφέρονται στους Χύτρους χρονολογούνται στην πολεμαϊκή περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας, φαίνεται ότι έχουν το καθεστώς πόλης (Mitford 1961β, 127 και σημ. 140). Δεν μπορεί να νοηθεί ότι οι Χύτροι υπήρξαν

για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα αυτόνομο βασιλικό κέντρο ερήμην της Σαλαμίνας. Δεν μπορεί, επίσης, να υπάρχει αμφιβολία για το γεγονός ότι η θέση ανήκε στο βασίλειο της Σαλαμίνας, στο οποίο πιθανόν να είχε το χαρακτήρα ενός κόμβου, λειτουργούσε, δηλαδή ως ένα δευτερεύον κέντρο στα βόρεια όρια της Μεσσαορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ

Seule l'étude de la totalité des témoignages permet de connaître et de comprendre l'organisation de l'île; cela est possible à condition d'envisager une archéologie qui ne soit plus uniquement celle du monument ou de l'objet, mais aussi une archéologie du territoire (Collombier 1991β, 39).

...ἢ δυFάνοι νυ ἀντί τῶ ἀργύρων τῶδε τῶ ταλάντων βασιλεύς κὰς ἅ πόλις Ὀνασήλωι κὰς τοῖς κασιγνήτοις ἀπό τᾶι ζᾶι τᾶι βασιλῆFος τᾶ ἰν τῶ οἶρῶνι τῶι Ἀλαμπριγάται...
(από την ορειχάλκινη πινακίδα του Ιδαλίου, μεταγραφή Masson 1983, 237).

Έχοντας εξερευνήσει την αρχαιολογία των αστικών βασιλικών κέντρων, το επόμενο σημαντικό βήμα για την προσέγγιση της ιστορίας των κυπριακών βασιλείων είναι η μελέτη των διοικητικών τους περιφερειών. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, παρουσιάζονται τα δεδομένα που βοηθούν να προσεγγίσουμε κατά το δυνατό τις περιφέρειες και τα γεωγραφικά όρια των πόλεων-βασιλείων. Σε αυτή την προσπάθεια είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε εξ αρχής δύο βασικά σημεία:

A) Η περιφέρεια δομεύεται σε σχέση με ένα κέντρο. Όπως απεδείχθη στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο αριθμός των βασιλικών κέντρων δεν ήταν σταθερός. Ορισμένα από αυτά φαίνεται ότι έχασαν το χαρακτήρα του πολιτειακού κέντρου πριν από το 310 π.Χ. Άλλα είναι πιθανό ότι αναδείχτηκαν σε πρωτεύουσες βασιλείων μετά από το ορόσημο των ασσυριακών επιγραφών. Μεταβολή στον αριθμό των πολιτειακών κέντρων σημαίνει αυτόματα και μεταβολές στο μοίρασμα της γης των περιφερειών.

B) Κάθε οικισμός είχε ένα εξειδικευμένο ρόλο (ιερό κλπ) στο πλαίσιο της περιφέρειας του πολιτειακού κέντρου από το οποίο ήταν εξαρτημένο, ασχέτως αν για ένα διάστημα ήταν μέρος ενός και αργότερα άλλου βασιλείου. Είναι, ως εκ τούτου, δύσκολο να φανταστούμε ότι υπήρχαν οικισμοί ή άλλου είδους θέσεις στις παρυφές γειτονικών βασιλείων, που δεν ήταν ξεκάθαρα ενσωματωμένοι (πολιτικά και οικονομικά) σε ένα από αυτά, γιατί δεν θα μπορούσαν να

επιβιώσουν σε απομόνωση από το αστικό κέντρο. Είναι γεγονός ότι δεν υπάρχουν δεδομένα που να δεικνύουν την αυστηρή χωροθέτηση συνόρων μεταξύ των βασιλείων (Balandier 2000, 179-80). Όμως η άποψη ότι δεν υπήρξαν ποτέ αυστηρά καθορισμένα σύνορα ανάμεσα στα βασίλεια αλλά κάποιου είδους συνοριακές «γκρίζες ζώνες», δεν μπορεί να ευσταθεί (Given 1991, 43· Balandier 2000, 181).

Τα απόσπασμα από το κείμενο της ορειχάλκινης πινακίδας του Ιδαλίου, που προτάχθηκε στο κεφάλαιο αυτό, είναι μια πολύτιμη συνεισφορά στη συζήτηση της περιφερειακής οργάνωσης των βασιλείων, καθώς προέρχεται από πρωτογενή πηγή. Αποτελεί, έτσι, ιδανική αφετηρία για τη μελέτη της περιφερειακής οργάνωσης των βασιλείων. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρεται ότι ο βασιλιάς και η πόλη του Ιδαλίου προσέφεραν στο γιατρό Ονάσιλο και στα αδέρφια του, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους κατά την πολιορκία της πόλης από τους Μήδους και τους Κιτιείς, μέρος από τη γη του βασιλιά, που βρίσκεται *«ὲν τῷ οἰρῶνι τῷ Ἀλαμπριγάται»*. Ο Masson μετέφρασε τη φράση στα γαλλικά: “dans le district d’Alampria” (Masson 1983, 244). Η ίδια πιθανότατα λέξη (*o-ro-jo*), με παρόμοια σημασία, συναντάται και στις πινακίδες της Γραμμικής Β’ (Puhvel 1958. Βλ. Fourrier 2002, 142, σημ. 46). Σύμφωνα με τη Fourrier, είναι πολύ πιθανό να υποδηλώνει το διαχωρισμό της περιφέρειας των βασιλείων σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, στις οποίες λειτουργούσαν δευτερεύοντα διοικητικά κέντρα, εξαρτώμενα από το βασιλικό κέντρο (Fourrier 2002, 142).

Ένα απόσπασμα από την εξιστόρηση των γεγονότων της επανάστασης των Φοινίκων και των Κυπρίων εναντίον των Περσών το 350 π.Χ. από το Διόδωρο Σικελιώτη περιλαμβάνει μια γενικόλογη αναφορά στη διοικητική οργάνωση των βασιλείων. Ο ιστορικός του 1^{ου} αιώνα π.Χ., σε μια σύντομη εκτροπή από τα γεγονότα της επανάστασης, αναφέρεται στην ύπαρξη εννέα πόλεων στο νησί, κάθε μια από τις οποίες είχε ένα βασιλιά και στις οποίες υπάγονταν διοικητικά άλλα μικρότερα πολίσματα: *Ἐν γάρ τῇ νήσῳ ταύτῃ πόλεις ἦσαν ἀξιόλογοι μὲν ἑννέα, ὑπό δε ταύτας ὑπῆρχε τεταγμένα μικρά πολίσματα, τὰ προσκυροῦντα ταῖς ἑννέα πόλεσιν* (Διόδωρος, 16.41.4). Το κείμενο του Διόδωρου μόνο ἑμμεσα (και με αρκετά προβλήματα) μας αφήνει να καταλάβουμε ποιες είναι οι εννιά πόλεις-βασίλεια και πάντως δεν προσφέρει άλλες πληροφορίες σχετικά με τις δευτερεύουσες θέσεις.

1. Θεωρητικά σύνορα

Η πρώτη συστηματική απόπειρα καταγραφής των συνόρων των κυπριακών βασιλείων έγινε από τον Rupp (1987) σε δύο χάρτες. Στον πρώτο χάρτη καταγράφονται τα θεωρητικά σύνορα των βασιλείων στην εποχή του πρίσματος του Εσσαρχαδόνα, δηλαδή στο πρώτο μισό του 7^{ου} αιώνα και στο δεύτερο τα θεωρητικά σύνορα των βασιλείων στην ΚΑΠ. Οι ευθείες γραμμές που προέκυψαν μέσα από την εφαρμογή της μεθόδου των τετραγώνων Thiessen, είναι στην πραγματικότητα εντελώς υποθετικές, όπως παραδέχτηκε και ο ίδιος ο Rupp. Επιπλέον πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι συνυπολογίζει στα βασιλικά κέντρα θέσεις που δεν προσέφεραν κανένα τεκμήριο αυτόνομης πολιτειακής ύπαρξης, όπως η Κερύνεια, η Καρπασία, οι Χύτροι και οι Γόλγοι.

Οι χάρτες των θεωρητικών συνόρων του Rupp έχουν αναπαραχθεί σε αρκετά άλλα κείμενα που σχετίζονται με την περίοδο των βασιλείων, χωρίς ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες (π.χ. Snodgrass 1988, 111). Προβλήματα προκαλούνται όταν οι χάρτες αυτοί χρησιμοποιούνται ως βάση οργάνωσης του υλικού από μελέτες, οι οποίες ασχολούνται με την περιφερειακή οργάνωση των βασιλείων (βλ. Ulbrich 2008). Στην περίπτωση αυτή, δημιουργούνται σοβαρές παρανοήσεις, που παραμορφώνουν την εικόνα του κυπριακού τοπίου.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιαστούν τα δεδομένα που μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση της περιφερειακής οργάνωσης των βασιλείων. Τα δεδομένα αυτά παρουσιάζονται ανά κατηγορία (φυσικά χαρακτηριστικά, επιγραφές, νομίσματα, κοροπλαστική, μνημειακή γλυπτική, κτιστοί τάφοι), ώστε ως διαδοχικά στρώματα πληροφοριών να δώσουν όχι άχρονους χάρτες αλλά δυναμικές εικόνες, που αντικατοπτρίζουν την πολιτική και οικονομική ιστορία της εποχής των βασιλείων.

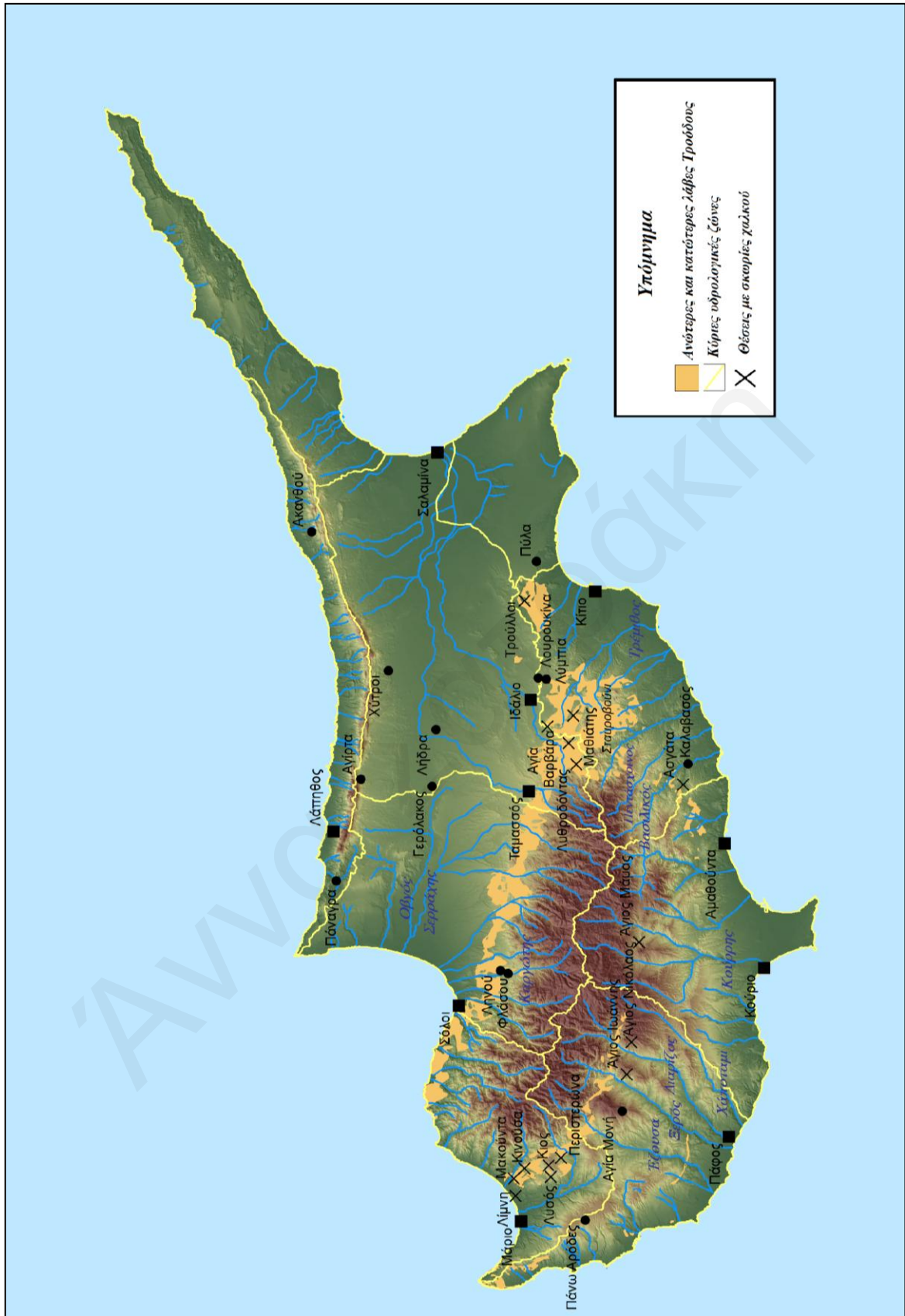
2. Τα φυσικά χαρακτηριστικά: οι οικονομικοί παράγοντες (Χάρτης 11)

Όπως τονίστηκε στην αρχή του κεφαλαίου, η αυξομείωση στον αριθμό των πολιτειακών διοικητικών κέντρων αναπόφευκτα προκαλούσε αλλαγές στις περιφέρειες των βασιλείων. Ωστόσο, κάποιες σταθερές, όπως επιβάλλονται από τους φυσικούς παράγοντες και από την ανάγκη λειτουργίας του οικονομικού μοντέλου που εγγυόταν την ύπαρξη των αυτόνομων κυπριακών πολιτειών, παρέμειναν διαχρονικές. Η Collombier υποστήριξε ότι η φυσική κατάτμηση του τοπίου σε μικρότερες περιφέρειες συντέλεσε στην πολιτειακή κατάτμηση (1991β).

Χωρίς να υποστηρίζει ότι τα φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου αποτελούσαν απαραίτητα πολιτικά σύνορα, διέκρινε 12 μεγάλες περιφέρειες όπως διαμορφώνονται με βάση τα γεωλογικά και φυσικά χαρακτηριστικά του νησιού. Σύμφωνα με την ίδια, τα μεγάλα αστικά κέντρα της Εποχής του Σιδήρου βρίσκονταν είτε κοντά στα μεταλλεία του χαλκού (όπως οι Σόλοι, η Ταμασσός και το Μάριο) είτε σε άμεση σχέση με την εκμετάλλευση των χαλκοφόρων κοιτασμάτων (όπως το Ιδάλιο και το Κίτιο). Ο πλούτος του νησιού σε ξυλεία ήταν ο λόγος για την ανάπτυξη μεγάλων αστικών κέντρων στην ακτή, όπως η Σαλαμίνα και η Πάφος, που είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν μεγάλους εμπορικούς και πολεμικούς στόλους (Collombier 1991β, 26).

Όπως έχει πλέον παγιωθεί από την έρευνα για την Εποχή του Χαλκού, ο λόγος για τον οποίο δημιουργήθηκαν κρατικές δομές στην Κύπρο στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. ήταν ο χαλκός. Είναι, επίσης, παγιωμένη αντίληψη ότι ο χαλκός παραμένει το σημαντικότερο εξαγωγίμο προϊόν της Κύπρου κατά την Εποχή του Σιδήρου όπως και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Την εποχή των βασιλείων αυτό ισχύει στο μέγιστο βαθμό, καθώς τότε επιτυγχάνεται η τελειοποίηση της παραγωγής καλής ποιότητας μετάλλου (Fasnacht 2002, 210). Δύο επιγραφές της εποχής των βασιλείων δείχνουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο τη σημασία του μετάλλου στην οικονομία των αρχαίων κυπριακών βασιλείων. Η πρώτη επιγραφή, που βρέθηκε στην Ελευσίνα, αναφέρεται στην εισαγωγή χαλκού από το Μάριο (IGII² 1675, line 18: *χαλκοῦ δὲ ἐργάσεται Μαριέως κεκραμένου*). Η δεύτερη, που βρέθηκε στο Άργος, είναι μια τιμητική επιγραφή στη βάση ενός (χαμένου σήμερα) αγάλματος του βασιλιά της Σαλαμίνας Νικοκρέοντα (Βλ. Chavane και Yon 1978, αρ. 309).

Σε άρθρα της η Ιακώβου κατέδειξε ότι η οικονομική δύναμη που στήριζε και κραταίωνε πολιτικά τις πόλεις-βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου (όπως και τις πολιτείες της Εποχής του Χαλκού) ήταν η πρόσβαση στις πηγές χαλκού και η δυνατότητα να εμπορεύονται το μέταλλευμα (Ιακωνου 2007β· 2008). Η Ιακώβου πρότεινε, επιπλέον, ότι το οικονομικό μοντέλο στο οποίο βασίστηκε η λειτουργία του συστήματος των πόλεων-βασιλείων της Εποχής του Σιδήρου απαιτούσε την πλήρωση μιας βασικής αρχής: τη δυνατότητα σε κάθε πολιτεία να περιλαμβάνει στην περιφέρειά της πηγές χαλκού, αγροτική γη και λιμάνι για διεξαγωγή εμπορίου (Ιακωνου 2007β, 18). Και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά ήταν, σύμφωνα με την Ιακώβου, ζωτικής σημασίας για τη διασφάλιση της ύπαρξης μιας ανεξάρτητης πόλης-βασίλειου. Απουσία ενός οποιουδήποτε από αυτά, σήμαινε αυτόματα και απώλεια της πολιτικής του αυτοτέλειας.

Χάρτης 11: Περιφέρειες και σύνορα: τα φυσικά χαρακτηριστικά

Επομένως, κάθε προσπάθεια ορισμού των περιφερειών των βασιλείων πρέπει να έχει ως αφετηρία το δεδομένο του ελέγχου μέρους των χαλκοφόρων πηγών του Τροόδους τουλάχιστον από αυτές (αν όχι όλες) τις πόλεις-βασίλεια που δείχνουν να έχουν διάρκεια πολιτικής και οικονομικής ανεξαρτησίας. Αυτό το συμπέρασμα, που δείχνει αποδοχή μιας αιτιοκρατικής σχέσης περιφερειών και χαλκού, βασίζεται στην αναγνώριση της σημασίας του μετάλλου στο πιο αποφασιστικό βήμα της κυπριακής ιστορίας, τη δημιουργία πολιτειακών δομών (βλ. Muhly 1996 και κυρίως σελ. 47).

Ο χαλκός βρίσκεται στις παρυφές του Τροόδους, σχεδόν σε όλη την έκταση της περιμέτρου του. Η οροσειρά του Τροόδους βρίσκεται στο κεντρικό με νότιο μέρος της Κύπρου και καλύπτει σε έκταση τα 2/3 του νησιού (Κωνσταντίνου 1997, 11). Βόρεια της οροσειράς αναπτύσσεται η πεδιάδα της Μεσαορίας, που εκτείνεται από τον κόλπο της Μόρφου μέχρι τον κόλπο της Αμμοχώστου. Νότια της οροσειράς του Τροόδους σχηματίζονται άλλες αλλουβιακές πεδιάδες, που δημιουργήθηκαν, δηλαδή, από τις ποτάμιες αποθέσεις άμμων, κροκάλων και ιλύος (Κωνσταντίνου 1997, 12). Η μορφολογία του νησιού ήταν ο πρωταρχικός παράγοντας, που επέτρεψε την ακτινωτή δημιουργία γύρω από το Τρόοδος ενός αριθμού αυτόνομων πολιτειών στη δεύτερη και πρώτη χιλιετία π.Χ.

Κατά μήκος των νότιων παρυφών του Τροόδους, στη χαλκοφόρα ζώνη των λαβών, σωροί με σκωρίες έχουν βρεθεί στην Παναγιά (αμέσως στα βόρεια της Αγίας Μονής, όπου βρέθηκαν οι επιγραφές του βασιλιά Νικοκλή), στον Άγιο Ιωάννη, στον Άγιο Νικόλαο και στην Πέρα Βάσα (Καρούζης 1997, 36). Η επιφανειακή έρευνα του Canadian Palaeraphos Project έδειξε ότι οι συγκεντρώσεις θέσεων στην ΚΑ και ΚΚ περίοδο σημειώνονται κατά μήκος των ποταμών Διάριζος, Έζουσα, Χάποταμι και Ξερός (Lund και Sørensen 1996), δηλαδή κατά μήκος των ποτάμιων οδών, που οδηγούσαν στις χαλκοφόρες ζώνες της νοτιοδυτικής πλευράς του Τροόδους, που θα ήταν υπό τον έλεγχο του βασιλείου της Πάφου.

Οι ορεινοί όγκοι που χωρίζουν τον Ακάμα από το Τρόοδος δημιουργούν ένα φυσικό σύνορο με το Μάριο. Η πόλη του Μαρίου περιβάλλεται από τη λεκάνη απορροής της Πόλης Χρυσοχούς (Chrysochous drainage). Η κορυφή στις Αρόδες σηματοδοτεί το φυσικό διαχωρισμό του τοπίου σε βορειοδυτική και νοτιοανατολική περιφέρεια απορροής των υδάτων (υδροκρίτης). Η λεκάνη της Πόλεως Χρυσοχούς περιλαμβάνει τη δυτική απόληξη της νότιας ζώνης των λαβών του Τροόδους. Σκωρίες έχουν βρεθεί στη Μακούντα, στην Κινούσα, στη Λίμνη, στην Περιστερώνα, στο Λυσό και στην Κιο (Καρούζης 1997, 36). Ανατολικότερα, η κορυφογραμμή του Τροόδους

δημιουργεί έναν άλλο υδροκρίτη, ο οποίος ορίζει τα ανατολικά σύνορα της λεκάνης της Πόλεως Χρυσοχούς.

Στα νότια της οροσειράς του Τροόδους οι προεκτάσεις των ορεινών όγκων δημιουργούν φυσικά όρια, που πιθανότατα συντέλεσαν στο σχηματισμό των πολιτειακών περιφερειών. Στα ανατολικά της περιφέρειας της Πάφου κυρίαρχο γεωλογικό στοιχείο είναι ο ποταμός Κούρρης με τις διακλαδώσεις του, που εκβάλλει στον κόλπο της Επισκοπής. Οι πηγές των διακλαδώσεων του Κούρρη οδηγούν στις κεντρικές νότιες λάβες του Τροόδους. Σκωρίες στην περιοχή αυτή έχουν βρεθεί στον Άγιο Μάμα (Καρούζης 1997, 36).

Ανατολικότερα, τα χαλκοφόρα στρώματα δείχνουν να διακόπτονται και ξεκινούν ξανά στην περιοχή από την Παρεκκλησιά μέχρι την Καλαβασό και το Βασιλικό ποταμό. Βορειότερα της Καλαβασού, στην Ασγάτα έχουν βρεθεί σωροί από σκωρίες (Καρούζης 1997, 36). Η περιοχή αυτή συνεχίζει ομαλά ενσωματώνοντας την κοιλάδα του Βασιλικού και του Μαρωνιού και φτάνει μέχρι τον ποταμό Πεντάσχοινο χωρίς να συναντά κάποιο σημαντικό φυσικό εμπόδιο.

Μεταξύ των ποταμών Πεντάσχοινου και Τρέμιθου, βρίσκεται η οροσειρά του Σταυροβουνιού, που επιβλέπει την πεδιάδα της Λάρνακας. Η τελική προέκταση της ανατολικής οροσειράς του Τροόδους, η περιοχή των Τρούλλων ορίζει από βορρά την πεδιάδα της Λάρνακας και την αποκόπτει από τη Μεσαορία. Οι ανατολικές περιφέρειες του Τροόδους, από το Σταυροβούνι μέχρι τους Τρούλλους αποτελούν μια εκτεταμένη και πλούσια χαλκοφόρα ζώνη, που συνεχίζεται στα βόρεια μέχρι το Ιδάλιο. Σωροί από σκωρίες έχουν βρεθεί στο Λυθροδόντα, στο Μαθιάτη και στη Σια (Καρούζης 1997, 36). Μάλιστα στην Αγία Βαρβάρα-Αλμυράς έχει ανασκαφεί η πιο πλήρης λειτουργική αλυσίδα παραγωγής χαλκού που βρέθηκε στην Κύπρο, από την εξαγωγή του μεταλλεύματος μέχρι την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Χρονολογείται από τον 6^ο μέχρι το 2^ο αιώνα μ.Χ. (Fasnacht 2002).

Το άνοιγμα μεταξύ της οροσειράς των Τρούλλων και του κύριου όγκου της οροσειράς του Τροόδους, στην περιοχή Λύμπια-Λουρουτζίνα, είναι το σημείο όπου επικοινωνεί πιο εύκολα η κεντρική ανατολική πεδιάδα με την ανατολική νότια ακτή. Η δεύτερη πύλη επικοινωνίας βρίσκεται στην Πύλα.

Η πεδιάδα της Μεσαορίας δημιουργεί τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως ένα συνεχές και ενιαίο τοπίο. Ωστόσο, στα δυτικά της Λευκωσίας, το υψόμετρο ανεβαίνει σταδιακά, διαιρώντας την

πεδιάδα σε δύο υδρολογικές λεκάνες (Καρούζης 1997, 53). Η υδρολογική λεκάνη της Λευκωσίας ορίζεται στα δυτικά από κορυφογραμμές που ξεκινούν δυτικά του Πολιτικού και συνεχίζουν βόρεια στο Γερόλακκο και προς τον Πενταδάχτυλο (Wallace 1982, 238). Δημιουργούνται έτσι δύο πεδιάδες μέσα στη Μεσαορία, μια που βλέπει δυτικά, προς τους Σόλους και μια που βλέπει ανατολικά, προς τη Σαλαμίνα. Στον προσανατολισμό αυτό βοηθούν οι ποταμοί που πηγάζουν από τη βόρεια πλευρά του Τροόδους: ο μεν Σερράχης με τις διακλαδώσεις του στρέφεται προς τη δυτική ακτή, ενώ ο Πεδιαίος μαζί με το Γιαλιά στρέφονται προς την ανατολική ακτή.

Η Ταμασσός, στο κέντρο της βόρεια πλευράς του Τροόδους, βρίσκεται στην ανατολική λεκάνη απορροής. Ακολουθώντας την πορεία του Πεδιαίου, διασχίζοντας τη Μεσαορία, φτάνει κανείς στη Σαλαμίνα διανύοντας απόσταση περίπου 65 χιλιομέτρων. Μια θεωρητική ευθεία πορεία από την Ταμασσό στη Σαλαμίνα, περνώντας, δηλαδή, βόρεια του Ιδαλίου, είναι λίγο μικρότερη των 60 χιλιομέτρων. Θα είχε, όμως, κανείς να διασχίσει τις βόρειες παρυφές της ανατολικής προέκτασης του Τροόδους, κάτι που θα καθιστούσε το ταξίδι τελικά πιο χρονοβόρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι και ο σημερινός συντομότερος δρόμος που ενώνει την Αμμόχωστο με το Πολιτικό ακολουθεί περίπου την ίδια διαδρομή, έχοντας ως ενδιάμεσο κομβικό σημείο τη Λευκωσία. Ίσως η Λήδρα να λειτουργούσε ως ένα δευτερεύον κέντρο της Σαλαμίνας στην αλυσίδα της επικοινωνίας με την Ταμασσό. Η επιγραφή του άνακτα Τιμά (Pilides και Olivier 2008), επιβεβαιώνει ότι στη Λήδρα υπήρχε ένας αντιπρόσωπος μιας κεντρικής εξουσίας, ίσως της Σαλαμίνας.

Οι Σόλοι φαίνεται ότι θα έλεγχαν την ανατολική Μεσαορία, δηλαδή την πεδιάδα της Μόρφου. Η κοιλάδα κατά μήκος του Καργώτη ποταμού ονομάζεται μέχρι σήμερα Σολέα. Στις όχθες του ποταμού αυτού βρίσκεται η πιο σημαντική θέση από την οποία εξορυσσόταν χαλκός μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η Σκουριώτισσα. Ακολουθώντας την πορεία του ποταμού προς τα νότια, από τη Σκουριώτισσα μέχρι την Κακοπετριά βρίσκονται τα χωριά Ληνού και Φλάσου. Σίγουρα η Φλάσου - ίσως και η Ληνού - συναντώνται σε μια επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων (2^{ος} αιώνας μ.Χ.), που βρέθηκε στη Σκουριώτισσα και που αναφέρεται σε χαλκό (Mitford 1980, 1327, σημ. 177). Η δυτική ακτή της Μόρφου, εκεί όπου εκβάλλουν οι ποταμοί Σερράχης και Οβγός θα αποτελούσε μέρος της βόρειας περιφέρειας του βασιλείου μέχρι πιθανότατα το ιερό στην Αγία Ειρήνη.

Χαρακτηριστικό της βόρειας ακτής είναι η σχετικά απομόνωση που οφείλεται στην οροσειρά του Πενταδαχτύλου, που εκτείνεται από τον Κορμακίτη μέχρι την Καρπασία (Γεωργίου 2006, 50).

Ωστόσο, τρία βασικά ρήγματα στην οροσειρά, στα Πάναγρα, στην Αγίρτα και στην Ακανθού, δημιουργούν εύκολα διαβάσιμα περάσματα προς τα νότια (Καρούζης 2000, 15).

3. Η σημασία των επιγραφών (Χάρτης 12)

Οι επιγραφές των βασιλέων «του Κιτίου και του Ιδαλίου» καταγράφουν αυτό που στα μέσα του 5^{ου} αιώνα θα υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα η πιο σημαντική ανακατάταξη στην πολιτική γεωγραφία της Κύπρου της εποχής των βασιλείων. Η κατάληψη της πόλης του Ιδαλίου, θα είχε αυτόματα ως αποτέλεσμα το διπλασιασμό της περιφέρειας του βασιλείου του Κιτίου, που θα έφτανε για πρώτη φορά τόσο βαθιά στην ενδοχώρα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ολόκληρη η περιφέρεια του αυτόνομου βασιλείου του Ιδαλίου εντάχθηκε, πάντως ένα σημαντικό μέρος αυτής θα προίκισε το νέο «βασιλείο του Κιτίου και του Ιδαλίου». Επιπτώσεις στην περιφέρεια άλλων βασιλείων θα είχε η πρόσκαιρη ενσωμάτωση και της Ταμασσού από τον Πουμιάθωνα, που όπως είδαμε, σε μια και μοναδική επιγραφή του έτους 341 π.Χ. φέρει τον τίτλο του βασιλιά «του Κιτίου, του Ιδαλίου και της Ταμασσού» (ΚΙ12).

Ο Mitford παρατήρησε ότι οι επιγραφές του Μαρίου δείχνουν να αντιστέκονται στο παφιακό συλλαβάριο, αφού σε αυτές γίνεται αποκλειστικά χρήση του κοινού συλλαβαρίου (“no contamination”). Από την άλλη, επιγραφές από περιοχές κοντά στα Κούκλια, π.χ. από το Ραντίδι και το Αμαργέτι (Masson 1983, 144-5) κάνουν χρήση αποκλειστικά του παφιακού συλλαβαρίου. Αυτό το στοιχείο υποστήριξε ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν ένδειξη για τον ορισμό των συνόρων μεταξύ των βασιλείων της Πάφου και του Μαρίου (Mitford 1961a, 5-6). Ακολουθώντας, έτσι, τη διασπορά της χρήσης του παφιακού συλλαβαρίου, συμπέρανε ότι τα σύνορα του βασιλείου της Πάφου έφταναν στα βορειοδυτικά μέχρι τις Αρόδες. Βορειότερα, στην Κρίτου Τέρρα, οι επιγραφές είναι στο κοινό συλλαβάριο (Mitford 1960, 195). Η ανεύρεση των δύο βασιλικών επιγραφών του Νικοκλή στην Αγία Μονή, επιβεβαιώνει ότι το βασίλειο της Πάφου είχε τον έλεγχο των νοτιοδυτικών υπωρειών του Τρόδους, ελέγχοντας συγχρόνως μια σημαντική πηγή χαλκού. Ως επιβεβαίωση, στο χωριό Λαπηθιού, πολύ κοντά στην Αγία Μονή, βρέθηκαν επιγραφές στο παφιακό συλλαβάριο (Masson 1983, 145).

Οι δύο βασιλικές επιγραφές του Νικοκλή που βρέθηκαν στην Αγία Μονή, στην ενδοχώρα της Πάφου, είναι η πιο απτή απόδειξη για την επιθυμία άσκησης ελέγχου εκ μέρους ενός βασιλιά στη χαλκοφόρα ζώνη του βασιλείου του. Ένα Ηραίο θα βρισκόταν στις νότιες παρυφές του Τρόδους, μέσα στη χαλκοφόρα ζώνη, μεταξύ των κοιλάδων της Έζουσας στα δυτικά και του Ξερού στα

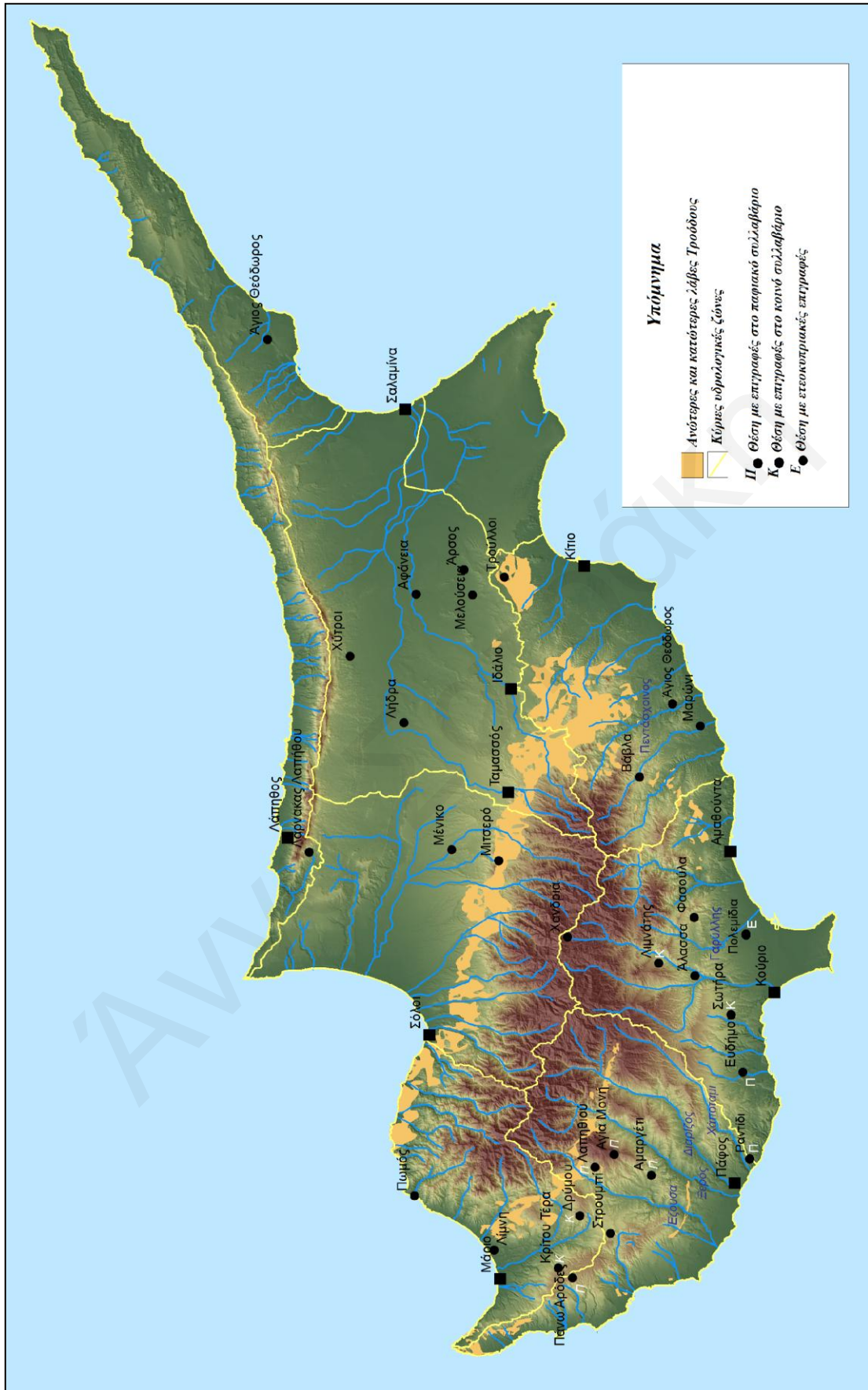
ανατολικά. Επιφανειακές έρευνες δείχνουν ότι η κοιλάδα της Έζουσας θα έχει αύξηση στα δίκτυα θέσεων στην ΚΚ περίοδο, ενώ αντίστροφα οι κοιλάδες του Ξερού, του Διαρίζου και του Χάποταμου θα έχουν μείωση. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο ποταμός της Έζουσας συνδέει την Αγία Μονή με τη Νέα Πάφο, εκεί όπου μάλλον ο βασιλιάς Νικοκλής μετέφερε την πρωτεύουσα του βασιλείου του στο τέλος του 4^{ου} αιώνα.

Μεταξύ Αρόδων και Αγίας Μονής η γραμμή των συνόρων με το Μάριο θα «έπεφτε» νοτιότερα μέχρι το Στρουμπί, σημείο από το οποίο περνά και ο υδροκρίτης, χωρίζοντας σε βόρεια και νότια λεκάνη απορροής (Mitford 1980, 1341). Λίγο βορειότερα και συνεπώς στην περιφέρεια του Μαρίου, βρίσκεται η Δρύμου, από όπου προέρχονται πέντε επιγραφές στο κοινό συλλαβάριο. Σε δύο ή τρεις από τις επιγραφές της Δρύμου αναφέρεται ο θεός Υλάτης (Masson 1983, 141-3· 1997). Αργότερα, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα, το όνομα αυτό συναντάται σε ένα ιερό στην Πάφο και, στην Ελληνιστική περίοδο, στο Κούριο.

Δεν γνωρίζουμε αν το όνομα της Δρύμου διατηρήθηκε από την αρχαιότητα. Ο Masson αναφέρει ότι τρεις αρχαίες θέσεις ήταν γνωστές για τη λατρεία του Υλάτη, η Αμαμασσός, η Ερυσθεία και η Τέμβρος και ίσως ένα από αυτά να ήταν το αρχαίο όνομα της θέσης (Masson 1997, 17). Ωστόσο, το όνομα Δρύμου, που σίγουρα προέρχεται από τη λέξη δρυμός, δείχνει την παρουσία δασών στην περιοχή, σημαντικό στοιχείο για την οικονομία των αρχαίων κυπριακών βασιλείων.

Ο Mitford χρησιμοποίησε και τους λίθινους μιλιοδείκτες (milestones), που στη Ρωμαϊκή περίοδο στήνονταν σε περιοχές εκτός των πόλεων για να δηλώνουν την απόσταση από το αστικό κέντρο στο οποίο υπάγονταν διοικητικά. 26 τέτοια αντικείμενα βρέθηκαν στην Κύπρο, στη συντριπτική τους πλειονότητα από τη δυτική Κύπρο (Mitford 1980, 1333-4). Ο Mitford πίστευε ότι τα όρια των διοικητικών περιοχών της Ρωμαϊκής περιόδου, που βασίζονταν στο σύστημα των πόλεων που υπήρχαν και στην εποχή των βασιλείων, θα συνέπιπταν ως ένα βαθμό με τα όρια των κλασικών βασιλείων. Τη θέση αυτή, την ανέπτυξε στο άρθρο του “Roman Cyprus” (Mitford 1980).

Τα συμπεράσματά του σχετικά με τα σύνορα Πάφου-Μαρίου με βάση τη διάδοση του παφιακού συλλαβαρίου, φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τους μιλιοδείκτες της περιοχής. Ο μιλιοδείκτης που βρέθηκε στις Πάνω Αρόδες, χωριό που βρίσκεται πάνω στη γραμμή του υδροκρίτη τοποθετεί τη θέση στη διοικητική περιφέρεια της Πάφου. Ο μιλιοδείκτης από την Τέρρα τοποθετεί τη θέση στη διοικητική περιφέρεια της Αρσινόης, της διαδόχου του Μαρίου (Mitford 1960, 195).

Χάρτης 12: Περιφέρειες και σύνορα: Η σημασία των επιγραφών

Τα όρια του βασιλείου της Πάφου στα ανατολικά, τοποθετούνται συνήθως στο Ραντίδι, που θεωρείται ιερό συνόρων με το Κούριο. Αυτό είχε υποστηρίξει και ο Mitford το 1960 στηριζόμενος στην ανεύρεση ενός μιλιοδείκτη (Mitford 1960, 202, σημ. 4). Η βασιλική επιγραφή του Νικοκλή που βρέθηκε στο Χάποταμι, πιθανόν σε ένα σημείο διάβασης του ποταμού, ίσως γέφυρα, θα είχε έτσι τη σημασία του ορόσημου για το βασίλειο του Νικοκλή. Όμως, δύο δεκαετίες αργότερα, λαμβάνοντας υπόψη τις επιγραφές στο παφιακό συλλαβάριο που βρέθηκαν στην Ευδήμου, αναθεώρησε την άποψή του αυτή και υποστήριξε ότι τα όρια της Πάφου έφταναν μέχρι τουλάχιστον την Ευδήμου, δηλαδή αρκετά πιο ανατολικά από το Ραντίδι και το Χάποταμι (Mitford 1980, 1338).

Κατά το Mitford, επιγραφές του 4^{ου} αιώνα από τη Σωτήρα και το Λιμνάτη, που χρησιμοποιούν το κοινό συλλαβάριο, επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι τα δυτικά σύνορα του Κουρίου με την Πάφο θα ακολουθούσαν περίπου αυτή τη γραμμή. Η Fourtier χρησιμοποιεί ένα επιπλέον επιχείρημα για να στηρίζει αυτή την υπόθεση. Το όνομα Λιμνάτης, πιθανότατα σε χρήση από την εποχή των βασιλείων, θα δήλωνε την ύπαρξη ελών στην περιοχή, χαρακτηριστικό συνοριακών περιοχών (Fourtier 2002, 140). Στο Κούριο θα ανήκε κατά πάσα πιθανότητα το Ακρωτήρι, γιατί ο Στράβων κατονομάζει το ακρωτήριο Γάτα *Κουριάς άκρα* (Στράβων XIV 6,3) (Mitford 1980, 1338-9).

Στην περιοχή *Κολαούζου*, περίπου 3χλμ βορειοδυτικά του χωριού Άλασσα ανακαλύφθηκε το 1966 μια νεκρόπολη του τέλους της ΚΑ και των αρχών της ΚΚ περιόδου. Σε ένα συλημένο τάφο βρέθηκε ένα όστρακο από οξυπύθμενο αμοφορέα του τύπου Plain White VI, που φέρει αποσπασματική φοινικική επιγραφή (ΑΓΝ5). Οι Masson και Sznycer, που χρονολόγησαν την επιγραφή στον 5^ο αιώνα, πρότειναν τη μετάφραση: *στο 35^ο έτος του βασιλιά... ο χυτευτής Μlkrm γιος του Μlk...* (Masson και Sznycer 1972, 91-94). Η Άλασσα, που βρίσκεται στην κεντρική διακλάδωση του ποταμού Κούρρη, κοντά στα χαλκοφόρα στρώματα της περιοχής, περίπου 12χλμ βόρεια του Κουρίου, δεν μπορεί παρά να ανήκε στην περιφέρεια αυτού του βασιλείου. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι ο βασιλιάς στον οποίο γίνεται αναφορά είναι ένας βασιλιάς του Κουρίου, που είχε την εξουσία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στον 5^ο αιώνα. Κατά τα άλλα, η φόρμουλα της επιγραφής ακολουθεί το πρότυπο των επιγραφών του Κιτίου, στις οποίες γίνονται αναφορές σε βασιλείς του Κιτίου και του Ιδαλίου ως χρονολογικούς προσδιορισμούς. Η μοναδική περίπτωση στην οποία σε καλά σωζόμενο ελληνικό κείμενο γίνεται τέτοιου είδους αναφορά, είναι στην πινακίδα του Ιδαλίου, όπου όμως το σημείο αναφοράς είναι ένας επώνυμος άρχοντας και όχι ο ίδιος ο βασιλιάς. Σε μια ακόμα αποσπασματική ελληνική συλλαβική επιγραφή από τους Γόλγους (Masson 1983, αρ. 276. Βλ. επίσης Morpurgo-Davies 1988, 105) υπάρχει

χρονολογικός προσδιορισμός, δεν σώζεται όμως το σημείο αναφοράς, επομένως δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για ένα βασιλιά ή ένα άλλο άρχοντα. Η επιγραφή αυτή χρονολογείται μάλλον στον 4^ο αιώνα π.Χ. (P. Steele, προσωπική επικοινωνία).

Η περιφέρεια του Κουρίου, σύμφωνα πάντα με το Mitford, θα έφτανε μέχρι τα Πολεμίδα, θέση όπου ανευρέθηκαν δύο ετεοκυπριακές επιγραφές (Masson 1983, αρ. 192 και 193) και που επομένως θα ανήκε στην Αμαθούντα (Mitford 1980, 1339). Η χώρα της Αμαθούντας υπέθεσε ότι θα έφτανε ανατολικά μέχρι το Μαρώνι. Ως σύνορο με το Κίτιο θεωρούσε ότι λειτουργούσε ο ποταμός στον Πεντάσκοινο (Mitford 1980, 1339).

Ο Hermary προσπάθησε να ορίσει τα σύνορα του βασιλείου της Αμαθούντας με βάση το φυσικό τοπίο και τις αναφορές σε συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας (Masson και Hermary 1992, 25-6). Σύμφωνα με τον Hermary η γραμμή των συνόρων με το Κούριο ξεκινά στα δυτικά από τη Λεμεσό και συνεχίζει προς τα βόρεια, περνώντας από το Λιμνάτη (αφήνοντας το Ακρωτήρι στο Κούριο), προς τις νότιες υπώρειες του Τροόδου μέχρι τα Χανδριά. Το ιερό του Διός Λαβρανίου στη Φασούλα, στις νότιες υπώρειες του Τροόδου πιθανόν να ήταν και αυτό ένα ιερό συνόρων. Τόσο στη Φασούλα όσο και στα Χανδριά υπήρχε στα ρωμαϊκά χρόνια λατρεία του Διός Λαβρανίου (Hermary 1992). Τα σύνορα με το Κίτιο θα ορίζονταν από τον ποταμό Πούζη, αφήνοντας το Σταυροβούνι στην Αμαθούντα. Η γραμμή των συνόρων θα κατέβαινε προς τη θάλασσα αμέσως στα ανατολικά του Μαζωτού (βλ. Masson και Hermary 1992, χάρτης “Le territoire d’Amathonte”).

Επιστρέφοντας στα συμπεράσματα του Mitford, από τον Πεντάσκοινο μέχρι την Πύλα στα ανατολικά, η περιοχή ανήκε στο βασίλειο του Κιτίου, που στην ενδοχώρα έφτανε μέχρι το Ιδάλιο (Mitford 1980, 1339). Η περιφέρεια της Σαλαμίνας περιλάμβανε από το Ακρωτήριο Πηδάλιον μέχρι το ακρωτήριο στα νότια του Αγίου Θεοδώρου, απ’ όπου ο μιλιοδείκτης που το τεκμηριώνει. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Καρπασία στη Ρωμαϊκή περίοδο αποτελούσε ξεχωριστή περιφέρεια.

Ένα πέρασμα μέσα από την οροσειρά του Πενταδακτύλου θα έδινε πρόσβαση από τη βόρεια ακτή στους Χύτρους. Η περιφέρεια της Λαπήθου έφτανε τουλάχιστον μέχρι το Λάρνακα της Λαπήθου, νότια της οροσειράς του Πενταδακτύλου και μάλλον συμπεριλάμβανε ολόκληρο το ακρωτήριο του Κορμακίτη (Mitford 1980, 1340-1). Οι Σόλοι θα έλεγχαν ολόκληρη την πεδιάδα της Μόρφου και θα έφταναν μέχρι τον Πωμό στα δυτικά, που θα λειτουργούσε ως σύνορο με το Μάριο-Αρσινόη (Mitford 1980, 1341).

4. Η κυκλοφορία των νομισμάτων (Χάρτης 12)

Σύμφωνα με την Destrooper-Georgiades (2007α, 15), η περιοχή στην οποία βρέθηκαν θησαυροί που συμπεριλαμβάνουν νομίσματα σε ένα μόνο τύπο ή νομίσματα σε μικρές υποδιαίρεσεις ή αριθμό χάλκινων νομισμάτων σε παρόμοιους τύπους, αυτή η περιοχή είναι συνήθως και ο χώρος στον οποίο κόπηκαν αυτά τα νομίσματα. Η θέση αυτή μπορεί να υποστηριχθεί πιο πειστικά σε σχέση με τα χάλκινα νομίσματα, των οποίων η κυκλοφορία (λόγω της μικρής τους αξίας) σχεδόν περιοριζόταν εντός της περιφέρειας της πολιτειακής αρχής που τα εξέδιδε (Destrooper-Georgiades 2000α, 130).

Στην προσπάθεια ταύτισης της θέσης του αρχαίου Μαρίου, είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι νομίσματα του Μαρίου βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στην Πόλη Χρυσοχούς. Αυτό επιβεβαιώνει και την ταύτιση της περιοχής με την έδρα του αρχαίου βασιλείου του Μαρίου (Destrooper και Symeonides 1998). Τη στενή οικονομική και πολιτική σχέση Ιδαίου-Κιτίου μαρτυρεί το γεγονός ότι η πλειονότητα των νομισμάτων, που αποτελούν το θησαυρό που βρέθηκε στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάιο (κατάχωση λίγο μετά το 400), είναι από το Κίτιο (Destrooper-Georgiades 2006, 62). Τέλος, δύο θησαυροί με νομίσματα που βρέθηκαν ο ένας σε τάφο στην Αμαθούντα (Amandry 1984, 57) και ο άλλος κοντά στην ακρόπολη (Destrooper-Georgiades 2007α, 16) επιβεβαίωσαν την ορθότητα της ταύτισης των νομισματικών κοπών της πόλης, δείγματα από τις οποίες μέχρι τότε δεν είχαν βρεθεί στην Αμαθούντα.

Σε περιοχές εκτός των αστικών κέντρων είναι αναμενόμενο ότι είχαν ακόμη πιο ευρεία κυκλοφορία νομίσματα που είχαν εκδοθεί σε περισσότερα του ενός νομισματοκοπεία. Είναι καθοριστικής σημασίας στην αναγνώριση του βασιλικού κέντρου από το οποίο εξαρτώνταν το Μένικο, μια θέση στις όχθες του ποταμού του Ακακίου, το γεγονός ότι θησαυρός που βρέθηκε στο χωριό, συμπεριλάμβανε στην πλειονότητά τους (353 από 394) νομίσματα που αποδίδονται στο νομισματοκοπείο των Σόλων και χρονολογούνται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα (Karageorghis και Karageorghis 1964, 21-35). Ο ποταμός του Ακακίου συνδέει τη χαλκοφόρα ζώνη της περιοχής του Μιτσερού και της Αγροκηπιάς με την ακτή βόρεια της Μόρφου. Είναι κατά τη γνώμη μου πολύ πιθανό, την περίοδο κατά την οποία συστάθηκε ο θησαυρός, η κοιλάδα του ποταμού του Ακακίου να αποτελούσε μέρος της ανατολικής περιφέρειας των Σόλων.

Το 1941 κάτοικοι των χωριών Μελούσια, Άρσος, Άσσια και Αφάνεια παρέδωσαν στο Τμήμα Αρχαιοτήτων 33 νομίσματα του Πινυταγόρα. Τα νομίσματα αυτά πρέπει να προέρχονταν από ένα

θησαυρό, που βρέθηκε τότε στην περιοχή (Destrooper-Georgiades 1982). Η περιοχή αυτή βρίσκεται στα βόρεια της οροσειράς και της χαλκοφόρας ζώνης των Τρούλλων. Η κυκλοφορία των νομισμάτων του Πνυταγόρα υπονοεί ότι ολόκληρη, ίσως, η Μεσαορία αποτελούσε μέρος της περιφέρειας της Σαλαμίνας, ενώ το βασίλειο του Κιτίου και του Ιδαλίου περιοριζόταν στα νότια της οροσειράς των Τρούλλων.

Ένας θησαυρός νομισμάτων που βρέθηκε στη Βάβλα, μια θέση στις όχθες του ποταμού του Μαρωνιού, περιείχε κυρίως νομίσματα της Αμαθούντας (Wartenberg *et al.* 1994, 16, αρ. 40). Η θέση είναι πολύ πιθανό ότι ανήκε στο βασίλειο της Αμαθούντας (βλ. επίσης Hermary 2002, 236). Σύμφωνα με τη Fourier, τα σύνορα της Αμαθούντας με το Κίτιο θα εκτεινόταν ακόμα ανατολικότερα, καθώς σε μια νεκρόπολη κοντά στον Άγιο Θεόδωρο, κοντά στον ποταμό Πεντάσχοινο, η κεραμεική που βρέθηκε ανήκει στην τεχνοτροπία της Αμαθούντας⁴ (Fourier 2007, 70).

Τέλος, η εικόνα της διάδοσης των νομισματικών κοπών του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα στη Μεσαορία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πεδιάδα θα μοιραζόταν μεταξύ των Σόλων και της Σαλαμίνας (Destrooper-Georgiades 2008).

5. Η τοπογραφία των ιερών (Χάρτης 13)

Η έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες ασχολείται με τη σημασία της τοπογραφίας των ιερών. Ο Polignac υπέδειξε τη σημασία των εξωαστικών (non-urban) ιερών στη δημιουργία συνεκτικών δεσμών μεταξύ των κατοίκων μιας περιοχής, στη δημιουργία μιας θρησκευτικής και μιας πολιτικής ταυτότητας και τελικώς, στη γένεση της ελληνικής πόλης. Τα ιερά αυτά χρησίμευαν ως δείκτες περιφέρειας, κατοχής και ορίων, δηλαδή όριζαν τα σύνορα των πόλεων, από την άλλη, όμως ήταν και σημεία συνάντησης κατοίκων περισσοτέρων της μιας πόλεων. Ο Polignac υποστήριξε το διπολικό μοντέλο, ότι δηλαδή υπήρχε ένα μνημειακό ιερό στο αστικό κέντρο (συνήθως σε ακρόπολη) και ένα μνημειακό εξωαστικό ιερό, που δήλωνε τα όρια της πόλης και σφυρηλατούσε τους δεσμούς που ένωναν τα μέλη της σε μια κοινότητα (Polignac 2000).

⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει μέχρι σήμερα αναληφθεί η μελέτη των διαφορετικών τοπικών τεχνοτροπιών στην κεραμεική της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου (βλ. όμως Daniel *et al.* 2007). Η διάδοση των τοπικών τεχνοτροπιών στην κεραμεική στο νησί θα βοηθούσε, πιστεύω, καθοριστικά στην αναγνώριση των οικονομικών και πολιτειακών περιφερειών των βασιλείων.

Ο Irad Malkin (1996) άσκησε κριτική στη θεωρία του Polignac, υποστηρίζοντας ότι δεν αληθεύει ότι τα ιερά αυτά ιδρύθηκαν με αυτό το στόχο, για να δηλώνουν δηλαδή κυριαρχία επί μιας περιοχής και να ορίζουν τα σύνορα μιας πόλης-κράτους. Αποδέχεται, ωστόσο, ότι σε μεταγενέστερο στάδιο έφτασαν να λειτουργούν με αυτό τον τρόπο.

Ο ρόλος της αρχαίας θρησκείας και κυρίως των ιερών στη μελέτη της περιφέρειας άσκησε επιρροή και στην κυπρολογική έρευνα. Πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από τα ιερά περιορίζονται συχνότερα σε βόθρους και αποθέτες, ενώ σπάνια σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ίδιου του ιερού. Ακόμα και όταν αποκαλυφθεί το ίδιο το ιερό, σχεδόν ποτέ δεν γνωρίζουμε πληροφορίες σχετικά με το αν ήταν ενσωματωμένο ή αν γειτόνευε με κάποιο οικισμό.

Για τα ιερά της εποχής των βασιλείων, η μελέτη της Anja Ulbrich είναι διαφωτιστική από πολλές απόψεις. Σύμφωνα με τον κατάλογο που κατάρτισε, στον ορίζοντα της εποχής των βασιλείων καταγράφονται περισσότερα από 300 ιερά. Για την πλειονότητα αυτών (περισσότερα από 200), τα δεδομένα είναι αρχαιολογικά, έχει δηλαδή εντοπιστεί η θέση τους. Για τα υπόλοιπα γνωρίζουμε ότι θα υπήρχαν μέσω επιγραφών και αναφορών στην ελληνική και λατινική γραμματολογία (Ulbrich 2008). Ο αριθμός αυτός είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των θέσεων που προτάθηκαν ως ιερά της Εποχής του Χαλκού: στη μονογραφία της Webb (1999) καταγράφονται 38 θέσεις της ΥΚΧ που έχουν ερμηνευθεί ως ιερά, για τις οποίες μόνο 29 η συγγραφέας αποδέχεται με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό βεβαιότητας ότι όντως είχαν λατρευτικές λειτουργίες.

Σημαντική δεν είναι μόνο η αύξηση του αριθμού των ιερών στην Εποχή του Σιδήρου, αλλά και η παρατήρηση ότι αυτή η αύξηση καταγράφεται κυρίως σε ό,τι αφορά στα εξωαστικά ιερά, αυτά δηλαδή που δεν ήταν ενσωματωμένα στους οικισμούς που αποτελούσαν τα διοικητικά κέντρα των βασιλείων. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι διάφορες μελέτες επιχειρούν την κατηγοριοποίηση των εξωαστικών ιερών σε υποαστικά (sub-urban), περιαστικά (peri-urban), αγροτικά (rural) και ιερά συνόρων (frontier), ανάλογα με την απόσταση από το αστικό κέντρο (Βλ. π.χ. Collombier 1999 και Ulbrich 2008). Καθώς, όμως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα με ποιο βασιλικό κέντρο συνδέονταν κάθε ιερό, είναι, πιστεύω, επισφαλές να χαρακτηρίζονται οι θέσεις των ιερών με αυτούς τους όρους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προβλημάτων που μπορεί να δημιουργήσει αυτή η μέθοδος, είναι η κατηγοριοποίηση όλων των ιερών της ΚΑ και της ΚΚ από την Ulbrich. Η Ulbrich που χρησιμοποιεί το χάρτη του Rupp με τα θεωρητικά σύνορα των βασιλείων ως βάση οργάνωσης των ιερών της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, χαρακτηρίζει ως αστικά, ιερά που βρίσκονται στην περιοχή των Χύτρων, των Γόλγων, της Καρπασίας και της Κερύνειας. Χαρακτηρίζει, επίσης, ως υποαστικά (suburban), περιαστικά (peri-urban) και ιερά της περιφέρειας (Territoriumsheiligtümer), ιερά που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή των θέσεων αυτών (βλ. Ulbrich 2008, 199-250 γενικά για την κατηγοριοποίηση των κυπριακών ιερών). Όμως, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι Γόλγοι, η Καρπασία και η Κερύνεια δεν υπήρξαν σε καμιά περίοδο της εποχής που μελετούμε αστικά βασιλικά κέντρα. Ως εκ τούτου, η κατηγοριοποίηση ιερών ως προς αυτές τις θέσεις ακυρώνεται. Ακόμα και αν οι θέσεις αυτές υπήρξαν δευτερεύοντα αστικά κέντρα, όπως ίσως υπήρξαν οι Χύτροι μετά τις ασσυριακές επιγραφές, ακόμα κι αν αποδεχτούμε ότι τα ιερά στην άμεση γειτνίαση (των αόρατων αρχαιολογικά) οικισμών λειτούργησαν ως υποαστικά ή περιαστικά ιερά, σίγουρα πάντως οι θέσεις αυτές δεν ήταν αυτόνομες πολιτείες, επομένως η αναζήτηση περιφερειών (και περιφερειακών ιερών) είναι χωρίς νόημα.

Επιστρέφοντας στη διαχρονική τοπογραφία των ιερών, η μεγαλύτερη αριθμητική ακμή των εξωαστικών ιερών καταγράφεται κατά την ΚΑ περίοδο, φάση κατά την οποία αποκρυσταλλώνονται οι περιφέρειες των βασιλείων (Fourrier 2002, 140). Αυτά τα ιερά έχουν ρόλο στη δημιουργία πολιτισμικών και πολιτικών δεσμών μεταξύ των κατοίκων μιας περιοχής, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας ενιαίας πολιτειακής ταυτότητας, αλλά και ως σήματα κυριαρχίας σε μια περιοχή και, συνεπώς, ως δείκτες συνόρων (Fourrier 2002, 137).

Ωστόσο, μέχρι την Ελληνιστική περίοδο ο αριθμός των εξωαστικών ιερών θα μειωθεί σημαντικά. Η διδακτορική διατριβή του Γιώργου Παπαντωνίου έδειξε ότι οι μεγάλες αλλαγές στο ιερό τοπίο (sacred landscape) συμβαίνουν κατά την εποχή των βασιλείων και όχι στη μετάβαση στην πτολεμαϊκή περίοδο, που κατά τα άλλα σηματοδότησε την πλήρη ανατροπή στην πολιτειακή οργάνωση του νησιού. Αυτές οι αλλαγές μαρτυρούν, σύμφωνα με τον Παπαντωνίου, την άμεση σχέση των ιερών με τις εδαφικές διεκδικήσεις των βασιλείων (Papantoniou 2008α· 2008β).

Ενδεικτικοί είναι οι αριθμοί της εγκατάλειψης, όπως προκύπτουν από τον κατάλογο της Ulbrich (και όπως καταμετρήθηκαν από Papantoniou 2008α, 73 και 75): 41 ιερά εγκαταλείφθηκαν κατά τη διάρκεια της ΚΑ περιόδου. Για πολλές από τις 43 άλλες θέσεις που εγκαταλείπονται στη

συνέχεια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό συμβαίνει πριν από το τέλος της ΚΚ περιόδου. Τέλος, άλλες 14 θέσεις ιερών εγκαταλείπονται κατά την ύστερη ΚΚ ή στην πρόιμη Ελληνιστική περίοδο. Είναι σημαντική η παρατήρηση που προκύπτει από τον κατάλογο των εξωαστικών ιερών που κατατάσσει η Ulbrich στην περιφέρεια του Κουρίου ότι, ιερά που εντοπίστηκαν στο Σαϊττά-Λειβάδια, στην Άλασσα-Παλιοταβέρνα, στον Άγιο Θεράποντα-Σιλίτζιες και στην Ανάγουρα λειτουργούν μόνο κατά την ΚΑ περίοδο και δεν συνεχίζουν στην ΚΚ περίοδο (Ulbrich 2008, 487).

Η κατάργηση του βασιλείου του Ιδαλίου θα μπορούσε να αντικατοπτρίζεται στην έντονη μείωση του αριθμού των εξωαστικών ιερών που εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το Ιδάλιο. Από τα 22 ιερά που τεκμηριώνονται αρχαιολογικά και που η Ulbrich κατατάσσει στο βασίλειο του Ιδαλίου, 17 είναι εξωαστικά. Τα 14 από αυτά δεν έχουν φάσεις μετά το τέλος της ΚΚ περιόδου. Το σημαντικότερο είναι ότι έξι εξωαστικά ιερά δεν φαίνεται να συνεχίζουν ούτε στην ΚΚ περίοδο. Αυτά τα ιερά, των οποίων η ζωή τελειώνει πριν την έναρξη της ΚΚ περιόδου, βρίσκονται σε θέσεις γύρω από το σημερινό χωριό Δάλι, ένα βρίσκεται σε απόσταση (σχεδόν 10χλμ) προς τα βορειοδυτικά και ένα βρίσκεται στη Λουρουτζίνα.

Ένα ιερό στον Πωμό βρίσκεται στη γραμμή του υδροκρίτη που χωρίζει την υδρολογική λεκάνη της Πόλεως Χρυσοχούς από την υδρολογική λεκάνη της Μόρφου. Το ιερό αυτό θα μπορούσε να ορίζει τα σύνορα του Μαρίου και των Σόλων (Ulbrich 2008, αρ. MA7). Τα ευρήματα από το ιερό αυτό παραμένουν αδημοσίευτα, γνωρίζουμε όμως ότι συμπεριλάμβαναν πήλινες μορφές φυσικού μεγέθους (Megaw 1954, 173). Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι τα άλλα δύο ιερά που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα της Πόλεως Χρυσοχούς βρίσκονται το ένα στη Δρύμου (Masson 1997· Ulbrich 2008, αρ. MA6) και το άλλο στο Στρουμί (Ulbrich 2008, αρ. MA8), στην περιοχή των χαλκοφόρων λαβών της κοιλάδας αυτής. Στο ιερό στο Στρουμί (θέση *Κάμπος*) βρέθηκαν μάλιστα πήλινα αγάλματα φυσικού μεγέθους (*Chronique* 1966, 328).

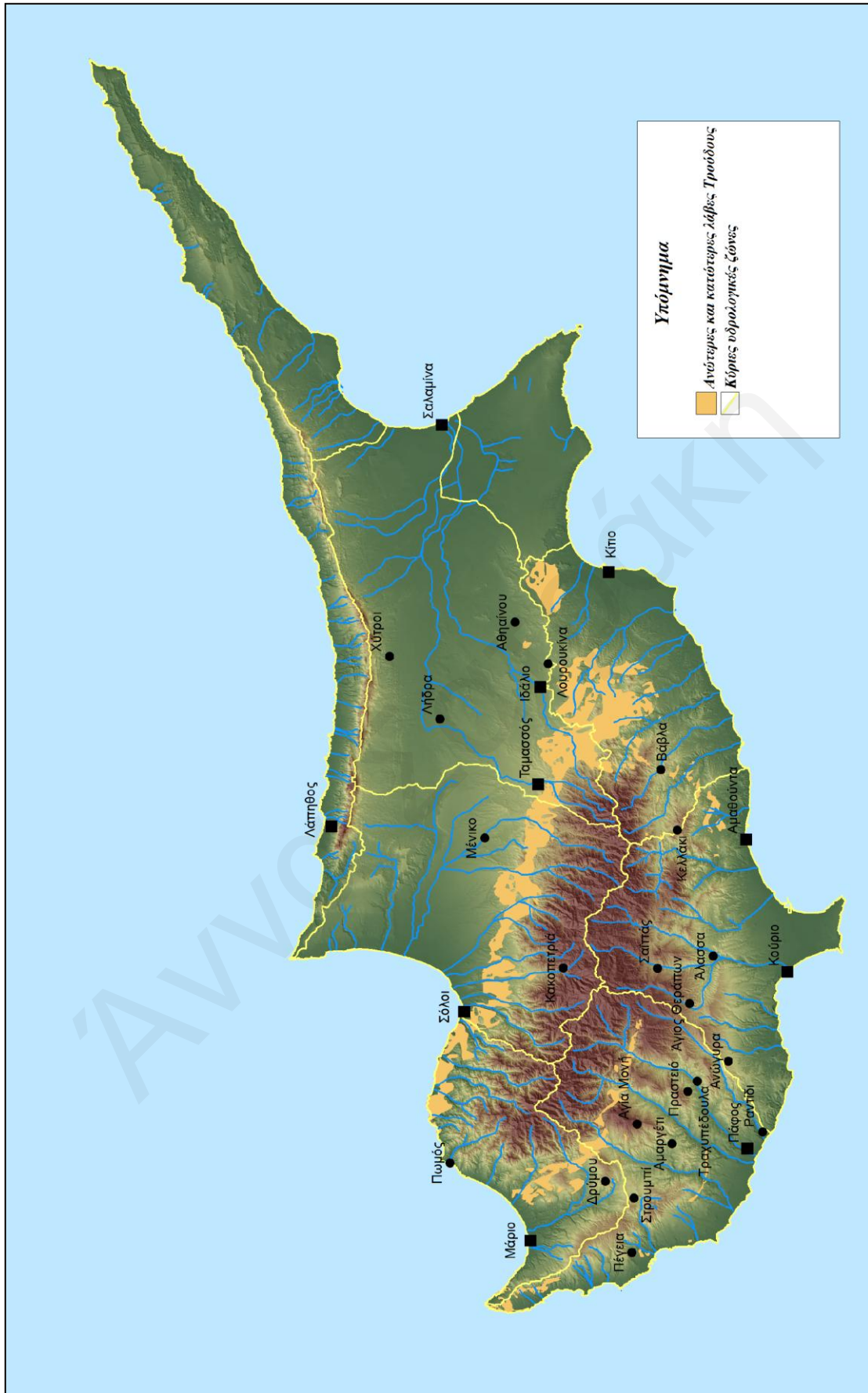
Από τα ιερά που η Ulbrich κατατάσσει στην περιφέρεια της Πάφου, τα περισσότερα βρίσκονται στη ζώνη κατά μήκος της ακτής (ή σε μικρή απόσταση από την ακτή) από το Ραντίδι στα νότια μέχρι την Πέγεια στα βόρεια (βλ. Ulbrich 2008, Tafel 53). Ως ιερό συνόρων Πάφου-Κουρίου είναι πιθανό να λειτουργούσε το ιερό στη θέση *Λιγκρίν του Διγενή* (Ραντίδι), λιγότερο από 8χλμ στα ανατολικά των Κουκλιών. Το ιερό στο Ραντίδι ανασκάφηκε το 1910 από τον Zahn και τον Περιστιάνη και η ανασκαφή, με εξαίρεση τις επιγραφές (Mitford και Masson 1983) δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι βρέθηκαν πολλά κολοσσιαία πήλινα αγάλματα σε

γυναικείους και ανδρικούς τύπους αλλά και ειδώλια, θραύσματα από φαλλούς και μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (αμφορείς και οινοχόες) (Bazemore 2002, 164). Σε ό,τι αφορά στο σώμα των επιγραφών από το Ραντίδι (συνολικά 174), είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο σύνολο κυπροσυλλαβικών επιγραφών, μετά από αυτό που βρέθηκε στη θέση *Μαρτσέλλο* στα Κούκλια (Bazemore 2002, 157).

Στην ενδοχώρα των Κουκλιών έχουν εντοπιστεί τέσσερα ιερά, εκ των οποίων τα δύο στις όχθες του Διαρίζου (Πραστεϊό-Άγιος Σάββας και Τραχυπέδουλα-Άγιος Σάββας, Ulbrich 2008, αρ. PA7a και 7b). Το τρίτο ιερό είναι το ιερό της Ήρας στην Αγία Μονή (Ulbrich 2008, αρ. PA9), περιοχή στην οποία βρέθηκαν δύο επιγραφές του βασιλιά Νικοκλή. Σε μικρή απόσταση νότια της Αγίας Μονής, στο Αμαργέτι, βρίσκεται το τέταρτο ιερό, αφιερωμένο στον Οπάονα/Απόλλωνα Μελάνθιο (Ulbrich 2008, αρ. PA8).

Στη χαλκοφόρα ζώνη βόρεια της Καλαβασού, που θα αντιστοιχούσε στο βασίλειο της Αμαθούνας, εντοπίστηκαν δύο ιερά. Το πρώτο, που εντοπίστηκε κοντά στο Κελλάκι (Ulbrich 2008, αρ. AM16) βρίσκεται στην περιοχή από την οποία φαίνεται ότι προήλθαν τα δύο χάλκινα κύπελλα με τις φοινικικές επιγραφές, αναθήματα προς το Βαάλ του Λιβάνου «από την πρώτη σοδειά του χαλκού». Το δεύτερο βρίσκεται κοντά στη Βάβλα (θέση *Καψάλες*, βλ. Ulbrich 2008, αρ. AM17) και φαίνεται ότι ήταν σε λειτουργία από την ΚΑ μέχρι το τέλος της ΚΚ περιόδου.

Στο Μένικο-Λιθαρκές ανασκάφηκε ένα ιερό, από το οποίο προήλθαν πήλινα ειδώλια (Karageorghis 1977a). Η Fourtier αναγνωρίζει στα ειδώλια προέλευση από εργαστήρια κοροπλαστικής του Ιδαλίου και κατατάσσει το Μένικο στην πολιτισμική και πολιτική σφαίρα επιρροής του Ιδαλίου (Fourtier 2007, 50). Πρέπει να σημειωθεί ότι το ιερό αυτό φαίνεται να έχει πολύ σύντομη διάρκεια ζωής στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα (Karageorghis 1977a, 44). Πάντως, όπως είδαμε πιο πάνω, ο θησαυρός νομισμάτων από το Μένικο (βρέθηκε σε μικρή απόσταση από το αρχαϊκό ιερό), που καταχώθηκε τον 4^ο αιώνα, περιείχε στην πλειονότητά τους νομίσματα των Σόλων.

Χάρτης 13: Περιφέρειες και σύνορα: ιερά και γλυπτική

Το ιερό στην Κακοπετριά-Αγιλάδες θα σηματοδοτούσε την εξουσία του βασιλείου των Σόλων σε αυτή την πλούσια σε κοιτάσματα χαλκού περιοχή. Βορειότερα, στην Αγία Ειρήνη, ένα ιερό που θεωρείται ότι βρίσκεται στα σύνορα των Σόλων και της Λαπήθου εγκαταλείπεται μέσα στον 6^ο αιώνα, εξαιτίας, σύμφωνα με τη σουηδική αποστολή, πλημμύρας και άλλων φυσικών καταστροφών. Η Fourrier κάνει λόγο για βίαιη καταστροφή και εγκατάλειψη (Fourrier 2007, 104). Μια ανθρωπογενής καταστροφή θα εξηγούσε καλύτερα την εγκατάλειψη του ιερού, σε αντίθεση με μια φυσική καταστροφή που θα οδηγούσε, έστω, σε μετακίνηση. Θα μπορούσε να σχετίζεται με την καθυστερημένη - όπως πιστεύεται - εμφάνιση του βασιλείου της Λαπήθου; Αυτό συμφωνεί με τα συμπεράσματα της Fourrier, που επισημαίνει ότι με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα δικαιολογείται η άποψη για όψιμη εμφάνιση του βασιλείου (Fourrier 2007, 99).

Η ανατολική Μεσαορία είναι η περιοχή με την πιο μεγάλη συγκέντρωση ιερών: από την Ταμασσό μέχρι τη Σαλαμίνα συναντώνται τα μισά περίπου από τα 200 κυπριακά ιερά της εποχής των βασιλείων, που τεκμηριώνονται αρχαιολογικά (βλ. Ulbrich 2008, Kapitel IX, B. Befundliste). Από άποψη λατρείας, η μελέτη του Counts έδειξε ότι υπάρχει μια κοινή στο δεύτερο μισό της πρώτης χιλιετίας π.Χ. στα ιερά της ανατολικής Μεσαορίας, που αποκαλύπτεται μέσα από τη διάδοση κοινών εικονογραφικών τύπων για τις ανδρικές θεότητες που λατρεύονταν στα ιερά της πεδιάδας (Counts 2004, 182). Συμπέρανε, επίσης, ότι με βάση τα θεωρητικά σύνορα που πρότεινε ο Rupp, αυτά τα ιερά θα ανήκαν σε τέσσερα διαφορετικά βασίλεια, του Κιτίου, του Ιδαίου της Ταμασσού και της Σαλαμίνας, επομένως δεν σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο πολιτειακό κέντρο (Counts 2004, 184). Σύμφωνα με τον Counts, η εξάπλωση της κοινής εικονογραφίας για τις λατρευόμενες θεότητες στα ιερά της Μεσαορίας συντέλεσε στο να αμβλυνθούν οι πολιτισμικές και κοινωνικο-πολιτικές διαχωριστικές γραμμές στην περιοχή (Counts 2006, 16).

Μεγάλη συγκέντρωση ιερών καταγράφεται ιδιαίτερα γύρω από το σημερινό χωριό της Αθηαίνου, σε κεντρικό σημείο της ανατολικής πεδιάδας, αμέσως στα βόρεια της οροσειράς των Τρούλλων (βλ. Ulbrich 2008, Tafel 31). Είναι σημαντικό να θυμηθεί κανείς ότι στη θέση Αθηαίνου-Παμπουλάρι της Κουκουρνίνας βρίσκεται ένα από τα ελάχιστα γνωστά και ασφαλώς ταυτισμένα ιερά της ΥΚΧ (Toumazou *et al.* 1998, 167· Dothan και Ben-Tor 1983). Στην περιοχή της Αθηαίνου είχαν γίνει ανασκαφές το 19^ο αιώνα από μια γαλλική αποστολή με επικεφαλής τον de Vogüé και από τον Cesnola. Η αποστολή του de Vogüé είχε ανασκάψει στα βόρεια του χωριού, στη θέση ενός αρχαίου οικισμού, ο οποίος ανασκάφηκε συστηματικά το 1969-73 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Μπακαλάκης 1988). Ο Σακελλάριος ήταν ο πρώτος που είχε

προτείνει την ταύτιση του οικισμού αυτού με τους αρχαίους - γνωστούς από τις ελληνικές πηγές και από κυπριακές επιγραφές - Γόλγους (Σακελλάριος 1890, 192).

Στα ανατολικά της Αθηνών, σε μια κοιλάδα κοντά στην εκκλησία του Αγίου Φώτιου, ο Cesnola ανέσκαψε δύο θέσεις που ερμηνεύονται είτε σαν δύο ξεχωριστά ιερά είτε σαν ιερό και αποθέτης (Masson 1971, 307). Τα αναρίθμητα ευρήματα από τον *Άγιο Φώτιο* διασκορπίστηκαν σε διάφορα μουσεία σε όλο τον κόσμο. Πρόκειται κυρίως για μερικές εκατοντάδες λίθινα αγάλματα, πολλά εκ των οποίων μεγάλου μεγέθους, ακόμα και κολοσσιαία (βλ. τελευταία σύνοψη και προηγούμενη βιβλιογραφία σε Ulbrich 2008, 297-301).

Στο παρελθόν οι Γόλγοι είχαν θεωρηθεί βασιλικό κέντρο (βλ. π.χ. Hill 1904). Υπάρχουν αρκετές αναφορές στις αρχαίες ελληνικές πηγές στη θεά των Γόλγων και μια σειρά από συλλαβικές επιγραφές που βρέθηκαν στη γύρω περιοχή μαρτυρούν τη σημασία της λατρείας σε μια εκτεταμένη περιοχή εκτός των Γόλγων. Η μεγάλη ακτινοβολία των ιερών και της θεάς των Γόλγων ήταν αυτό που ίσως δημιούργησε την εντύπωση μιας θέσης με εξέχουσα σημασία στην περίοδο των αρχαίων βασιλείων. Μάλιστα, οι πρώτοι μελετητές της αρχαίας κυπριακής νομισματοκοπίας είχαν αποδώσει στο «βασιλείο των Γόλγων» νομίσματα που έφεραν τη συλλαβή *go/ko*, που πίστευαν ότι αποτελούσε την αρχή του ονόματος των Γόλγων. Ωστόσο, η απόδοση αυτών των νομισμάτων στους Γόλγους έχει πλέον ξεπεραστεί· τα νομίσματα αυτά θεωρείται ότι μάλλον ανήκουν στο Κούριο (Kagan 1999. Βλ. πιο πάνω, «Κούριο»). Οι Γόλγοι χωρίς αμφιβολία δεν υπήρξαν ποτέ βασιλικό κέντρο, παραμένει όμως το ερώτημα ποια θα ήταν η σημασία αυτής της θέσης στην πολιτεία στην οποία ανήκε. Το ερώτημα αυτό θα συζητηθεί εκτενέστερα σε επόμενο υποκεφάλαιο.

6. Η κοροπλαστική (Εικ. 66)

Η Fourier προσπάθησε, ακολουθώντας τις σφαίρες πολιτισμικής επιρροής κάθε κέντρου (δηλαδή κάθε πόλης-βασιλείου), να αναγνωρίσει την πολιτειακή του περιφέρεια. Εργαλείο για την αναγνώριση πολιτισμικών επιρροών στην εργασία της Fourier είναι η κυκλοφορία των έργων κοροπλαστικής της ΚΑ περιόδου (Fourrier 2007). Υποστήριξε, λοιπόν, ότι μέσα από τη διάχυση των τεχνοτροπιών στην κοροπλαστική, μπορούμε να διακρίνουμε σφαίρες πολιτισμικής επιρροής. Βασική αρχή στη μεθοδολογία της Fourier είναι ότι “il n’y a de style que lorsqu’il y a une identité culturelle bien définie” (Fourrier 2007, 19). Η πολιτισμική ταυτότητα, σύμφωνα πάντα με τη Fourier, καθορίζεται από την πολιτειακή ταυτότητα, επομένως, ακολουθώντας το πρώτο είναι

δυνατό να καταλήξουμε στο δεύτερο. Τονίζεται ότι το υλικό που εξέτασε η Fourrier ανήκει στην ΚΑ περίοδο και επομένως, τα συμπεράσματά της αφορούν αποκλειστικά στην ΚΑ περίοδο και όχι σε ολόκληρη την εποχή των βασιλείων.

Ειδώλια της τεχνοτροπίας του Ιδαλίου συναντώνται σε ιερά στη Νήσου, στον Κοτσιάτη, στην Αγία Βαρβάρα, στην Αλάμπρα και στην Ποταμιά. Αυτός ο πρώτος και πιο κοντινός κύκλος γύρω από το Ιδάλιο (“la cercle proche”), είναι πολύ πιθανόν να ανήκε στα όρια του βασιλείου του Ιδαλίου. Ο δεύτερος και ευρύτερος κύκλος περνά από τους Γόλγους στα ανατολικά, από την Κόση και το Μαθιάτη στα νότια και από την Ταμασσό στα δυτικά (Fourrier 2004, 198-9). Έξω από τους κύκλους επιρροής του Ιδαλίου βρίσκονται ιερά στα οποία συναντώνται έργα κοροπλαστικής με επιδράσεις από περισσότερα από ένα κέντρα. Αυτά ανήκουν στην κατηγορία των ιερών των συνόρων (sanctuaires de frontière). Το ιερό στο Άρσος θα ανήκε στα σύνορα του βασιλείου της Σαλαμίνας με το Ιδάλιο. Νότια, στο ιερό στα Πυργά, θα βρίσκονταν τα σύνορα με το Κίτιο (βλ. και Fourrier 2000). Δυτικά, επιδράσεις φτάνουν μέχρι το Μένικο και σε μικρότερο βαθμό μέχρι το ιερό στην Αγία Ειρήνη, όπου, όμως, στην πλειονότητά τους τα έργα κοροπλαστικής ανήκουν στη σχολή των Σόλων. Προς τα βόρεια, μεμονωμένα ειδώλια από εργαστήρια του Ιδαλίου βρέθηκαν στη Λευκωσία, στην Κυθραία και στο Καζάφани, όπου όμως η πλειονότητα ανήκει στην παράδοση της Σαλαμίνας (Fourrier 2004, 200-201).

Σύμφωνα με τη Fourrier, μια πολύ μεγάλη περιφέρεια πρέπει να ανήκε στο βασίλειο του Ιδαλίου, από το Άρσος μέχρι την Ταμασσό και τα Πυργά στα νότια (Fourrier 2007, 39-51). Συνεπώς, η περιφέρεια του Ιδαλίου θα ήταν σχεδόν ίση με αυτή που αποδίδεται στη Σαλαμίνα. Σύμφωνα με τη Fourrier, τα δύο βασίλεια θα διεκδικούσαν τη βόρεια ακτή (Fourrier 2004, 202).

Στην πολιτισμική περιφέρεια της Σαλαμίνας βρίσκονται θέσεις στην Καρπασία, στα δυτικά της πόλης μέχρι τη Σίντα και νότια μέχρι το Κάβο Γκρέκο (Αγία Νάπα-Μακρόνησος). Ζώνη συνόρων θεωρεί η Fourrier τη γραμμή που ενώνει τους Χύτρους μέχρι το Γερόλακκο στα δυτικά και που συνεχίζει νοτιοανατολικά προς τη Λευκωσία και το Άρσος (Fourrier 2007, 23-37). Είναι σημαντική η παρατήρηση της Fourrier ότι η πολιτισμική σφαίρα επιρροής της Σαλαμίνας έφτανε μέχρι το Γερόλακκο, περίπου 10χλμ δυτικά της Λευκωσίας και περίπου 15χλμ βόρεια της Ταμασσού σε ευθεία πορεία. Η περιοχή αυτή θα ενωνόταν από μια δυνατή πολιτειακή ταυτότητα (Fourrier 2007, 37).

Ως δεδομένο θεωρείται ότι η Σαλαμίνα θα έλεγχε την Καρπασία και μέρος της βόρειας ακτής, ίσως μέχρι το Καζάφани. Στη ρίζα της Καρπασίας, από την ΥΚΧΙΙ τα δίκτυα των οικισμών δείχνουν να συνδέουν τις θέσεις της περιοχής με το εκάστοτε αστικό κέντρο της ανατολικής ακτής, αρχικά την Έγκωμη και στη συνέχεια τη Σαλαμίνα (Smith 2008β, 8). Αυτό στηρίζεται και στα συμπεράσματα της Fourrier σε σχέση με τη διάδοση των έργων κοροπλαστικής της Σαλαμίνας σε αυτές τις θέσεις. Μάλιστα το ιερό στο Καζάφани είναι η μοναδική άλλη θέση εκτός της *Τούμπας* στη Σαλαμίνα που απέδωσε μεγάλα πήλινα αγάλματα θωρακοφόρων (Karageorghis 1978β, αρ. 12, 51, 52, 207). Στην πολιτισμική περιφέρεια της Σαλαμίνας βρίσκονται θέσεις στα νότια μέχρι το Κάβο Γκρέκο (*Αγία Νάπα-Μακρόνησος*).

Πολύ περιορισμένη εμφανίζεται να είναι η περιφέρεια της πολιτισμικής και πολιτικής επιρροής του Κιτίου (Fourrier 2007, 58-9). Ειδώλια του Κιτίου βρέθηκαν μόνο σε περιοχές πολύ κοντά στην πόλη, όπως τα Λειβάδια, η Πύλα, η Αραδίππου, η Αγία Άννα, τα Κλαυδιά και το Μαρώνι (Fourrier 2007, 59-61), δηλαδή σε ακτίνα μικρότερη των 20χλμ. Το ίδιο συμβαίνει και με την Αμαθούντα, καθώς ειδώλια βρέθηκαν μόνο σε μικρή ακτίνα από την πόλη, στη Λεμεσό και στην Αγία Φύλα, μέχρι τη Γεράσα στα βόρεια (Fourrier 2007, 67-70). Τα ειδώλια του Κουρίου έχουν μια διασπορά από το Χάποταμι στα δυτικά, μέχρι τις νότιες παρυφές του Τροόδους στα βόρεια (Ανώγυρα, Λιμνάτης), συμπεριλαμβάνοντας και το Ακρωτήρι (Fourrier 2007, 75-76).

Ο αποθέτης στην Κακοπετριά-*Αγιλάδες* περιείχε πολλά θραύσματα από πήλινες γυναικείες μορφές, οι περισσότερες από τις οποίες φορούν κράνος, κρατούν δόρυ και ασπίδα και συνεπώς ταυτίζονται με τη θεά Αθηνά (Karageorghis 1977β). Λατρεία της θεάς Αθηνάς αναγνωρίζεται μέσα από την εικονογραφία των αγαλμάτων και των ειδωλίων στο ανάκτορο στο Βουνί (βλ. πιο πάνω «Σόλοι») και στο Μερσινάκι (Gjerstad *et al.* 1937, 340-398, 623) και επιγραφικά στους Σόλους και στο Ιδάλιο. Οι θέσεις αυτές, που βρίσκονται χωρίς αμφιβολία εντός του βασιλείου των Σόλων, ενώνονται από μια δυνατή πολιτισμική και λατρευτική ταυτότητα. Αν η σημασία του ανακτόρου (και του οικισμού) στο Βουνί στην τοπογραφία του βασιλείου των Σόλων εξακολουθούν να παραμένουν ένα μυστήριο, η Κακοπετριά δεν είναι: η περιοχή θα προσέφερε την απαραίτητη ξυλεία για τη βιομηχανία του χαλκού (Karageorghis 1977β, 198).

Η μεθοδολογία αυτή δεν μπορεί προς το παρόν να εφαρμοστεί στο Μάριο, καθώς το υλικό είναι ως επί το πλείστον των τελευταίων 20 χρόνων και παραμένει αδημοσίευτο. Το μοναδικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι ότι η παραγωγή του Μαρίου δεν έχει συνοχή, αργεί να αναπτυχθεί και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτήν των Σόλων και της Πάφου (Fourrier

2007, 85). Μερικά ειδώλια του Μαρίου βρέθηκαν στο ιερό στην Αγία Ειρήνη, όπου όμως στη συντριπτική τους πλειονότητα τα έργα ανήκουν στην παράδοση των Σόλων. Δυτικά στη Μύρτου-Πηγάδες συναντώνται ειδώλια και της σολιακής και της λαπηθιώτικης τεχνοτροπίας (Fourrier 2007, 92). Μερικά ειδώλια σολιακής τεχνοτροπίας βρέθηκαν στο Μένικο στα ανατολικά, που κατά τη Fourrier ανήκει στο βασίλειο του Ιδαλίου (2007, 92). Ειδώλια από τους Σόλους βρέθηκαν στο Μερσινάκι και στο Βουνί, στο Λιμνίτη και μέχρι τον Πωμό στα δυτικά (Fourrier 2007, 93-4). Ειδώλια του παφιακού εργαστηρίου βρέθηκαν μέχρι την Πέγεια στα βορειοδυτικά και μέχρι το Σαϊττά - στις νότιες υπώρειες του Τροόδους - στα βορειοανατολικά (Fourrier 2007, 80-82).

Η παραγωγή της Λαπήθου είναι σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη από αυτή του Ιδαλίου και του Κιτίου. Το στυλ της Λαπήθου αναγνωρίζεται σε ευρήματα από τη Λάπηθο από το τέλος της ΚΑΙΙ. Η Fourrier υποστηρίζει ότι η γένεση της κοροπλαστικής της Λαπήθου μπορεί να συμπίπτει με την καθυστερημένη γένεση του βασιλείου, που δεν αναγνωρίζεται στις ασσυριακές πηγές (Fourrier 2007, 97-9). Ανατολικά, στο υλικό που βρέθηκε στο Καζάφани-Μίνες και που χρονολογείται στην ΚΑ και ΚΚ περίοδο, συναντώνται επιρροές από τους Σόλους, το Ιδάλιο και τη Σαλαμίνα. Είναι, σύμφωνα με τη Fourrier, μια περιοχή «ανοιχτή», στην οποία δεν έχει αποκρυσταλλωθεί μια πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα (Fourrier 2007, 100).

Τα συμπεράσματα της Fourrier σχετικά με τις περιφέρειες των αρχαϊκών βασιλείων (βλ. σύνοψη Fourrier 2007, 112-19) συμφωνούν σε γενικές γραμμές με τα δεδομένα που καταγράψαμε πιο πάνω. Η διάδοση των τεχνοτροπιών της αρχαϊκής κοροπλαστικής ακολουθεί τη «λογική» του φυσικού τοπίου και συμβαδίζει με τη διάδοση άλλων κατηγοριών του υλικού πολιτισμού, όπως τα νομίσματα και οι τοπικές παραλλαγές της κυπροσυλλαβικής γραφής. Ωστόσο, αυτό που προκύπτει από τα συμπεράσματα της Fourrier και φαίνεται να βρίσκεται σε αντίφαση με άλλες μαρτυρίες, είναι η τεράστια περιφέρεια που αποδίδεται στο βασίλειο του Ιδαλίου. Πραγματικά, η πολιτισμική επιρροή του Ιδαλίου, ανιχνεύεται σε μια έκταση από το Άρσος στα ανατολικά μέχρι το Καλό Χωριό (δυτικά του Πολιτικού) στα δυτικά και από την Αγία Μαρίνα Σκυλλούρας στα βόρεια μέχρι τη Βάβλα στα νότια. Η Fourrier αποδέχεται ότι αυτή περίπου θα ήταν και η έκταση της διοικητικής περιφέρειας του Ιδαλίου, φαίνεται όμως πιο πιθανό, η πολιτισμική ακτινοβολία του Ιδαλίου να είχε ξεπεράσει την πολιτειακή του εμβέλεια.

Ιδιαίτερα προβληματικό είναι το θέμα της εξάρτησης της Ταμασσού από το Ιδάλιο, κάτι που με παρεμφερή επιχειρήματα υποστηρίζουν και οι Nys και Recke (2004). Όπως είδαμε αρκετές φορές πιο πάνω, με βάση το (δύσκολο ομολογουμένως) συνδυασμό πρωτογενών και δευτερογενών

πηγών και έχοντας υπόψη τη διαχρονική εξέλιξη των κυπριακών πολιτειών από την ΥΚΧ στην Εποχή του Σιδήρου, είναι πολύ πιθανό η πόλη της Ταμασσού να ανήκε στο βασίλειο της Σαλαμίνας. Το πιο πειστικό επιχείρημα είναι, ίσως, η παρατήρηση ότι η πρόσκαιρη αναφορά της Ταμασσού στον τίτλο του βασιλιά του Κιτίου και του Ιδαλίου Πουμιάθωνα αποδεικνύει και το γεγονός ότι η ενσωμάτωση της πόλης ήταν επίσης πρόσκαιρη. Αν η Ταμασσός ανήκε στην ΚΑ περίοδο στο Ιδάλιο, τότε ήδη ο Αζβαάλ θα είχε τον τίτλο του «βασιλιά του Κιτίου, του Ιδαλίου και της Ταμασσού». Κάτι τέτοιο, όμως, δεν συμβαίνει.

7. Τα αναθήματα: η μνημειακή γλυπτική (Χάρτης 13)

Στη γλυπτική από λίθο δεν μπορούν να διακριθούν εύκολα τοπικές τεχνοτροπίες και σχολές (Hermay 2004, βλ. όμως Gaber-Saletan 1986) επομένως δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε αυτή την κατηγορία υλικού η μεθοδολογία της Fourier. Ωστόσο, θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι είναι δυνατό μέσα από μια διαφορετική μεθοδολογία, η μνημειακή γλυπτική να αποτελέσει πολύτιμο εργαλείο στην προσέγγιση της πολιτειακής οργάνωσης του νησιού στην ΚΑ και την ΚΚ περίοδο.

Η πεποίθηση αυτή έχει επίσης εκφραστεί κατά καιρούς από ερευνητές της κυπριακής γλυπτικής. Σύμφωνα με τους Nys και Recke, τα αναθήματα στα τεμένη - και κυρίως τα γλυπτά - αποτέλεσαν την έκφραση της εξουσίας μιας πολιτείας σε καίριας σημασίας σημεία στο κυπριακό τοπίο (Nys και Recke 2004, 214). Οι ίδιοι διατύπωσαν, επίσης, το ερώτημα αν «οι τέχνες χρησιμοποιήθηκαν ενσυνείδητα στα κυπριακά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου ως μέσο μεταφοράς/επικοινωνίας πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας» (Nys και Recke 2004, 213). Η Collombier εξέφρασε την άποψη ότι η διάδοση των βασιλικών αγαλμάτων στα ιερά των βασιλείων ενίσχυε την διεκδίκηση της περιοχής εκ μέρους των βασιλέων (Collombier 1999).

Σε πολλούς πολιτισμούς υπάρχει πληθώρα παραστάσεων των ηγετών τους (Trigger 1974, 103). Οι πρώτοι μελετητές της κυπριακής γλυπτικής, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πρότειναν ότι ορισμένα μεγάλου μεγέθους (καμιά φορά ακόμα και κολοσσιαία) αγάλματα παριστάνουν βασιλείς, ιερείς ή άλλους αξιωματούχους που προέρχονται από τη βασιλική οικογένεια (Perrot και Chipiez 1885, 188- 9). Μάλιστα ο Myres (1914, 226) και λίγο αργότερα ο F.N. Pryce (1931, 5) είχαν προτείνει ότι ορισμένα αγάλματα αποτελούσαν πορτραίτα Αιγυπτίων και Περσών βασιλέων, όπως του Άμαση ή του Δαρείου.

Η πεποίθηση ότι ορισμένα αγάλματα ή ακόμα τύποι αγαλμάτων μπορεί να παριστάνουν Κύπριους βασιλείς ή άνακτες υπάρχει μέχρι σήμερα ανάμεσα στους ερευνητές της κυπριακής γλυπτικής της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου (Hermay 1989α· 2005· Senff 1993). Ο Maier υποστήριξε ότι ορισμένα λίθινα αγάλματα φέρουν χαρακτηριστικά και σύμβολα, που μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε τις μορφές με βασιλείς, άνακτες ή ιερείς (Maier 1989α). Ωστόσο, δεν υπάρχει καμιά επιγραφή σε βάση, ανάμεσα στις εκατοντάδες βάσεις αγαλμάτων που έχουν βρεθεί, που να πιστοποιεί πέραν πάσης αμφιβολίας μια τέτοια ταύτιση (π.χ. για Αθηαίνου-Άγιο Φώτιο βλ. Cesnola 1877, 146· για Λευκόνοικο βλ. Myres 1945). Αρκετές από τις βάσεις που βρέθηκαν μέσα στο ναό που έσκαψε ο Cesnola στην Αθηαίνου-Άγιος Φώτιος φέρουν επιγραφές, καμιά όμως δεν είναι βασιλική (Masson 1983, 289-91). Επιπλέον, ανήκουν σε μικρού μεγέθους αγάλματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιγραφές είναι χαραγμένες πάνω στο ίδιο το άγαλμα (Masson 1983, αρ. 262 «τάς Παφίας» και αρ. 263 «του Τιμαγόρα»). Όμως, οι επιγραφές του Ανδροκλή της Αμαθούνας (ΑΜ3 και ΑΜ4) και η επιγραφή του Αρχαίου από τη Λήδρα για το Νικοκλή (ΠΑ18*) δείχνουν ότι στον 4^ο αιώνα υπήρχαν αγάλματα που απεικόνιζαν βασιλείς και άνακτες.

Όπως υποστήριξε ο Petit, «για την περίοδο και το πολιτικό περιβάλλον που μελετούμε, δεν υπάρχει τέχνη πραγματικά κοσμική (profane) και διακοσμητική (decorative), που να αναπτύχθηκε απλά και μόνο για την αισθητική της αξία» (Petit 2004β, 51). Και αλλού: «η αρχιτεκτονική και η μνημειακή γλυπτική είναι τα προνομίους στηρίγματα της ιδεολογίας» (Petit 1995β, 145). Η εμφάνιση και η εξέλιξη της μεγάλης γλυπτικής στην Κύπρο συμβαδίζουν, πιστεύω, απόλυτα με αυτό το αξίωμα. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι η μεγάλη γλυπτική εμφανίζεται την περίοδο που εμφανίζονται και οι πρώτες βασιλικές επιγραφές, αλλά και οι κτιστοί «βασιλικοί» τάφοι. Επιπλέον, τα πρώτα μεγάλου μεγέθους αγάλματα είναι κολοσσιαία. Μάλιστα, σε περιοχές όπου δεν υπήρχε καλής ποιότητας ασβεστόλιθος, επικράτησε ως το κύριο μέσο παραγωγής αγαλμάτων ο πηλός, όπως για παράδειγμα στην περιοχή του Μαρίου και των Σόλων (βλ. Karageorghis 1993β, 77-81).

Πρέπει να σημειωθεί ότι η παραγωγή μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, ακόμα και κολοσσιαίων αγαλμάτων, σε πηλό αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στην Κύπρο. Οποσδήποτε το κόστος για τη δημιουργία ενός τέτοιου έργου, είτε σε λίθο είτε σε πηλό, θα ήταν τεράστιο. Τα έργα αυτά έχουν ευρεία διάδοση, χρονολογική και γεωγραφική: συναντώνται από τη Σαλαμίνα (Τούμπα) μέχρι το Μάριο και από το Καζάφани μέχρι το Κούριο και χρονολογούνται από τον 7^ο αιώνα μέχρι και το τέλος της ΚΚ περιόδου (Karageorghis 1993β).

Στη συνέχεια, θα εξεταστούν οι κύριοι τύποι ανδρικής απεικόνισης στη γλυπτική σε λίθο και στην κοροπλαστική της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, με στόχο να αναγνωριστούν «βασιλικοί» τύποι ή ακόμα «βασιλικές» μορφές. Το επίθετο «βασιλικός» τίθεται εντός εισαγωγικών, καθώς, εξαιτίας της απουσίας επιγραφών δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να ταυτίσουμε με βεβαιότητα ένα άγαλμα με ένα υπαρκτό και επώνυμο βασιλιά. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό, οι μορφές αυτές να παριστάνουν είτε βασιλείς, είτε άνακτες είτε άλλους τοπικούς αξιωματούχους (βλ. επίσης συζήτηση σε Satraki 2008). Στην περίπτωση των αγαλμάτων σε γυναικείους τύπους, που, ως σημειωθεί, είναι πολύ λιγότερα από τα ανδρικά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακριθούν οι μορφές που παριστάνουν θεότητες από αυτές που παριστάνουν μέλη της βασιλικής οικογένειας ή άλλες θνητές μορφές (Hermay 2001α, 14). Δεν υπάρχει, επίσης, έντονη διαφοροποίηση μέσα από την εικονογραφία (ενδύματα, καλύμματα κεφαλής), όπως συμβαίνει με τις ανδρικές μορφές, ώστε να αναγνωριστούν μέλη της άρχουσας τάξης (Sørensen 2002· 2009). Επομένως, εξαιρούνται από αυτή τη συζήτηση.

Ένα κολοσσιαίο κεφάλι με κωνικό κράνος από τους Γόλγους είναι ένα από τα αρχαιότερα έργα μεγάλης γλυπτικής στην Κύπρο (*Εικ. 67*). Το μοναδικό πραγματικό κωνικό κράνος από το νησί βρέθηκε σε μια πλούσια ταφή της ΚΑ περιόδου στη θέση Κούκλια-Μαυρομμάτης: είναι χάλκινο και φέρει φτερωτό ηλιακό δίσκο (Maier 1989α, 383). Η ανδρική μορφή με κωνικό κράνος θα επικρατήσει ως ο βασικός τύπος ανδρικής απεικόνισης σε όλη τη διάρκεια της ΚΑ περιόδου. Είναι σημαντική η παρατήρηση ότι τα αγάλματα με κωνικό κράνος και μακρύ γένι είναι μεγάλου μεγέθους και καμιά φορά κολοσσιαία (Hermay 1989α, 22). Συχνά τα λίθινα, μεγάλου μεγέθους αγάλματα από τον Άγιο Φώτιο, το Ιδάλιο και την Αθηαίνου-Μάλλουρα φέρουν στο κράνος εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση (Mylonas 1998, 127) (*Εικ. 68*).

Από το τέλος του 7^{ου} αιώνα εμφανίζεται και ο τύπος της νεανικής μορφής με περίζωμα και με στεφάνι συχνά διακοσμημένο με ρόδακες (Hurschmann 2003) (*Εικ. 69*). Σαράντα τέτοιες μορφές έχουν βρεθεί σε ιερά της Μεσαορίας (από το Λευκόνοικο μέχρι το Μένικο), στο Καζάφани και στο Μαρτσέλλο στα Κούκλια. Τα περισσότερα βρέθηκαν στο ιερό στην Αθηαίνου-Άγιος Φώτιος (Hurschmann 2003, 170-1). Άλλα 16 κεφάλια με διάδημα με ρόδακες βρέθηκαν στο ίδιο ιερό, ενώ από ένα μέχρι τέσσερα κεφάλια με διάδημα βρέθηκαν σε άλλες θέσεις στη Μεσαορία, στο Καζάφани, στο Μαρτσέλλο και στο Κίτιο (Hurschmann 2003, 175). Οι μορφές αυτές, ταυτίζονται συχνά στη βιβλιογραφία ως *άνακτες* (Hermay 1989α, 44· Senff 1993, 71- 2· Wriedt Sørensen 1994, 82· Counts 2001, 158).

Μια μικρή κατηγορία γλυπτών, από τα οποία σώζονται συνήθως μόνο τα κεφάλια, φέρουν ένα κάλυμα κεφαλής που έχει ταυτιστεί με τη μίτρα, που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο φορούσαν οι Κύπριοι βασιλείς την εποχή της Ιωνικής επανάστασης. Αποτελείται από ένα χοντρό κομμάτι ύφασμα, το οποίο περιβάλλει σαν στεφάνι την κεφαλή. Σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύεται και πιθανόν συγκρατείται από μια ταινία που διασχίζει το κεφάλι από το μέτωπο προς τα πίσω (Εικ. 70). Στις ελάχιστες περιπτώσεις όπου σώζεται το σώμα (Καζάφани, Αγία Ειρήνη), οι μορφές φέρουν μακρύ χιτώνα και ιμάτιο. Οι Young, που δημοσίευσαν τα ειδώλια από το αρχαϊκό ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, αναγνώρισαν σε πολλές από τις παραστάσεις των υπέων τη μίτρα των Κυπρίων βασιλέων (Young και Young 1955, 200).

Οι ολόγλυφες μορφές, όλες μεγάλου μεγέθους, φέρουν γένη, κοντό ή μακρύ, ένδειξη ηλικίας και ίσως κοινωνικής θέσης (Mylonas 1998, 145). Μεγάλου μεγέθους λίθινα ή πήλινα αγάλματα με μίτρα βρέθηκαν στους Γόλγους, στο Ιδάλιο, στο Καζάφани και στην Αγία Ειρήνη. Χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 7^{ου} μέχρι και τα μέσα του 5^{ου} αιώνα (Mylonas 1998, 145). Στη σαρκοφάγο της Αμαθούνας (βλ. Hermary 1981, 74-83) η μορφή με αυτού του είδους την ταινία ταυτίζεται πλέον με βεβαιότητα με το βασιλιά (Petit 2004β).

Από το τέλος του 7^{ου} αιώνα και καθ'όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, ένας σχετικά μεγάλος αριθμός ασβεστολιθικών ανδρικών μορφών (περισσότερα από 70), σε μέγεθος που κυμαίνεται από μικρά αγαλμάτια μέχρι κολοσσιαία, καθώς και ορισμένα χάλκινα ειδώλια, φέρουν αιγυπτιαζόντα χαρακτηριστικά σε ό,τι αφορά στην κόμμωση και στα ενδύματα (Εικ. 71). Σε γενικές γραμμές φορούν το αιγυπτιακό *shenti*, το κέντρο του οποίου συχνά διακοσμείται με ένα επιπλέον κομμάτι υφάσματος με κόμπρες (*devanteau*) και ένα διακοσμημένο κολλάρο (*usekh*). Στο κεφάλι φέρουν ένα απλό και ακόσμητο κομμάτι υφάσματος, το *kerchief* ή το διπλό αιγυπτιακό στέμμα (Faegersten 2003) (Εικ. 72). Από το Markoe προτάθηκε ότι τα λίθινα αιγυπτιαζόντα αγάλματα χρονολογούνται στο σύνολό τους στο τέλος του 6^{ου} αιώνα και ότι παριστάνουν Φοίνικες της Κύπρου (Markoe 1990).

Αγάλματα σε αυτή την τεχνοτροπία έχουν βρεθεί και στη φοινικική ακτή, τόσο σε τοπικούς λίθους, όσο και σε ασβεστόλιθο που μοιάζει (και ίσως να ταυτίζεται) με τον κυπριακό λίθο (Faegersten 2003, 147). Πολλά από αυτά είναι φυσικού ή ακόμα και κολοσσιαίου μεγέθους, φαινόμενα ασυνήθιστο σε ό,τι αφορά στα υπόλοιπα κυπριακής τεχνοτροπίας αγάλματα από πηλό και λίθο που βρέθηκαν στη Φοινίκη, στην Αίγυπτο και στο Αιγαίο (Faegersten 2003, 147). Εξ όσων γνωρίζω, κανένα από τα αιγυπτιαζόντα αγάλματα κυπριακής τεχνοτροπίας που βρέθηκαν σε

φοινικικές θέσεις δεν φέρει επιγραφή στο κυπριακό συλλαβάριο. Δύο μόνο αγάλματα, που βρέθηκαν στο ναό του Milkashtart στο Umm el-Ammed, στα νότια της Τύρου, φέρουν φοινικικές επιγραφές, στις οποίες οι αναθέτες δεν φαίνεται να σχετίζονται με την Κύπρο (βλ. Faegersten 2003, αρ. κατ. Ph34 και Ph35).

Όπως πολύ σωστά επισημάνθηκε στο παρελθόν, οι αιγυπτιαζουσες ανδρικές μορφές αποτελούν έκφραση ενός γενικότερου ρεύματος υιοθέτησης αιγυπτιακών μοτίβων (είτε μέσα από την εισαγωγή έτοιμων αντικειμένων από την Αίγυπτο και τη Φοινίκη είτε μέσα από τη χρήση εικονογραφικών θεμάτων σε αντικείμενα κυπριακής παραγωγής) από την άρχουσα τάξη των κυπριακών βασιλείων κατά τη διάρκεια της ΚΑ περιόδου (Faegersten 2003, 13). Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η διακόσμηση των επίπλων που βρέθηκαν στους αρχαιότερους κτιστούς τάφους της Σαλαμίνας καθώς και τα εικονογραφικά θέματα που συμπεριλαμβάνουν ακόμα και τη μορφή Φαραώ που κατατροπώνει εχθρό και τα οποία κοσμούν συνήθως τα χάλκινα, αργυρά και χρυσά κύπελλα, πολλά από τα οποία βρέθηκαν σε κτιστούς βασιλικούς τάφους. Οι δύο σφίγγες με το χαρακτηριστικό κάλυμμα της κεφαλής *nemes*, που βρέθηκαν κοντά στους κτιστούς τάφους της Ταμασσού (Solomidou-Ieronymidou 2001) και με τους οποίους αδιαμφισβήτητα θα συνδέονται, αποτελούν μια ακόμα χρήση αιγυπτιαζόντων μοτίβων σε περιεχόμενο βασιλικό.

Κατά την άποψή μου, ακόμα και αν δεν υπάρχει καμιά άμεση μαρτυρία για αυτό, οι αιγυπτιαζουσες ανδρικές μορφές που φέρουν το διπλό στέμμα παριστάνουν χωρίς αμφιβολία βασιλείς και *άνακτες*. Η άποψη αυτή υπάρχει διάχυτη και στη βιβλιογραφία (Hermayr 2001γ, 36· Faegersten 2003, 259). Τα ευρήματα στο διοικητικό κέντρο της Αμαθούντας επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι οι Κύπριοι βασιλείς χρησιμοποίησαν τη φαραωνική εικονογραφία για να στηρίξουν τη βασιλική ιδεολογία (Petit 1995β). Μάλιστα ο Maier (1989α) αναγνώρισε στο ασβεστολιθικό κεφάλι με διπλό αιγυπτιακό στέμμα από τη λεγόμενη Περσική Επίχωση στα Κούκλια-Μαρτσέλλο τη μορφή του βασιλιά της Πάφου στο τέλος του 6^{ου} αιώνα. Ίσως μάλιστα να πρόκειται για τον Ονασιχάρη (Hermayr 1989β, 180), που αναφέρεται σε μια από τις βασιλικές επιγραφές από το *Μαρτσέλλο* (ΠΑ4).

Επιπλέον, είναι ελάχιστες οι παραστάσεις ανδρών που φέρουν το αιγυπτιακό στέμμα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν 13 μέχρι σήμερα γνωστά λίθινα κεφάλια με ή χωρίς γένι (το σώμα σώζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις), μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, από τους Γόλγους (3), την Αλόα (κοντά στη Σαλαμίνα, 1), τη *Μάλλουρα* (1) και τα Κούκλια (2). Για έξι από αυτά δεν γνωρίζουμε την προέλευση. Χρονολογικά καλύπτουν ολόκληρο τον 6^ο αιώνα, ενώ ορισμένα

ανήκουν στην ΚΚ περίοδο (Brönneg 1994). Σε ορισμένα παρατηρείται ένας συνδυασμός αιγυπτιακών «βασιλικών» και άλλων ανατολικής προέλευσης συμβόλων (π.χ. φτερωτός ηλιακός δίσκος και ιερή κόμπρα- Uraei), με χαρακτηριστικότερα δείγματα τον Ιερέα-Βασιλιά από το *Μαρτσέλλο* και ορισμένα αγάλματα από τους Γόλγους (Atlas αρ. 280, 212, 279).

Η ταύτιση των μορφών με το αιγυπτιακό στέμμα με βασιλείς πρέπει να θεωρείται οριστική μετά τη σωστή ανάγνωση της επιγραφής που βρίσκεται χαραγμένη πάνω από μια ανακεκλιμένη ανδρική μορφή με το αιγυπτιακό στέμμα, στο αργυρό κύπελλο από το «θησαυρό του Κουρίου» του Cesnola, που επιτεύχθηκε πρόσφατα: σε κυπριακό συλλαβάριο αναγράφεται η λέξη *βασιλεής* (ΑΓΝ1). Δίπλα της ανακεκλιμένη γυναικεία μορφή ερμηνεύεται ως θεότητα. Μόνο μια εξέχουσα μορφή θα συμμετείχε σε σκηνή συμποσίου με θεότητα και η επιγραφή τεκμηριώνει ότι είναι ο ίδιος ο βασιλιάς (Karageorghis *et al.* 1999).

Για τις αιγυπτιάζουσες μορφές που φέρουν την απλή φαινάκη *kerchief*, είναι πιο δύσκολο να τεκμηριωθεί ότι παριστάνουν μέλη των βασιλικών οικογενειών. Ωστόσο, οι ανάγλυφες παραστάσεις ζώων και σφιγγών και πάλης μεταξύ ζώων ή με ανθρώπους και αποτροπαϊκών μορφών, όπως του Bes και γοργονείων, που κοσμούν συνήθως τα ενδύματά τους, εντείνουν την εντύπωση ότι οι μορφές αυτές απεικονίζουν ανθρώπους της άρχουσας τάξης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μεγαλύτερο του φυσικού αιγυπτιάζον άγαλμα από τους Γόλγους (Atlas I, αρ. 5, εικ. III· Faegersten 2003, αρ. κατ. 24), που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα, φέρει στο χέρι συλλαβική επιγραφή *ἐγώ Τιμαγόρα ἡμί* (Masson 1983, αρ. 263⁵) (Εικ. 73). Από τον Ηρόδοτο μαθαίνουμε ότι στο στόλο του Ξέρξη κατά την εκστρατεία του στην Ελλάδα το 480 συμμετείχαν ο Γόργος ο βασιλιάς της Σαλαμίνας και ο Τιμόναξ, ο γιος του Τιμαγόρα (Ηρόδ. 7.98.1). Ίσως το άγαλμα από τους Γόλγους να παριστάνει τη μορφή του Τιμαγόρα, του πατέρα του Τιμόνακτα, ο οποίος θα συνόδευσε το βασιλιά Γόργο στην εκστρατεία του 480 π.Χ. με την ιδιότητά του ως *άνακτα*. Συχνά οι αιγυπτιάζουσες μορφές φέρουν ψέλια. Θυμίζουμε ότι μια από τις αρχαιότερες βασιλικές επιγραφές του 7^{ου} αιώνα, του Ετέανδρου βασιλιά της Πάφου, βρίσκονται σε δύο χρυσά ψέλια (Mitford 1971, αρ. 1).

Φτάνοντας, λοιπόν, μέχρι το τέλος της ΚΑ περιόδου, βλέπουμε ότι είναι δυνατό να εντοπίσουμε στοιχεία τα οποία ανήκουν, κατά τα φαινόμενα, σε μια «βασιλική εικονογραφία». Από την έναρξη

⁵ Το όνομα διαβάζεται ως *Ταμιγόρα* αλλά ήδη από τους μελετητές του 19^{ου} αιώνα θεωρείται λάθος του γλύπτη και διορθώνεται σε *Τιμαγόρας*, βλ. Masson 1983, 283.

του 5^{ου} αιώνα, η μορφή με χιτώνα και στεφάνι με φύλλα επικρατεί ως ο βασικός τύπος ανδρικής απεικόνισης (Εικ. 74-75). Το μέγεθος, η ποιότητα της εργασίας και ίσως πιο πλούσια διακόσμηση στο στεφάνι είναι τα στοιχεία που μπορούν, πλέον, να αποτελούν διαγνωστικά βασιλικού αναθήματος (Senff 2005, 104). Το στεφάνι, όταν μπορεί να αναγνωριστεί, αποτελείται από φύλλα δάφνης, πικροδάφνης, μυρτιάς ή ελιάς, συχνά σε μεταξύ τους συνδυασμούς ή με την προσθήκη λουλουδιών ή άλλων αδιάγνωστων αντικειμένων (ίσως καρπών). Τα πιο περίπλοκα και εξεζητημένα στεφάνια κοσμούν τα κεφάλια των μεγαλύτερων του φυσικού αγαλμάτων (Cassimatis 1982). Είναι ενδιαφέρον ότι, όπως και στην περίπτωση των αγαλμάτων με κράνος, οι μεγαλύτερες μορφές φέρουν μακρύ, πλαστικά αποδοσμένο γένι, ενώ οι μικρότερες έχουν κοντό ή καθόλου γένι (Wriedt Sørensen 1994, 83).

Συνοψίζοντας, τα κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει ως χαρακτηριστικά «βασιλικής» εικονογραφίας είναι το μεγάλο μέγεθος (από φυσικού μεγέθους μέχρι κολοσσιαίο), η χρήση συγκεκριμένων καλυμμάτων κεφαλής, που είτε ταυτίζονται με αναφορές στην αρχαία γραμματεία ως κατεξοχήν χαρακτηριστικά των Κυπρίων βασιλέων (Ηρόδοτος και μίτρα) είτε αποτελούν δάνεια από την Αίγυπτο (διπλό αιγυπτιακό στέμμα), τα πλούσια διακοσμημένα αιγυπτιακά ενδύματα και η ύπαρξη μοναδικών λεπτομερειών, που δίνουν πρωτοτυπία στο σύνολο. Η φροντίδα στην απόδοση λεπτομερειών και στο τελικό αποτέλεσμα είναι επίσης δείκτης υψηλού κόστους και επομένως ο αναθέτης πιθανόν να είναι επιφανές μέλος της τοπικής κοινωνίας.

Είναι σημαντικό ότι με αυτά τα κριτήρια μπορεί κανείς να αναγνωρίσει «βασιλικές μορφές» σε ολόκληρη την Κύπρο. Η ευρεία διάδοση της «βασιλικής» εικονογραφίας σε ολόκληρο το νησί, δείχνει ότι δεν υπήρξε οικειοποίηση του ενός ή του άλλου τύπου από μια βασιλική δυναστεία. Ούτε, επίσης, μπορεί να υπάρξει διάκριση μεταξύ της εικονογραφίας των «ελληνικών» από τη μια και των «φοινικικών» από την άλλη βασιλικών οίκων. Ακόμα κι εκεί όπου υπήρχαν περιορισμοί στη διαθεσιμότητα της πρώτης ύλης, δηλαδή σε περιοχές μακριά από την Αθηαίνου, όπου βρίσκεται ο καλύτερης ποιότητας ασβεστόλιθος για τη γλυπτική, επιλεγόταν ο πηλός για την κατασκευή μεγάλων αγαλμάτων.

Ίσως το μοναδικό μεγάλο σύνολο μεγάλων έργων γλυπτικής που προήλθε από ένα αστικό κέντρο είναι αυτό στα Κούκλια-Μαρτσέλλο. Αυτό προκύπτει ως συμπέρασμα, μόνο αν αποδεχτούμε τη νεότερη ερμηνεία του χώρου, ως θέσης κεντρικής σημασίας στην Πάφο της ΚΑ περιόδου και όχι ως χώρου απόρριψης υλικού από ένα ιερό, που βρισκόταν εκτός του τείχους της πόλεως (βλ.

Iaconou 2008α). Ωστόσο, τα μεγαλύτερα σύνολα έργων γλυπτικής προέρχονται από εξωαστικά ιερά, και όχι από ιερά εντός των αστικών κέντρων (Fourrier 2002, 141). Η μελέτη της διάδοσης της βασιλικής εικονογραφίας δείχνει ότι αυτά τα αναθήματα συναντώνται σε κομβικής σημασίας ιερά στις περιφέρειες των πόλεων-βασιλείων. Πρέπει να σημειωθεί ότι ελάχιστα από τα σύνολα αυτά είναι δημοσιευμένα, καθώς η θησαυροθηρική τάση των ερασιτεχνών αρχαιολόγων του 19^{ου} αιώνα είχε επικεντρωθεί στη λεηλασία των ιερών και στην ανεύρεση αγαλμάτων, που στη συνέχεια χάνονταν συνήθως στις αποθήκες των ευρωπαϊκών και των αμερικανικών μουσείων (βλ. Hermary 1992). Παράλληλα, νεότερα ευρήματα που προκύπτουν από σωστικές ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες, παραμένουν ως επί το πλείστον αδημοσίευτα (βλ. Ulbrich 2008 σποραδικά).

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι οι πήλινες μεγάλου μεγέθους μορφές της Αγίας Ειρήνης, που ανήκουν στην τεχνοτροπία των Σόλων (Fourrier 2007, 89-92), αποτελούν ένα από τα πρωιμότερα σύνολα μεγάλης κοροπλαστικής (Gjerstad 1948, 94-95, 97-99· Karageorghis 1993β, 8-18). Ο λόγος για τον οποίο εμφανίζονται σε αυτό το ιερό, ίσως να αφορά στην επιθυμία του βασιλείου των Σόλων να σηματοδοτήσει την κυριαρχία του σε αυτή την περιοχή, απέναντι σε ένα (νεοεμφανιζόμενο;) βασιλικό κέντρο, αυτό της Λαπήθου (*Εικ.* 76).

Το πιο μεγάλο σύνολο γλυπτικής προέρχεται από την Αθηαίνου-*Άγιος Φώτιος*. Ο Cesnola άφησε συγκεκριμένες πληροφορίες για τις θέσεις που ανέσκαψε και για τα ευρήματα. Φαίνεται ότι από την περιοχή ενός οικισμού προέρχονται θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών (Atlas αρ. 1, 3) και ανάγλυφα (Atlas αρ. 560 και 906) και μια μεγάλου μεγέθους κεφαλή με κωνικό κράνος (Atlas αρ. 405). Από τη νεκρόπολη προέρχονται στήλες και επιτύμβια ανάγλυφα και η γνωστή «σαρκοφάγος των Γόλγων» (Atlas αρ. 476- 9). Τα υπόλοιπα έργα, στην πλειονότητά τους ολόγλυφες ανδρικές μορφές, ανευρέθηκαν κατά πάσα πιθανότητα σε δύο θέσεις κοντά στην εκκλησία του Αγίου Φωτίου. Η πρώτη θέση (“premier site”) μάλλον πρόκειται για αποθέτη αναθημάτων (Masson 1971, 307). Η δεύτερη θέση πρόκειται για ένα ιερό, που βρίσκεται σύμφωνα με τον Colonna Ceccaldi (1882, 40) σε απόσταση περίπου 200μ. από τον αποθέτη.

Στο ιερό βρέθηκαν, σύμφωνα με τον Cesnola, περισσότερα από 200 αγάλματα, από τα οποία τα περισσότερα ήταν μικρών διαστάσεων, αλλά γύρω στις 30 μορφές ήταν φυσικού ή υπερφυσικού μεγέθους (Cesnola 1877, 146). Είναι μοναδική η πυκνότητα των αγαλμάτων του 6^{ου} αιώνα, που βρέθηκαν στους Γόλγους και τα οποία υποθέτουμε ότι θα ανήκαν στη «βασιλική» εικονογραφία. Το δεύτερο σε πυκνότητα βασιλικών αγαλμάτων ιερό είναι αυτό του Απόλλωνα στο Ιδάλιο και

μετά η θέση στο *Μαρτσέλλο* στα Κούκλια. Ωστόσο οι αριθμοί, δείχνουν την τεράστια αριθμητική υπεροχή του ιερού στον *Άγιο Φώτιο* σε σχέση με τα υπόλοιπα.

Από τους Γόλγους προέρχονται τα πρώτα σωζόμενα δείγματα στον τύπο της ανδρικής μορφής με διάδημα με ρόδακες και περιζώμα αλλά και οι πρώτες σειρές μεγάλου μεγέθους και καλής ποιότητας γενειοφόρων μορφών με κωνικό κράνος (Mylonas 1998, 242· Hermary 1989α, 22· Karageorghis *et al.* 2000, 106). Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα αιγυπτιαζόντα έργα. Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, μια σειρά ανδρικών παραστάσεων υπερφυσικού μεγέθους ξεχωρίζει μέσω της χρήσης εικονογραφικών στοιχείων, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εμβλήματα ή σύμβολα της βασιλικής εξουσίας. Πρόκειται για τις κεφαλές Λούβρο αρ. 588 (Hermary 1989α, 291) και Atlas αρ. 404 και το πλήρως σωζόμενο άγαλμα Atlas αρ. 431, από τις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα. Η κεφαλή από το Λούβρο, φέρει ανασηκωμένη μάσκα ταύρου και παριστάνει, σύμφωνα με τον Hermary, ιερέα, “*intermédiaire privilégié entre le dieu-taureau et ses fidèles*” (Εικ. 77). Η κεφαλή στη Νέα Υόρκη ανήκει στο γνωστό τύπο με κωνικό κράνος, το οποίο στην πρόσθια όψη καλύπτεται από πτηνό με ανοιχτές φτερούγες (Karageorghis *et al.* 2000, 111).

Ο Ιερέας με το περιστέρι, μια υπερφυσικού μεγέθους μορφή με συλλαβική επιγραφή στον αριστερό ώμο («*ανήκω στην Παφία*») φέρει κράνος που διακοσμείται με άνθη λωτού (Εικ. 78). Η κορυφή επιστέφεται από ολόγλυφη ταυροκεφαλή. Μπορεί να αντιγράφει πραγματικό, ίσως μεταλλικό ή δερμάτινο, επιχρυσωμένο κράνος, καθώς σε ορισμένα σημεία σώζονται μέχρι σήμερα ίχνη κίτρινου χρώματος (Masson και Hermary 1993, 33). Εγχάρακτα άνθη λωτού κοσμούν και το χιτώνα σε συνεχόμενη ζωφόρο κάτω από τα γόνατα (Masson 1983, αρ. 262).

Αρκετές συλλαβικές ελληνικές επιγραφές από τους Χύτρους αναφέρονται στην Παφία θεά (Masson 1983, 259-64), η μια εκ των οποίων συνοδεύει ένα ανάθημα του Πρωτότιμου, *τῆς Παφίας τῶ ἱερῆΦος* (Masson 1983, αρ. 234). Οι επιγραφές αυτές μαρτυρούντις σχέσεις της περιοχής με το βασίλειο της δυτικής ακτής. Οι στενές σχέσεις Σαλαμίνας-Πάφου εμφανίζονται όλο και πιο δυνατές όσο προχωρούμε στον 4^ο αιώνα, με αποκορύφωμα την κοπή νομίσματος, το οποίο φέρει στη μια όψη τύπο της Πάφου και στην άλλη τύπο της Σαλαμίνας (Destrooper-Georgiades 2007α, 29-30). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε να εξηγηθεί και η ανάθεση του αγάλματος του Νικοκλή της Πάφου από τον Αρχαίο στη Λήδρα, μια περιοχή που στο τέλος του 4^{ου} αιώνα (και μάλλον και νωρίτερα) θα ανήκε στην περιφέρεια της Σαλαμίνας.

Τα λιγοστά πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στους Γόλγους ανήκουν στην τεχνοτροπία του Ιδαλίου (Fourrier 2004). Η Fourrier, επομένως, συμπεραίνει ότι οι Γόλγοι θα ανήκαν στην ΚΑ περίοδο στο Ιδάλιο (Fourrier 2007, 115). Ο Hermary υποστηρίζει το ίδιο αλλά επισημαίνει ότι μετά την κατάκτηση του Ιδαλίου από το Κίτιο, είναι δύσκολο να διευκρινιστεί αν οι Γόλγοι ανήκαν πλέον στο Κίτιο ή σε ένα άλλο βασίλειο, ίσως τη Σαλαμίνα. Υποθέτει επίσης, ότι όταν η Ταμασσός αποδίδεται στο βασιλιά της Σαλαμίνας Πνυταγόρα από τον Αλέξανδρο, μαζί αποδίδεται και το Ιδάλιο και πιθανόν και οι Γόλγοι (Hermary 2004, 57-8).

Είναι, κατά την άποψή μου, σημαντικό το γεγονός ότι οι αναθηματικές επιγραφές από τους Γόλγους δεν αναφέρουν ποτέ έτος ανάθεσης με βάση τη χρονολογία των βασιλείων «του Κιτίου και του Ιδαλίου». Κάτι τέτοιο θα περιμέναμε, αν η θέση ανήκε στο βασίλειο «του Κιτίου και του Ιδαλίου»⁶. Στην αποσπασματική επιγραφή που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα και που είναι χαραγμένη στη βάση ενός (χαμένου) αγάλματος μικρών διαστάσεων, που βρέθηκε στους Γόλγους κατά τις ανασκαφές του Cesnola, αναφέρεται ότι η ανάθεση στον Απόλλωνα έγινε ...*ἔτει III* (Masson 1983, αρ. 276). Η αναφορά αυτή θυμίζει τη χρονολόγηση της επίθεσης των Μήδων και των Κιτιέων στο Ιδάλιο *ἰν τῶι Φιλοκύπρων Φέτει τῶ Ὀνασαγόραυ*, ένα αιώνα νωρίτερα. Ενώ, όμως, στην πινακίδα του Ιδαλίου δεν γίνεται λόγος για συγκεκριμένο έτος, πιθανή ένδειξη ότι το αξίωμα το οποίο κατείχε ο Φιλόκυπρος ήταν ετήσιο, στην επιγραφή των Γόλγων, η αναφορά γίνεται σε τρίτο έτος, κάτι που υπονοεί ότι πρόκειται για ένα διαφορετικό σύστημα χρονολόγησης. Επομένως, δεν φαίνεται να σχετίζεται διοικητικά ούτε με το βασίλειο του Κιτίου ούτε με το βασίλειο «του Κιτίου και του Ιδαλίου».

Στην YKX, η περιοχή της Αθηαίνου ανήκε κατά τα φαινόμενα στην περιφέρεια της παλαιάς Σαλαμίνας, της Έγκωμης. Όπως επιχειρηματολόγησα στο Πέμπτο Μέρος, το Κίτιο περιβαλλόταν από μια αυτάρκη σε γεωργική γη και μετάλλευμα περιφέρεια και δεν πρέπει να διεκδικούσε γη βορειότερα της οροσειράς των Τρούλλων. Με την έναρξη της Εποχής του Σιδήρου, ένα νέο

⁶ Η λεγόμενη πινακίδα Bulwer, ένα αποσπασματικό συλλαβικό κείμενο του 4^{ου} αιώνα, που βρέθηκε στους νότιους πρόποδες του Πενταδαχτύλου, στο ύψος της Ακανθούς, καταγράφει, ίσως, μια λατρευτική πρακτική, που σχετίζεται με λαμπαδηφορία. Ο Mitford συμπληρώνει το κενό στην πρώτη γραμμή ως εξής: *Α(ν)δροκ[λέFeος ? βα(σιλεύoFvτος)]* (Mitford 1961a, 39). Ακόμα και αν απορριφθεί η πρόταση του Mitford να συμπληρωθεί μετά το μοναδικό σωζόμενο ανδροκ- της πρώτης γραμμής η συντομογραφία βα-, παραμένει πολύ πιθανό το όνομα που τίθεται στην αρχή του κειμένου να έχει τη θέση χρονολογικού προσδιορισμού. Επομένως, η αναγραφή σε μια επιγραφή ενός χρονολογικού προσδιορισμού είναι φαινόμενο που συναντάται και στα «ελληνικά» βασίλεια.

διοικητικό κέντρο εμφανίζεται στην περιοχή βόρεια των ανατολικών υπωρειών του Τροόδους, το Ιδάλιο. Αν έπρεπε να αποσπάσει περιοχές από κάπου για να σχηματίσει την περιφέρειά της η νέα πολιτεία του Ιδαλίου, σίγουρα αυτό έγινε εις βάρος του διοικητικού κέντρου της Μεσσαορίας, δηλαδή της Σαλαμίνας. Άρα, η περιοχή της Αθηαίνου είτε ανήκε όπως και πριν στη Σαλαμίνα είτε είχε απορροφηθεί από το Ιδάλιο. Η πληθώρα των αγαλμάτων σε βασιλικούς τύπους που κατέκλυσαν το ιερό των Γόλγων στην ΚΑ περίοδο, πιστεύω ότι μαρτυρεί ότι η θέση βρισκόταν σε «συνοριακό» σημείο.

Επιπλέον, μόνο δύο φοινικικές επιγραφές βρέθηκαν στην περιοχή των Γόλγων. Έτσι, ακόμα και αν το ιερό των Γόλγων ανήκε στο βασίλειο του Ιδαλίου μέχρι την κατάλυσή του από το Κίτιο, στη συνέχεια δεν πρέπει να ενσωματώθηκε στο βασίλειο του Κιτίου και του Ιδαλίου, καθώς σε αυτή την περίπτωση θα αναμέναμε μια πιο έντονη παρουσία των βασιλέων «του Κιτίου και του Ιδαλίου» σε αυτό το καίριας σημασίας σημείο. Αντίθετα, δεν έχει βρεθεί καμιά βασιλική επιγραφή ούτε, ακόμα, επιγραφή που να αναφέρεται σε έτος βασιλείας με αναφορά σε βασιλιά «του Κιτίου και του Ιδαλίου». Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και στον 4^ο αιώνα μειώνονται οι μορφές που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με βασιλείς και άνακτες, δείχνοντας, ίσως, ότι η περιοχή αυτή δεν ήταν πλέον «συνοριακή». Αν τοποθετούσαμε τους Γόλγους στην περιφέρεια του Κιτίου κατά την ΚΚ περίοδο, η ύπαρξη ενός δορυφόρου του Κιτίου στη Μεσσαορία θα είχε, χωρίς αμφιβολία, προκαλέσει μια πιο δυναμική δήλωση κυριαρχίας εκ μέρους των βασιλέων του Κιτίου.

Από τα υστερότερα έργα που ανήκουν στην περίοδο πριν από την κατάργηση των βασιλείων είναι ένα φυσικού μεγέθους άγαλμα στη Νέα Υόρκη, του οποίου δεν σώζεται το κεφάλι (Atlas αρ. 914) (Εικ. 79). Το ενδιαφέρον στοιχείο στο έργο αυτό είναι από τη μια η κεφαλή ταύρου που κρατά στο αριστερό χέρι και από την άλλη, οι εγχάρακτες αλφαβητικές επιγραφές που διακρίνονται σε πολλά μέρη του αγάλματος, εκ των οποίων μια μπορεί να διαβαστεί *Πνυταγόρας* (Hermay 2001δ, 155). Τα γράμματα χρονολογούνται, αν και με δυσκολία, στην Ελληνιστική περίοδο. Πρόκειται, πιθανότατα, για πειραματισμούς στη χρήση του νέου τρόπου γραφής, από την άλλη, όμως, ο Hermay δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η επιγραφή να μαρτυρεί και την ταυτότητα του παριστηνωμένου. Με βάση τα στοιχεία που κατέχουμε σήμερα σχετικά με την προσωπογραφία της αρχαίας Κύπρου, το όνομα Πνυταγόρας συναντάται σχεδόν αποκλειστικά στη Σαλαμίνα και μάλιστα δύο φορές στη βασιλική οικογένεια: γνωρίζουμε τον Πνυταγόρα, γιο του Ευαγόρα Α', που δεν πρόλαβε να διαδεχθεί τον πατέρα του αλλά και το βασιλιά Πνυταγόρα (351-332 π.Χ.), που διαδέχθηκε τον Ευαγόρα Β'. Με την περίοδο βασιλείας του Πνυταγόρα συμφωνεί και η χρονολόγηση του αγάλματος στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα (Hermay 2001δ, 155). Αν

αποδεχτούμε ότι η επιγραφή μαρτυρεί την ταυτότητα του αγάλματος, τότε πρόκειται για το μοναδικό άγαλμα που επιβεβαιώνεται επιγραφικά ότι παριστάνει έναν Κύπριο βασιλιά. Η παρουσία του βασιλιά της Σαλαμίνας στο ιερό, μαρτυρά αυτόματα την κυριαρχία της πόλης σε αυτή την περιοχή.

Τα γλυπτά από τη γειτονική *Μάλλουρα* ανήκουν στην ίδια σχολή με αυτά των Γόλγων (Counts 2004, 177-8). Στα αναθήματα που ανακαλύφθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές στο ιερό συμπεριλαμβάνονται πήλινα ειδώλια πολεμιστών με κράνος, ιππέων και αρμάτων, κενταύρων και ζώων, αλλά και θραύσματα από πήλινα αγάλματα φυσικού μεγέθους, μεταξύ των οποίων και «ιερέας ή λατρευτής με μάσκα ταύρου» (Counts 1998, 63). Συνηθέστερα, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν τα λίθινα έργα γλυπτικής σε ανδρικούς τύπους, μικρού και μεγάλου μεγέθους. Περισσότερα από 600 θραύσματα από αγάλματα ανακαλύφθηκαν μέχρι σήμερα, τα αρχαιότερα εκ των οποίων χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} αιώνα. Τα περισσότερα ανήκουν στο διάστημα από το 550 μέχρι το 450 π.Χ. Από το σύνολο των γλυπτών στο Λούβρο που πιστεύεται ότι προέρχονται από τη *Μάλλουρα*, ξεχωρίζει ένα υπερφυσικού μεγέθους κεφάλι με αιγυπτιακό διπλό στέμμα και μακρύ γένι, που αποτελεί και το νεότερο δείγμα του τύπου αυτού. Χρονολογείται πριν από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (Hermay 1989α, αρ. 533).

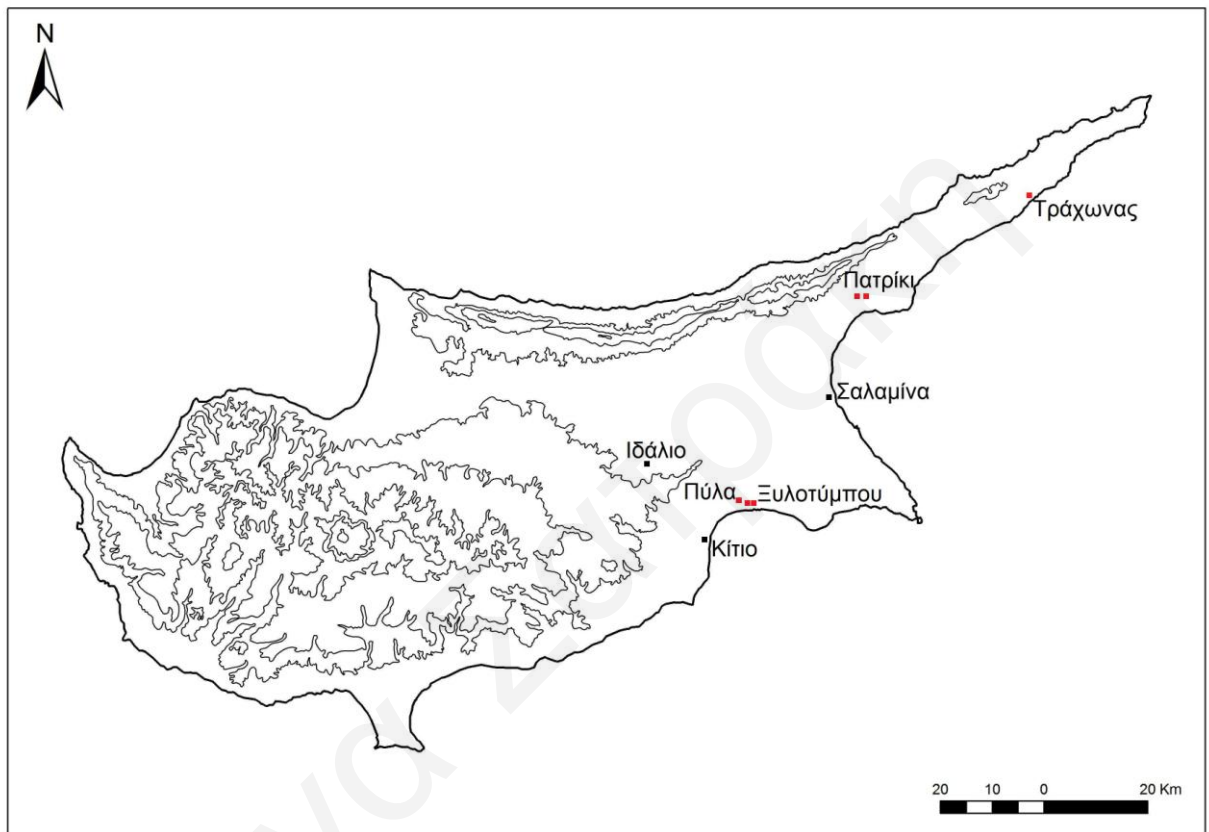
Το κενό που διαπιστώνεται στα ευρήματα από το ιερό της *Μάλλουρας* στον 4^ο αιώνα, πιστεύεται ότι αντικατοπτρίζει τη μείωση του αριθμού των αναθέσεων την εποχή αυτή, που προηγείται της αναδιοργάνωσης του ιερού στα τέλη του ίδιου αιώνα (Counts 1998, 2). Το γεγονός ότι στο ιερό της *Μάλλουρας* διακόπτεται η ανάθεση μορφών λίγο μετά την εποχή της κατάληψης του Ιδαίου από το Κίτιο ίσως να σχετίζεται με τη διακοπή στην ανάθεση μεγάλων μορφών στο ιερό του Απόλλωνα στο Ιδάιο.

Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι Γόλγοι και η *Μάλλουρα* να ανήκαν σε δύο διαφορετικά βασίλεια, το πρώτο στη Σαλαμίνα και το δεύτερο στο Ιδάιο μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Μεταξύ τους, είναι πιθανό να τίθενται τα σύνορα των βασιλείων της Σαλαμίνας και του Ιδαίου μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

8. Κτιστοί τάφοι εκτός των βασιλικών κέντρων (Χάρτης 14)

Οι κτιστοί τάφοι συνδέονται αναμφίβολα με τα ανώτερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα των βασιλείων. Στην πλειονότητά τους εμφανίζονται στα διοικητικά κέντρα, δηλαδή στις πόλεις-

βασίλεια. Οι μοναδικές θέσεις που δεν ταυτίζονται με πρωτογενή βασιλικά κέντρα και στις οποίες βρέθηκαν κτιστοί τάφοι είναι η Πύλα (Χρήστου 1996, 105-17) και η Ξυλοτύμπου (Χρήστου 1996, 97-104) στη νοτιοανατολική ακτή, και το Πατρικί (Χρήστου 1996, 119-32) και ο *Τράχωνας* κοντά στη Γαληνόπορνη (Χρήστου 1996, 133-38), στην Καρπασία. Και οι τέσσερις αυτές θέσεις βρίσκονται σε σχετικά μεγάλη απόσταση από το πλησιέστερο βασιλικό κέντρο.

Χάρτης 14: Κτιστοί τάφοι εκτός των βασιλικών κέντρων

Οι τάφοι του Πατρικίου φαίνεται ότι κτίστηκαν στο τέλος του 7^{ου} αιώνα και χρησιμοποιήθηκαν μόνο κατά την ΚΑ περίοδο (Χρήστου 1996, 193-95). Στο τέλος του 7^{ου} αιώνα κτίστηκε και ο τάφος του *Τράχωνα* (Χρήστου 1996, 195). Η Καρπασία φαίνεται ότι ανήκε διαχρονικά στην περιφέρεια της Σαλαμίνας. Οι βασιλικοί τάφοι της Καρπασίας δεν μπορούν κατά τη γνώμη μου παρά να ερμηνευθούν ως τάφοι οικογενειών με εξουσία σε τοπικό επίπεδο, ίσως ακόμα να ήταν τάφοι *ανάκτων*, που θα είχαν την ευθύνη της διοίκησης των περιφερειών από δευτερεύοντα κέντρα. Το Πατρικί, θέση στην οποία βρέθηκε ιερό με πήλινα αγάλματα στην τεχνοτροπία της Σαλαμίνας (Karageorghis 1971), όπως και ο *Τράχωνας* ίσως να υπήρξαν δευτερεύοντα κέντρα στην περιφέρεια της Σαλαμίνας.

Οι δύο πανομοιότυποι τάφοι της Ξυλοτύμπου χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα (Χρήστου 1996, 192). Ο τάφος της Πύλας είναι αρκετά νεότερος· χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (Χρήστου 1996, 193). Όπως είδαμε πιο πάνω, το στενό σημείο γης που δημιουργείται μεταξύ της χαμηλής οροσειράς των Τρούλλων και της θάλασσας στα νότια, ήταν η πύλη που συνέδεε την περιφέρεια του Κιτίου με την περιφέρεια της Σαλαμίνας, που σύμφωνα με τη Fourtieg περιλάμβανε και το Ακρωτήριο Γκρέκο. Η οροσειρά των Τρούλλων με τα χαλκοφόρα στρώματα θα οριοθετούσε τα όρια του Κιτίου προς βόρεια και ανατολικά. Η διασπορά των νομισμάτων στη Μεσαορία δείχνει ότι το βασίλειο του Κιτίου δεν θα έφτανε μέχρι την πεδιάδα, με εξαίρεση το Ιδάλιο και την πρόσκαιρη ενσωμάτωση της Ταμασσού (Destrooper-Georgiades 2008, 91). Είναι σημαντικό ότι στη Ρωμαϊκή περίοδο, ολόκληρη η ανατολική Μεσαορία πρέπει να ανήκε στη διοικητική περιφέρεια της Σαλαμίνας (βλ. Hermary 2004, 59). Οι δύο αυτές θέσεις, η Ξυλοτύμπου και η Πύλα, είναι πιθανόν να αποτέλεσαν δευτερογενή διοικητικά κέντρα. Στον 7^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία το Κίτιο δεν φαίνεται ότι είχε αναδειχτεί σε ένα αυτόνομο βασιλικό κέντρο, είναι πιθανότερο ότι η περιοχή της Ξυλοτύμπου θα ανήκε διοικητικά στη Σαλαμίνα. Τον 5^ο αιώνα η Πύλα ίσως να ανήκε στα ανατολικά όρια του βασιλείου του Κιτίου. Ίσως ο βασιλικός αυτός τάφος να συμβολίζει την επιθυμία της (νέας;) δυναστείας του Κιτίου, να οριοθετήσει την περιφέρειά της, σε σχέση (ή αντιπαράθεση) με το παλιό και εδραιωμένο βασίλειο της Σαλαμίνας.

Η περιήγηση στο κυπριακό (φυσικό και ανθρωπογενές) τοπίο της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου, έδειξε ότι υπάρχουν σταθερά σημεία, τα οποία αποτελούσαν τα όρια των οικονομικών και πολιτειακών περιφερειών των πόλεων-βασιλείων. Σαφώς οι περιφέρειες αυτές, «τα νησιά μέσα στο νησί» (Grivaud 1998, 3), δεν ορίζονταν ούτε από τείχη (τα οποία ανεπιτυχώς προσπάθησε να εντοπίσει η Balandier, 2000), ούτε από άλλου είδους ορόσημα (όπως οι μιλιοδείκτες της Ρωμαϊκής περιόδου). Ήταν, όμως, ξεκάθαρα ορισμένες περιοχές, οι οποίες ανέπτυξαν (και γι' αυτό φρόντιζαν οι Κύπριοι βασιλείς) ισχυρούς οικονομικούς, πολιτειακούς και ιδεολογικούς δεσμούς με τα βασιλικά κέντρα. Τα διαχρονικά ζητήματα της πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου, από την εμφάνιση του «αρχαϊκού κράτους» μέχρι την κατάλυση των κλασικών βασιλικών οίκων, θα συζητηθούν στο τελευταίο κεφάλαιο («Συμπεράσματα»).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το 306 π.Χ. ο Δημήτριος, ο γιος του Αντίγονου, ενός από τους στρατηγούς του Αλέξανδρου, κατέπλευσε με πλοία και στρατό στις βόρειες ακτές της Κύπρου. Κυρίευσε τις πόλεις Ουρανία και Καρπασία και ακολούθως κατευθύνθηκε προς τη Σαλαμίνα (Διόδωρος, 20.47.1-2). Η πόλη δεν ήταν πια η πρωτεύουσα του βασιλείου του Νικοκρέοντα αλλά η έδρα του Μενέλαου, αδερφού του Πτολεμαίου, που έφερε τον τίτλο του στρατηγού της Κύπρου. Έξω από τα τείχη της πόλης ο Δημήτριος παρέταξε πρωτοφανούς μεγέθους και ισχύος πολιορκητικές μηχανές· αυτές είναι που του απέδωσαν το προσωνύμιο Πολιορκητής (Διόδωρος, 20.48.1-8). Η Σαλαμίνα αντιστεκόταν στην πολιορκία του Δημήτριου, όταν κατέπλευσε στην Πάφο ο ίδιος ο Πτολεμαίος με στρατό και πλοία. Παραπλέοντας τις ακτές της Κύπρου, έφτασε μέχρι το Κίτιο και από εκεί μέχρι τη Σαλαμίνα (Διόδωρος, 20.49.1-6). Στη ναυμαχία που ακολούθησε, η νίκη του Δημήτριου ήταν ολοκληρωτική. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο Πτολεμαίος επέστρεψε στην Αίγυπτο και ο Μενέλαος αναγκάστηκε να παραδώσει τη Σαλαμίνα (Διόδωρος, 20.53.1-4· Πλούταρχου, *Βίος Δημήτριου*, 16.1-4).

Φτάνοντας προς το τέλος αυτής της μακράς περιόδου, που θέσαμε ως αντικείμενο μελέτης στην παρούσα εργασία, ο χρόνος είναι πλέον δυνατό να μετριέται σε χρόνια, μήνες και μέρες· στιγμές μπροστά στους αιώνες (στην καλύτερη περίπτωση δεκαετίες) με τους οποίους μετρούσαμε την πρωιμότερη ιστορία. Σε αυτές τις τελευταίες σελίδες της ιστορίας της αυτόνομης πολιτειακής οργάνωσης της Κύπρου, έχουμε ως οδηγό την αφήγηση των Ελλήνων ιστορικών. Τα κείμενά τους μας μεταφέρουν τα γεγονότα, τα τοπία, τους πρωταγωνιστές, ακόμα και τις σκέψεις τους. Πίσω, όμως, από αυτή την καθημερινή ιστορία, εξακολουθεί να υπάρχει η *μεγάλη* ιστορία, αυτή που μπορούμε να προσεγγίσουμε ακολουθώντας «τις αργοκίνητες δομικές πραγματικότητες, με γραμμή φυγής την πιο μακρά διάρκεια» (Braudel 1993, 27). Ξαναπιάνοντας το νήμα της μακράς διάρκειας, βλέπουμε να αναδύονται πλέον δυνάμεις που κινούνται έξωθεν και καθιστούν το νησί όλο και πιο περιφερειακό τμήμα διαδοχικών αυτοκρατοριών. Το κέντρο της αυτοκρατορίας, από το οποίο εξαρτάται η Κύπρος, απομακρύνεται: από την Αλεξάνδρεια στη Ρώμη και από εκεί, πριν το τέλος της αρχαιότητας, στην Κωνσταντινούπολη.

Μέσα σε αυτές τις παν-μεσογειακές εξελίξεις το ίδιο το νησί χάνει τη φωνή του. Δεν υπάρχουν πλέον Κύπριοι βασιλείς, που να ασκούν εξωτερική πολιτική. Η ναυμαχία της Σαλαμίνας

σηματοδοτεί οριστικά το τέλος της εποχής των βασιλείων. Οι περιγραφές του Διόδωρου μαρτυρούν έμμεσα ότι κανένας Κύπριος βασιλιάς δεν επιβιώνει στα χρόνια αυτά. Κατά τραγική συγκυρία, αμέσως μετά τη σύγκρουση στη θάλασσα της πρωτεύουσας του Νικοκρέοντα, πρώτοι οι νικητές, ο Αντίγονος και ο Δημήτριος και στη συνέχεια και οι άλλοι διάδοχοι του Αλέξανδρου θα αυτοανακηρυχθούν *βασιλείς* (Διόδωρος, 20.53.1-4).

1. 1700-300 π.Χ.: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗΣ

Η περίοδος που εξετάσαμε στην παρούσα εργασία μπορεί να περιγραφεί ως η κατεξοχήν περίοδος της αυτονομίας στην αρχαία κυπριακή ιστορία. Φαίνεται ότι διαχρονικά οι εξελίξεις στο επίπεδο της πολιτειακής του ταυτότητας καθορίζονται από το ίδιο το νησί, είναι δηλαδή έσωθεν *επιλογές* και όχι έξωθεν *επιβολές*. Από την άλλη, η πολιτειακή ταυτότητα είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, με πρωταρχικής σημασίας παράγοντα την οικονομία του τόπου. Το οικονομικό μοντέλο που εγκαθιδρύεται στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε και που αποτελεί τη βάση της πολιτειακής οργάνωσης του νησιού μέχρι το τέλος της εποχής των βασιλείων, απαιτεί την επαφή και τη συνάφεια με τον κόσμο πέρα από τη θάλασσα, με τον κόσμο της Μεσογείου. Επομένως, ο κόσμος του νησιού είναι σταθερά δεμένος με το μεσογειακό περίγυρο και η πολιτειακή του εξέλιξη άμεσα επηρεασμένη από τις «διεθνείς» συγκυρίες.

Η αυτονομία ορίζεται πρωταρχικά από το γεγονός ότι η πολιτειακή φυσιογνωμία του νησιού διαμορφώνεται μέσα από μακρές διαδικασίες, που έχουν τη ρίζα τους στην προϊστορία, στην Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία. Σε αυτή τη μακρά περίοδο, που κράτησε περίπου οκτακόσια χρόνια αν συμπεριλάβουμε και τη Φάση της Φιλιάς (2500-1700 π.Χ.), τέθηκαν οι βάσεις για μια σταθερή οικονομική ανάπτυξη, που στηρίζεται σε δύο άξονες: την εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής και την ανάπτυξη της μεταλλουργίας. Με την έναρξη της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας, ολοκληρώνεται το τρίπτυχο της οικονομίας με την εδραίωση σταθερών και οργανωμένων υπερπόντιων εμπορικών επαφών.

Η Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία κληροδοτούν, επίσης, στην κυπριακή πολιτειακή διαμόρφωση ένα βασικό της χαρακτηριστικό: την τάση για κατάτμηση. Η κατά περιφέρειες ανάπτυξη της προϊστορικής Χαλκοκρατίας αποτελεί την επιβεβαίωση, από πλευράς υλικού πολιτισμού, της φυσικής κατάτμησης του κυπριακού τοπίου σε περιεκτικές και αυτάρκειες περιφέρειες. Μέσα σε αυτές τις πρώιμες περιφέρειες υπήρξε κάποιας μορφής εξειδίκευση και ιεράρχηση των οικισμών

και ανάδειξη ορισμένων «κεντρικών» θέσεων. Ωστόσο, η οργάνωση αυτή θα πάρει πιο ξεκάθαρη μορφή κατά τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας, οπότε θα αναδειχτεί η σημασία των παράκτιων θέσεων στη διαχείριση των οικονομικών πόρων της κάθε πολιτειακής πλέον (και όχι απλά φυσικής ή πολιτισμικής) περιφέρειας. Στην Εποχή του Σιδήρου, οριστικά, με την υποβάθμιση της τελευταίας βασιλικής έδρας στην ενδοχώρα, του Ιδαίου, σε δευτερεύουσας σημασίας θέση, παραμένουν ως αδιαμφισβήτητα κέντρα βασιλικής εξουσίας οι παράκτιες θέσεις, οι οποίες διαχειρίζονται τα λιμάνια.

Μοναδική «παραφωνία» στη διαχρονική επιλογή της κατάτμησης, αποτελούν, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, προσπάθειες της Έγκωμης-Σαλαμίνας να επιβληθεί σε μεγαλύτερες περιοχές του νησιού. Προτείνεται ότι η Έγκωμη, ως το πρώτο διοικητικό κέντρο που αναδύθηκε στην Ύστερη Χαλκοκρατία, κατάφερε να συμπεριλάβει στην περιφέρειά της το μεγαλύτερο μέρος του νησιού. Με δεδομένο ότι, τόσο στη νοτιοανατολική ακτή, την περιοχή του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, όσο και στη δυτική ακτή, την περιοχή της *Τούμπας του Σκούρου*, μπορούμε να διακρίνουμε μέσα από τις ταφές, την ανάπτυξη ξεχωριστών εμπορικών δικτύων μέσα από άλλα λιμάνια, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι η οικονομική περιφέρεια της Έγκωμης εκτεινόταν νότια της οροσειράς των Τρούλλων και δυτικά μέχρι την κοιλάδα του Σερράχη. Θα είχε, όμως, στο ενδιάμεσο, τμήμα της βόρειας ακτής και ολόκληρη την πεδιάδα της Μεσαορίας, αυτήν που διασχίζει ο Πεδιαίος, από την Ταμασσό μέχρι την ακτή της Αμμοχώστου. Αυτό, άλλωστε, είναι που προτείνει και ο Peltenburg στο κλασικό πια άρθρο του για το «αρχαϊκό κράτος» (Peltenburg 1996). Αυτό, όμως, είναι και το διάγραμμα της περιφέρειας της Έγκωμης-Σαλαμίνας διαχρονικά, από την Ύστερη Χαλκοκρατία, μέχρι το τέλος της εποχής των βασιλείων. Επομένως, δεν υφίσταται λόγος να συμπεράνουμε ότι η Έγκωμη πέτυχε ή, καλύτερα, προσπάθησε ποτέ να επιβληθεί στο μεγαλύτερο μέρος ή σε ολόκληρο το νησί. Απλά, για να καταφέρει η Έγκωμη-Σαλαμίνα να λειτουργεί ως πολιτειακό κέντρο, έπρεπε να περιλαμβάνει μια πιο εκτεταμένη περιφέρεια σε σχέση με τις άλλες πολιτείες, ώστε να έχει υπό τον έλεγχό της μέρος των χαλκοφόρων στρωμάτων του Τροόδους.

Υποτίθεται, επίσης, ότι μπορούμε να διακρίνουμε προσπάθειες βασιλέων της Σαλαμίνας να επιβληθούν επί άλλων βασιλέων και να ενοποιήσουν το νησί υπό την κυριαρχία τους. Αυτό προτείνεται ότι υπήρξε στόχος του Ευέλθοντα, επειδή σε ορισμένες κοπές νομισμάτων του διαβάζεται η συλλαβή *kv*, η οποία θα μπορούσε να αποτελεί τη συντομογραφία της λέξης *Κυπρίων*: αυτό υποτίθεται ότι προσπάθησαν να καταφέρουν ο Ονήσιλος και, ένα αιώνα αργότερα, ο Ευαγόρας Α', που ηγήθηκαν του αγώνα κατά των Περσών. Ακόμα κι αν ο Ευαγόρας κατάφερε

να κατακτήσει σχεδόν ολόκληρο το νησί, όπως μας πληροφορεί ο Διόδωρος, αυτή η εξέλιξη ήταν πρόσκαιρη και σε καμιά περίπτωση δεν φαίνεται να οδήγησε σε κατάλυση βασιλικού οίκου και στην πραγματική ενσωμάτωση περιοχών στην περιφέρεια της Σαλαμίνας. Η μοναδική περίπτωση όπου καταγράφεται αύξηση της περιφέρειας της Σαλαμίνας με την ενσωμάτωση περιοχών στις οποίες το αστικό βασιλικό κέντρο καταλύθηκε, συμβαίνει το 312 π.Χ., όταν ο Πτολεμαίος καταλύει τα βασίλεια του Κιτίου, της Λαπήθου και του Μαρίου, τις περιοχές των οποίων τις αποδίδει στον Νικοκρέοντα (Διόδωρος, 19.79.4-5). Ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές κινούνται από εξωτερικούς παράγοντες και δεν αποτελούν παρά την αρχή του τέλους της κυπριακής βασιλείας, που συμβαίνει δύο χρόνια μετά.

Οπότε, η πολιτειακή κατάτμηση, παραμένει για ολόκληρη την περίοδο που εξετάσαμε το βασικό συστατικό της πολιτειακής ταυτότητας του νησιού και το ισχυρότερο τεκμήριο της αυτονομίας του. Όταν το νησί πραγματικά κατακτηθεί από μια εξωτερική δύναμη, τότε αυτό θα έχει ως άμεση συνέπεια την κατάργηση της πολιτειακής κατάτμησης και τη διοικητική ενοποίηση (Iaconou 2007α, 464).

2. «ΝΗΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΝΗΣΙ»¹: Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ

Η τοπογραφία των θέσεων ανθρώπινης εγκατάστασης και χρήσης είναι ένα δυναμικό φαινόμενο που επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, όπως η γεωλογία, το φυσικό τοπίο, οι κλιματικές συνθήκες και η οικονομία. Μέσα στα 1400 χρόνια που υπήρξαν το αντικείμενο μελέτης αυτής της εργασίας, είναι αναμενόμενο ότι τα πράγματα δεν ήταν στατικά, όσο κι αν ισχύει η πρόταση ότι, από άποψη οικονομικής και πολιτειακής οργάνωσης η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρείται ως μια ενιαία φάση της κυπριακής ιστορίας. Μέσα, λοιπόν, σε αυτή την περίοδο βλέπουμε να ανοίγουν και να κλείνουν διάφοροι κύκλοι ζωής στην τοπογραφία του νησιού.

Ο τρόπος με τον οποίο η τοπογραφία της ανθρώπινης εγκατάστασης μεταβλήθηκε στην αρχή της Ύστερης Χαλκοκρατίας, με τρόπο ώστε να εξυπηρετείται η αστική και πολιτειακή οργάνωση στο νησί, καταγράφηκε από παλαιότερες εργασίες (Γεωργίου 2006). Η ΥΚΧ είναι η περίοδος κατά την οποία για πρώτη φορά στην κυπριακή ιστορία σχηματίστηκαν δίκτυα ιεραρχημένων

¹ Grivaud 1998, 3.

οικισμών, που συνδέονταν με το οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιφέρειάς τους. Ειδικότερα για την περιφέρεια της Παλαιπάφου, η εργασία του Αγαπίου (2010) κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι οικισμοί της περιφέρειας αρθρώνονταν κατά την ΥΚΧ σε δίκτυα, που αποτελούσαν τους δρόμους, μέσα από τους οποίους γινόταν η μεταφορά του χαλκού από τις νοτιοδυτικές χαλκοφόρες ζώνες του Τροόδου στο αστικό κέντρο της Παλαιπάφου, όπου θα βρισκόταν και το λιμάνι της περιφέρειας. Παρόμοια δίκτυα φαίνεται ότι είχαν σχηματιστεί με αφετηρία και πάλι τις χαλκοφόρες ζώνες στην περίμετρο του Τροόδου και με τελικό προορισμό τις θέσεις-λιμάνια της ακτής. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα διαδικασιών που ξεκίνησαν στην ΥΚΧΙ και κορυφώθηκαν στην ΥΚΧΙΙΙ, οπότε συστήνονται τα πιο σύνθετα δίκτυα οικισμών, που περιλαμβάνουν θέσεις πρωτεύουσας και δευτερεύουσας σημασίας. Αυτός είναι και ο *πρώτος κύκλος* στην πολιτειακή τοπογραφία του νησιού την περίοδο της αυτονομίας. Χαρακτηριστικό αυτού του πρώτου κύκλου είναι ότι σταδιακά εμφανίζονται και πληθαίνουν τα διοικητικά κέντρα και μαζί, σταδιακά, αυξάνεται ο αριθμός των δευτερευουσών θέσεων, που αρθρώνουν τα δίκτυα των περιφερειών.

Εκ πρώτης όψεως, η τοπογραφία των θέσεων της ΥΚΧ δίνει παραδείγματα όπου δύο διοικητικά κέντρα μοιράζονται τα τοπικά κοιτάσματα χαλκού (South 2002, 65) αλλά και τους άλλους πόρους μιας περιοχής. Αυτό υποτίθεται ότι θα συνέβαινε στην περίπτωση των θέσεων Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος και Μαρώνη-Βούρνες, που βρίσκονται σε απόσταση περίπου 6χλμ η μια από την άλλη και Χαλά Σουλτάν Τεκκέ και Κίτιο, που βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη των 5χλμ. Μια δεύτερη ματιά στο χάρτη αρκεί για να παρατηρήσει κανείς ότι η έκταση της χαλκοφόρας ζώνης στις περιοχές αυτές, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο οι ποταμοί διαμορφώνουν δευτερεύουσες υδρολογικές ζώνες εντός των κυριότερων υδρολογικών ζωνών, δημιουργούν υπο-περιφέρειες, στις οποίες θα αντιστοιχούσαν τα τέσσερα αυτά κέντρα σε σχέση ένα προς ένα. Με άλλα λόγια, η υπο-περιφέρεια του *Αγίου Δημητρίου* θα ήταν η περιοχή της Καλαβασού, στα ανατολικά του Βασιλικού ποταμού, το Μαρώνη μέσω του ομώνυμου ποταμού θα έλεγχε μέχρι τουλάχιστο τη Βάβλα στα βόρεια, το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ θα έλεγχε μέσω του Τρέμιθου τη δυτική πεδιάδα της Λάρνακας και τα χαλκοφόρα στρώματα της περιοχής του Σταυροβουνιού και το Κίτιο θα είχε τον έλεγχο της ανατολικής πεδιάδας της Λάρνακας και της χαλκοφόρας περιοχής των Τρούλλων. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, ακόμα κι αν είχαν επιτευχθεί αυτές οι λεπτές ισορροπίες κατά την ΥΚΧΙΙΙ, η τοπογραφία των αστικών/διοικητικών θέσεων της Εποχής του Σιδήρου δείχνει ότι κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο.

Κατά τα άλλα, οι υπόλοιπες διοικητικές θέσεις της ΥΚΧ, η Έγκωμη, η Παλαίπαφος, η Άλασσα και το υποτιθέμενο κέντρο της δυτικής ακτής στο οποίο θα ανήκε η *Τούμπα του Σκούρου*, φαίνεται ότι είχαν τον έλεγχο καλά διακριτών περιφερειών. Οι περιφέρειες αυτές ίσως να μην ήταν έντονα «συνοριοποιημένες», αλλά πάντως εξασφάλιζαν τους δρόμους επικοινωνίας των κέντρων αυτών με παραγωγικές (γεωργικές και μεταλλευτικές) θέσεις, η σχέση με τις οποίες εγγυόταν την ύπαρξη των αστικών κέντρων ως τέτοιων.

Ο πρώτος κύκλος της τοπογραφίας της πολιτειακής διαμόρφωσης κλείνει με το τέλος της ΥΚΧΙΓ, όταν, βιώνοντας τις συνέπειες της παν-μεσογειακής κρίσης, ορισμένες πρωτογενούς σημασίας θέσεις, η *Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος*, το *Μαρώνι-Βούρνες* και η *Τούμπα του Σκούρου* εγκαταλείπονται. Μαζί με αυτές φαίνεται ότι εγκαταλείπονται και άλλες δευτερεύουσας σημασίας θέσεις, με αποτέλεσμα να αποδιοργανωθούν ολόκληρες περιφέρειες, με άλλα λόγια να καταρρεύσουν ορισμένες από τις πολιτείες της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Ωστόσο το πέρασμα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δεν οδηγεί σε πλήρη απώλεια αστικών και πολιτειακών δομών στο νησί. Οι εναπομείνουσες κυπριακές πολιτείες όχι μόνο κατορθώνουν να επιβιώσουν μετά την κρίση αλλά, εμφανίζονται ισχυροποιημένες.

Μέσα σε αυτό το *δεύτερο κύκλο* πολιτειακής τοπογραφίας που χαρακτηρίζει την ΥΚΧΙΙΑ, το Κίτιο και η Παλαίπαφος εξακολουθούν να έχουν κεντρική θέση: είναι οι δύο αστικές θέσεις που επωφελούνται από την εξαφάνιση των υπολοίπων διοικητικών κέντρων της νότιας ακτής, καθώς φαίνεται να απορροφούν πληθυσμό και έκταση γης, με αποτέλεσμα να αποκτούν όλο και πιο έντονα αστικά χαρακτηριστικά, όπως μνημειακά κοινοτικά ιερά. Μετά την εγκατάλειψη του οικισμού στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, το Κίτιο όχι μόνο καταφέρνει να ενσωματώσει την πεδιάδα της Λάρνακας σε μια περιφέρεια, αλλά πιθανότατα καταφέρνει να επεκταθεί μέχρι τις κοιλάδες του Βασιλικού ποταμού και του ποταμού του Μαρωνιού.

Είναι δύσκολο να εξαγάγουμε ένα ασφαλές συμπέρασμα, σχετικά με το αν η κοιλάδα του Κούρρη κατάφερε να διατηρήσει την «αυτονομία» της μετά την εγκατάλειψη των διοικητικών κτιρίων στην Άλασσα-Παλιοταβέρνα. Πάντως ο οικισμός στον *Πάνω Μαντηλάρη* συνεχίζει να λειτουργεί κατά την ΥΚΧΙΙΑ (Hadjisavvas 1991, 173· 1994, 112), και η μελέτη της κεραμεικής, τόσο από αυτή τη θέση όσο και από την *Επισκοπή-Παμπούλα*, δείχνει τις στενές σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών οικισμών, σε ό,τι αφορά στο σύστημα διοίκησης (αποτύπωμα από την ίδια σφραγίδα σε δύο πίθους από την Επισκοπή και από την Άλασσα, βλ. Smith 2007, 349) και στην υιοθέτηση

σχημάτων (απουσία σκύφου, βλ. Kling 2000, 290). Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο οικισμός στην *Παμπούλα* αποκτά την πιο μνημειακή του μορφή κατά την ΥΚΧΙΙΑ (Weinberg 1983, 5), μπορούμε να υποθέσουμε ότι η παράκτια θέση της Επισκοπής είχε μέσα σε αυτό το δεύτερο κύκλο της τοπογραφίας της πολιτειακής οργάνωσης αποκτήσει το χαρακτήρα του πρωτογενούς διαχειριστικού κέντρου στην κοιλάδα του Κούρρη.

Η Έγκωμη συνεχίζει να αποτελεί το αστικό κέντρο της ανατολικής ακτής και η περιφέρειά της θα περιλάμβανε ολόκληρη τη Μεσαορία μέχρι τουλάχιστο το Πολιτικό. Αυτή, ωστόσο, είναι η περίοδος κατά την οποία εμφανίζεται το Ιδάλιο. Αν και τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι το Ιδάλιο αποκτά το χαρακτήρα πρωτογενούς διοικητικού κέντρου μόνο κατά την ΚΑ περίοδο, φαίνεται, εν τούτοις, ότι αποτέλεσε από την αρχή της πρώτης χιλιετίας μια δυναμική θέση με εμβέλεια στην ενδοχώρα, η οποία θα επηρέασε (σμίκρυνε;) την κυριαρχία της Έγκωμης στις βορειοανατολικές παρυφές του Τροόδους. Χαρακτηριστικό, λοιπόν, αυτού του δεύτερου κύκλου είναι ότι καταγράφεται ο ελάχιστος αριθμός διοικητικών κέντρων, τα οποία, όμως, είχαν τη μέγιστή τους έκταση.

Ο τρίτος κύκλος ανοίγει με τη μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η Παλαίπαφος και το Κίτιο συνεχίζουν να λειτουργούν. Η Έγκωμη εξασφαλίζει τη συνέχειά της στην πρώτη χιλιετία π.Χ., μετακομίζοντας σε μια νέα θέση, πιο κοντά στη θάλασσα, στη νέα Σαλαμίνα. Φαίνεται ότι κάτι παρόμοιο συνέβη και με την ίδρυση της θέσης *Καλοριζική* στην ακτή της Επισκοπής. Η παλαιά θέση της ΥΚΧ στην Επισκοπή-Παμπούλα εγκαταλείπεται πριν από το τέλος της ΥΚΧΙΙΑ και τα πρώτα τεκμήρια ανθρώπινης εγκατάστασης στην *Καλοριζική* αλλά και στο λόφο *Παλαιόκαστρο* (τη μετέπειτα ακρόπολη του Κουρίου) ανήκουν στην ΥΚΧΙΙΒ (Buitron-Oliver 1999). Ο λόγος για αυτή τη μετακίνηση δεν μπορεί να είναι άλλος από την επιθυμία για καλύτερο έλεγχο της ακτής και του λιμανιού στον κόλπο της Επισκοπής, αλλά και για καλύτερη επικοινωνία με τα χαλκοφόρα στρώματα στις πηγές του Κούρρη. Έτσι, οι νέες θέσεις βρίσκονται πιο κοντά στην ακτή αλλά και πιο κοντά στον ποταμό, που αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του βασιλείου του Κουρίου.

Η συνέχεια - είτε με μετακίνηση είτε χωρίς -, που παρουσιάζουν τέσσερις από τις παλαιές διοικητικές θέσεις (αν συμπεριλάβουμε και την Επισκοπή-Παμπούλα στις διοικητικές θέσεις της ΥΚΧΙΙΑ) εξασφαλίζει τη συνέχεια και στην περιφερειακή τους οργάνωση. Θα ήταν αδιανόητο να φανταστούμε το ρόλο των τεσσάρων αυτών θέσεων-λιμανιών, ανεξάρτητα από τις διοικητικές

τους περιφέρειες, αυτές που εξασφάλιζαν την απρόσκοπτη επικοινωνία με τα χαλκοφόρα στρώματα της περιφέρειάς τους στην ενδοχώρα.

Κατά τη διάρκεια της ΥΚΧΙΙΒ και της ΚΓΙ ιδρύονται και οι υπόλοιπες θέσεις που θα αποτελέσουν κατά την Εποχή του Σιδήρου τα διοικητικά κέντρα των πόλεων-βασιλείων, η Αμαθούντα, οι Σόλοι, το Μάριο και η Λάπηθος. Η Αμαθούντα ιδρύεται για να καλύψει το κενό που άφησε η εγκατάλειψη δύο διοικητικών κέντρων στο τέλος της ΥΚΧΙΙΓ, της Καλαβασού-Άγιος Δημήτριος και του Μαρωνιού-Βούρνες. Η ίδρυση της Αμαθούντας (1050 π.Χ.) χρονολογείται περίπου ενάμιση αιώνα μετά την εγκατάλειψη των διοικητικών κέντρων της ΥΚΧ (1200 π.Χ.), και η τοπογραφία του νέου κέντρου είναι πολύ διαφορετική από αυτήν των παλαιών. Αντίθετα από τις παλαιές θέσεις, βρίσκεται πάνω στην ακτή και το διοικητικό κέντρο εποπτεύει από μια υπερυψωμένη θέση ένα φυσικό λιμάνι. Χαρακτηριστικό, λοιπόν, του τρίτου κύκλου είναι ότι και πάλι ο αριθμός των κεντρικών θέσεων καταγράφει αύξηση. Ως αποτέλεσμα, θα υπήρξε μια επαναδιαπραγμάτευση των περιφερειών.

Ωστόσο, το σύστημα των διακριτών και «συνοριοποιημένων» πολιτειών αποκρυσταλλώνεται μόνο με την έναρξη της ΚΑ περιόδου. Μια περιήγηση στο κυπριακό τοπίο της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου δείχνει ότι υπάρχουν σταθερά σημεία, τα οποία αποτελούσαν τα όρια των οικονομικών και πολιτειακών περιφερειών των πόλεων-βασιλείων. Τα σημεία αυτά οφείλονται τόσο στη γεωλογία του νησιού (ποτάμια, οροσειρές, υδρολογικές ζώνες) όσο και σε ανθρωπογενείς παρεμβάσεις (οικισμοί, εξωαστικά ιερά, αναθήματα, κτιστοί τάφοι). Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή αυτή, το κυπριακό τοπίο γεμίζει με ιερά, που λειτουργούσαν ως δορυφόροι του βασιλικού κέντρου, μεταφέροντας μηνύματα και συμβολισμούς μέσα από τα βασιλικά αναθήματα και τις βασιλικές επιγραφές, βοηθώντας στην «ενσωμάτωση» της χώρας στην κάθε πολιτεία. Τα σημεία αυτά μπορεί να μην εμπεριείχαν την έννοια της *διαίρεσης* του τοπίου, εμπεριείχαν, όμως, σίγουρα την έννοια της κυριαρχίας του ενός ή του άλλου βασιλείου σε μια περιοχή.

Σε αυτόν τον *τέταρτο κύκλο*, για πρώτη φορά ο αριθμός των διοικητικών κέντρων ούτε αυξάνεται ούτε μειώνεται δραματικά. Επιπλέον, αν εξαιρέσουμε την Ταμασσό και το Ιδάλιο, που αποτελούν τις δύο θέσεις στην ενδοχώρα που κατάφεραν να αναδειχθούν για μικρό διάστημα σε βασιλικά κέντρα, οι υπόλοιπες βασιλικές πρωτεύουσες βρίσκονται στην ακτή, σε «αποστάσεις ασφαλείας» και ασκούν κυριαρχία σε ξεκάθαρα αρθρωμένες οικονομικές και πολιτειακές περιφέρειες. Χωρίς αμφιβολία, η Λήδρα υπήρξε μεγάλης σημασίας δευτερεύον κέντρο εντός του βασιλείου στο οποίο ανήκε και, αν ποτέ ερευνηθούν οι Χύτροι, είναι πιθανό ότι θα προκύψουν παρόμοια

συμπεράσματα και για αυτή τη θέση. Ωστόσο, ούτε η Λήδρα ούτε οι Χύτροι δεν προσέφεραν κανένα πρωτογενές τεκμήριο, όπως βασιλικές επιγραφές ή νομισματοκοπία, που να μαρτυρεί ότι υπήρξαν ποτέ βασιλικά κέντρα. Κατά την άποψή μου, οι δύο αυτές θέσεις ανήκαν στο βασίλειο της Σαλαμίνας. Είναι άγνωστο υπό ποιες συγκυρίες και με ποιο καθεστώς δύο άνδρες, ο Ονασαγόρας και ο Φυλαγόρας δήλωσαν στο βασιλιά Εσσαρχαδόνα το 673 π.Χ. ότι ήσαν οι άρχοντες, *sharru*, της Λήδρας και των Χύτρων αντίστοιχα. Το πιο πιθανό, όμως, είναι ότι δεν διεκδίκησαν ποτέ τον τίτλο του *βασιλέως* εντός Κύπρου.

Το σημαντικό που προκύπτει μέσα από την εξέταση των διαδοχικών κύκλων της πολιτειακής τοπογραφίας του νησιού στην περίοδο 1700-300 π.Χ., είναι ότι κανένας κύκλος δεν κλείνει πριν ανοίξει ο επόμενος. Ακόμα και μετά τις δραματικές επιπτώσεις της Μεσογειακής κρίσης, το πολιτειακό τοπίο του νησιού δεν υφίσταται ολοκληρωτική ανατροπή, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στο Αιγαίο, όπου καταρρέει ο μυκηναϊκός ανακτορικός κόσμος και όπου η πολιτειακή οργάνωση της Εποχής του Σιδήρου αποτελεί ένα ολοκαίνουργιο κεφάλαιο στην ιστορία του αιγαιακού κόσμου. Το νησί υφίσταται τις επιπτώσεις της βαθιάς «διεθνούς» κρίσης, αλλά δεν χάνει την πολιτειακή του φυσιογνωμία, που στηρίζεται σε πολιτείες που περνούν με επιτυχία μέσα από αυτήν και συνεχίζουν να λειτουργούν στο νέο κόσμο της Εποχής του Σιδήρου. Ωστόσο, ο τελευταίος κύκλος κλείνει με μια μεγάλη ανατροπή, την κατάργηση της ανεξαρτησίας και την πλήρη διοικητική ενσωμάτωση του ενοποιημένου νησιού σε μια εξωτερική δύναμη. Τα πολιτειακά κέντρα του νησιού θα συνεχίσουν να λειτουργούν ως αστικά μέχρι το τέλος της αρχαιότητας. Δεν είναι, όμως, πλέον πρωτογενή κέντρα εξουσίας.

3. ΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ *ΚΟΣΜΑΣΟ ΣΤΟ ΝΙΚΟΚΡΕΟΝΤΑ

Πριν από την εποχή των βασιλείων, είναι αδύνατο να προσωποποιήσουμε την πολιτική εξουσία και να ονοματίσουμε τους φορείς της στις κυπριακές πολιτείες. Κατά την ΥΚΧ, μπορούμε να διακρίνουμε μέσα από το αρχαιολογικό υλικό, την ύπαρξη μιας ξεχωριστής οικονομικής άρχουσας τάξης στην κάθε αστική διοικητική θέση, γεγονός που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για αυτόνομες πολιτείες και όχι ενιαίο κράτος. Ωστόσο, η πραγματικότητα αυτή, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την εικόνα που δίνουν τα κείμενα της Αλασίας, που προέρχονται από την ανατολική Μεσόγειο. Σε αυτά γίνεται πάντα λόγος για ένα βασίλειο της Αλασίας. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο σχετικά με την Αλασία, είναι πιθανό να πρόκειται για μια σύμβαση: ο βασιλιάς αυτός, ακόμα και αν ήταν ο εκάστοτε άρχοντας μιας από τις κυπριακές πολιτείες της ΥΚΧ (ίσως της ισχυρότερης), δεν φαίνεται να είχε ποτέ εξουσία σε

ολόκληρο το νησί. Προωθούσε, όμως, την εικόνα ενός πρώτης τάξης ηγέτη, που βρισκόταν στην ίδια κλίμακα της διεθνούς διπλωματίας με τους Μεγάλους Βασιλείς των Χετταίων και τους Φαραώ της Αιγύπτου. Στην κλίμακα αυτή θα τον ανέδειξε, χωρίς αμφιβολία, η δυνατότητά του να αποστέλλει, ακόμα και σε περιόδους οικονομικής κρίσης, μεγάλες ποσότητες χαλκού στα κράτη που συμμετείχαν στο διεθνές σύστημα της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Peltenburg υπό δημοσίευση).

Οι επιγραφές από το ίδιο το νησί δεν μας δίνουν πληροφορίες σχετικά με αυτό το θέμα, καθώς είναι γραμμένες σε μια άγνωστη για μας σήμερα γλώσσα. Ανατρέχοντας και πάλι στα κείμενα της Αλασίας, μαθαίνουμε το όνομα μόνο ενός βασιλιά της Αλασίας, του *Kuṣmeṣuša*, που ίσως να πρόκειται για την ανατολική απόδοση ενός ελληνικού (μυκηναϊκού) ονόματος, του *Kosmassos (Kitchen 2009, 4). Μέσα από μια δευτερεύουσα αιγυπτιακή πηγή, τον πάπυρο Pushkin 120, που καταγράφει τις περιπέτειες του Αιγύπτιου Wenamun στην ανατολική Μεσόγειο (Egberts 2001), παραδίδεται το όνομα μιας βασίλισσας της Αλασίας, της Hatbi. Σε αυτές τις ελάχιστες εξωγενείς και αμφιλεγόμενες αναφορές εξαντλείται η αναζήτηση των αρχόντων των κυπριακών πολιτειών της ΥΚΧ.

Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ενώ συνεχίζουν να υφίστανται αστικές και πολιτειακές δομές σε ορισμένες από τις παλαιές πολιτείες της Ύστερης Χαλκοκρατίας και, ενώ αναδύονται και άλλα κέντρα μέσα στις αναδιαμορφωμένες περιφέρειες, δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτε περισσότερο σε σχέση με τη μορφή που θα είχε η πυραμίδα της εξουσίας στις πολιτείες της εποχής αυτής. Το πιο πιθανό είναι ότι δεν είχαν ακόμα παγιωθεί δυναστικές οικογένειες, που έφεραν συγκεκριμένους τίτλους, οι οποίοι μεταφέρονταν από γενιά σε γενιά. Ακόμα κι αν ο τίτλος του βασιλέως, που ανήκει στο λεξιλόγιο της μυκηναϊκής διαλέκτου, είχε εισαχθεί στο νησί στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας μαζί με μετανάστες από το Αιγαίο και, ακόμα κι αν είχε διατηρηθεί στο περιβάλλον του νησιού κατά την ΚΓ περίοδο, καμιά από τις ελάχιστες επιγραφές που γνωρίζουμε πριν από τον 7^ο αιώνα, δεν αναφέρεται σε βασιλιά. Είναι, όμως, μέσα στο περιβάλλον της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου που προέρχεται η αρχαιότερη αναφορά σε κύριο όνομα, στη γραφή του ίδιου του νησιού και στη γλώσσα που επικρατεί στην πρώτη χιλιετία π.Χ. Ο διασημότερος επώνυμος κάτοικος του νησιού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, ο Οφέλτης, ίσως να μην υπήρξε ποτέ βασιλεύς, υπήρξε, όμως, σίγουρα μια εξέχουσα προσωπικότητα της Πάφου, που είχε το δικαίωμα σε μια από τις πλουσιότερες ταφές της ΚΓ περιόδου (Ιακονου υπό δημοσίευση (α)).

Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζονται οι πρώτοι Κύπριοι ηγέτες, σε επιγραφές των Ασσυρίων βασιλέων Εσσαρχαδόνα και Ασσουρμπανιπάλ, αλλά και οι πρώτοι βασιλείς, σε επιγραφές από το ίδιο το νησί. Μέσα από αυτές τις επώνυμες, πλέον, προσωπικότητες μπορούμε να πετύχουμε μια πιο ιστορική προσέγγιση των αυτόνομων κυπριακών πολιτειών. Επιπλέον, είναι εξαιρετικά σημαντικό και το γεγονός ότι οι βασιλείς της ΚΑ και της ΚΚ περιόδου χρησιμοποιούν στις επιγραφές τους, γλώσσες τις οποίες μπορούμε να διαβάσουμε. Πρωτίστως την ελληνική, από τον 7^ο αιώνα και εξής και από το τέλος του 6^{ου} αιώνα, ορισμένοι βασιλείς χρησιμοποιούν τη φοινικική. Μόνο οι δύο βασιλικές επιγραφές της Αμαθούντας του τελευταίου βασιλιά Ανδροκλή καταγράφονται στην άγνωστη ετεοκυπριακή γλώσσα, αλλά και στις δύο, το ετεοκυπριακό κείμενο προηγείται από ένα αντίστοιχο ελληνικό.

Η παρούσα εργασία συγκέντρωσε και κατέγραψε για πρώτη φορά τα ονόματα σχεδόν εκατό Κυπρίων βασιλέων της περιόδου από τον 7^ο μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα, που σώζονται μέσα από τις επιγραφές που εξέδωσαν είτε οι ίδιοι είτε άλλοι άνθρωποι, μέσα από τη νομισματοκοπία των πόλεων-βασιλείων και μέσα από τις φιλολογικές πηγές. Επιπλέον, μαζί με τα βασιλικά ονόματα, προστέθηκαν τα ονόματα τουλάχιστον² τριών ανάκτων (**ΚΙ6**, **ΣΟ1**, **ΛΗ1**). Στον κατάλογο των βασιλικών επιγραφών, συμπεριλαμβάνεται και μια «ξεχασμένη» επιγραφή, που αναφέρεται (όχι όμως ονομαστικά) στη μητέρα ενός βασιλιά (**ΑΓΝ3**). Εξ όσων γνωρίζω, είναι η μοναδική επιγραφή που αναφέρεται σε μια θνητή *άνασσα*, δηλαδή σε μια γυναίκα-μέλος βασιλικής οικογένειας.

Τα ονόματα αυτά και μαζί οι βασιλικές επιγραφές στο σύνολό τους, αποτελούν από πολλές απόψεις το πιο απτό και άμεσο τεκμήριο της εποχής των βασιλείων. Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Λαπήθου, της «πόλης-φάντασμα» από άποψη αρχαιολογικής ορατότητας. Ενώ δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ούτε την ακριβή θέση της πρωτεύουσας του βασιλείου αυτού, παρά μόνο να υποθέτουμε ότι θα βρισκόταν κάπου στη δυτική βόρεια ακτή, κοντά ίσως στη σημερινή ομώνυμη πόλη, οι επιγραφές στα νομίσματα και μια επιγραφή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (**ΛΑ1**) μας δίνουν τα ονόματα οκτώ βασιλέων της Λαπήθου από το τέλος του 6^{ου} μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα. Η σειρά αυτή των βασιλέων της Λαπήθου, μαρτυρά αυτό που ούτε οι ασσυριακές πηγές ούτε τα αρχαιολογικά δεδομένα κατάφεραν να διασώσουν: το

² Σε ορισμένες επιγραφές υπάρχουν ονόματα ανθρώπων που ανήκαν σε βασιλική οικογένεια, για παράδειγμα γιοι βασιλιά. Τα πρόσωπα αυτά, αν και στις ίδιες τις επιγραφές δεν φέρουν τον τίτλο του άνακτα, σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς θα ανήκαν στην τάξη των ανάκτων, π.χ. **ΑΜ4**: Ορεσθεύς και Ανδραγόρας.

αδιάψευστο γεγονός της ύπαρξης ενός αυτόνομου βασιλείου με έδρα στη βόρεια ακτή, τουλάχιστον από τον 6^ο αιώνα και σίγουρα μέχρι την κατάλυση των βασιλείων από τον Πτολεμαίο.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα εργασία προσπάθησε να καταδείξει την κεφαλαιώδη σημασία που έχει η δυνατότητα να συνδυάζονται τρία επίπεδα πληροφοριών, τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι επιγραφικές πηγές και ο παράγοντας της τοπογραφίας, στην προσέγγιση των κυπριακών πολιτειών. Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία αυτά μέσα από μια διαχρονική προσέγγιση, είναι δυνατό να αποκτήσουμε μια πιο καθαρή εικόνα, η οποία γεννά γόνιμα ερωτήματα.

Ξαναπιάνοντας το παράδειγμα της Λαπήθου, η διαχρονική εξέταση των τεκμηρίων από αυτή τη θέση, έχει οδηγήσει στη διατύπωση ενός εξαιρετικά σημαντικού ερωτήματος: κατά πόσο μπορούμε να θεωρούμε τελική την ανάγνωση των ονομάτων των κυπριακών θέσεων στις επιγραφές του Εσσαρχαδόνα και του Ασσυρμπανιπάλ. Το ερώτημα αυτό προκύπτει από τη διαπίστωση ότι η δυτική βόρεια ακτή υπήρξε μια δυναμική περιφέρεια κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού (Webb 2009) και ξανά κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, και οπωσδήποτε η περιφέρεια ενός αυτόνομου βασιλείου με έδρα σε αυτή ακριβώς την περιοχή. Το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για τη βόρεια ακτή κατά την ΥΚΧ, οφείλεται πιθανότατα στη μειωμένη αρχαιολογική ορατότητα της περιοχής, εξαιτίας και της απομόνωσής της από οποιαδήποτε νόμιμη επιστημονική έρευνα τα τελευταία 36 χρόνια. Επομένως, έχουμε πλήρη άγνοια σε σχέση με τις τοπικές εξελίξεις, την εποχή κατά την οποία στο υπόλοιπο νησί, νότια του Πενταδαχτύλου, καταγράφονται δραματικές αλλαγές, με την εμφάνιση πολιτειακών και αστικών δομών. Το γεγονός ότι η έρευνα σήμερα δεν γνωρίζει οποιοδήποτε διοικητικό κέντρο ως προκάτοχο της Λαπήθου στην ΥΚΧ, επισκιάζει, πιστεύω, την εικόνα της διαχρονικής εξέλιξης της πολιτειακής οργάνωσης σε αυτή την περιοχή. Κατά την άποψή μου, θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε το ενδεχόμενο αν η Λάπηθος μπορεί να αναγνωριστεί σε μια από τις δύο θέσεις που δεν ταυτίζονται με βεβαιότητα με γνωστές πόλεις της ΚΑ περιόδου στο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα και κυρίως στη Nuria. Τα επιχειρήματα αυτά, είναι βεβαίως αρχαιολογικά και όχι φιλολογικά, μπορούν ωστόσο να θέσουν τις βάσεις για ένα γόνιμο προβληματισμό.

Θέμα της παρούσας διδακτορικής διατριβής υπήρξε η συνολική εξέταση των τεκμηρίων από τις κυπριακές πολιτείες της περιόδου από το 1700 μέχρι το 300 π.Χ. Μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα έγινε δυνατό να σκιαγραφηθεί η ιστορία αυτών των πολιτειών, πλήρης και ολοκληρωμένη και όχι μισή και ατελής, όπως επιβάλλεται συνήθως από μελέτες που δέχονται τεχνητές τομές στα μισά του δρόμου. Η συνολική αυτή θεώρηση, έδειξε ότι οι τομές για πιο εξειδικευμένες μελέτες δεν μπορούν να χαράσσονται πάνω στον άξονα του *χρόνου*, αλλά στον άξονα του *χώρου*. Με άλλα λόγια, είναι σημαντικό να αναληφθούν προγράμματα, τα οποία να εξερευνούν με σύγχρονες μεθόδους τη διαχρονική εξέλιξη των οικονομικών/πολιτειακών περιφερειών σε σχέση με τα διοικητικά κέντρα, μέσα σε μια μακροκλίμακα, που να περιλαμβάνει το χρόνο από την εμφάνιση σύνθετων πολιτειακών δομών μέχρι την κατάλυση της αυτονομίας. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να εφοδιάσει την έρευνα με νέα στοιχεία, που θα δώσουν περισσότερο φως στη *μεγάλη ιστορία* των αρχαίων κυπριακών πολιτειών.